RĂZVRĂTIT

AMINTIRILE UNUI

P. A. KROPOTKIN

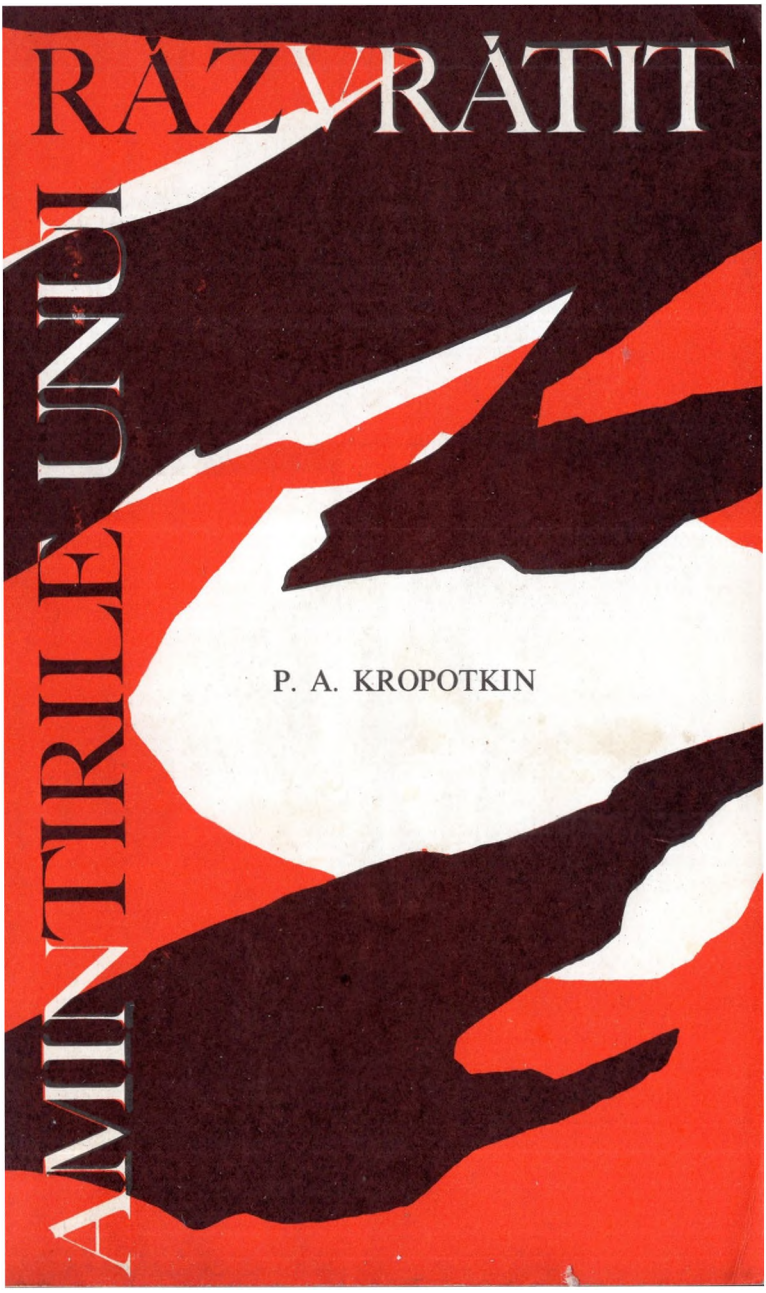

P. A. KROPOTKIN

AMINTIRILE UNUI RĂZVRĂTIT

AMINTIRILE UNUI RĂZVRĂTIT

P. A. KROPOTKIN

1 9 6 9

EDITURA POLITICĂ — BUCUREȘTI

Traducere prescurtată din limba rusă

În românește de
D. VACARIUC și R. VASILESCU-ALBU

Prefața de
ALEXANDRU ȘIPERCO

П. А. КРОПОТКИН

Записки революционера
Издательство ,,Мысль''
Москва 1966

PREFAȚĂ

Pentru reînvierea unei epoci istorice, alături de documente prezintă un interes deosebit lucrările memorialistice ale celor care au trăit-o. Mai ales dacă autorul amintirilor se află situat în centrul evenimentelor, îmbină pasiunea cu sinceritatea și reușește să se exprime într-un stil viu, atractiv, de înaltă ținută literară.

„Amintirile unui răzvrătit" ale lui Piotr Kropotkin, revoluționar, om de știință și publicist remarcabil, este una din acele cărți care au intrat definitiv în patrimoniul memorialisticii universale, fiind tradusă în numeroase limbi. Recent cartea a fost reeditată în Uniunea Sovietică. Povestea unei vieți neobișnuit de bogate în evenimente, care aruncă o punte între începuturile narodnicismului rus din deceniul al 7-lea al secolului trecut și Marea Revoluție Socialistă din Octombrie, ea reușește să evoce cu egală măiestrie moravurile Rusiei iobăgiste, viața nobilimii, curtea țarului, ca și activitatea societăților revoluționare secrete, călătoriile autorului prin regiuni neexplorate încă pe atunci de europeni ale Extremului Orient, ca și viața spirituală și politică a Europei de la sfîrșitul secolului trecut, chipurile oamenilor de cultură și ale revoluționarilor pe care i-a cunoscut Kropotkin. Lectura amintirilor lui Piotr Kropotkin va permite cititorului să cunoască o serie de aspecte ale luptei de idei care a dus la nașterea și dez-

voltarea ideilor socialiste, luptă din care a ieşit victorios marxism-leninismul.

Fiu al unei familii nobile ce-şi trăgea obîrşia încă de la Ruric, fondatorul statului rus, ceea ce îi făcea pe unii să afirme că avea mai mult drept la tronul Rusiei decît dinastia Romanovilor, Kropotkin, continuînd tradiţia strălucitei pleiade de nobili şi intelectuali care au pornit mişcarea decembriştilor, apare din anii adolescenţei ca un tînăr cu sensibilitate ascuţită, avid de cultură, animat de idei generoase, profund revoltat de stările de lucruri din Rusia, încă feudală, şi gata să lupte împotriva lor prin orice mijloace, inclusiv cele ilegale. Deşi, ca şef de promoţie al şcolii aristocratice de paji pe care o urmează, i se deschid în faţă perspectivele unei cariere strălucite de curtean sau de ofiţer în regimentele de gardă, Kropotkin îşi alege, spre uimirea curţii ţariste, ca loc de slujbă un obscur regiment de cazaci din adîncul Siberiei. Aici, timp de 5 ani Kropotkin desfăşoară o activitate prodigioasă de explorator şi geograf. Primul dintre europeni, el pătrunde travestit în Manciuria, descrie regiunile necunoscute ale Siberiei orientale, studiază viaţa băştinaşilor, bogăţiile regiunii.

Ideile protestatare ale tînărului elev al şcolii de paji îşi găsesc confirmarea în realităţile de care Kropotkin se ciocneşte în viaţa de toate zilele în îndepărtatul colţ al imperiului rus. El cunoaşte nemijlocit exploatarea sălbatică a muncitorilor din minele siberiene, arbitrarul funcţionărimii. În acelaşi timp, lucrînd în numeroase comisii administrative ale guvernămîntului general al Siberiei, Kropotkin îşi dă seama că nu se poate realiza nimic folositor cu ajutorul coruptului aparat birocratic ţarist.

El se întoarce la Petersburg profund dezgustat şi revoltat de tot ce înseamnă autocraţia ţaristă. „Mă simţeam tot mai mult pătruns de dragostea faţă de masele muncitoare şi am hotărît, mi-am dat cuvîntul, să-mi consacru viaţa cauzei eliberării celor ce muncesc. Ei luptă. Ei au nevoie de noi, de cunoştinţele noastre, de forţele noastre — voi fi alături de ei", notează el. Kropotkin reia legătura cu cercurile revoluţionare din capitală fără să întrerupă lucrările sale ştiinţifice, printre care cele mai remarcabile sînt : ipoteza desecării progresive a Europei, un studiu monumental privind relieful Asiei, caracterizat printr-o concepţie orografică nouă, studiul asupra glaciaţiunii europene. Membru a 5 comisii ale Societăţii de geografie

din Rusia, el este distins pentru lucrările sale cu medalia de aur a acestei instituții.

O călătorie în Elveția în 1872 îi permite să ia contact cu mișcarea socialistă europeană, și anume cu ramura ei anarhistă, care se pretindea reprezentanta Internaționalei I, aflată pe cale de desființare. După întoarcerea sa în Rusia, Kropotkin este însărcinat de tovarășii săi să elaboreze programul celei mai puternice grupări a narodnicilor, pe cale de formare, așa-numitul cerc al lui Ceaikovski, constituit din continuatorii operei lui Cernîșevski și Herzen.

Considerînd lupta pentru cîștigarea drepturilor politice ca fiind lipsită de perspective în condițiile absolutismului, Kropotkin pune accentul pe revoluția țărănească, în care vede o acțiune eliberatoare de tiranie, dar și anticapitalistă totodată. Programul narodnicilor a stat la baza unei uriașe mișcări de „mers în popor", avînd ca lozincă „pămînt și libertate". Studenți, funcționari, ofițeri abandonau facultățile, birourile, cariera militară, tineri nobili renunțau să beneficieze de averea obținută pe căi considerate de ei ca nedrepte, fete nobile părăseau domeniile părinților lor pentru a munci în rîndul maselor. După o perioadă de pregătire politică, însușindu-și fiecare cîte o meserie, ei se stabileau la țară cu gîndul să se contopească cu poporul, să-și cucerească autoritatea prin muncă fizică în rînd cu țăranii, pentru a-și putea desfășura munca de propagandă. În slujba cauzei lor, ei erau gata să accepte cu abnegație orice privațiuni, pierderea libertății și chiar a vieții. Rezultatele acțiunii care a culminat în 1874 n-au corespuns însă așteptărilor. Atît membrii cercului lui Ceaikovski cît și cei ai partidului „Zemlea i volea" care i-a urmat au fost aproape toți arestați, aruncați în închisori și deportați în masă.

Prăbușirea încercării de a duce muncă politică printre țărani a dus la destrămarea partidului „Zemlea i volea". Acesta se sparge în două organizații : „Ciornîi peredel", de nuanță anarhistă, și „Narodnaia volea", care, considerînd că nimic nu e posibil fără eliminarea țarului însuși, îl alege pe acesta ca ținta atacului, recurgînd la teroarea individuală culminată cu omorîrea țarului în 1881. „Narodnaia volea" este însă, pînă la urmă, distrusă, la rîndul ei, de poliție, iar organizația „Ciornîi peredel" a dispărut, de asemenea, în curînd, lăsînd în urma ei mici grupușoare anarhiste din rîndul muncitorimii. Astfel, anarhismul nu a

reușit să prindă rădăcini mai adînci în Rusia, pe primul plan trecînd lupta politică și economică, sprijinită pe proletariatul orașelor în fruntea căreia s-au situat marxiștii. Narodnicismul însă a fost acela care i-a servit social-democrației ruse drept plămadă și i-a furnizat primele cadre, ca Plehanov, Akselrod, Deutsch.

Cititorul găsește în carte amănunte inedite cu privire la activitatea internă a vastei organizații revoluționare narodnice. Cu deosebită căldură sînt creionate chipurile tinerilor narodnici pe care logica luptei revoluționare îi duce de la mersul pașnic în popor la rezistența armată împotriva aparatului de represiune și, în final, la terorismul necruțător împotriva reprezentanților absolutismului. E vorba de cei pe care occidentul i-a cunoscut sub numele de „nihiliști" — de la latinescul *nihil*, termen folosit pentru prima dată de Turgheniev în romanul „Părinți și copii". Acest termen a fost în genere înțeles în Europa în sens de teroriști și de ființe care ar nega orice valori umane.

Confuzia se datorește în bună măsură procesului lui Neciaev, tînăr anarhist, discipol și prieten al „apostolului anarhiei", Mihail Bakunin, autorul unui „catehism al revoluționarului" — la care se pretindea că ar fi colaborator și fondatorul anarhismului — de o concepție fanatică, negativistă, exclusiv distrugătoare. Dezvăluirile acestui proces, popularizate pe larg de autoritățile țariste și care i-au sugerat lui Dostoievski subiectul romanului „Posedații", au zguduit la vremea respectivă opinia publică mondială și au contribuit într-o mare măsură la îndepărtarea tinerilor revoluționari ruși de anarhism.

De fapt însă, nihilismul propriu-zis, nu reprezenta decît reacția tineretului revoluționar al anilor '70 față de îngrozitoarele sechele ale iobăgiei în conștiința societății ruse : disprețul față de personalitatea umană, despotismul în atitudinea șefilor față de slugi, a părinților față de copii ca și fățarnica supunere a copiilor față de părinți, prejudecățile, produse ale abuzului și lipsei de drepturi.

Concepția nihilistă, fără cunoașterea căreia nu poate fi înțeleasă nici mișcarea narodnicilor, și-a pus o amprentă specifică, indelebilă asupra personalității intelectualității revoluționare ruse a timpului. A fi nihilist însemna a promova în relațiile umane cinstea absolută, a-ți spune părerea în toate fără a ține seama de reacția celor din jur, a respinge formalismul și fățărnicia, a accepta doar ceea ce poate fi susținut pe calea rațiunii, a fi materialist, ateu și

promotor activ al egalității depline între oameni, atît a celei sociale, cît și a celei dintre sexe.

Tinerii revoluționari ruși apreciau personajul lui Bazarov din romanul citat al lui Turgheniev ca fiind nemotivat de brutal în relațiile sale personale, prea puțin preocupat de treburile obștești și, în general, manifestînd un spirit exclusiv negativist față de tot ceea ce-l înconjura. Ei considerau că Cernîșevski, în „Ce-i de făcut ?", s-a apropiat mai mult de tipul nihilistului.

În 1874 legăturile lui Kropotkin cu mișcarea revoluționară rusă sînt brusc întrerupte. Arestat în urma unui denunț, el petrece în cea mai deplină izolare doi ani în fortăreața Petropavlovsk, iar după evadarea sa, rămasă celebră în analele revoluționare, emigrează în Occident, pentru a nu se mai întoarce în patrie decît după 40 de ani, în urma revoluției din februarie 1917. Cu aceasta, aportul nemijlocit al lui Kropotkin la mișcarea revoluționară rusă și influența sa ideologică directă asupra ei încetează, el însuși rămînînd în afara procesului de clarificare din rîndul revoluționarilor ruși care-i apropie de marxism. Kropotkin devine definitiv anarhist.

O dată cu noua etapă a vieții sale se modifică și rolul jucat de Kropotkin în mișcarea revoluționară. Dacă în Rusia abia ieșită din iobăgie ideea răscoalei țărănimii împotriva autocrației țariste și a silniciei moșierilor avea un conținut progresist, ca o parte a revoluției burghezo-democratice, în țările capitaliste din Europa occidentală, cu proletariatul lor dezvoltat, chemările la răscoala anarhică reprezentau o piedică în calea organizării mișcării muncitorești și a afirmării marxismului ca singura ideologie consecvent revoluționară a proletariatului.

Kropotkin se stabilește în Elveția la începutul anului 1877, la cîteva luni după moartea lui Bakunin. Era perioada cînd, după dizolvarea Internaționalei I, mișcarea anarhistă cunoaște un avînt vremelnic, avînd în fruntea ei oameni remarcabili ca Adhémar Schwitzguébel din Elveția, Elisée Reclus și James Guillaume din Franța, Enrico Malatesta din Italia, César de Paepe din Belgia, Johann Most din Germania, Domela Nieuwenhuis din Olanda. Kropotkin, însă, este acela care devine în curînd conducătorul recunoscut al anarhismului.

Deși urmărit din țară în țară de poliția țaristă, amenințat mereu de extrădare, arestat în Franța în 1881 și condamnat la 5 ani închisoare, zbătîndu-se permanent în

lipsuri materiale care-l obligau să-şi asigure existenţa prin munca ingrată de traducător, recenzent, ba chiar şi de ceasornicar, Kropotkin desfăşoară o activitate prodigioasă ca redactor-şef al ziarului anarhist „Le Révolté", scrie nenumărate articole şi lucrări de popularizare a concepţiei sale. În scrierile sale, Kropotkin încearcă să realizeze ceea ce n-a izbutit Bakunin : să dea anarhismului un fundament teoretic.

Sarcina s-a dovedit însă peste puterile lui, ca şi a tuturor celor care şi-au asumat-o. „Anarhismul nu şi-a putut găsi un interpret ştiinţific — spunea Dobrogeanu-Gherea în articolul său „Anarhia cugetării" —, fiindcă nu poate fi expus în mod ştiinţific".

Anarhismul, pe care Kropotkin îl opunea marxismului, negîndu-i acestuia din urmă caracterul lui revoluţionar, fără a încerca măcar să-i expună în mod obiectiv concepţia, nu era în fond decît o formă nouă a ceea ce poate fi considerat ca fiind cea mai veche utopie — ideea comunităţii eliberate de orice fel de constrîngere. Zenon, fondatorul şcolii stoicilor, opunea comunitatea fără guvernămînt „polis"-ului lui Platon. Evul mediu era plin de secte care refuzau orice putere lumească ca interferînd cu aceea a lui Dumnezeu şi trăiau în mici societăţi comunizante. Rousseau vedea în „starea naturală" a omului o formă de existenţă superioară celeia dintr-o societate organizată. În sfîrşit, Proudhon schiţează primele teze ale anarhismului în „Ce este proprietatea", lucrare plină de paradoxuri referitoare la instituţii, privite prin prisma abuzurilor cărora le dau naştere : „autoritatea făureşte nu ordinea, ci dezordinea", „legea creează injustiţia", „guvernarea generează sclavia", „proprietatea înseamnă hoţie". Idealul proclamat e orînduirea naturală neguvernată, care şi-a găsit ulterior exprimarea în paradoxul cu iz anecdotic : „anarhia mama ordinii".

Fondatorul anarhismului ca mişcare politică organizată rămîne, desigur, Mihail Bakunin, tipul însuşi al „anarhistului", în accepţiunea curentă a cuvîntului, puţin scrupulos în alegerea mijloacelor pentru atingerea scopului propus, fanatic al insurecţiei oriunde şi sub orice formă ar izbucni ea, luptător pe baricadele tuturor revoluţiilor contemporane lui din Europa, în slujba unei himere pe care a urmărit-o întreaga sa viaţă ca un „Cristofor Columb fără America", cum l-a numit Herzen.

Dacă Bakunin a fost fermentul care a făcut să clocotească cazanul anarhist, despre care Marx spunea că „este de mirare cum cele mai triviale sentimente ale micii burghezii pot împrumuta aripile unei ideologii avîntate", în timp ce Lenin, mai laconic și plastic, îi numea pe anarhiști „burghezi întorși pe dos", Kropotkin a fost acela care i-a dat mișcării anarhiste acel rudiment doctrinar și minimumul de coeziune organizatorică care i-au permis să supraviețuiască. Spre deosebire de Bakunin, Kropotkin apare nu numai ca un veșnic răzvrătit, dar în același timp ca un erudit de o vastă cultură, un savant de renume mondial, un om de o puritate morală desăvîrșită, respectat atît de prieteni cît și de adversari.

Potrivnic înverșunat al statului burghez, el rămîne însă „om al ideilor abstracte, rupte de viața practică", cum l-a caracterizat prietenul său apropiat scriitorul revoluționar Stepneak. El nu reușește să se ridice pînă la înțelegerea științifică a legității apariției capitalismului ca și a caracterului inexorabil al dispariției sale sub asaltul proletariatului pe care-l generează. Kropotkin critică capitalismul de pe poziții etice, și Lev Tolstoi îi citează, ca deosebit de plastică, definirea justiției burgheze ca „răzbunarea legiferată", dar în locul demonstrării cauzelor interne care dictează prăbușirea acestuia, el se rezumă să-i proclame doar „descompunerea" și să se refere, în abstract, la „năzuințele" maselor și la refuzul lor de a trăi în continuare în condițiile exploatării. În termenul vag de „popor muncitor", pe care îl folosește deseori, Kropotkin amestecă elementele cele mai disparate din punctul de vedere al poziției lor de clasă : muncitori, meseriași, țărani și lumpenproletari.

Deși Kropotkin își dădea seama că, spre deosebire de revoluțiile trecute, revoluția socialistă, pe care o vedea venind, „va trebui să lupte cu un adversar cu mult mai puternic din punct de vedere intelectual și material — cu clasele mijlocii, care au în plus la dispoziția lor deplină puternicul mecanism al statului modern", el continua, ca și Bakunin, să subestimeze necesitatea unității organizatorice a muncitorilor, să respingă formele politice de luptă, să nu înțeleagă importanța cuceririi drepturilor democratice în cadrul orînduirii existente, considerînd că lupta politică, ba chiar și grevele, ar avea o influență negativă, diversionistă asupra spiritului combativ al maselor, le-ar înșela și le-ar abate de la calea revoluționară

unică posibilă — aceea a răsturnării imediate prin violență a regimului capitalist. Chemarea la răscoală rămîne însă vagă în ceea ce privește obiectivele ei. Formulări abstracte, ca de exemplu : „Trebuie ca lupta să se ducă nu pentru chestiuni de importanță secundară..., ci în numele unor largi idealuri capabile să însufleţească oamenii prin măreţia orizontului ce li se deschide !“, abundă în opera sa.

Kropotkin năzuia la o societate de oameni liberi și egali, eliberată de puterea banului și de puterea coercitivă a statului. El ignora rolul statului de instrument al construirii socialismului și preconiza desființarea imediat după revoluție a oricărei puteri statale.

El concepea organizarea viitoarei societăți socialiste sub forma unor obști alcătuite pe principiul autoguvernării, unite între ele pe bază federativă și a liberului consimțămînt, dar trecea cu vederea faptul că statul reprezintă produsul societății împărțite în clase și că fără lichidarea claselor statul nu se putea să nu renască, și nu s-a putut să se ridice pînă la înțelegerea leninistă a necesității și caracterului statului după înlăturarea claselor exploatatoare de la putere.

Exproprierea proprietății private, care în concepția lui Kropotkin încheia revoluția, trebuia să ducă, ca o consecință imediată, într-un mod spontan, la instaurarea unor relații sociale bazate pe principiul „fiecăruia după nevoi“. El însă ignora, aidoma socialiștilor utopiști, uriașa complexitate a vieții economice, politice, sociale, culturale a unui stat modern și reducea nevoile oamenilor la acelea elementare, fără a ține seama de trebuințele lor spirituale.

Kropotkin nu explică cum se va realiza dintr-o dată belșugul, pe care-l presupune principiul comunist de distribuție, într-o societate lipsită de orice element de organizare, conținînd doar pe buna înțelegere, dorința și voința oamenilor, fără a ține seama de nivelul de dezvoltare a forțelor de producție, de rolul lor determinant în raport cu conștiința socială, cît și de rămășițele concepției moștenite de la vechea societate.

Deși angajat pe poziții politice greșite, în tabăra anarhiștilor, Kropotkin apare, în contrast cu anarhiștii adepți ai terorii nelimitate, ca un umanist care asemuia socialismul cu altruismul și situa etica relațiilor dintre oameni pe primul plan al preocupărilor sale. Războiului „tuturor împotriva tuturor“ al lui Stirner, el îi opunea legea, diame-

tral opusă, a întrajutorării pe toată scara speciilor animale, incluzînd și omul.

Șase ani a consacrat Kropotkin strîngerii materialului pentru demonstrarea tezei că în regnul animal ajutorul reciproc se manifestă ca factor de progres cu mai multă pregnanță decît lupta pentru existență. Această idee, Kropotkin a expus-o într-o serie de conferințe și în lucrarea sa capitală „Ajutorul reciproc — factor al evoluției", în care demonstra apariția și dezvoltarea naturală a ideilor de egalitate și dreptate.

Dobrogeanu-Gherea, în articolele sale despre anarhism, face o delimitare netă între curentul anarhist umanist al lui Kropotkin, pe de o parte, și „ravașoliștii" (de la anarhistul Ravachol, autor al mai multor atentate, ghilotinat în 1892) inspirați de Stirner, care-i socoteau pe adepții lui Kropotkin drept împăciuitoriști și oportuniști, mergînd pînă la a considera lupta împotriva acestora din urmă mai importantă decît aceea împotriva burgheziei.

Impasul mișcării anarhiste a dus la abandonarea ei de către numeroase personalități de frunte, ca Jules Guesde (Franța), Gheorghi Plehanov și Pavel Akselrod (Rusia), Carlo Cafiero (Italia), César de Paepe (Belgia), care au trecut cu toții în tabăra marxismului.

Cît despre Kropotkin, el se îndepărtează treptat de activitatea practică în cadrul mișcării anarhiste, consacrîndu-se tot mai mult activității științifice. El publică o istorie a revoluției franceze, în care, pentru prima oară, este scoasă în evidență contribuția luptelor antifeudale ale maselor țărănești la declanșarea ei, precum și lucrări de geografie și biologie.

În timpul primului război mondial, Kropotkin s-a situat pe poziția apărării Rusiei în lupta acesteia cu Germania, considerînd că „pe cîmpul de bătălie se hotărăște soarta secolului nostru". După revoluția din februarie 1917, Kropotkin se întoarce în Rusia și cheamă poporul la „lupta pînă la victoria finală", încercînd în acest scop să realizeze alianța tuturor forțelor naționale, indiferent de clasă.

Față de Marea Revoluție Socialistă din Octombrie, cel ce a fost denumit „bunicul revoluției ruse" a adoptat o poziție, în ansamblu, pozitivă, considerînd-o ca o continuare a luptei de eliberare duse de secole de către poporul rus. El a chemat proletariatul din Occident să susțină revoluția rusă, să se opună intervențiilor împotriva tînărului stat sovietic. Continua însă să-și mani-

feste rezervele sale față de mersul evenimentelor, pe care le observa din orășelul Dmitrov, unde s-a stabilit. Trimite scrisori cu considerații critice autorităților sovietice și personal lui Lenin, pe care l-a întîlnit în 1920. El rămîne însă consecvent poziției sale politice, manifestînd o atitudine loială față de noul stat pe care au pornit să-l făurească masele muncitoare din Rusia.

Kropotkin a murit în februarie 1921, fiind condus pe ultimul său drum de mase mari de oameni ai muncii, care vedeau în el — dincolo de reprezentantul unei mișcări utopice, asupra căreia istoria și-a dat verdictul negativ — pe dușmanul neclintit al autocrației țariste, pe revoluționarul idealist în sensul curent al cuvîntului, pătruns de încredere în om, pe luptătorul pentru eliberarea umanității de exploatare, pentru o viață nouă, fericită. „Calea luminoasă a vieții lui Kropotkin — scria Barbusse — trebuie să constituie un exemplu pentru toți cei ce luptă pentru eliberare, indiferent de curentul căruia îi aparțin".

Alexandru Șiperco

PREFAȚA AUTORULUI LA PRIMA EDIȚIE RUSĂ

Multe din cele povestite în această carte nu constituie o noutate pentru cititorul rus, iar multe din cele ce l-ar putea interesa în mod deosebit sînt povestite poate prea pe scurt. Dar ultimii ani de agonie a iobăgiei, care pe atunci părea mai trainică decît oricînd, apoi perioada renașterii Rusiei din deceniul al șaptelea și, în sfîrșit, deceniul al optulea, cînd în rîndurile tineretului s-a trezit conștiința datoriei sociale față de poporul rus oropsit și înșelat, aceste trei decenii, atît de semnificative pentru viața Rusiei, au lăsat o amprentă atît de adîncă asupra istoriei anilor următori ai patriei noastre, încît uneori și un fapt mărunt din viața personală sau un detaliu referitor la starea de spirit socială are o importanță. În unele cazuri, el ne lămurește mai bine o epocă decît o fac pagini întregi de raționamente.

Pe lîngă aceasta, în ultima jumătate de veac Rusia trăiește într-un ritm rapid. După deceniul al șaptelea și perioada criticii purificatoare și nemiloase a nihilismului, iobăgia și moravurile iobăgești s-au pierdut parcă pe undeva foarte departe, în perspectiva ștearsă și încețoșată a timpului. A fost uitată chiar și marea mișcare a „mersului în popor". Tineretul de azi o vede ca pe o perioadă eroică de basm, care poate fi interpretată tot atît de arbitrar ca

și întîmplările din anii de mult trecuți, avînd față de ea fie o atitudine de cinstire aproape pioasă, fie una de dispreț arogant, caracteristică „păzitorilor ordinii".

Dar, oricît s-ar fi îndepărtat în perspectiva istoriei iobăgia și moravurile ei, oricît de uitate ni s-ar părea idealurile unui stat iobăgist, care au determinat sîngeroasa reprimare a Poloniei răsculate, moștenirea acelei epoci e încă vie și astăzi. Ea nu a dispărut nici din acțiunile guvernului, și nici din felul de a gîndi al oamenilor progresiști, în care se mențin pînă în zilele noastre urmele lăsate de jugul statului iobăgist. Problemele care s-au ridicat în fața Rusiei în urma eliberării țăranilor, dar care au fost lăsate nerezolvate de către reacțiunea în ascensiune, stau și astăzi intacte în fața vieții rusești ; iar idealurile clicii țarului Nicolaie I tind și acum să se reinstaureze în Rusia.

Uriașul pas înainte făcut la începutul deceniului al șaptelea prin desființarea robiei personale a țăranilor și prin abolirea schingiuirii corporale a „neprivilegiaților" în piețele satelor, acest pas, care poate fi apreciat la justa lui valoare numai de oamenii din generația noastră, este, încetul cu încetul, dat uitării. Orînduirea iobăgistă, lichidată în 1861, s-a reîntors în viața Rusiei sub camuflajul unor uniforme noi, dar cu aceleași metode, țeluri și obiective — acelea de a înrobi masele în folosul privilegiaților și al cîrmuitorilor. Idealul unui stat jandarmeresc puternic centralizat, care în 1863 a unit în jurul tronului, împotriva Poloniei, chiar și elementele nemulțumite ale societății ruse, idealul centraliștilor a reînviat iarăși printre noi. El îi atrage din nou pe cei ce se consideră chemați să conducă destinele Rusiei ; el stă din nou în calea dezvoltării vieții locale și a spiritului de inițiativă local. Și, în sfîrșit, robia gîndirii și slugărnicia în știință în fața autorității, iar în viața de toate zilele în fața uniformei, atitudini care i-au indignat atît de mult pe cei mai de seamă oameni de la sfîrșitul deceniului al șaselea, provocînd un protest vehement din partea lui Bazarov, reînvie iarăși printre noi.

Și acum, la fel ca și atunci, în pofida unei neîndoielnice treziri a conștiinței de sine a țăranilor și a muncitorilor de la orașe — ba tocmai ca urmare a faptului că țăranul subjugat de veacuri își înalță capul și-și afirmă dreptul la libertate, care i-a fost încălcat pînă acum —,

în fața fiecărui tînăr ce cugetă și face parte din clasele privilegiate se ivește din nou întrebarea pe care noi ne-am pus-o cu treizeci de ani în urmă : „Mă voi folosi oare de situația mea privilegiată și, considerînd că eliberarea țăranilor și muncitorilor este cauza clasei lor, și nu a clasei mele, voi rămîne indiferent la eforturile lor ? Sau, dîndu-mi seama că progresul omenirii este indivizibil, că el este posibil numai atunci cînd îi cuprinde pe toți și că mizeria și asuprirea unora atrage după sine mizeria spirituală și robia tuturor, mă voi considera o simplă părticică a unui mare tot și voi duce în popor acele cunoștințe, acea lumină și acea credință în libertate și eliberare care mi-au îngăduit să devin un om liber și m-au determinat să scutur jugul prejudecăților și să renunț la moștenirea trecutului de rob ?“

Dacă cartea mea va ajuta pe cineva să rezolve această problemă, atunci înseamnă că și-a atins scopul.

Încă o precizare. Cum se face că amintirile unui rus, tratînd prin excelență despre viața rusească, au trebuit să fie traduse de către un altul din limba engleză ?

Se înțelege că am început să scriu aceste amintiri în limba rusă. Prima parte — „copilăria“ — era deja scrisă cînd, în toamna anului 1897, am ajuns în America. În America m-am întîlnit cu Walter Page, un om foarte simpatic, pe atunci editorul revistei lunare „Atlantic Monthly“. El m-a convins să încep să-mi scriu memoriile, să le termin și să le public în revista lui. Așa am și făcut, adică mi-am povestit — tot în rusește —, dar mai în amănunțime decît aici, tinerețea. Pe urmă, într-o formă prescurtată, am scris iarăși totul în limba engleză pentru „Atlantic Monthly“ ; apoi, cînd s-a început publicarea, reușeam să scriu de fiecare dată în rusește numai o parte din ceea ce trebuia să intre în numărul respectiv al revistei, trecînd apoi la textul englez.

Cînd un grup de tovarăși și-a propus să editeze în străinătate în limba rusă „Amintirile unui răzvrătit“, a trebuit să mă hotărăsc : să public textul rus, mai amănunțit decît cel englez, în special în ceea ce privea problemele ruse, sau traducerea din engleză ? Prima alternativă prezenta însă importante neajunsuri, pentru că, lipsind un text rus integral, ar fi trebuit completat cu traduceri din engleză, ceea ce ar fi afectat bineînțeles carac-

terul unitar al cărții. Și cum pentru efectuarea traducerii în limba rusă s-a oferit o persoană pe deplin competentă, ne-am oprit la alternativa traducerii ei din limba engleză. Nu-mi rămîne decît să-i mulțumesc din suflet traducătorului pentru frumoasa tălmăcire, făcută de el cu atîta dragoste, încît poate înlocui fără nici o scădere originalul.

Iulie 1902

P. Kropotkin

PARTEA ÎNTÎI

COPILĂRIA

I

Moscova este un oraş care s-a dezvoltat lent de-a lungul istoriei. Aceasta a făcut ca diferitele părţi care o alcătuiesc să-şi păstreze atît de bine pînă în prezent trăsăturile pe care li le-a imprimat cursul istoriei.

Dintre toate cartierele Moscovei, poate că nici unul nu e atît de caracteristic acestui oraş ca labirintul de străzi şi ulicioare curate, liniştite şi întortocheate ce se întind dincolo de Kremlin, între străzile Arbat şi Precistenka *[1], şi care este cunoscut sub numele de Staraia Koniuşennaia.

Cu aproximativ o jumătate de veac în urmă, aici şi-a trăit traiul şi s-a stins încetul cu încetul vechea nobilime rusă, ale cărei nume sînt deseori pomenite în istoria Rusiei de dinainte de Petru I. Treptat aceste nume au dispărut, cedînd locul numelor unor oameni noi, ale „raznocinţilor", chemaţi în slujba statului de către fondatorul imperiului rus. Simţindu-se înlăturată de la curtea din Petersburg, nobilimea de viţă veche s-a retras din activitate, stabilindu-se fie în Staraia Koniuşennaia, fie în pitoreştile conace din împrejurimile Moscovei. De acolo ea privea cu oarecare dispreţ, dar şi cu invidie ascunsă, la mulţimea pestriţă ce ocupa cele mai înalte posturi guvernamentale în noua capitală de pe malurile Nevei.

[1] Aici şi în continuare asteriscurile trimit pe cititor la note care se găsesc la sfîrşitul volumului.

În anii tinereții cei mai mulți dintre ei trăiseră fericirea de a fi în slujba statului, în majoritatea lor ca militari, dar, dintr-o cauză sau alta, s-au retras fără să ajungă la gradele superioare. Cei mai norocoși (tatăl meu s-a numărat printre ei) primeau cîte o slujbă onorifică liniștită în orașul lor natal, dar cea mai mare parte trecea pur și simplu în retragere. Oriunde i-ar fi aruncat însă soarta, fie chiar și în vreun fund de țară, nobilii de viță veche găseau mijlocul de a-și petrece anii bătrîneții în propria lor casă din Staraia Koniușennaia, în apropierea bisericii în care fuseseră botezați și în care le fuseseră prohodiți părinții.

Vechile rădăcini dădeau noi lăstare. Unele dintre ele se făceau remarcate într-un fel sau altul prin diferitele meleaguri ale Rusiei, altele își cumpărau case mai fastuoase, clădite în stil nou, prin alte cartiere ale Moscovei sau la Petersburg; însă adevărata reprezentantă a neamului era considerată acea ramură care, oricare i-ar fi fost poziția pe arborele genealogic, trăia în preajma bisericii verzi, galbene, roz sau cafenii îndrăgită de familie. Față de reprezentantul cel mai bătrîn al neamului, vreun nobil de modă veche, toți aveau o comportare de adînc respect, deși, cu un mic adaos de fină ironie. Îi arătau respect chiar și acei tineri reprezentanți ai neamului care-și părăsiseră orașul natal și făcuseră o strălucită carieră în regimentul de gardă sau la curte. Bătrînul constituia pentru tineri întruchiparea vechimii neamului și a tradițiilor lui.

Pe străzile acelea liniștite, aflate departe de zgomotul și agitația Moscovei comerciale, toate casele semănau mult între ele. În majoritatea lor erau de lemn, cu acoperiș de tablă verde-deschis; toate aveau fațada prevăzută cu coloane, toate erau zugrăvite în culori vii. Aproape toate casele aveau numai parter, cu șapte sau nouă ferestre mari și luminoase care dădeau spre stradă. Se admitea doar un mezanin, care dădea însă spre curtea spațioasă, împrejmuită de numeroase acareturi: bucătării, grajduri, hambare, pivnițe și odăi pentru servitori. În curte se intra printr-o poartă largă, iar alături, pe portiță se afla prinsă o plăcuță de aramă pe care scria de obicei: „Casa locotenentului sau căpitanului de cavalerie, cavalerul cutare". Rareori se putea întîlni cîte un „general-maior" sau un rang civil corespunzător. Dacă însă dădeai pe aceste străzi de cîte o casă mai elegantă, împrejmuită

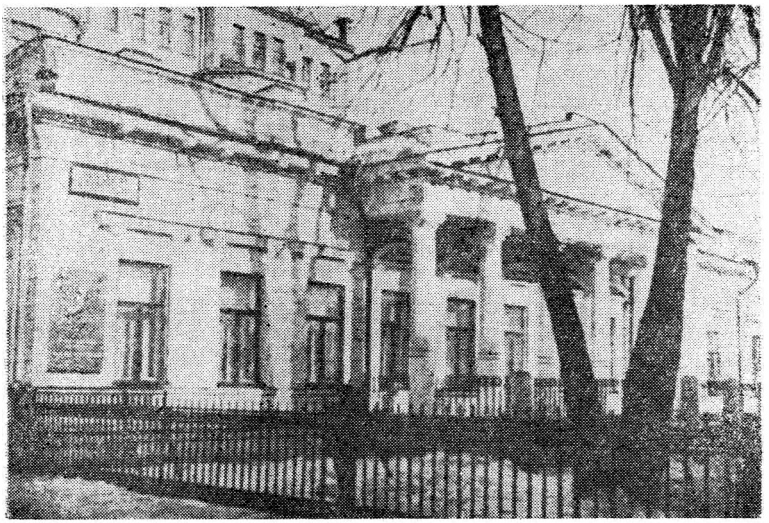

Casa din strada Ştatnaia (astăzi strada Kropotkin) în care s-a născut P. A. Kropotkin

cu un grilaj poleit în aur, cu poartă de fier, atunci pe plăcuţă scria cu siguranţă : „Consilierul comercial cutare", sau „Cetăţeanul onorific cutare". Aceştia erau nişte intruşi, care se strecuraseră în cartier şi, ca atare, nu erau admişi de către vecini.

Pe străzile acestea nu se îngăduiau prăvălii, cu excepţia cîte unei dugheni de mărunţişuri sau de zarzavaturi instalată într-o căsuţă de lemn proprietatea bisericii parohiale. În schimb, la colţ se găsea cu siguranţă o gheretă în uşa căreia se vedea în timpul zilei poliţaiul cu halebarda în mîini pentru a prezenta cu această armă inofensivă onorul ofiţerilor ce treceau pe-acolo. La lăsarea serii însă el intra iarăşi în ghereta sa întunecoasă, unde se ocupa fie cu reparatul cizmelor, fie cu prepararea vreunui tutun de prizat deosebit de tare, care era cerut mult de servitorii vîrstnici din casele vecine.

Viaţa se scurgea molcom şi liniştit în acest Saint-Germain al Moscovei, aşa cel puţin li se părea celor din afară. Pe atunci „ideile" încă nu se bucurau de trecere, încă nu începuse perioada cînd în fiecare din aceste case se dădea o luptă acerbă între „părinţi şi copii", luptă care se termina fie printr-o dramă familială, fie cu vizita nocturnă a

jandarmilor. Cu cincizeci de ani în urmă încă nimeni nu se gîndea la așa ceva. Totul era calm și liniștit, cel puțin în aparență.

În această Staraia Koniușennaia m-am născut în 1842; aici s-au scurs primii cincisprezece ani ai vieții mele. Tata a vîndut casa în care m-am născut și în care a murit mama noastră, și a cumpărat altă casă; pe urmă a vîndut-o și pe asta, iar noi am locuit cîteva ierni în case luate cu chirie, pînă ce tata a găsit o a treia casă, după gustul lui, aflată la cîțiva pași de biserica în care fusese botezat și în care fusese prohodită mama lui. Toate acestea se petreceau în Staraia Koniușennaia. O părăseam numai vara, cînd ne duceam în satul nostru.

II

Revăd o cameră înaltă, spațioasă din colțul casei noastre. Pe un pat cu așternutul alb zace mama. Scăunașele și măsuțele noastre sînt trase aproape de pat. Măsuțele, frumos așternute, sînt pline cu bomboane și borcănașe frumoase de sticlă pline cu peltea, iar noi, copiii, am fost aduși în această cameră la o oră neobișnuită — iată primele mele amintiri confuze. Mama a murit de tuberculoză. Avea abia treizeci și cinci de ani. Înainte de a ne părăsi pentru totdeauna, a vrut să ne vadă lîngă dînsa, să ne mîngîie, să fie fericită pentru o clipă văzîndu-ne bucuria. De aceea organizase această tratație lîngă patul din care nu se mai putea scula. Îmi amintesc fața ei palidă, trasă, ochii mari, căprui. Se uită la noi și ne îndeamnă cu blîndețe și duioșie să mîncăm, ne cheamă să ne suim în pat, apoi, deodată, izbucnește în lacrimi și începe să tușească... Sîntem scoși afară.

Puțin timp după aceea, noi, copiii, adică fratele meu Aleksandr și cu mine, am fost mutați din casa mare într-o căsuță din curte. Soarele de aprilie își revarsă razele în cămăruța noastră, iar madame Burmann, guvernanta nemțoaică, și dădaca Uliana ne culcă în pat. Fețele lor sînt ude de lacrimi. Ne cos cămășuțe negre cu paspoaluri albe. Nu ne e somn. Ne sperie necunoscutul; tragem cu urechea la cele ce-și șoptesc dădacele. Vorbesc despre mama noastră ceva ce nu putem pricepe. În cele

din urmă sărim din pat și întrebăm : „Unde-i mama ? Unde-i mama ?“ Cele două femei se pornesc să plîngă în hohote, ne mîngîie căpșoarele cîrlionțate și ne zic „bieți orfani“. Uliana nu se mai poate stăpîni și spune : „Mama voastră a zburat colo sus, în cer, la îngeri“.

— Cum așa în cer ? De ce ? — Imaginația noastră de copii se străduiește în zadar să răspundă acestor întrebări.

Aceasta s-a întîmplat în aprilie 1846. Aveam abia trei ani și jumătate, iar fratele meu Saşa încă nu împlinise cinci ani. Nu știu unde se aflau pe atunci Nikolai, fratele nostru mai mare, și Elena, sora noastră ; probabil că erau plecați la școli. Nikolai mergea pe doisprezece ani, iar Lena pe unsprezece. Se țineau totdeauna împreună și noi îi cunoșteam foarte puțin. Și astfel am rămas împreună cu Aleksandr în căsuța din curte, sub îngrijirea Ulianei și a lui madame Burmann. Bătrîna și buna nemțoaică, care n-avea un cămin al ei și nici vreo rudă, ne-a ținut loc de mamă. Ne-a educat cum s-a priceput. Pe tata îl vedeam rareori. Următorii doi ani au trecut fără să lase vreo amintire în memoria mea.

III

Tatăl meu era foarte mîndru de familia sa și ne arăta cu un aer deosebit de solemn un pergament atîrnat pe perete în cabinetul său. În pergament, ornat cu blazonul nostru (stema cnezatului Smolensk), învăluit într-o mantie de hermină, deasupra căreia se afla șapca lui Monomah [1], se atesta și se întărea de către Departamentul heraldic că neamul nostru își trage originea de la nepotul cneazului Rostislav Mstislavici Udaloi și că strămoșii noștri fuseseră mari cneji ai Smolenskului *.

— Pentru pergamentul ăsta am plătit trei sute de ruble — ne spunea tata.

La fel ca majoritatea oamenilor din generația sa, tata nu era prea tare în istoria Rusiei și prețuia pergamentul mai mult pentru valoarea sa bănească decît ca relicvă istorică.

[1] *Vladimir Monomahul* (1053—1125) — mare cneaz al Kievului ; șapca lui Monomah — simbol al autocrației rusești. — *Nota trad.*

P. A. Kropotkin la vîrsta de patru ani

Familia noastră e într-adevăr foarte veche, dar, la fel ca cea mai mare parte a familiilor ce-şi trag obîrşia de la cneazul Ruric, a fost îndepărtată atunci cînd a luat sfîrşit epoca divizării şi pe tron s-au urcat Romanovii, care s-au pornit să unifice Rusia. Deşi familia noastră este foarte veche, ea nu s-a făcut cu nimic remarcată în istorie. În ultima vreme pare-se că nici un Kropotkin n-a manifestat o deosebită vocaţie pentru vreo slujbă de stat. Străbunicul şi bunicul au fost mai întîi militari, dar au trecut încă de tineri în retragere şi s-au grăbit să plece la moşiile lor. Trebuie să spun că Urusovo, una din aceste moşii, situată în gubernia Reazan, pe un deal, în mijlocul unor cîmpii mănoase, ar fi încîntat pe oricine prin frumuseţea pădurilor umbroase, prin pajiştile nesfîrşite şi un pîrîu şerpuitor. Bunicul meu a părăsit armata cu gradul de locotenent, s-a retras la Urusovo, unde s-a ocupat de moşia lui şi a început să cumpere alte moşii în guberniile vecine.

După toate probabilităţile, generaţia noastră ar fi procedat la fel, însă bunicul s-a căsătorit cu prinţesa Gagarina, care făcea parte dintr-o familie cu totul diferită. Fra-

tele ei era cunoscut ca un mare pasionat al scenei. El și-a organizat un teatru propriu și, spre oroarea întregii familii, s-a însurat cu o iobagă — cu marea actriță Semionova, întemeietoarea școlii dramatice realiste din Rusia. Nu încape îndoială că și prin caracterul ei Semionova era una din cele mai atrăgătoare personalități din lumea teatrală. Spre indignarea „întregii Moscove", Semionova a continuat să apară pe scenă și după căsătorie.

Nu știu dacă bunica avea aceleași gusturi artistice și literare ca fratele ei. Însă e neîndoielnic faptul că generația următoare a familiei noastre a manifestat înclinații pentru literatură. Fratele tatii, Dmitri Petrovici Kropotkin, scria versuri, iar unele poezii ale sale au apărut în culegerea editorului Smirdin „O sută de literați ruși". Unchiul meu și-a publicat versurile și într-o broșură separată, lucru de care tatei îi era rușine fie chiar să pomenească. Verii mei, fratele meu și chiar eu am luat parte, într-o măsură mai mare sau mai mică, la viața literară din timpul nostru.

Tata a fost un ofițer tipic din vremea țarului Nicolaie. A fost educat în școala de ofițeri de gardă, apoi a ajuns ofițer în regimentul Semionovski [1] chiar în primul an al domniei lui Nicolaie, urmînd drumul obișnuit al unui ofițer de gardă. După doi ani a izbucnit războiul cu Turcia, și tata s-a dus la război împreună cu Frol, servitorul său iobag. S-a dus la război nu pentru că ar fi fost dotat cu un deosebit spirit războinic sau fiindcă ar fi îndrăgit din cale afară viața de campanie ; mă îndoiesc chiar să fi petrecut măcar o singură noapte lîngă focul de bivuac sau să fi luat parte barem la o singură bătălie, dar în timpul lui Nicolaie aceasta nu avea o importanță prea mare. În acea vreme, militar *adevărat* era acela care adora uniforma și disprețuia haina civilă, ai cărui soldați erau instruiți atît de bine încît puteau să realizeze cele mai neașteptate performanțe cu picioarele și cu armele.

Se înțelege de la sine că idealul tatei era să semene cît mai mult cu un militar din acea vreme.

Așa cum am mai spus, în 1828 el a luat într-adevăr parte la războiul cu Turcia, dar s-a aranjat așa de bine, că tot timpul l-a petrecut pe la cancelariile statelor majore. Iar atunci cînd noi, copiii, profitam de o clipă în care tata era foarte bine dispus și-l rugam să ne povestească despre răz-

[1] *Regimentul Semionovski* — cel mai vechi regiment de gardă rus, înființat de Petru cel Mare în 1687. — *Nota trad.*

Piotr Nikolaevici, bunicul lui P. A. Kropotkin

boi, el ne putea spune doar că odată, cînd a trecut printr-un sat împreună cu credincioasa sa slugă Frol, s-au repezit la ei o droaie de dulăi furioși. Tata și Frol au fost nevoiți să recurgă la săbii pentru a respinge atacul animalelor hămesite. Se-nțelege că noi am fi vrut ca în locul cîinilor să fi fost un detașament de turci, dar ne mulțumeam și cu cîinii ; iar cînd, după multe insistențe, îl făceam pe tata să ne povestească pentru ce primise ordinul Anna cu spade și sabia de aur, rămîneam complet dezamăgiți. Povestea era extrem de prozaică. Ofițerii din statul major fuseseră încartiruiți într-un sat turcesc, cînd tocmai a izbucnit un incendiu. Focul a cuprins într-o clipă casele, iar într-una rămăsese un copil. Mama acestuia plîngea desperată. Frol, care-l însoțea totdeauna pe tata, s-a aruncat în flăcări și a salvat copilul. Comandantul suprem al armatei l-a decorat pe loc pe tata cu crucea pentru vitejie.

— Tăticule — exclamam noi, — dar copilul a fost salvat de Frol !

— Ce-are a face — răspundea tata cu toată candoarea. — Nu-i el iobagul meu ? Deci e totuna.

Tatăl nostru a luat parte și la războiul împotriva polonezilor în timpul revoluției din 1831. La Varșovia a cunos-

Nikolai Semionovici Sulima, tatăl mamei lui P. A. Kropotkin

cut-o pe fata cea mai mică a generalului Sulima, comandantul corpului, și s-a îndrăgostit de ea. Nunta s-a celebrat cu mare fast la castelul Lazenky.

Nikolai Semionovici Sulima, tatăl mamei, nu s-a priceput nici să facă carieră, nici să agonisească avere. Pesemne că în vinele lui curgea prea mult sînge de cazac zaporojean, care se pricepea să lupte cu vitejii polonezi, strașnic înarmați, sau cu hoardele turcești, de trei ori mai numeroase, dar nu știa să se ferească de mrejele diplomației moscovite.

În ce-l privește pe bunicul meu, el a reușit în 1812, în fruntea regimentului său de cuirasieri, să străpungă careul francezilor, în pofida pădurii de baionete din fața sa, și, deși considerat mort și lăsat ca atare pe cîmpul de luptă, s-a făcut bine, alegîndu-se cu o cicatrice adîncă la cap ; dar a refuzat să devină lacheul atotputernicului Arakceev și de aceea a fost trimis într-un fel de surghiun onorabil, ca guvernator general, mai întîi în Siberia apuseană, apoi în cea răsăriteană. În vremea aceea un astfel de post era considerat mai rentabil decît o mină de aur, dar bunicul meu s-a

Ekaterina Nikolaevna, mama lui P. A. Kropotkin. După un tablou în ulei

întors din Siberia la fel de sărac cum plecase. În 1862, cînd am plecat în Siberia, am auzit deseori pomenindu-i-se numele cu mult respect.

Nu mai știu unde și cum și-a făcut tata serviciul după războiul împotriva polonezilor, în timpul revoluției din 1831, dar știu că a stat tot timpul la Moscova, unde a jucat cu patimă cărți atît pe vremea cînd trăia mama, cît mai ales după moartea ei. Pierdea totdeauna.

Nu știu dacă tata a iubit-o pe mama. Chiar dacă a iubit-o, atunci a făcut-o în felul său. Știu doar că ea n-a fost fericită cu dînsul, și în jurnalul pe care l-a ținut în timpul șederii ei în Germania, unde plecase să se trateze la o stațiune balneară, cu plămînii deja atinși de oftică, mîhnirea aceasta s-a reflectat în rînduri pline de tristețe. Fără îndoială că mama a fost o femeie remarcabilă pentru vremea ei. Mulți ani după moartea ei am găsit într-un colț al cămării din casa noastră de la țară multe hîrtii acoperite cu scrisul ei ferm și frumos. Erau jurnalele ei, în care descria frumusețea naturii din stațiunile balneare din Ger-

mania și vorbea despre durerile ei și despre setea ei de fericire. Tot aici se aflau și caiete cu poezii rusești interzise, printre care și „Dumele“ lui Rîleev.

Înaltă, zveltă, cu un păr castaniu bogat, ochii căprui, gura mică, ea privește parcă vie din portretul pictat cu dragoste în ulei de un pictor bun. A fost totdeauna veselă, uneori prea lipsită de griji, și-i plăcea mult să danseze. Țărăncile din Nikolskoe ne povesteau deseori cum le admira de pe balcon horele, apoi nu se mai putea stăpîni și intra în joc alături de ele. Avea o fire de artistă. A răcit la un bal, răceala s-a transformat în pneumonie și a dus-o în mormînt.

Au iubit-o toți cei care au cunoscut-o. Servitorii i-au venerat memoria.

Întreaga mea copilărie e împletită cu amintirea lăsată de ea. S-a întîmplat adesea ca într-un coridor întunecos mîna unui servitor iobag să ne mîngîie pe mine sau pe fratele meu Aleksandr. De multe ori, întîlnindu-ne pe cîmp, cîte o țărancă ne întreba : „O să fiți la fel de buni ca mama voastră ? Ei i-a fost milă de noi. O să vă fie și vouă ?“

Acest „noi“ însemna, bineînțeles, iobagii. Nu știu ce-am fi devenit dacă n-am fi găsit în casă din partea servitorilor iobagi acea atmosferă de dragoste cu care trebuie înconjurați copiii. Eram copiii mamei noastre, îi semănam și datorită acestui fapt iobagii ne copleșeau cu o grijă care, cum se va vedea mai departe, lua uneori forme foarte emoționante.

Oamenii își doresc nemurirea, dar pierd din vedere faptul că amintirea oamenilor cu adevărat buni trăiește veșnic. Această amintire trece asupra generației următoare și se transmite apoi iarăși copiilor. Oare e puțin lucru o asemenea nemurire ?

IV

La doi ani după moartea mamei, tata s-a recăsătorit. El pusese deja ochii pe o mireasă frumoasă dintr-o familie bogată, cînd soarta a decis altfel. Într-o dimineață, cînd tata mai era încă în halat, au dat buzna la el servitorii speriați, anunțîndu-i sosirea generalului Timofeev, comandan-

tul Corpului 6 armată, la care își făcea tata serviciul. Favoritul lui Nicolaie I era un om înfiorător. Pentru o greșeală comisă în timpul unei parăzi era în stare să dea ordin ca respectivul soldat să fie snopit în bătaie. Era capabil să degradeze și să trimită în Siberia pe un ofițer dacă-l întîlnea pe stradă cu copcile descheiate la gulerul înalt și tare. Pentru Nicolaie cuvîntul generalului Timofeev era literă de evanghelie. În dimineața aceea generalul, care nu mai fusese niciodată la noi, a apărut personal ca să-l peteească pe tata pentru o rudă a soției sale, Elizaveta Markovna Karandino, una din fiicele amiralului comandant al flotei Mării Negre, despre care se spunea că ar fi fost o fată foarte frumoasă pe atunci, cu un profil grecesc regulat. Tata a consimțit, și nunta a doua, la fel ca și prima, a fost celebrată cu mare fast.

— Voi, tinerii, habar n-aveți cum merg treburile astea — încheia totdeauna tata cînd, mai tîrziu, mi-a povestit cu un umor fin, imposibil de redat, această istorie. — Îți dai tu seama ce însemna pe vremea aceea un general de corp de armată ? Și te pomenești deodată cu acest diavol chior că-ți vine în peșit. Se-nțelege că fata n-avea ca zestre decît un sipet plin cu boarfe muierești, iar deasupra mai ședea și Marfa, o fată iobagă, tuciurie ca o țigancă.

Pînă la nunta tatei am locuit într-o aripă a casei noastre, sub supravegherea lui *madame* Burmann. Dar imediat după nuntă, care a avut loc tot într-o biserică aristocratică și cu un general de corp de armată drept naș, în casă s-au schimbat toate, iar pentru noi a început o viață nouă. Casa a fost vîndută și a fost cumpărată alta nouă, care a fost mobilată cu lucruri noi. A dispărut tot ce ar fi putut aminti de mama : portretele ei, desenele, cusăturile. În zadar s-a rugat *madame* Burmann să fie menținută în serviciu, făgăduind să se consacre pe de-a-ntregul copilului pe care-l aștepta mama vitregă. A fost concediată.

— La mine în casă nu vreau să am pe nimeni din casa Sulima ! — spunea mama vitregă. Pe Uliana au făcut-o chelăriță și au măritat-o cu Frol, pe care l-au numit majordom. Kolea, fratele nostru mai mare, își făcea studiile la școala de cadeți din Moscova și locuia acolo. Ar fi putut veni acasă în fiecare sîmbătă, dar a fost găsit mijlocul să fie luat acasă numai pentru sărbătorile mai lungi — de crăciun și de paști —, iar vara și-o petrecea în tabere. Lena, sora noastră mai mare, care era numai cu un an mai tînără decît Kolea, însă cu șase ani mai mare decît Saşa, se

afla într-un institut de fete și, după regulile de atunci, putea fi lăsată acasă numai în cazuri excepționale, cu prilejul morții bunicii de pildă, dar și atunci numai pentru cîteva ceasuri și însoțită de pedagoga clasei.

Așa că am rămas acasă în doi : fratele meu Saşa, cu numai șaisprezece luni mai mare decît mine, și eu. Cu el am crescut, de el m-am legat sufletește. Și mai tîrziu am fost împreună cu el pînă ce soarta ne-a azvîrlit prin închisori și surghiunuri. Pentru învățătura noastră au fost angajați monsieur Poulain, un preceptor francez foarte bine plătit, și necostisitorul student rus N. P. Smirnov. Pe atunci în multe case din Moscova se aflau preceptori francezi, rămășițe ale marii armate napoleoneene.

Monsieur Poulain a adus cu el gramatica lui Nöel și Chapsal, după care au învățat cîteva generații de băieți și fete din Rusia, un vocabular francez, o istorie universală într-un volum și o geografie a lumii, tot într-un volum. Trebuia să învățăm pe din afară gramatica, vocabularul, istoria și geografia. Cu gramatica — care începea cu celebra frază : „Ce este gramatica ? — Este arta de a citi și scrie corect“ — treaba a mers bine. Din nefericire însă, istoria începea cu o prefață în care erau enumerate toate foloasele care se obțineau din cunoașterea acestei științe. Cu primele propoziții ne împăcam. Repetam că : „Un împărat găsește în istorie pilde de mărinimie pe care să le urmeze guvernîndu-și poporul ; un comandant de oști studiază în ea nobila artă militară...“. Dar cînd lucrurile ajungeau la jurisprudență, chestia se încurca. „Un jurisconsult găsește în istorie...“, ce anume găsește n-am putut afla. Dificilul cuvînt „jurisconsult“ ne dezarma. Cum ajungeam la el ne opream.

— În genunchi, gros pouff [1] (asta mi-era adresat mie) — exclama Poulain. — În genunchi, grand dada [2] (asta la adresa fratelui meu). Noi îngenuncheam și vărsam lacrimi, străduindu-ne în zadar să învățăm ce găsește un jurisconsult în istorie.

Trebuie să recunosc că lucrurile nu se isprăveau totdeauna cu această pedeapsă. În odaia care ne servea drept clasă exista și o nuia, la care monsieur Poulain recurgea atunci cînd nu mai exista nici o altă speranță de progres în studierea prefeței sau a dialogurilor despre virtuți și

[1] Grăsunule.
Căluțule.

bunăcuviință. Se înțelege că noi încercam să scăpăm de sub loviturile ei, și atunci prin cameră se pornea un vals al desperării în acompaniamentul vîjîitului ritmic al nuielii.

Aceste valsuri o aduceau pur și simplu la desperare pe sora noastră, Lena, căci, după absolvirea institutului „Ekaterina", ea fusese instalată în camera de sub noi. Într-o zi, nemaiputînd suporta plînsetele noastre, s-a repezit cu lacrimi în ochi în cabinetul tatii. Acolo a început să-i facă reproșuri amarnice că ne-a dat pe mîna mamei vitrege, care lasă pe un „toboșar francez în retragere" să-și bată joc de noi.

Luat prin surprindere, tata s-a fistîcit. Mai întîi a vrut s-o certe pe Lena, dar a terminat prin a o lăuda pentru dragostea ce le-o purta fraților ei. După acest caz valsul s-a repetat mult mai rar, dar nuiaua a fost păstrată încă multă vreme în dulapul cel mare.

După ce isprăvea cu împovărătoarele sale obligații didactice, monsieur Poulain se transforma într-o clipită — nu mai aveam în față pe fiorosul pedagog, ci un tovarăș vesel. După dejun el ne scotea la plimbare, și aici povestirile sale nu se mai isprăveau. Ciripeam ca niște păsărele. Deși încă nu trecusem cu Poulain mai departe de primele pagini ale sintaxei, am învățat curînd „să vorbim corect". Am început *să gîndim* în franțuzește. Iar după ce ne-a dictat o jumătate de carte de mitologie (el ne corecta greșelile după carte, fără să încerce vreodată să ne explice de ce un cuvînt trebuie scris așa și nu altfel), am reușit să și „scriem corect" franțuzește.

După prînz aveam lecții cu învățătorul de limba rusă, un student la facultatea de drept a Universității din Moscova. El ne preda toate obiectele „rusești" : gramatica, aritmetica etc. În anii aceia încă nu începuse o instrucțiune sistematică. De asemenea, el ne dicta zilnic cîte o pagină din istorie, și în felul acesta, prin practică, am învățat repede să scriem rusește perfect.

Cele mai bune zile pentru noi erau duminicile, cînd toți ai casei, cu excepția copiilor, se duceau să prînzească la generăleasa Timofeeva. Uneori se nimerea ca în aceeași zi să fie liberi atît Poulain cît și Nikolai Pavlovici Smirnov. În astfel de cazuri rămîneam sub supravegherea Ulianei. După ce mîncam în grabă, ne duceam în salon, în care se adunau și tinerele jupînese. Se organizau tot felul de jocuri : de-a baba oarba, de-a puia-gaia etc. Pe urmă apă-

rea cu scripca Tihon, care se pricepea la toate. Se pornea jocul, dar nu acele dansuri anoste, lente, executate sub conducerea maestrului de dans francez, cel cu „picioarele de gumă“ (se înțelege că dansurile făceau parte din programul nostru de educație), ci un joc viu.

La ora nouă era trimisă careta cea mare ca să-i aducă acasă pe-ai noștri. Înarmat cu o perie, Tihon patina pe parchet ca să-i redea luciul virginal. În casă se restabilea ordinea desăvîrșită. Iar dacă a doua zi fratele meu și cu mine am fi fost supuși celui mai sever interogatoriu, n-am fi suflat o vorbă despre distracțiile din ajun. Pentru nimic în lume nu am fi trădat pe vreunul din servitori, după cum nici unul dintre ei nu ne-ar fi trădat pe noi.

O dată, într-o duminică, jucîndu-mă în salon cu fratele meu, m-am lovit de o consolă pe care se afla o lampă scumpă. Lampa s-a făcut țăndări. Servitorii au ținut de îndată sfat. Nici unul nu ne-a făcut vreo imputare. Au luat hotărîrea ca a doua zi în zori Tihon să se furișeze, pe riscul și răspunderea lui, din casă, să tragă o fugă pînă în Kuznețki Most și să cumpere de acolo o lampă la fel. Costa cincisprezece ruble, o sumă enormă pentru servitori. Dar tot au cumpărat lampa, iar pe noi nu ne-au dojenit niciodată.

Pe vremea aceea copiii nu erau răsfățați cu jucării ca acum. La drept vorbind, noi n-aveam aproape nici o jucărie și eram nevoiți să apelăm la propriul nostru spirit inventiv. Pe de altă parte, fratele meu și cu mine am căpătat de timpuriu gustul pentru teatru. Impresiile lăsate în timpul carnavalului de teatrele de bîlci, care reprezentau piese cu lupte și tîlhari, nu durau mult, căci noi înșine ne jucam prea îndeajuns de-a cazacii și banditii. Dar la Moscova a sosit o vedetă a baletului — Fanny Elssler — și ni s-au luat și nouă bilete. Fanny Elssler a făcut asupra mea o impresie atît de puternică prin grația ei, care avea ceva aerian, prin eleganța fiecărei mișcări, încît de atunci dansurile care țin mai mult de domeniul exercițiilor de gimnastică decît de cel al artei nu m-au mai interesat niciodată.

Probabil că eram foarte mic atunci cînd i-am văzut pe celebrii actori moscoviți Șcepkin, Sadovski și Șumski jucînd în „Revizorul“ și în „Nunta lui Krecinski“. Totuși am păstrat vii în memorie nu numai scenele mai importante din cele două comedii, ci și intonația folosită de marii actori ai școlii noastre realiste. Jocul lor mi s-a întipărit atît

de bine în minte, încît mai tîrziu, cînd am văzut la Petersburg aceleași piese interpretate de actorii școlii franceze de declamație nu le-am putut suporta.

V

În al optulea an al vieții mele s-a întîmplat ceva ce a determinat cursul ulterior al educației mele. Nu mai țin minte cu ce prilej, mi se pare cu ocazia sărbătoririi a douăzeci și cinci de ani de la urcarea pe tron a lui Nicolaie I, la Moscova a fost organizat un bal grandios. Curtea imperială urma să sosească în vechea capitală, și nobilimea din Moscova a luat hotărîrea să cinstească evenimentul printr-un bal costumat, la care copiii urmau să joace un rol important. Fratele meu și cu mine am fost considerați prea mici ca să luăm parte la serbare.

Totuși, în cele din urmă, am ajuns și eu la bal. Mama fusese foarte bună prietenă cu Nazimova, soția generalului care a fost mai tîrziu guvernator general la Vilno [1]. Nazimova, care era o femeie foarte frumoasă, urma să apară într-un minunat costum de împărătească persană, însoțită de fiul ei în vîrstă de opt ani. În consecință, acesta trebuia să fie îmbrăcat într-un costum fastuos, încins cu un brîu împodobit cu pietre prețioase. Băiatul însă s-a îmbolnăvit chiar în ajunul balului și Nazimova a socotit că numai unul din fiii celei mai bune prietene ale sale poate să-l înlocuiască pe fiul bolnav. Așa și cu mine am fost chemați la Nazimova ca să încercăm costumul. Acesta s-a dovedit prea scurt pentru Aleksandr, care era mai înalt decît mine, în schimb mie mi-a venit de minune. S-a hotărît ca eu să-l întruchipez pe moștenitorul tronului persan.

Uriașa sală a adunării nobilimii din Moscova era plină de invitați. Fiecare copil a primit un sceptru cu stema uneia din cele șaizeci de gubernii ale imperiului rus. Pe sceptrul meu se afla un vultur planînd peste marea albastră, ceea ce, așa cum am aflat mai tîrziu, reprezenta stema guberniei Astrahan. Am fost aliniați la un capăt al imensei săli, apoi ne-am îndreptat, doi cîte doi, spre podiumul

[1] Vechiul nume al orașului Vilnius. — *Nota trad.*

pe care se afla împăratul și familia sa. Cînd am ajuns aproape de el ne-am despărțit, unul a pornit spre dreapta și celălalt spre stînga, aliniindu-ne astfel într-un șir în fața podiumului. Atunci, urmînd indicațiile primite, am înclinat toate sceptrele cu steme în fața lui Nicolaie... Această apoteoză a autocrației a avut mult efect. Nicolaie era încîntat. Toate provinciile se închinau în fața cîrmuitorului suprem. Pe urmă noi, copiii, ne-am îndreptat încet spre fundul sălii.

În clipa aceasta s-a produs o mișcare ; șambelanii, îmbrăcați în uniforme cusute cu aur, au început să se agite și m-au scos din rînd. Unchiul meu, prințul Gagarin, costumat în tungus (nu mă mai săturam privindu-i caftanul din piele fină de căprioară, arcul și tolba cu săgeți), m-a ridicat în brațe și m-a depus pe podium în fața țarului.

Nu știu de ce — poate fiindcă eram cel mai mic din toată procesiunea sau pentru că fața mea rotundă, înconjurată de cîrlionți o fi fost deosebit de nostimă sub căciula înaltă din blană de miel —, dar Nicolaie a cerut să fiu adus pe podium. În orice caz, îmi aduc foarte bine aminte că Nicolaie m-a întrebat dacă vreau o bomboană. I-am răspuns că vreau niște covrigi din aceia ce se dădeau copiilor la ceai în ocazii festive. Nicolaie a chemat un lacheu și apoi a turnat o tavă plină de covrigi în căciula mea înaltă.

— I le duc lui Sașa — i-am spus lui Nicolaie.

Îmi mai amintesc că, în timp ce așteptam careta, rudele noastre m-au mîngîiat pe cap, m-au sărutat și mi-au spus : „Petea, ai fost făcut paj !“, la care am răspuns : „Nu vreau să fiu paj, vreau acasă“, fiind foarte preocupat de căciula mea, în care se aflau covrigii hărăziți lui Sașa.

Nu mai știu dacă i-au mai rămas mulți covrigi lui Sașa, dar îmi aduc aminte că el m-a îmbrățișat cu putere atunci cînd i s-a povestit ce îngrijorat am fost din cauza căciulii.

Pe vremea aceea era o mare favoare să fii trecut pe lista elevilor Corpului de paji. Nicolaie acorda rareori această favoare nobilimii moscovite. Tata era în culmea entuziasmului și visa deja la strălucita carieră pe care fiul său o va face la curte.

După un an s-a decis și soarta lui Aleksandr. La Petersburg se sărbătorea jubileul regimentului Izmailovski, în care servise tata în tinerețe. Într-o noapte, cînd toți ai casei erau cufundați într-un somn adînc, s-a oprit la poartă o troică, zornăind din zurgălăi. Din ea a coborît

un curier special și a strigat tare : „Deschideți ! Aduc o poruncă de la măria sa împăratul !..."

Se poate lesne închipui ce spaimă i-a cuprins pe toți ai casei din cauza acestei vizite nocturne. Tata, tremurînd, și-a pus halatul și a coborît în cabinet.

Fiecare ofițer se gîndea în asemenea ocazii la tribunalul militar, la degradare. Erau timpuri îngrozitoare. Dar a reieșit că Nicolaie dorea pur și simplu să aibă lista tuturor fiilor ofițerilor care serviseră cîndva în regimentul Izmailovski, pentru a-i repartiza pe băieți la școlile militare dacă încă nu erau înscriși. În scopul acesta a fost trimis de la Petersburg la Moscova un curier, care bătea zi și noapte la casele tuturor ofițerilor ce făcuseră parte din regimentul Izmailovski.

Astfel, din voința lui Nicolaie I, urma să căpătăm amîndoi o educație militară, deși peste cîțiva ani aveam să urîm slujba militară din cauza absurdității ei. Nicolaie a urmărit însă cu atenție ca toți fiii de nobili, în afara celor bolnăvicioși, să aleagă cariera militară. În felul acesta, spre marea satisfacție a tatei, toți trei urma să devenim ofițeri.

VI

Pe vremea aceea, averea unui moșier era apreciată după numărul de „suflete" pe care le avea. „Suflete" erau iobagii de sex masculin, căci femeile nu intrau în socoteală. Tatăl meu era considerat un om bogat. Avea mai bine de 1 200 de suflete în trei gubernii [1] diferite, mult pămînt și ducea o viață corespunzătoare situației sale. Asta însemna că ușile casei sale erau deschise pentru oaspeți și că ținea un mare număr de servitori. Eram opt persoane în familie, iar cîteodată zece sau douăsprezece ; cu toate acestea cincizeci de slugi la Moscova și vreo șaizeci la țară nu era socotit un personal prea numeros. Pe vremea aceea părea de neconceput să poți face față obligațiilor mondene fără patru vizitii, care îngrijeau de doisprezece cai, fără trei bucătari pentru stăpîni, precum și

[1] În guberniile Kaluga, Reazan, Tambov.

bucătărese pentru „oameni", fără doisprezece lachei, care serveau la masă (în spatele fiecărui mesean stătea cîte un lacheu cu o farfurie în mînă), și fără numeroasele jupînese care așteptau ordine în odaia pentru slujnice.

Pe atunci, dorința arzătoare a fiecărui moșier era ca toate cele necesare gospodăriei să fie făcute de propriii iobagi. Cînd împlineau zece ani, copiii servitorilor erau dați ca ucenici în atelierele la modă. Trebuie să spun că nu mulți învățau meseria la perfecție. Croitorii și cizmarii se pricepeau să facă haine și cizme numai pentru servitorime, iar cînd era nevoie de prăjituri bune, acestea erau comandate la Tramblet, în timp ce cofetarul nostru cînta la tobă în orchestra alcătuită din iobagi. Orchestra aceasta era un alt prilej de vanitate pentru tata. Nu fiindcă ar fi fost cine știe ce meloman, ci pentru că așa cereau ifosele ; de aceea aproape fiecare slugă, pe lîngă meseria sa, mai era și bas, trombon sau clarinet în orchestră.

Unica excepție o constituiau cei doi prim-scripcari. Aceștia erau numai scripcari. Tata îi cumpărase împreună cu familiile lor pe o sumă mare de bani de la surorile sale (el nu cumpăra niciodată iobagi de la străini și nu-i vindea străinilor). Orchestra noastră se bucura de mare căutare atunci cînd vecinii, în special cei de la țară, organizau cîte o serată dansantă.

Niciodată tata nu se simțea mai satisfăcut ca atunci cînd cineva i se adresa pentru orchestră sau pentru un alt serviciu, de pildă să ajute la înscrierea vreunui băiat la școală pe socoteala statului sau să scape pe cineva de la o pedeapsă pronunțată de un tribunal. Deși avea uneori crize de furie, tata era, fără îndoială, un om destul de blajin. Cînd cineva îi cerea protecția, scria în toate părțile zeci de scrisori adresate persoanelor sus-puse, care puteau fi utile protejatului său. Cu cît era mai greu de împlinit rugămintea, cu atît mai multă energie depunea tata, și nu se lăsa pînă nu obținea cele cerute de protejatul său, pe care în multe cazuri nici nu-l văzuse la față.

Tatei îi plăcea să primească musafiri. Prînzeam la ora patru, iar la ora șapte toată familia se aduna în jurul samovarului. La ora aceasta putea veni la noi oricine făcea parte din cercul nostru. N-am dus lipsă de oaspeți, mai ales după întoarcerea Lenei de la institut. Dacă ferestrele dinspre stradă erau luminate, cunoscuții noștri știau că ne aflăm acasă și că sîntem bucuroși de oaspeți.

Aleksei Petrovici, tatăl lui P. A. Kropotkin. Fotografie

Deseori erau organizate serate dansante, ca să nu mai vorbim de cele două baluri obligatorii din fiecare iarnă. În cazurile acestea tata nu se uita la cheltuială, ci aranja totul cum nu se poate mai bine. În același timp, în viața de fiecare zi toți dădeau dovadă de o atare zgîrcenie, încît dacă m-aș apuca să relatez amănunte, s-ar putea crede că exagerez.

Pe străduțele noastre liniștite și curățele un asemenea mod de viață era deosebit de apreciat. Generalul Durnovo, unul dintre vecinii noștri, trăia pe picior mare. Cu toate acestea, între boier și bucătar aveau loc zilnic scene dintre cele mai hazlii. După ce-și lua ceaiul de dimineață, bătrînul general, trăgînd din lulea, își alcătuia singur meniul prînzului.

— Ei, frățioare — îi spunea bucătarului, care-și făcea apariția în sufrageria cea mică într-un veston și o bonetă albe ca neaua —, azi vom fi puțini la masă, nu mai mulți de doi-trei musafiri.

După ce se dezbăteau cele șase feluri de mîncare, bătrînul general întreba :

— Ia zi, cît îți trebuie de cheltuială ? Cred că ajung trei ruble.

— Zece ruble, înălțimea voastră.

— Ia nu mai spune prostii, drăguță. Ține trei ruble. Știu că ele ajung cu vîrf și îndesat.

— Cum s-ajungă ! ? Patru ruble sparanghelul, două ruble și jumătate legumele.

— Ascultă, drăguță, ar trebui să-ți fie rușine. Uite, îți mai dau încă trei monezi de cîte douăzeci și cinci de copeici, dar tu să faci economie.

Tocmeala continua așa cam vreo jumătate de oră. În cele din urmă se înțelegeau la șapte ruble și douăzeci și cinci de copeici, dar cu condiția ca prînzul de a doua zi să nu coste mai mult de o rublă și jumătate. Fericit că toate se aranjaseră atît de convenabil, generalul poruncea să fie puși caii la sanie și se ducea la un magazin de articole de lux, de unde se întorcea radios, aducîndu-i soției sale un flacon de parfum fin, pentru care plătise un preț fabulos negustorului francez, iar pe unica sa fiică o anunța că vor veni de la madame cutare să-i facă proba unei mantii de catifea „foarte simplută", dar și foarte scumpă.

Toate rubedeniile noastre din partea tatei, în număr apreciabil, trăiau aidoma. Dacă mai apărea cîteodată vreo aspirație nouă, ea lua de obicei o formă religioasă. Bunăoară, un prinț Gagarin a intrat, spre marea indignare a „întregii Moscove", în ordinul iezuiților, un alt tînăr prinț s-a călugărit, iar cîteva doamne bătrîne au devenit de un bigotism înverșunat.

Așa se scurgea viața prin părțile noastre, și nu e de mirare că după eliberarea țăranilor aproape toată Staraia Koniușennaia s-a ruinat. Însă am anticipat lucrurile.

VII

Întreținerea unei servitorimi atît de numeroase, cum aveam noi, ar fi fost costisitoare dacă toate proviziile ar fi fost cumpărate la Moscova. Dar în vremea iobăgiei lu-

crurile se aranjau foarte simplu. La apropierea iernii, tata se așeza la masă și scria :

„Vătafului meu din satul Nikolskoe, gubernia Kaluga, județul Meșciovsk, așezat pe rîul Serena, din partea prințului Aleksei Petrovici Kropotkin, colonel și cavaler

Ordin

La primirea prezentei, de îndată ce se face drum de sanie, ți se poruncește să trimiți la casa mea din orașul Moscova un număr de douăzeci și cinci de atelaje țărănești de doi cai, cîte un cal de la o gospodărie și cîte un om și o sanie de la alta ; să încarci atîtea baniță de ovăz, atîtea de grîu, atîtea de secară, precum și găini, gîște și rațe care trebuie tăiate în iarna asta, bine congelate, bine împachetate și trimise cu o listă prin oameni de încredere...".

Și tot așa pe două pagini pînă la primul punct. În continuare erau înșirate pedepsele care vor fi aplicate celor vinovați în caz că proviziile nu vor ajunge la timp și în bună stare în casa cu numărul cutare din strada cutare.

Într-adevăr, cu cîteva zile înainte de crăciun intrau pe poartă douăzeci și cinci de sănii țărănești, umplînd uriașa curte.

De îndată ce i se anunța acest important eveniment, tata începea să strige cu glas tare :

— Frol ! Kiriușka ! Egorka ! Unde-mi umblați ? Or să fure totul ! Frol, du-te și ia în primire ovăzul ! Uliana, du-te și ia în primire păsările ! Kiriușka, cheam-o pe prințesă !

După ce săniile erau descărcate, antreul se umplea de țărani. Stăteau cu sumanele peste scurtele îmblănite și așteptau ca tata să-i cheme în cabinet și să-i întrebe cîtă zăpadă a căzut și ce perspective sînt pentru recolta viitoare. Se sfiau să calce pe parchetul ceruit și puțini erau cei ce îndrăzneau să se așeze pe marginea băncii de stejar. De scaune nici gînd să se atingă. Stăteau așa ore în șir, privind cu neliniște la toți cei ce intrau sau ieșeau din cabinet.

Ceva mai tîrziu, de obicei a doua zi, vreuna dintre slugi se furișa în camera în care învățam.

— Sînteți singur, prințișorule ?

— Da.

— Atunci daţi o fugă pînă în antreu. Vor să vă vadă mujicii. V-au adus daruri de la doică.

După ce coboram în antreu, unul dintre ţărani îmi înmîna o bocceluţă cu daruri : cîteva turte din făină de secară, şase ouă răscoapte şi cîteva mere. Toate astea erau legate într-o băsmăluţă de stambă pestriţă.

— Poftim un dar de la doica Vasilisa. N-or fi degerat oare merele ? Poate că nu. Tot drumul le-am ţinut în sîn. Da e-un ger, să te ferească ăl de sus ! — Şi faţa-i lată, bărboasă era luminată de un zîmbet, iar de sub streaşina stufoasă a mustăţilor străluceau două şiruri de dinţi orbitori de albi.

— Iar asta-i pentru frăţiorul matale, de la doică-sa Anna — adăuga un altul, înmînîndu-mi o bocceluţă identică. — A zis că poate, săracu de el, nu mănîncă niciodată pe săturate la şcoala aia a lui.

Roşeam şi nu ştiam ce să răspund. În cele din urmă îngăimam : „Spune-i Vasilisei că o sărut. Acelaşi lucru să i-l spui şi Annei din partea lui frate-meu". La auzul acestor cuvinte feţele ţăranilor se înseninau şi mai tare.

— Firește c-o să le spun.

Kiril, care pîndea uşa de la cabinetul tatei, îmi spunea în şoaptă : „Şterge-o fuguţa sus, că acuşi iese tăticu. Să nu uiţi băsmăluţa. Vor s-o ducă înapoi", continua să şoptească, ajungîndu-mă din urmă pe scară. În timp ce împăturearn cu grijă băsmăluţa ponositâ, simţeam o dorinţă aprigă să-i trimit şi eu ceva Vasilisei. Dar n-aveam nimic, nici măcar jucării. Bani de buzunar nu mi se dădeau niciodată.

Bineînţeles că cel mai bine o duceam la ţară. Începea primăvara. Pe zi ce trecea se făcea tot mai cald şi toate gîndurile noastre erau îndreptate spre Nikolskoe.

Venea şi jumătatea lui mai. Începeau pregătirile.

Nu e chiar atît de lesne să ajungi în sat. Toată familia — vreo zece-douăsprezece persoane —, întreaga servitorime şi toate ustensilele de bucătărie şi gospodăreşti trebuie transportate la 230 de verste [1] de Moscova.

În fiecare zi mujicii se adună în antreu, aşteptînd porunca de plecare. Gîfîie, se ploconesc, îşi şterg sudoarea cu cîrpe cadrilate şi oftează din greu. E timpul să se întoarcă la casele lor, că acasă treaba nu se face singură. Au fost trimişi cu căruţele la Moscova în contul clăcii, dar nu se ştie dacă li se vor socoti toate zilele petrecute la

[1] O verstă = 1,068 km. — *Nota trad.*

Moscova. Aksinia, găsind un moment prielnic, îi spune parcă printre altele mamei vitrege : „Mujicii se plîng că ar trebui să se întoarcă acasă ca să se pregătească de coasă".

— De mult era timpul să plece — răspunde mama vitregă —, dar prințul nu mai isprăvește cu treburile.

Trece o zi, trec două, trei. Dimineața tata scrie mereu în cabinet, iar seara dispare la club, căruțele stau împotmolite în curte, iar ordinul de plecare nu mai vine.

În cele din urmă tata îi cheamă la el pe Frol și pe Mihail Aleev, primul scripcar. Tata îi înmînează majordomului „banii de hrană" pentru întreaga servitorime — cîte cincisprezece copeici de argint de mujic și cîte zece copeici de femeie pe zi, precum și o lungă listă cu mai bine de patruzeci de oameni, care cuprinde toată orchestra, bucătarul, ajutoarele de bucătar, spălătoresele de vase, bucătăresele.

Și iată că în ziua următoare, la ora zece în loc de șase — punctualitatea nu se numără printre virtuțile rusești (nu sîntem, slavă domnului, nemți) —, convoiul pornește la drum. Cît timp se trece prin Moscova, se supraveghează cu strictețe ținuta „oamenilor". Le era strict interzis să-și bage pantalonii în carîmbii cizmelor sau să se încingă cu brîie. Dar de îndată ce se ajungea pe marea șosea spre Varșovia, disciplina dispărea și atunci cînd, după două sau trei zile, ajungeam din urmă convoiul — mai ales atunci cînd se știa că tata rămîne la Moscova, urmînd să vină mai tîrziu cu poștalionul —, servitorii umblau într-un fel de caftane, erau plini de praf, cu fețele arse de soare, se sprijineau în toiege improvizate și semănau mai mult cu o șatră de țigani nomazi decît cu servitorimea unei case princiare. Copiii ședeau deasupra sau la codîrla căruțelor încărcate, tot acolo se urcau uneori și femeile, numai bărbații făceau toate cele două sute treizeci de verste pe jos, umblînd pe arșiță, prin praf, prin noroi sau prin băltoace.

Și lucrurile se petreceau la fel în toată Staraia Koniușennaia. În fiecare primăvară porneau din toate casele de nobili asemenea convoaie, așa călătorea pe vremea aceea servitorimea tuturor caselor boierești.

Convoiul pleca, dar familia tot nu pornea. Peste două-trei zile sosea, în sfîrșit, și mult așteptata zi. Se întîmpla ca în ultima clipă tata să-l cheme la el pe Sașa sau pe mine și să ne pună să transcriem într-un registru mare și gros ultimele sale dispoziții, nesfîrșit de lungi, către vătaful sa-

tului Nikolskoe, către starostele satului Basov şi cel al satului Kamenka şi, în fine, îi preda mamei vitrege o coală de hîrtie cenuşie scrisă cu litere mari, citindu-i cu glas tare :

„Prinţesei Elizaveta Markovna Kropotkina, născută Karandino, de la prinţul Aleksei Petrovici Kropotkin, colonel şi cavaler,

Marşrută

Pornirea în cutare zi de mai la ora 8.

1. 15 verste pînă la staţia de poştă cutare.

2. Pînă la oraşul Podolsk..." şi aşa mai departe pînă la Nikolskoe.

De altfel, luna mai trecuse de mult şi, în loc să pornim, „după grafic", la ora opt dimineaţa, plecăm la ora trei după-amiază, dar tata a prevăzut asta în marşrută, care avea următoarea notă :

„Dacă, contrar tuturor prevederilor, plecarea fixată pentru ziua de 29 mai nu va avea loc la ora stabilită, atunci se lasă la aprecierea Luminăţiei Voastre să procedeze conform părerii Voastre, însă fără a obosi caii ce V-au fost încredinţaţi, pentru atingerea în cele mai bune condiţii a ţintei".

Ce bucurie ne producea tuturora citirea acestei hîrtii. Cu toţii, inclusiv slugile, ne aşezam pentru un minut [1] pe marginea scaunelor din salon, pe urmă mama vitregă îşi făcea cruce cu o prefăcută evlavie, ne binecuvînta pentru drum şi ne luam rămas bun de la tata.

Trăgea la scară careta cea mare cu şase cai — patru cai în rînd cu surugiul călare pe un cal înaintaş.

Din caretă era coborîtă o scăriţă pliantă şi şase, iar uneori şi şapte persoane încăpeau comod în ea : mama vitregă, Lenocika, Polinka, Maria Markovna, Sofia Markovna, uneori Elena Markovna şi Aksinia.

Apoi trăgea la scară caleaşca, în care se urca Poulain, învăţătorul N. P. Smirnov şi noi, copiii, uneori Elena Markovna, şi cîteva jupînese, totul stabilit cu precizie în marşrută.

De multe ori trăsura tatei rămînea în curte. Tata găsea totdeauna cîte un motiv să mai rămînă cîteva zile la Moscova.

[1] Obicei rusesc practicat înainte de a se porni la drum. — *Nota trad.*

— Aleksis, te implor să nu te mai duci la club — îi șoptea mama vitregă la despărțire.

În sfîrșit, spre satisfacția tuturora, porneam.

Tata venea mai pe urmă cu poștalionul. Uneori la plecarea noastră din Moscova își făcea turul de inspecție prin districtul său de pază și ajungea cu mult mai tîrziu la Nikolskoe — în majoritatea cazurilor prin august, în preajma zilei sale de naștere.

Ce bucurie simțeam în timpul acestei călătorii domoale, ce ținea cinci zile, de la Moscova la Nikolskoe.

Făceam etape mici, de cîte douăzeci pînă la douăzeci și cinci de verste dimineața, pînă începea arșița, și tot atîtea după-amiază : prin urmare ne deplasam fără nici o grabă.

Făceam cîte un popas și ne petreceam nopțile prin stațiile de poștă frumușele, elegant amenajate în case de cărămidă roșie la marginea șoselei sau, mai des, în hanurile din comunele mai mari, care se întindeau de-a lungul șoselei. Se-nțelege că mai întîi era trimis în recunoaștere Tihon, marele meșter la toate, și, abia după ce cădea la învoială asupra prețului ovăzului și al fînului, intram și noi în ograda mare și gloduroasă a hanului. Se tocmeau de-ți venea greață.

În sfîrșit, echipajele intrau în curte și începea descărcatul.

Andrei, bucătarul, cumpăra o găină și prepara din ea o supă. Erau aduse oale mari de lut cu lapte nesmîntînit și pe masă apărea samovarul.

În timpul acesta noi ne zbenguiam prin curte, unde toate erau atît de noi și de interesante : porci înglodați pînă în vîrful urechilor în noroiul moale, viței și orătănii ce se scăldau în bălegar. Ne-am fi jucat cu copiii de acolo, dar nu ni se dădea voie. Uneori trăgeam cîte o fugă pînă la un crîng din apropiere și culegeam fragi în timp ce caii își mîncau tainul.

Și tot așa cinci zile încheiate.

La Maloiaroslaveț înnoptam totdeauna, și Poulain nu pierdea prilejul să ne ducă la cîmpul de luptă pe care în 1812 rușii au încercat să-l oprească pe Napoleon după retragerea sa de la Moscova. Poulain ne explica modul în care rușii au încercat să-i bareze drumul lui Napoleon și cum marea armată a lui Napoleon i-a respins și a străpuns liniile noastre. Ne povestea totul atît de amănunțit, de parcă ar fi luat parte personal la luptă. În locul acesta

cazacii au încercat să-i învăluie pe francezi, dar Davout, sau un alt mareșal francez, i-a zdrobit și i-a urmărit pînă la dealul cela din dreapta. Uite acolo aripa stîngă a armatei napoleoneene a respins infanteria rusă, iar aici Napoleon însuși a condus vechea sa gardă împotriva centrului armatei lui Kutuzov, acoperindu-se pe sine și garda sa de glorie eternă.

Odată am călătorit pe vechea șosea spre Kaluga și ne-am oprit la Tarutino. Aici monsieur Poulain n-a mai avut aceeași elocvență, pentru că în acest loc Napoleon, care intenționa să se îndrepte spre sud, a fost nevoit, după o luptă sîngeroasă, să reia drumul spre Smolensk și să treacă prin locurile distruse în timpul înaintării sale către Moscova. Dar (după cum reieșea din spusele lui Poulain) toate acestea s-au întîmplat numai datorită faptului că Napoleon fusese indus în eroare de mareșalii săi. Altminteri ar fi pornit spre Kiev și Odesa și drapelele sale ar fi fluturat pe țărmul Mării Negre.

Dincolo de Kaluga începea pe atunci un uriaș codru de pini. Trebuia să străbatem șapte verste pe nisipuri mișcătoare ; caii și echipajele se înfundau aproape pînă de butucii roților în nisip, iar noi parcurgeam pe jos aceste șapte verste pînă la locul de trecere peste rîul Ugra. Aceste șapte verste prin pădurea de pini seculari au rămas una din cele mai frumoase amintiri ale copilăriei mele.

Toți umblau în grup, dar mie îmi plăcea să pornesc singur (bineînțeles că abia după ce Poulain a plecat de la noi) mult înainte. Din toate părțile se înălțau uriașii pini seculari. Pe undeva, într-o vîlcea, susura un izvor cu apă rece, lîngă care cineva a lăsat pentru drumeți o cană făcută din coajă de mesteacăn prinsă într-un băț despicat. Bei apă rece și pornești mai departe, tot mai departe, așa singur, pînă ajungi la capătul pădurii și echipajele te ajung din urmă, căci au luat-o pe alt drum, mai accesibil. În codrul acesta s-a născut în mine dragostea pentru natură, precum și o idee vagă despre viața ei fără de sfîrșit.

Nikolskoe era un sat care se potrivea cît se poate de bine vieții tihnite, pe care o duceau moșierii de atunci. În el nu te întîlneai cu fastul de la moșiile mai bogate. Dar gustul artistic se reflecta în felul cum fuseseră plănuite clădirile din grădină și, în general, în toate celelalte. Pe lîngă clădirea principală, construită în ultimul timp de tata, în curtea mare se mai aflau și alte clădiri mai mici. Ele făceau posibilă o mai mare independență pentru loca-

tarii lor și, în același timp, facilitau relațiile strînse statornicite de viața de familie.

În primii ani ai copilăriei mele, noi doi, fratele meu și cu mine, împreună cu monsieur Poulain ocupam una din aceste clădiri. După ce, în urma intervenției Lenei, metodele de predare ale preceptorului nostru au devenit mai blînde, eram în cele mai bune relații cu el. Vara tata nu venea niciodată la Nikolskoe, căci tot timpul și-l petrecea în inspecții. Mama vitregă nu se prea interesa de noi, mai cu seamă de cînd a născut-o pe Polina. În felul acesta, tot timpul eram împreună cu monsieur Poulain, cu care ne simțeam bine — mergea cu noi la scaldă, era mare amator de culeș ciuperci și vîna sturzi, ba chiar și vrăbii. Se străduia prin toate mijloacele să dezvolte în noi curajul și, cînd ne era teamă să umblăm pe întuneric, căuta să ne lecuiască de această frică superstițioasă. Mai întîi ne-a obișnuit să trecem printr-o odaie întunecoasă, iar pe urmă să umblăm seara tîrziu în grădină. Uneori, în timpul vreunei plimbări, Poulain își lăsa sub bancă nedespărțitul său briceag cu tirbușon și ne trimitea să-l aducem seara, după ce se lăsa întunericul. La țară impresiile plăcute nu mai luau sfîrșit — pădurile, plimbările pe malul rîului, vizitarea vechii cetăți de pe deal, unde Poulain ne explica cum au apărat-o rușii și cum au cucerit-o tătarii ; uneori te puteai aștepta la cîte o întîlnire întîmplătoare cu lupii.

Treceam și prin aventuri. Datorită uneia dintre ele, monsieur Poulain a devenit în ochii noștri un erou, pentru că l-a scos din apa rîului pe Aleksandr, care era să se înece. Uneori porneam la plimbare în grup, cu toată familia și cu jupînesele, să culegem ciuperci. Atunci luam ceaiul în pădure, la prisaca în care locuia un stupar bătrîn de o sută de ani împreună cu nepotelul său. Sau ne duceam la unul din satele noastre în apropierea căruia se săpase un iaz adînc, din care erau pescuiți mii de caraș aurii. O parte din peștele pescuit revenea moșierului, iar restul era împărțit între țărani. În satul acesta trăia doica mea. Familia ei era una din cele mai sărace. În afara bărbatului, familia se mai compunea dintr-un băiețel, care începuse deja să-și ajute tatăl la muncă, și o fată, sora mea de lapte, care mai tîrziu a devenit propovăduitoare și „sfîntă fecioară" în secta rascolnică din care făcea parte. Doica se bucura foarte mult cînd veneam în vizită. Mă putea ospăta numai cu smîntînă, ouă, mere și miere.

Dar mă mișcau adînc dragostea ce mi-o purta și mîngîierile ei. Așternea pe masă o față albă ca neaua (curățenia face parte din cultul religios la rascolnici), servea trataţia în blide de lemn strălucind de curățenie, îmi vorbea drăgăstos ca propriului ei fiu. Același lucru trebuie să-l spun și despre doicile celorlalți doi frați mai mari ai mei, a lui Nicolai și a lui Aleksandr. Și ele făceau parte din familii cu vază în cele două secte rascolnice din Nikolskoe. Puțini sînt cei ce știu cîtă bunătate se ascunde în inima țăranului rus, deși veacurile de cruntă oprimare ar fi putut să o înrăiască.

În zilele ploioase monsieur Poulain dispunea de o mare rezervă de istorii pentru noi, mai cu seamă istorii din războiul din Spania. Îl rugam într-una să ne povestească încă o dată cum a fost rănit în luptă și, de fiecare dată cînd ajungea în cursul povestirii la locul în care reda cum simțea sîngele cald scurgîndu-i-se în cizmă, ne repezeam să-l sărutăm și să-l dezmierdăm cu cele mai duioase nume de alintare.

După aparențe, toate ne pregăteau pentru cariera militară : pasiunea tatei (din cîte îmi amintesc, singurele jucării pe care ni le-a cumpărat au fost o pușcă și o autentică gheretă de santinelă), povestirile militare ale lui Poulain, ba chiar și biblioteca aflată la dispoziţia noastră. Biblioteca asta i-a aparținut cîndva bunicului mamei noastre, generalul Repninski, un militar de vază din secolul al XVIII-lea, și era alcătuită din lucrări, în majoritatea lor franceze, despre istoria războaielor, despre tactică și strategie, toate frumos legate în piele și ilustrate cu numeroase gravuri. În zilele cu ploaie, cea mai mare plăcere a noastră era să privim aceste ilustrații, reprezentînd diferite arme din vremuri biblice, precum și planurile tuturor bătăliilor din timpul lui Alexandru Macedon. Cu toate acestea, nici eu și nici Aleksandr n-am devenit militari. Literatura deceniului al șaptelea a stîrpit în noi tot ce ni s-a băgat în cap în copilărie.

Poulain avea aceeași părere despre revoluție ca și revista regalistă „Illustration Française", din care primea numere vechi de la un prieten al său francez, vopsitor de pe strada Arbat, și ale căror ilustrații ne erau bine cunoscute. Timp îndelungat mi-am reprezentat revoluția sub chipul Morții călare pe cal, cu un steag roșu într-o mînă și cu coasa în cealaltă, gata să-i secere pe oameni.

Așa a fost desenată în „Illustration". Acum însă cred că aversiunea lui Poulain se limita numai la revoluția din 1848, deoarece una din povestirile sale despre revoluția din 1789 mi-a lăsat o adîncă impresie.

Titlul de prinț era folosit în casa noastră și potrivit, și nepotrivit de cîte ori se ivea ocazia. Probabil că treaba aceasta îl scotea din sărite pe Poulain, căci într-o zi s-a apucat să ne povestească ceea ce știa despre marea revoluție. Nu-mi mai pot aminti tot ce ne-a spus, îmi amintesc doar că ne-a povestit că „contele Mirabeau" și alții renunțaseră la titlurile lor nobiliare și că, pentru a-și exprima disprețul față de ifosele aristocratice, Mirabeau a deschis un atelier cu firma „Croitorul Mirabeau" (redau povestea așa cum am auzit-o de la Poulain). Mult timp după aceea m-am gîndit mereu ce ocupație mi-aș fi ales pentru a putea scrie pe firmă : „Maistrul de cutare lucru Kropotkin". Ulterior N. P. Smirnov, profesorul meu de limba rusă, și spiritul în general democrat al literaturii ruse m-au determinat să fac același lucru și, cînd am început să scriu povestiri — ceea ce s-a întîmplat pe la vreo doisprezece ani —, am semnat simplu „P. Kropotkin". La fel am procedat și mai tîrziu, cînd mă aflam în serviciul militar, în ciuda observațiilor pe care mi le făceau superiorii.

În împrejurimile satului Nikolskoe se aflau multe moșii boierești.

Familia noastră întreținea relații cu puțini dintre vecinii noștri. Doar moșierii din imediata vecinătate ne vizitau cîteodată. Vecinii cei mai apropiați erau Tolmaciovii. Rar trecea săptămînă fără să se audă în curte zdrăngănitul caretei lor mari și vechi, la care erau înhămați doi cai cu părul aspru. De îndată ce trăgea în fața peronului, din caretă cobora toată familia — tata, mama și copiii.

Capul familiei, Ivan Sidorovici Tolmaciov, era un bărbat înalt și prezentabil. Se judeca veșnic cu țăranii săi, trimitea jalbe la Petersburg împotriva autorităților locale și era ocupat cu tot felul de planuri pentru întărirea autorității moșierilor asupra țăranilor.

Fratele său era general în retragere. Pe cînd era colonel, la fel ca mulți alții, strînsese o mare avere, ciuntind rațiile ostașilor și vînzînd postavul primit pentru mantalele soldățești. Pe lîngă acestea, îi pusese pe sol-

dații ce cunoșteau vreo meserie să lucreze pentru el. Generalul Tolmaciov avea o părere foarte bună despre sine. Vorbea totdeauna cu multă siguranță și pe un ton solemn.

Moșierilor vecini, care erau mai săraci decît el sau de un grad inferior, le întindea numai două degete, și asta cu o expresie de parcă le-ar fi făcut o mare favoare. Cînd însă mama mea vitregă îi întindea „mînuța", el se ploconea adînc, repetînd mereu aceeași frază :

— Totdeauna am susținut la Petersburg că pentru mine e o mare fericire să am în timpul verii niște vecini atît de onorabili și respectabili ca dumneavoastră, scumpă prințesă.

De obicei, Tolmaciovii veneau la noi însoțiți de cele două fiice și de băiețelul lor. Fiica lor cea mai mare era o fată foarte liniștită. Din nefericire pentru ea, fusese crescută la un institut elegant pentru „fetele de nobili" din Petersburg și căpătase acolo o imagine atît de falsă despre viață și despre oameni, încît, după ce a terminat institutul și a cunoscut viața reală, a rămas decepționată de oameni și a sfîrșit prin a se călugări.

Sora sa mai mică era antipodul ei. Era o adevărată întruchipare a sănătății și bunei dispoziții. Oricît de serioase ar fi fost lucrurile despre care se discuta, izbucnea totdeauna într-un rîs sonor, dar nu pentru că ar fi fost isterică, ci fiindcă așa îi era firea, voioasă. Uneori, cînd stăteau la masă, fratele ei îi spunea cu toată seriozitatea :

— Uită-te pe tavan, Katia. Vezi cum umblă mușteie cu picioarele în sus ?

Atît era deajuns pentru Katia ca să izbucnească într-un rîs atît de nestăvilit, încît unica ei scăpare era să iasă pentru cîtva timp în grădină.

Nouă, copiilor, ne plăcea tare mult să ne ducem în vizită la Tolmaciovi. Aveau o livadă mare, în care ne jucam „de-a tîlharii". În această livadă se găsea o veche gheretă de paznic, lăsată în părăsire, care ne slujea drept tainiță a tîlharilor.

La jocurile noastre luau parte și fetele : Katia și cele două prietene ale ei — Varenka și Iulia. Katia era un neprețuit tovarăș de joacă, altul mai bun nici că-ți puteai dori, însă dragostea noastră era îndreptată spre Varenka, o fată frumoasă și cuminte. De ea erau în același timp îndrăgostiți și fratele Katiei Tolmaciova, și fratele meu Sașa, iar pe urmă le-am împărtășit și eu soarta. Trebuie să menționez că Varenka era cu doi ani mai în vîrstă decît

cel mai mare dintre noi, căci ea avea vreo cincisprezece ani, pe cînd noi aveam cîte doisprezece-treisprezece. Varenka nu acorda nici o atenţie adoratorilor săi, socotindu-ne nişte băieţaşi. În schimb Iulia, prietena ei, a băgat de seamă dragostea noastră şi îşi bătea joc într-un mod răutăcios de noi, fiind şi foarte geloasă pe prietena ei.

Într-o zi toţi trei — fratele Katiei Tolmaciova, fratele meu Saşa şi cu mine — am convocat un „consiliu“ şi am hotărît să le răpim pe Varenka şi pe Iulenka, să le ademenim în tainiţa tîlharilor şi acolo s-o silim pe Varenka să-l sărute pe fiecare dintre noi. Am elaborat un plan strategic foarte complicat, după modelul acelora despre care citisem în istoria războaielor dintre perşi şi greci. Planul ne-a reuşit. Am atras fetele în ghereta paznicului, unde, spre groaza Katiei, le-am sechestrat pe cele două prietene ale ei. Dar, plină de curaj, Katia s-a năpustit în tainiţa tîlharilor ca să le vină în ajutor prietenelor sale căutînd s-o elibereze pe Varenka. Iulenka a evadat şi, plîngînd, s-a dus fuga să ne pîrască lui Poulain. Nu ştiu cum s-ar fi isprăvit toată povestea asta dacă nu ne-ar fi împăcat pe toţi însăşi Katia Tolmaciova. După această întîmplare am încetat s-o mai tachinăm pe Iulia, iar pe Varenka o „adoram“ şi mai tare. Dar curînd a venit toamna şi ne-am întors la Moscova, unde după puţină vreme am uitat-o.

Conacul Tolmaciovilor nu se prea remarca prin ordine şi curăţenie. Vacile, gîştele şi găinile se plimbau în voie prin curte, iar în marea ogradă se lucra la o uriaşă construcţie. Bătrînul general era un mare amator de pictură şi, în timpul cît locuise la Petersburg, cumpărase sute de tablouri, în majoritate copii destul de proaste de pe pînzele vechilor maeştri. Toţi pereţii din casa lui nu prea mare erau plini de tablouri, iar numeroase altele zăceau nedespachetate în lăzi depozitate în hambar.

Generalului i-a venit ideea să clădească o casă specială pentru tablourile sale şi să amenajeze în ea un fel de „galerie de artă“. N-am mai văzut vreodată construcţie mai hidoasă, într-un amestec hibrid de stil gotic şi baroc. Cred că e inutil să adaug că această clădire era ridicată prin munca iobagilor şi că ţăranii Tolmaciovilor au cărat mai multe ierni la rînd var şi cărămidă pentru casa din Kaluga, care se afla la o distanţă de douăzeci de verste de satul lor.

Un alt vecin de moşie şi-a ridicat conacul în mijlocul unui vast parc, cu nenumărate alei, cu o minunată grădină de flori, cu pavilioane, sere şi heleşteie artificiale.

Şi el era militar — general de artilerie —, de aceea clădise în parc o mică fortăreaţă cu fortificaţii autentice, prevăzută cu cîteva tunuri, din care erau trase salve de salut cu ocazia diferitelor evenimente din familie.

Eliberarea ţăranilor, care a avut loc în 1861, a pus capăt acestui soi de preocupări. Galeria de artă a Tolmaciovilor a rămas neterminată, iar fortăreaţa s-a prefăcut curînd într-un morman inform de valuri de pămînt. Heleşteiele au fost năpădite de stuf şi rogoz, iar monumentele trecutului au rămas doar ca o mărturie a extravaganţelor născociri ale foştilor stăpîni de iobagi.

Lucrul cel mai trist era că toate aceste extravaganţe erau înfăptuite prin munca silnică a iobagilor în dauna propriilor gospodării ale acestora.

Toate moşiile majorităţii boierilor erau ipotecate şi răsipotecate. În această privinţă, toţi vecinii noştri semănau între ei. Moşierii tineri se deosebeau prea puţin de cei bătrîni. Unul dintre aceştia, care urmase cursurile Universităţii din Petersburg, s-a stabilit la moşie hotărînd să-şi exploateze gospodăria după metode noi.

Mai întîi a comandat maşini din Anglia şi a angajat un administrator neamţ. Maşinile însă depăşeau puterile cailor costelivi ai ţăranilor, iar cînd se defectau trebuiau trimise la oraş, poate chiar la Moscova pentru reparaţii. Pe de altă parte, administratorul neamţ, prin comportarea sa aroganţă, i-a îndîrjit într-atîta pe ţărani împotriva sa, încît moşierul a fost nevoit să-l concedieze. După nereuşitele încercări de a-şi exploata gospodăria cu metode noi, tînărul moşier l-a reangajat pe fostul administrator al tatălui său, un mujic abil şi viclean, care, prin cruzimea sa, a vîrît frica în iobagi. Aşa luau sfîrşit aproape toate experienţele făcute la multe moşii.

Nouă, copiilor, ne plăcea cel mai mult familia moşieresei Sorokina, o văduvă mai în vîrstă, care nu era prea bogată. Îşi administra singură gospodăria şi cu modestul venit scos din moşie creştea şapte fete şi un băiat, student la Universitatea din Moscova.

Toţi membrii acestei familii, începînd cu fiul cel mai mare, studentul, şi fiica cea mai mare, colegă de institut cu

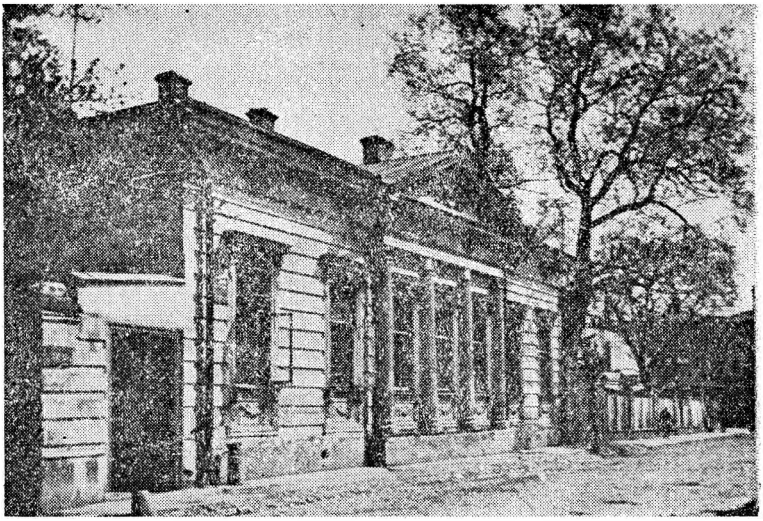

Casa din strada Malaia Vlasievskaia
în care a trăit P. A. Kropotkin între anii 1855 și 1857

sora mea Elena, aveau preocupări serioase și se pasionau pentru literatură.

Era una din acele familii, pe care le descria Turgheniev în operele sale. Turgheniev era scriitorul preferat și al acestei familii. De cîte ori n-am stat noi în jurul mesei citind povestirile lui Turgheniev sau ultimul număr al vreunei reviste literare... Cît de multe cunoștințe despre viață am căpătat în această familie. Din astfel de familii au ieșit mai tîrziu, cînd a sosit vremea acțiunilor, tinerele forțe intelectuale progresiste. Dar aceasta s-a întîmplat la cîțiva ani după eliberarea țăranilor din iobăgie.

VIII

În toamna anului 1852, Aleksandr a intrat în școala de cadeți și de atunci ne-am revăzut numai de sărbători sau în cîte o duminică. Libertatea relativă pe care Aleksandr a găsit-o în școala militară și mai cu seamă influ-

ența a doi profesori de literatură au contribuit rapid la dezvoltarea lui. Mai încolo voi avea prilejul să vorbesc despre influența binefăcătoare pe care a avut-o el asupra dezvoltării mele. Am avut parte de marea fericire de a avea un frate mai mare iubitor și cu un orizont larg.

Eu rămăsesem acasă. Trebuia să aștept pînă îmi va veni rîndul să intru în Corpul de paji, ceea ce s-a întîmplat cam la împlinirea vîrstei de cincisprezece ani.

În toamna anului 1853 am intrat în primul gimnaziu din Moscova *, iar acasă mă medita N. P. Smirnov, student al Universității din Moscova. Am fost admis în clasa a treia ; aveam doar unsprezece ani și fusesem pînă atunci nevoit să asimilez o serie de materii, cea mai mare parte dintre ele fiind mai presus de puterea de înțelegere a unui copil. Toate materiile erau predate într-un mod cît se poate de absurd. Geometria ne era predată de un oarecare Nevenglovski, care vorbea cu elevii săi pe un ton glumeț, dar grosolan. Cei mai mulți dintre noi nu înțelegeam mai nimic din lucrurile savante pe care ni le înșira pe tablă, așa că învățam pe de rost complicatele teoreme ale lui Euclid. Mie, Nevenglovski îmi dădea nota cinci [1], dar nici acum nu știu pentru ce. Mă pricepeam bine numai la cele patru operații aritmetice.

Cel mai bine stăteau lucrurile la limba rusă. Scriam cît se poate de corect sub dictare, iar compunerile mele îl satisfăceau întru totul pe profesorul Magnițki, groaza întregii clase. Mie mi-a pus totdeauna nota cinci pînă la examen, cînd, încurcîndu-mă teribil la niște gerunzii, mi-a dat un doi.

La istorie lucrurile mergeau foarte prost. Istoria ** se preda la noi astfel : era adusă în clasă o tablă împărțită în pătrate mici, din care fiecare sută de pătrate reprezenta un secol, iar fiecare pătrățel cîte un an. De îndată ce tabla era instalată, începea supliciul. Toate pătrățelele purtau cîte un semn : cerculețe, bețigașe sau cruciulițe. Profesorul lua nuiaua și arăta cu ea ba un bețigaș, care reprezenta suirea pe tron a vreunui țar, ba un cerculeț, care reprezenta vreun război, și ne întreba cu glasul amenințător : „Grigoriev, ce înseamnă asta ? Nikolaiev, dar asta ce-i ?“ Și așa mai departe.

[1] În școlile din Rusia notarea se făcea, după cum se face și azi în U.R.S.S., de la cinci la unu, nota cinci echivalînd cu zece de la noi. — *Nota trad.*

La istorie pînă la examen am avut în catalog permanent nota doi. La examen mi-a căzut domnia lui Alexandru I și războiul din 1812. Povestirea mea coerentă și însuflețită despre războaiele napoleoneene, despre care auzisem atît de multe de la Poulain, le-a plăcut într-atîta membrilor din comisia de examinare, încît mi-au pus în unanimitate nota cinci, ba și cu plus, nimicind astfel urmele acelor invariabile note de doi.

Mai aveam necazuri și cu geografia *. Îmi plăcea geografia și o învățam cu dragă inimă. Împreună cu prietenul meu Nikolaiev am alcătuit chiar și o geografie a gimnaziului nostru. Am scris un curs întreg, completat cu hărți și planuri. Țin minte că am descris clasa noastră în felul următor : „La sud e scăldată de apele unei mări, «Precistenka», la răsărit se învecinează cu țara celor din clasa a doua, iar la apus se mărginește cu marele stat al celor din clasa a patra, care vorbesc o limbă străină denumită latina".

Era descris și „relieful" clasei, cu „muntele", adică catedra, „vulcanii", adică tabla, erau înșirate și „văile" dintre bănci și erau caracterizați „locuitorii" ei — cuminți și așezați cei din banca întîi, apoi din ce în ce mai gălăgioși, pe măsura îndepărtării de „golful" principal, în care acostează străinii, cu alte cuvinte profesorii, ce stîrneau groaza și panica în țara noastră. Învățam bine și geografia „oficială", desenind și niște hărți foarte amănunțite. Totuși eram văzut cu ochi răi de „străin", adică de profesorul care ne preda geografia, și aceasta... pentru exces de sîrguință.

Profesorul de geografie ne punea să desenăm hărțile diferitelor țări, dar ne obliga să le copiem pur și simplu din atlasul geografic. Pe mine asta nu mă mulțumea, și de aceea, împreună cu N.P. Smirnov, desenam hărțile pe o rețea de coordonate geografice, apoi le coloram. Cînd am adus o hartă a Angliei frumos colorată și am prezentat-o profesorului, acesta s-a înfuriat peste măsură și, spre marea mea mîhnire, mi-a pus nota doi.

N-am învățat prea multe lucruri la gimnaziu, însă iarna petrecută la școală, între alți băieți, cei mai mulți dintre ei mult mai vîrstnici decît mine, a dat un imbold dezvoltării mele. De atunci a început viața mea conștientă. Tot ce-mi amintesc din prima mea copilărie îmi apare sub forma unor scene disparate, între care există mari lacune.

Începînd din primăvara anului 1854, adică de la vîrsta de unsprezece ani și jumătate, încep să-mi amintesc, an cu an, toate întîmplările prin care am trecut.

Au urmat anii de adolescență. Voi povesti acum cele observate de mine în acești trei ani, anii cei mai frumoși ai copilăriei mele, adică anii ce s-au scurs între părăsirea gimnaziului și intrarea în Corpul de paji.

Profesorul meu N. P. Smirnov a absolvit în vremea aceea universitatea și a fost numit într-un mic post la judecătorie, unde-și petrecea toată dimineața, așa că rămîneam singur pînă la prînz. După ce-mi făceam lecțiile și mă plimbam, îmi mai rămînea mult timp pentru citit și mai cu seamă pentru scris.

Iobăgia își trăia atunci ultimii ani. Toate astea s-au petrecut atît de recent, parcă mai ieri, și totuși în Rusia puțini sînt cei ce-și dau limpede seama ce a însemnat iobăgia. Bineînțeles că cei mai mulți știu că condițiile de atunci au fost rele, dar puțini știu cum s-au repercutat aceste condiții din punct de vedere fizic și moral asupra ființelor umane. E de-a dreptul uluitor să constați ce repede a fost uitată o instituție, ca și condițiile sociale generate de ea, de îndată ce această instituție și-a încetat existența. Ce repede se schimbă împrejurările și oamenii! De aceea voi încerca să povestesc cum se trăia pe vremea iobăgiei. Nu voi reda cele auzite de mine, ci numai acele lucruri pe care le-am văzut cu ochii mei.

Uliana, chelăreasa, stă în coridorul ce duce spre cabinetul tatei și-și face cruce. Nu îndrăznește să intre, dar nici să se întoarcă. În cele din urmă, după ce spune o rugăciune, intră în cabinet și anunță cu glasul stins că rezerva de ceai e pe terminate, că au mai rămas vreo douăzeci de funzi de zahăr și că și celelalte alimente stau să se isprăvească.

— Hoți! Tîlhari! — țipă tata. — Și tu la fel cu ei!

Glasul său tună de s-aude în toată casa. Mama vitregă a trimis-o pe Uliana, pentru ca furtuna să se reverse asupra ei.

— Frol, cheam-o pe prințesă! — strigă tata. — Pe unde-mi umblă?! Iar cînd mama vitregă își face apariția, o întîmpină în același fel.

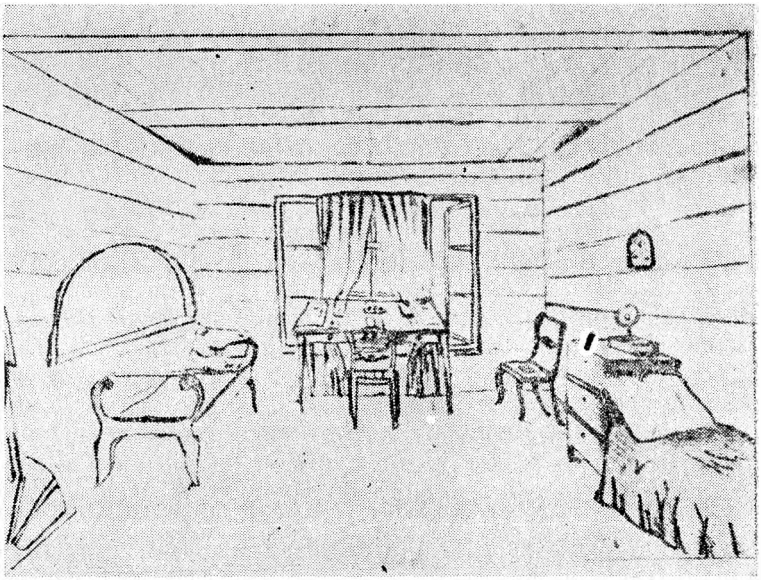

„Camera mea din casa cea nouă".
Desen făcut în copilărie de P. A. Kropotkin

— Și tu ești înțeleasă cu banditii ăștia ! Mereu le iei apărarea ! — și dă-i așa vreo jumătate de oră, iar uneori și mai mult.

Pe urmă tata se apucă să verifice socotelile. În timpul acestei operații își amintește de fîn. Frol este trimis să cîntărească fînul cît a mai rămas. Mama vitregă primește dispoziția să asiste la cîntărire, iar tata socotește cît ar mai trebui să fie în șură. Reiese că au dispărut multe puduri de fîn, iar Uliana nu poate justifica cum au fost consumați cîțiva funzi dintr-un aliment oarecare. Glasul tatei devine tot mai amenințător. Uliana tremură. Acum este chemat la interogatoriu și vizitiul. Furtuna se descarcă asupra lui. Tata se repede la el și începe să-l bată. Vizitiul o ține într-una : „Luminăția voastră a binevoit să greșească la socoteală".

Tata se apucă iarăși de socoteli. Dar acum reiese că în șură există mai mult fîn decît s-ar cuveni să fie. Țipetele continuă. De data asta tata îl ocărăște pe vizitiu fiindcă le dă cailor mai puțin nutreț decît e prevăzut, însă vizitiul îi cheamă pe toți sfinții ca martori că nici un cal nu pri-

meşte mai puţin nutreţ decît i se cuvine. Frol invocă mărturia Maicii Domnului că vizitiul spune adevărul.

Dar tata nu vrea să se potolească. Îl cheamă pe Makar, ajutorul majordomului, care este totodată şi acordorul instrumentelor muzicale. Îi face bilanţul tuturor păcatelor şi greşelilor săvîrşite de el în ultimul timp. Makar s-a îmbătat săptămîna trecută şi cu siguranţă că a fost beat şi ieri, pentru că a spart cîteva farfurii. În fond, toată zarva a pornit de la farfuriile sparte. Mama vitregă i-a spus despre asta tatei azi-dimineaţă, de aceea Uliana a fost primită cu mai multe ocări ca de obicei în asemenea cazuri şi tot din cauza asta s-a făcut controlul la fîn. Tata continuă să strige că neamul ăsta de bandiţi ar merita cele mai grele pedepse.

Deodată se aşterne liniştea. Tata se aşază la birou şi scrie un bilet.

— Trimiteţi-l pe Makar cu acest bilet la poliţie, să-i tragă o sută de nuiele.

Toţi în casă au încremenit de groază.

Bate ora patru. Coborîm cu toţi la masă, dar nimeni n-are poftă de mîncare. Nimeni nu se atinge de supă. Sîntem zece persoane la masă. În spatele fiecăruia stă o „scripcă" sau un „trombon", cu o farfurie curată în mîna stîngă, numai Makar lipseşte.

— Unde-i Makar ? — întreabă mama vitregă. — Să fie chemat încoace.

Makar nu vine şi porunca e repetată. Intră Makar, palid, cu chipul desfigurat, ruşinat, cu ochii plecaţi. Tata stă cu privirea aţintită în farfurie. Văzînd că nici unul din noi nu s-a atins de supă, mama vitregă încearcă să ne înveioreze :

— Copii — spune ea pe franţuzeşte —, nu găsiţi că supa de azi e minunată ?

Simt că mă îneacă lacrimile. Cînd se termină prînzul, fug după Makar, îl ajung din urmă în coridorul întunecos şi dau să-i sărut mîna, dar el şi-o smulge şi-mi spune pe un ton mustrător şi interogativ totodată :

— Lasă-mă ! N-ai să fii şi tu la fel cînd ai să creşti mare ?

— Nu, nu, niciodată !

Cu toate acestea, tata nu era unul dintre moşierii cruzi. Dimpotrivă, servitorii şi chiar şi mujicii îl considerau un boier bun. Dar scena pe care am descris-o mai înainte se petrecea peste tot, de multe ori într-o formă mult mai

crîncenă. Biciuirea iobagilor intra în obligaţia poliţiei şi a pompierilor.

Odată un moşier l-a întrebat pe un altul :

— De ce creşte atît de încet numărul sufletelor la moşia dumitale ? Probabil că nu prea ai grijă ca oamenii să se însoare ?

La cîteva zile după asta, generalul s-a întors în satul său. A poruncit să-i fie adusă lista tuturor ţăranilor săi, a însemnat numele flăcăilor ce împliniseră optsprezece ani şi al fetelor ce atinseseră vîrsta de şaisprezece, adică ale acelora care, conform legii, aveau dreptul să se căsătorească. Pe urmă generalul a dat o poruncă : „Ivan se va însura cu Anna, Pavel cu Paraşka, Fiodor cu Praskovia" şi aşa mai departe. În felul acesta a stabilit cinci perechi. „Cele cinci nunţi — glăsuia porunca — trebuie să se celebreze duminică, adică peste zece zile".

Tot satul a vuit de bocete. În fiecare izbă jeleau femeile, atît cele tinere, cît şi cele bătrîne.

În ziua stabilită, cele cinci alaiuri de nuntă, care semănau mai mult cu nişte procesiuni de înmormîntare, au pornit spre biserică. Femeile plîngeau şi jeleau ca după mort. Unul dintre lachei a fost trimis la biserică pentru a raporta de executare după terminarea ceremoniei. Dar lacheul s-a întors curînd, palid şi speriat, cu căciula în mînă.

— Paraşka se încăpăţînează — a raportat el. — Nu vrea să se mărite cu Pavel. Cînd a întrebat-o părintele : „Consimţi ?", ea a strigat tare : „Nu, nu consimt !"

Moşierul a turbat de mînie.

— Du-te şi spune-i acestui popă chică-lungă că dacă nu o cunună pe Paraşka, o să-l pîrăsc arhiereului că-i beţiv. Cum de-ndrăzneşte, mişelul, să nu-mi execute porunca ! Spune-i că-l bag la mănăstire. Iar pe părinţii Paraşkăi îi trimit într-un sat de stepă.

Lacheul a transmis porunca. Şi rudele, şi popa s-au apucat s-o conjure pe Paraşka. Mama şi-a implorat în genunchi fata să nu-i piardă pe toţi. Fata repeta mereu „nu vreau", însă cu glasul tot mai slab, pe urmă în şoaptă şi, în sfîrşit, a amuţit de tot. I-au pus pirostriile... Ea nu s-a mai împotrivit. Lacheul s-a întors la conacul boierului cu raportul : „Au fost cununaţi !"

Nunţile la poruncă constituiau un fenomen atît de obişnuit, încît servitorii noştri care nu se iubeau între ei, dar care prevedeau că vor fi siliţi să se căsătorească, se cumetreau de obicei. După lege, cununia devenea în acest fel

imposibilă. De regulă acest șiretlic reușea ; însă o dată o astfel de șiretenie s-a terminat în casa noastră cu o tragedie. Andrei, croitorul, s-a îndrăgostit de o fată care aparținea moșierului vecin. Cum Andrei prevedea că i s-ar putea porunci să se cunune cu una din jupînesele noastre, s-a hotărît să se cumetrească din vreme cu ea. S-a întîmplat tocmai lucrul de care se temeau. Într-o zi au fost chemați amîndoi în cabinetul tatei și li s-a dat poruncă să se cunune.

— Sîntem totdeauna bucuroși să vă îndeplinim dorința — au răspuns ei —, dar acum cîteva săptămîni am botezat împreună un copil. Andrei a făcut de asemenea cunoscut intențiile ce le nutrea pentru servitoarea vecinului... În cele din urmă Andrei a fost dat la oaste.

În timpul lui Nicolaie I serviciul militar nu era obligatoriu pentru toți, ca acum. Nobilii și negustorii nu aveau obligația să facă armată. Cînd era anunțată o nouă recrutare, moșierii trebuiau să pună la dispoziția armatei un anumit număr de recruți. De obicei, în fiecare sat țăranii stabileau ei înșiși pe cei ce urmau să plece, însă iobagii de la conac depindeau în totul de bunul plac al moșierului.

Pe vremea aceea serviciul militar era înfiorător — el dura douăzeci și cinci de ani. Să devii soldat însemna să te rupi pentru totdeauna de satul natal și de familie. Bătăile curgeau zilnic. Cruzimea manifestată în armată depășea orice limită. Chiar și în școlile de cadeți, în care învățau fiii nobililor, se dădeau uneori pentru o țigară pedepse de cîte o mie de lovituri, trase în fața întregii școli. Medicul stătea lîngă băiatul schingiuit și oprea executarea pedepsei numai atunci cînd pulsul aproape că nu mai bătea. Căzută în nesimțire, victima însîngerată era dusă la spital. Marele duce Mihail, comandantul școlilor militare, l-ar fi îndepărtat imediat de la comandă pe acel director în a cărui școală nu ar fi existat cel puțin unul sau două cazuri de acest fel pe an. „Lipsește disciplina !“ — ar fi spus el.

Se înțelege că se proceda și mai rău cu soldații de rînd. Dacă vreunul dintre ei ajungea în fața tribunalului militar, verdictul prevedea aproape totdeauna ca el să fie bătut la stroi. Pentru asta erau aliniați pe două rînduri o mie de soldați înarmați cu vergi de grosimea degetului mic. Cel condamnat era trecut printre rînduri de trei, patru, cinci sau șapte ori, și fiecare soldat îi aplica de fiece dată cîte o lovitură. Subofițerii supravegheau ca soldații să lovească cu toată puterea. După o mie sau două mii de

lovituri, victima, care scuipa sînge, era dusă la spital, unde era vindecată numai pentru ca pedeapsa să fie împlinită pînă la capăt imediat ce ostașul se refăcea puțin. Dacă soldatul murea sub lovituri, restul pedepsei era aplicat cadavrului său legat de o roabă. Nicolae I și fratele său cadavrului său legat de o roabă. Nicolaie I și fratele său pedepsei nu era posibilă.

„Te bat la stroi ! Iau pielea de pe tine sub vergi !" — iată amenințările obișnuite în acea vreme.

O groază sinistră îi cuprindea pe toți ai casei cînd aflau că vreuna dintre slugi era trimisă la comenduire. Sluga era pusă în fiare și închisă în birou sub pază, ca să nu se sinucidă. Apoi la ușa biroului trăgea o căruță și prizonierul pleca însoțit de doi paznici. Toți servitorii îl înconjurau. El le făcea tuturor plecăciuni adînci, rugîndu-i să-i ierte greșelile cele făcute cu voie și cele fără de voie.

Așadar, pe Andrei îl așteptau douăzeci și cinci de ani de grea viață ostășească. Toate visele sale de fericire se năruiau dintr-o dată.

Nunta uneia dintre jupînese, Pelagheea, sau Polea, cum i se zicea, s-a terminat și mai tragic. Fusese dată de copil la o meșteriță, unde învățase la perfecție broderia fină. Gherghefurile ei stăteau la Nikolskoe în odaia surorii mele Lena. Ea participa de obicei la discuțiile purtate de Lena cu sora mamei vitrege, care locuia în aceeași cameră. Atît prin felul ei de a vorbi, cît și prin manierele sale, Polea arăta mai mult a domnișoară decît a jupînească.

I se întîmplase o nenorocire : și-a dat seama că urmează să devină curînd mamă. Cînd i s-a destăinuit mamei mele vitrege, aceasta a copleșit-o cu mustrări : „N-am nevoie în casă de o așa tîrîtură ! În casa mea nu admit asemenea rușine ! Destrăbălato ! Ticăloaso !" și așa mai departe. Lacrimile Lenei n-au fost luate în seamă. Polei i-au fost tăiate cozile și a fost trimisă la grajd. Tatăl copilului, un servitor al vecinului nostru, a implorat să li se aprobe căsătoria. Dar cum n-avea bani ca s-o răscumpere pe Polea, nu i s-a dat aprobarea. „Manierele de nobilă" ale Polei au devenit astfel circumstanțe agravante și i se pregătea o soartă amară. Aveam între servitori pe unul care, datorită staturii sale mici, era surugiu pe calul înaintaș. Îl chema Filka Crăcănel. În copilărie fusese rău lovit de un cal și nu mai crescuse, picioarele le avea îndoite ca o roată, cu tălpile răsucite înăuntru, nasul frînt și îndoit într-o parte, iar falca îi era sluțită. S-a hotărît ca Polea să fie dată

după această pocitanie, și a fost dată. Au măritat-o cu de-a sila. Proaspeții căsătoriți au fost trimiși la muncă țărănească în satul nostru din gubernia Rcazan.

Nu se admitea că iobagii au sentimente omenești, nici nu se concepea așa ceva. Cînd Turgheniev a scris: „Mumu", iar Grigorovici romanele sale, făcîndu-i pe cititori să plîngă de suferințele iobagilor, pentru mulți acestea au constituit o adevărată revelație. „E oare cu putință așa ceva ? Să iubească oare iobagii la fel ca și noi ?" — exclamau cucoanele sentimentale, care vărsau lacrimi citind în romanele franțuzești despre nenorocirile întîmplate eroilor și eroinelor din înalta societate.

Învățătura, la care erau trimiși uneori iobagii de către moșierii lor, constituia pentru ei o nouă sursă de nenorociri. Odată tata a găsit într-o izbă țărănească un băiat isteț pe care l-a dat la școala de felceri. Băiatul a învățat cu sîrguință și în cîțiva ani a făcut progrese însemnate. Cînd s-a întors de la școală, tata a cumpărat toate lucrurile necesare unei bune farmacii și a instalat-o foarte potrivit într-o căsuță pe lîngă conacul din Nikolskoe. În timpul verii doctorul Sașa, cum i se spunea tînărului, strîngea și usca cu zel diferite plante medicinale. În scurt timp a fost foarte îndrăgit la Nikolskoe și în împrejurimi. Veneau la el țăranii bolnavi din satele vecine, și tata era tare mîndru de succesul farmaciei sale. Dar asta n-a durat mult. Într-o iarnă tata a făcut un drum pînă la Nikolskoe, a petrecut aici cîteva zile și a plecat. În aceeași noapte doctorul Sașa s-a împușcat — s-a spus că din imprudență. Dar motivul era o poveste de dragoste. Iubea o fată, dar nu se putea căsători cu ea, fiindcă era iobaga altui moșier.

Soarta unui alt tînăr, Gherasim Kruglov, pe care tata l-a dat la școala agricolă din Moscova, a fost aproape la fel de tragică. Gherasim a absolvit școala într-un chip strălucit, cu medalia de aur. Directorul școlii a depus toate eforturile ca să-l convingă pe tata să-l elibereze pe Kruglov, deschizîndu-i în acest fel drumul spre universitate, unde iobagii nu erau admiși.

— Kruglov va deveni cu certitudine un om de seamă — spunea directorul. — Poate chiar o mîndrie a Rusiei. Și domniei voastre îi va reveni onoarea de a-i fi apreciat capacitatea și de a-i fi oferit științei ruse un asemenea om.

— Am nevoie de el în satul meu — a răspuns tata la toate intervențiile stăruitoare. — În realitate Gherasim Kruglov era cu totul inutil la moșie, date fiind procedeele

primitive de exploatare, la care tata n-ar fi renunțat pentru nimic în lume. L-a pus să facă planul moșiei, apoi i s-a poruncit să stea ca lacheu în spatele mesenilor, cu o farfurie în mînă. Se înțelege că asta l-a deprimat mult pe Gherasim. Visul său era universitatea, activitatea științifică. În ochi i se putea citi suferința, dar mama vitregă simțea o deosebită plăcere să-l umilească la fiece ocazie prielnică. Într-o toamnă, vîntul a deschis poarta. Mama vitregă a strigat la Kruglov, care tocmai trecea pe-acolo : „Garaska, du-te și închide poarta !"

Asta a fost picătura care a făcut să se reverse paharul. Gherasim i-a răspuns tăios : „Pentru treaba asta îl aveți pe portar", și și-a văzut de drum.

Mama vitregă a fugit plîngînd la tata și a început să-l ocărască : „Sînt jignită de oamenii dumitale în casa dumitale !..."

Gherasim a fost pus de îndată în fiare și trimis sub pază să fie luat la oaste. Despărțirea de bătrînii săi părinți a fost una din cele mai dureroase scene pe care le-am văzut vreodată...

De data asta însă soarta s-a răzbunat. Nicolaie I murise și serviciul militar devenise mai ușor. Remarcabilele însușiri ale lui Gherasim au fost curînd remarcate și, după cîțiva ani, a devenit unul dintre principalii funcționari, în fond sufletul unuia din departamentele Ministerului de Război. Întîmplarea a făcut ca tata, un om de o cinste ireproșabilă, care nu a luat niciodată mită, și asta într-o vreme cînd toți făceau avere de pe urma mitei, a încălcat totuși regulamentul de serviciu, îngăduind un act incorect pentru a-i face pe plac comandantului său de corp, generalul Gartung. Tata a trecut în rubrica „inapților" pe un soldat care slujea ca administrator la general. Lucrul acesta era cît pe ce să-l coste gradul de general, care urma să-i fie atribuit la trecerea sa în retragere. Țelul principal și unic al slujbei sale de treizeci de ani era în primejdie. Mama vitregă a plecat la Petersburg ca să mușamalizeze chestiunea. După multe alergături i s-a spus în cele din urmă că singurul lucru care îi rămîne de făcut este să se adreseze unuia din secretarii departamentului cutare. Deși nu e decît un simplu funcționar, i s-a spus, în realitate el conduce totul și poate face ce vrea. Pe acest funcționar îl cheamă Gherasim Ivanovici Kruglov.

— Închipuie-ți că era Garaska al nostru ! — mi-a povestit mai tîrziu mama vitregă. — Am știut totdeauna că

e foarte dotat. M-am dus la el și i-am spus toată tărășenia, iar el mi-a răspuns : „Nu-i port ranchiună bătrînului prinț și voi face pentru el tot ce-mi stă în putință".

Gherasim s-a ținut de cuvînt — a făcut un referat favorabil și tata a fost avansat. Putea, în sfîrșit, îmbrăca mult rîvniții pantaloni roșii, mantaua cu căptușeală roșie și coiful cu panaș.

Toate acestea le-am văzut cu ochii mei în copilărie. Tabloul ar deveni și mai sumbru dacă m-aș apuca să povestesc cele auzite în anii aceia : cazurile unor bărbați și femei rupți din sînul familiei, vînduți, pierduți la cărți, sau schimbați pe o pereche de ogari, sau strămutați în vreo margine de țară, ca să întemeieze un sat nou ; pățaniile unor copii luați de la părinți și vînduți unor moșieri cruzi sau chiar desfrînați ; despre nemărginita cruzime cu care iobagii erau bătuți zilnic la grajd ; despre o fată care s-a înecat ca să scape de siluire ; despre un moșneag care, după ce a albit în slujba unui boier, s-a spînzurat sub geamul acestuia ; despre răzmeriţele țărănești înăbușite de generalii lui Nicolaie prin omorîrea în bătaie a fiecăruia al zecelea sau al cincilea țăran și prin distrugerea satelor. După executarea slujbei în armată, țăranii rămași în viață umblau pe la porți după cerșit. În privința sărăciei pe care am întîlnit-o în timpul călătoriilor mele prin sate, în special prin cele domeniale ce aparțineau membrilor familiei imperiale, nu găsesc cuvinte care să o poată descrie.

Dorința cea mai arzătoare a iobagilor era dobîndirea libertății. Dar era o dorință foarte greu de realizat, deoarece pentru a obține eliberarea trebuiau să-i plătească moșierului o mare sumă de bani.

— Știi — mi-a spus tata într-o zi —, mama voastră moartă mi s-a arătat. Voi, tinerii, nu prea credeți în lucrurile astea, dar ele sînt adevărate. Într-o noapte, la o oră tîrzie, moțăiam într-un fotoliu, la masa de scris. Deodată o văd intrînd, îmbrăcată în alb, palidă, cu ochii arzători. Înainte de a muri, i-am făgăduit s-o eliberez pe Maşa, jupîneasa ei. Pe urmă, luat cînd cu o treabă, cînd cu alta, am uitat un an întreg de promisiune. Dar iat-o pe mama ta că a venit și mi-a spus cu un glas surd : „Alexis, mi-ai făgăduit s-o eliberezi pe Maşa. Oare ai uitat ?" M-a cuprins groaza. Am sărit din fotoliu, dar ea a dispărut. Chem oamenii, însă nimeni n-a văzut nimic. A doua zi am pus

să se facă o slujbă la mormîntul ei și am eliberat-o imediat pe Maşa.

La moartea tatei, Maşa a venit la înmormîntare şi am stat de vorbă cu ea. Era măritată şi foarte fericită. În glumă, fratele meu Aleksandr i-a povestit cele spuse de tata şi am întrebat-o ce ştie despre această vedenie.

— Toate astea s-au întîmplat tare de mult, aşa că vă pot spune adevărul — a răspuns Maşa —. Cînd am văzut că prinţul a uitat cu totul de făgăduiala făcută, m-am îmbrăcat în alb, la fel ca şi mămica voastră, şi i-am amintit-o prinţului. Cred că n-o să vă supăraţi pentru asta ?

— Firește că nu !

La zece sau doisprezece ani după întîmplările descrise la începutul capitolului, într-o noapte am discutat cu tata în cabinetul lui despre trecut. Iobăgia fusese desfiinţată, iar tata se plîngea, deşi nu prea tare, de noua stare de lucruri. O acceptase fără să cîrtească prea mult.

— Dar trebuie să recunoşti — i-am spus eu —, că uneori ţi-ai pedepsit crunt slugile, chiar şi atunci cînd n-ai avut nici un motiv.

— Cu de-alde ăştia — mi-a răspuns —, nici nu se putea altfel. Ce, ei sînt oameni ?

Apoi s-a rezemat de spătarul fotoliului şi a rămas pe gînduri. După o lungă pauză a continuat :

— Dar ce-am făcut eu au fost fleacuri, de care nici nu merită să vorbim. Să luăm, de pildă, pe Sabliov. Arată aşa de blajin şi vorbeşte atît de dulceag, dar ce nu le-a făcut el iobagilor săi ! De cîte ori n-au vrut ei să-l ucidă ! Eu cel puţin nu m-am atins de fetele lor. Dar, de pildă, diavolul bătrîn de Tolmaciov s-a purtat atît de rău, încît iobagii săi au avut de gînd să-l schilodească urît de tot... Ei, la revedere ! Bonne nuit !

IX

Îmi amintesc bine războiul din Crimeea. Trebuie să spun că la Moscova n-a făcut o impresie prea puternică. E adevărat că seara în fiecare casă se scărmănau scame, dar puţină vată ajungea pînă la trupele ruse, căci cea mai mare parte era furată şi vîndută inamicului. După inter-

venția aliaților, am fost cuprinși cu toții de patriotism ; se cînta pretutindeni un cîntec foarte la modă pe atunci :

In belicoasa-i frenezie,
Sir Palmerston s-a repezit
Și doar c-un deget a zdrobit
...Pe hartă falnica Rusie !
Însuflețit de-așa bravură,
Franțuzul sabia-și agită
— Cea de la moșu moștenită —
Și țipă „Allons !", și face gură !

La Moscova însă cursul normal al vieții n-a fost tulburat de bătălia cea mare ce se dădea în acea vreme. În schimb la sate războiul a adus o puternică deprimare. Recrutările se țineau lanț. Auzeam mereu tînguirile țăranceior. Poporul vedea în război o pedeapsă a cerului și de aceea îl lua în serios, contrastînd puternic cu ușurința pe care am văzut-o mai tîrziu în Europa apuseană în vreme de război. Deși eram foarte tînăr, mi-am dat seama de acea solemnă resemnare în fața sorții, care predomina la sate.

Pe fratele meu Nikolai, la fel ca și pe alții, l-a cuprins o înflăcărare războinică, făcîndu-l să se înroleze în armata caucaziană fără să termine școala de cadeți. De atunci nu l-am mai văzut.

N. P. Smirnov, care absolvise universitatea clasat al doilea (primul fusese B.N. Cicerin, care mai tîrziu a devenit profesor renumit al Universității din Moscova), a intrat ca secretar la judecătorie, cu un salariu de șapte ruble pe lună. Cînd se întorcea de la slujbă, îmi cumpăra deseori la un anticar de lîngă parcul Aleksandrovski diferite cărțulii despre război ; din aceste cărțulii, pe care le-am păstrat alcătuind cu ele o „bibliotecă", am aflat despre faptele de vitejie ale eroilor de la Sevastopol.

Mergeam pe treisprezece ani cînd a murit Nicolaie I. La 18 februarie, seara tîrziu, sergenții de stradă au împărțit pe la case niște buletine în care se anunța îmbolnăvirea țarului, iar populația era invitată să meargă la biserică ca să se roage pentru însănătoșirea lui. Țarul murise între timp și autoritățile o aflaseră, deoarece Moscova și Petersburgul erau legate prin telegraf. Dar, cum pînă în ultima clipă nu se pomenise nimic despre îmbolnăvirea țarului, cîrmuitorii găsiseră că e nevoie ca „poporul" să fie pregătit treptat. Ne-am dus cu toții la biserică și ne-am rugat cu multă rîvnă.

A doua zi, sîmbătă, s-a repetat acelaşi lucru. Chiar şi duminică dimineaţa s-au publicat buletine despre starea sănătăţii ţarului. Am aflat despre moartea ţarului abia la amiază, prin slugile care s-au întors de la piaţa Smolensk. După răspîndirea acestei veşti, pe toţi ai casei i-a cuprins spaima, la fel ca şi pe cei din casele vecine. Se zvonea că la piaţă „poporul" a avut o comportare foarte suspectă, că nu numai că nu şi-a exprimat regretul, ci, dimpotrivă, a emis nişte păreri primejdioase. Adulţii discutau numai în şoaptă, iar mama vitregă cerea mereu în franţuzeşte : „Vai, nu mai vorbiţi de faţă cu oamenii !" La rîndul lor, servitorii şopteau despre „eliberarea" care urmează să se acorde curînd. Moşierii aşteptau din clipă în clipă o răzmeriţă a iobagilor — o nouă răscoală ca pe vremea lui Pugaciov.

În timpul acesta, pe străzile Petersburgului intelectualii se îmbrăţişau, anunţîndu-şi vestea cea bună. Cu toţii presimţeau atît sfîrşitul războiului, cît şi sfîrşitul acelor groaznice stări de lucruri, al căror autor fusese „tiranul de fier".

În vara anului 1855, în provincie era urmărită cu un deosebit interes lupta eroică dusă la Sevastopol pentru fiecare petic de fortificaţii distruse. Din casa noastră pleca de două ori pe săptămînă un curier special în capitala judeţului să aducă ziarul „Moskovskie vedomosti" şi, cînd se întorcea, îi smulgeam ziarele şi le răsfoiam înainte de a apuca să descalece. Lena ni-l citea cu glas tare. Noutăţile se răspîndeau imediat printre slugi, de acolo în bucătărie, apoi la administraţie, de aici le afla preotul, iar la urmă şi ţăranii.

Cînd am citit ştirea despre căderea Sevastopolului şi despre groaznicele pierderi suferite de trupele noastre în ultimele trei zile înaintea capitulării, am plîns cu toţii. După aceea am umblat toţi întristaţi, de parcă am fi pierdut o fiinţă dragă. În schimb la aflarea ştirii despre moartea lui Nicolaie nimeni n-a vărsat măcar o lacrimă. Aceste sentimente nu le aveam numai noi, ele erau împărtăşite şi de toţi vecinii noştri.

X

În august 1857 mi-a venit şi mie rîndul să intru în Corpul de paji, şi mama vitregă m-a dus la Petersburg. Aveam pe atunci aproape cincisprezece ani. De acasă am plecat

copil, însă caracterul omului se formează destul de precis mai curînd decît se presupune de obicei, și nu mă îndoiesc că, în ciuda vîrstei mele de adolescent, într-un anumit grad eram încă de pe atunci ceea ce am devenit ulterior. Gusturile și înclinațiile mele erau deja conturate.

După cum am mai spus, primul impuls al dezvoltării mele a fost dat de Nikolai Pavlovici Smirnov, profesorul meu de limba rusă. Consider ca foarte bun obiceiul de-atunci — azi, din păcate, pierdut — de a aduce în casă un student care să le ajute băieților și fetelor la prepararea lecțiilor, chiar și atunci cînd copiii urmează cursurile unui gimnaziu. Ajutorul unui asemenea profesor este neprețuit atît pentru facilitarea însușirii cunoștințelor căpătate la școală, cît și, în genere, pentru lărgirea sferei acestor cunoștințe.

Nikolai Pavlovici Smirnov era înzestrat cu un simț literar dezvoltat. În epoca barbară a domniei lui Nicolaie, numeroasele opere cu totul nevinovate ale celor mai buni scriitori ai noștri n-au putut vedea lumina tiparului. Altele au fost într-atît mutilate de cenzură, încît își pierdeau orice sens.

Multe din poeziile lui Pușkin, Lermontov, Aleksei Tolstoi, Rîleev și ale altor poeți nu au fost admise de cenzură. Nu numai versuri care aveau un substrat politic sau criticau ordinea existentă, ci și unele poezii cu totul nevinovate erau împiedicate de a fi tipărite. În schimb, toate aceste versuri circulau sub formă de manuscris. Smirnov le copia pentru el sau pentru prietenii săi și eu îl ajutam uneori la treaba asta. Chiar și lucrările mai ample ale lui Gogol sau ale lui Lermontov treceau din mînă în mînă în manuscris. Ca moscovit get-beget, N. P. Smirnov nutrea o stimă profundă pentru scriitorii care locuiau la Moscova (unii chiar în Staraia Koniușennaia). Deși aveam abia zece ani la moartea lui Gogol (1852) și încă nu citisem nici una din operele sale, îmi amintesc bine cît de îndurerată a fost Moscova de moartea lui. Turgheniev a exprimat atît de bine această întristare generală, că Nicolaie l-a trimis pentru aceasta la arest, iar pe urmă l-a surghiunit la țară.

Primele mele încercări literare, în care l-am imitat pe Gogol, le-am scris într-o manieră umoristică. Romanul lui Zagoskin „Iuri Miloslavski", „Fata căpitanului" a lui Pușkin și „Regina Margot" a lui Alexandre Dumas m-au făcut să mă preocup timp îndelungat de istorie. În ce privește alte romane franțuzești, am început să le citesc abia

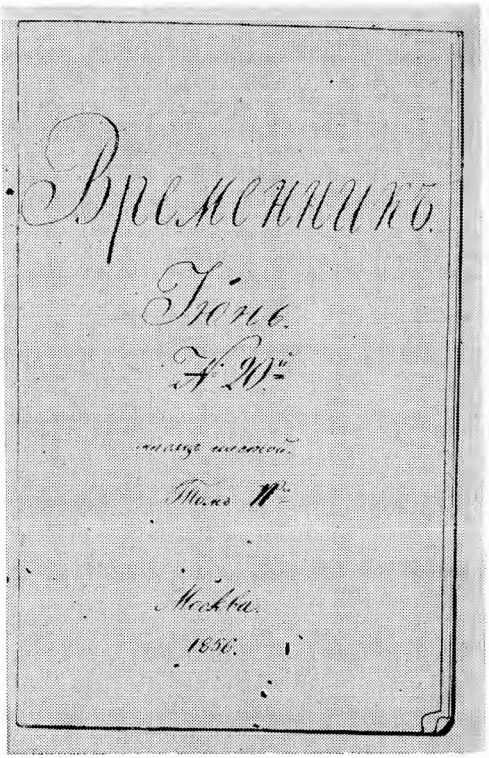

Coperta revistei manuscrise „Vremennik", scoasă în copilărie de autor

după apariţia lui Zola şi a lui Daudet. Încă din fragedă copilărie Nekrasov a fost poetul meu favorit. Ştiam pe de rost multe din poeziile sale.

Nikolai Pavlovici a trezit de timpuriu în mine dorinţa de a scrie. Cu ajutorul lui am scris o povestire lungă, intitulată „Povestea unei monede de zece copeici". Am născocit împreună o seamă de caractere ale unor oameni prin ale căror mîini a trecut moneda. Saşa avea mai multă înclinaţie pentru poezie. Scria povestiri romanţioase şi încă din copilărie scria versuri foarte armonioase, pe care le compunea cu multă uşurinţă. Probabil că ar fi devenit un remarcabil poet dacă nu s-ar fi dedicat mai tîrziu cu totul studiului ştiinţelor naturii şi filozofiei.

Pe atunci am încercat să devin ziarist. La vîrsta de unsprezece ani şi ceva am început să scot un ziar pe care-l intitulasem „Buletinul zilnic". Stam cam prost cu hîrtia, de

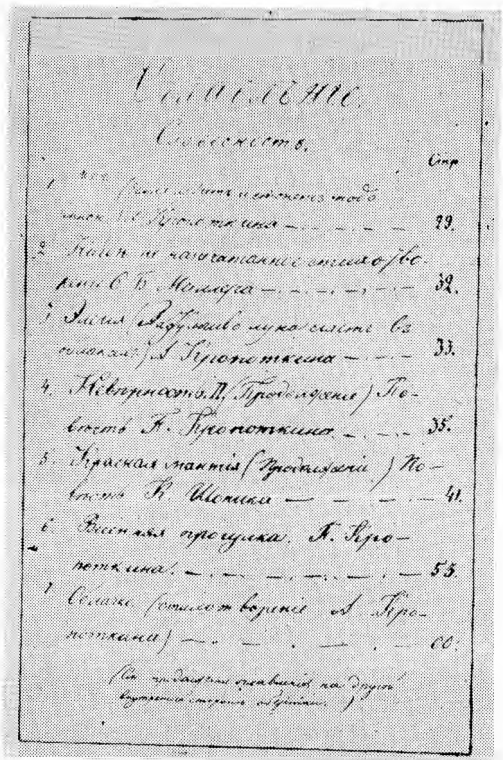

Sumar al revistei

aceea ziarul meu apărea pe o pagină de caiet. Cum războiul Crimeii încă nu începuse, iar tata primea numai „Moskovskie poliţeiskie vedomosti“, nu aveam la dispoziţie prea multe publicaţii pe care să le pot imita. „Buletinul zilnic“ comunica toate veştile din timpul zilei cam în genul acesta : „Dimineaţa mi-am făcut lecţiile, m-am plimbat cu N. P. Smirnov, seara a venit cutare“. Sau : „Nu m-am dus la plimbare din cauză că m-a durut burta“. Vara, la Nikolskoe, conţinutul ziarului era ceva mai variat : „Am fost la Kostino, au fost omorîţi doi sturzi şi un grangur“, şi aşa mai departe.

Curînd însă treaba asta a încetat să mă mai mulţumească, şi în 1855 am început să scot o revistă lunară, purtînd titlul „Vremennik“, în care erau introduse versurile lui Aleksandr, povestirile mele şi diverse materiale mă-

runte *. Din punct de vedere material, revista era pe deplin asigurată, deoarece avea abonați : mai întîi pe însuși redactorul-editor și, în al doilea rînd, pe N. P. Smirnov, care și după ce a plecat din casa noastră aducea în mod regulat contravaloarea abonamentului său sub forma unui anumit număr de coli de hîrtie. Pentru asta copiam pe curat un al doilea exemplar din revistă, destinat acestui abonat permanent.

După ce Smirnov ne-a părăsit, locul său a fost ocupat de N. M. Pavlov, un student în medicină, care mi-a ajutat și el la scoaterea revistei. Nikolai Mihailovici era un om foarte bun la suflet, înalt, cu părul roșu, plin de pistrui. Era student în medicină și cînd se înapoia de la universitate vechiul său veston emana o duhoare de cadavru și de tutun. N. M. Pavlov a făcut rost pentru revistă de un poem al unui prieten de-al său și, ceea ce era mai important, de cursul introductiv al profesorului de geografie fizică de la Universitatea din Moscova. Se înțelege că acest curs încă nu văzuse lumina tiparului, căci revista noastră nu s-ar fi înjosit pentru nimic în lume să publice lucrări deja apărute altundeva.

Cred că nu e cazul să mai spun că Sașa manifesta un viu interes pentru revistă și că faima ei s-a răspîndit curînd între zidurile școlii de cadeți. Cîțiva tineri scriitori de viitor s-au gîndit să scoată o revistă rivală. Lucrurile începeau să ia o întorsătură serioasă. În privința versurilor și a povestirilor aveam noi avantaj, însă concurența avea un „critic". Or, după cum se știe, „criticul", care abordează sub pretextul analizării noilor lucrări literare diferite probleme ce nu pot fi altfel dezbătute, este sufletul unei reviste ruse. Concurența avea un critic, iar noi n-aveam ! El scrisese chiar un articol pentru primul număr al revistei și i-l arătase fratelui meu. Dar articolul era slab și pretențios, așa că Aleksandr a scris imediat o contracritică, în care-l lua în zeflemea și-l zdrobea pe autorul criticii. Rivalii noștri au fost cuprinși de deprimare, aflînd că această contracritică va apărea în numărul viitor al revistei noastre. Ei au renunțat la gîndul de a mai scoate revista și cele mai bune condeie din rîndurile lor au trecut la noi. Am anunțat cu mare triumf că ne-am asigurat colaborarea exclusivă a atîtor scriitori vestiți.

Din lucrările mele publicate în revistă, îmi amintesc numai de povestirea „O vizită la Unțovsk", în care, imitîndu-l bineînțeles pe Gogol, am descris destul de hazliu iarmarocul din Meșciovsk, cu animația sa și cu moșierii arhaici din adunarea nobilimii.

Revista și-a încetat apariția în august 1857, după doi ani de existență. Am plecat la Petersburg, unde mă aștepta un mediu nou și un nou fel de viață. Părăseam Moscova cu mare părere de rău, deoarece îl lăsam aici pe iubitul meu frate. Pe deasupra, socoteam intrarea mea într-o școală militară drept o nenorocire.

CORPUL DE PAJI

I

În sfîrșit, s-a împlinit dorința arzătoare a tatălui meu. S-a ivit un loc liber la Corpul de paji, loc pe care l-am ocupat înainte de atingerea vîrstei limite după care nu se mai putea intra în școală. Mama vitregă m-a condus la Petersburg și m-am prezentat la școală. În această privilegiată instituție de învățămînt, care era o îmbinare între o școală militară cu drepturi speciale și o școală pentru curteni și se găsea în subordinea directă a curții imperiale, erau instruiți numai o sută cincizeci de băieți, în majoritate fii ai nobilimii de la curte. După o școlarizare de patru sau cinci ani, absolvenții Corpului erau avansați ofițeri în oricare regiment de gardă sau din armată, la alegerea lor, indiferent dacă exista sau nu un loc liber. Pe lîngă aceasta, în fiecare an primii șaisprezece elevi din clasa superioară erau numiți paji de curte pe lîngă diferiți membri ai familiei imperiale : pe lîngă țar, țarină, marile ducese și marii duci, lucru care, se înțelege, era considerat drept o mare cinste. În plus, tinerii cărora le revenea această cinste aveau posibilitatea să se facă cunoscuți la curte și să devină pe urmă aghiotanți ai împăratului sau ai vreunuia dintre marii duci. În felul acesta puteau face o carieră strălucită.

Corpul de paji avea cinci clase — clasa superioară se numea clasa întîi, iar clasa inferioară a cincea. Eu am dat

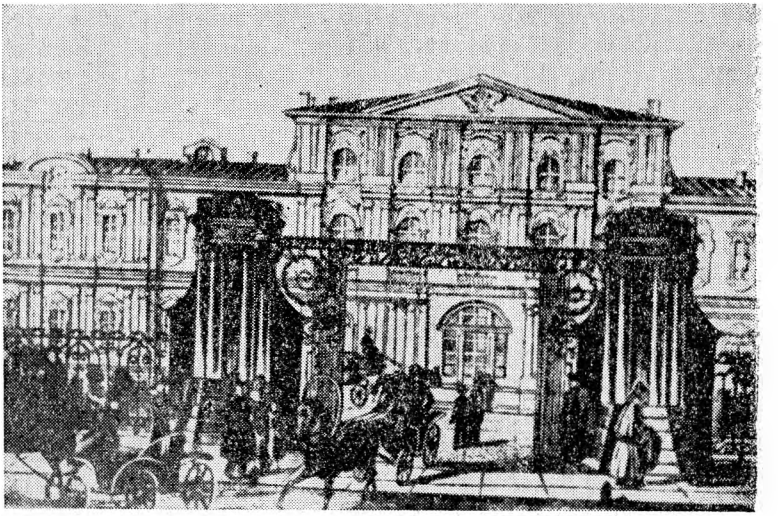

Corpul de paji din Petersburg

examenul de admitere în clasa a patra. Cum însă la probele de control s-a constatat că nu cunosc destul de bine fracţiile zecimale, în loc de clasa a patra am nimerit într-a cincea, mai ales că într-a patra se aflau deja peste patruzeci de elevi, pe cînd într-a cincea abia au putut fi adunaţi douăzeci.

Această hotărîre m-a mîhnit mult. Nu era destul că intrasem fără nici o plăcere într-o şcoală militară, acum mai trebuia să petrec în ea cinci ani în loc de patru. Ce-o să fac în clasa a cincea, cînd ştiu deja tot ce se învaţă acolo?

Acum însă nu pot fi decît mulţumit că am fost înscris în clasa inferioară. Întrucît în primul an am repetat lucruri deja ştiute, m-am obişnuit să învăţ lecţiile în clasă după explicaţiile profesorilor. În felul acesta, după ore aveam timp să citesc şi să scriu cît îmi poftea inima. În primii ani nici nu m-am pregătit pentru examene, iar în timpul afectat acestor pregătiri le citeam de obicei cu glas tare cîtorva colegi pagini din Ostrovski sau din Shakespeare. Mai tîrziu, cînd am ajuns în clasele superioare, speciale, am fost bine pregătit pentru însuşirea diferitelor materii ce se predau acolo.

În momentul cînd am intrat în Corpul de paji, în viaţa lui internă se petrecea tocmai o mare schimbare. Întreaga

Rusie se trezise atunci dintr-un somn adînc, scăpînd de greul coşmar ce o apăsase în timpul domniei lui Nicolaie. Această trezire s-a repercutat şi asupra Corpului de paji. Trebuie să mărturisesc că nu ştiu ce s-ar fi întîmplat cu mine dacă aş fi intrat în această şcoală cu un an sau doi mai devreme. Sau voinţa mi-ar fi fost definitiv frîntă, sau aş fi fost eliminat din şcoală, ceea ce ar fi putut avea consecinţe imprevizibile. Din fericire pentru mine, în 1857 epoca de tranziţie era în plină desfăşurare.

Director al şcolii era un bătrînel minunat, generalul Jeltuhin, dar el era mai marele nostru numai cu numele. Adevăratul conducător al şcolii era colonelul Girardot, un francez aflat în slujba ruşilor. Se spunea că face parte din ordinul iezuiţilor şi cred că acest lucru era adevărat. În orice caz, tactica sa se baza pe învăţătura lui Loyola [1], iar metoda sa educativă era adoptată după cea uzitată în colegiile iezuite din Franţa.

Imaginaţi-vă un om mărunţel, foarte uscăţiv, cu pieptul scofîlcit, ochii negri, pătrunzători, în veşnică mişcare, cu mustăţile tunse scurt, care-l făceau să semene cu un motan ; un om foarte rezervat şi ferm, fără prea mari însuşiri intelectuale, dar uimitor de şiret ; prin firea sa un despot, în stare să urască cu patimă pe băiatul care nu se supunea întru totul influenţei sale, manifestîndu-şi această ură nu prin şicane absurde, ci în mod permanent, prin fiecare gest, fiecare zîmbet, fiecare exclamaţie, prin întreaga sa comportare. N-avea nimic din prestanţa unui şef. La prima vedere se putea crede că e un părinte îngăduitor care stă de vorbă cu copiii de parcă ar discuta cu nişte adulţi. Cu toate acestea, îţi dădeai imediat seama că voia ca toţi şi toate să se supună voinţei sale.

Cuvîntul „colonel" se afla veşnic pe buzele tuturor. Toţi ceilalţi ofiţeri aveau cîte o poreclă, însă nimeni nu cuteza să-i dea una şi lui Girardot. Îl învăluia un fel de mister, toţi eram de părere că vede şi aude totul. Într-adevăr, era prezent în şcoală întreaga zi, precum şi o mare parte a serii.

Sub conducerea lui Girardot viaţa în Corpul de paji era mizerabilă. În toate şcolile cu internat „bobocii" sînt persecutaţi. Ei trebuie să treacă printr-un fel de încercare. „Veteranii" vor să afle cîte parale face „bobocul". Nu

[1] *Ignaţiu de Loyola* (1491—1556) — întemeietorul ordinului iezuiţilor. — *Nota trad.*

cumva o să devină un pîrîtor ? Ştie oare să-şi ţină gura ? Pe urmă „veteranii" vor să le demonstreze „bobocilor" întreaga măreţie a camaraderiei existente în şcoală. Aşa se petrec lucrurile în şcoli şi în închisori. Însă sub conducerea lui Girardot persecuţiile luaseră o formă mult mai acută, şi nu colegii de clasă le făceau „bobocilor" mizerii, ci elevii din clasa superioară — „pajii de curte", adică subofiţerii —, puşi de Girardot într-o situaţie cu totul aparte, privilegiată. Sistemul colonelului consta în aceea că le oferea elevilor mai mari o libertate deplină, el prefăcîndu-se că nu ştie nimic despre ororile comise de aceştia ; în schimb menţinea o disciplină riguroasă cu ajutorul pajilor de curte. Pe vremea lui Nicolaie, dacă răspundeai cu lovitură loviturii primite de la un paj de curte şi acest fapt ajungea la cunoştinţa comandanţilor, te aştepta încorporarea în trupă ca soldat. Iar dacă vreun băiat refuza să se supună capriciilor unui paj de curte, atunci, cu permisiunea tacită a lui Girardot, douăzeci de elevi din clasa superioară, înarmaţi cu rigle grele din lemn de stejar, îl băteau crunt pe cel ce dăduse dovadă de nesupunere.

Datorită acestui fapt, pajii de curte făceau tot ce voiau. Încă cu un an înaintea intrării mele în Corpul de paji jocul lor preferat era de a-i aduna noaptea într-o încăpere pe bobocii îmbrăcaţi numai în cămăşi de noapte şi a-i fugări în cerc, la fel cum sînt goniţi caii la circ. Unii paji de curte stăteau în mijlocul cercului, ceilalţi în afara sa şi-i biciuiau fără milă pe băieţi cu cravaşe din gutapercă. De obicei, „circul" se încheia cu o dezgustătoare orgie în stil oriental. Noţiunile morale din acea vreme, ca şi discuţiile ce se purtau în şcoală pe tema „circului" erau atît de groaznice, încît e mai bine să nu vorbim de ele.

Colonelul ştia despre toate acestea. Îşi organizase o remarcabilă reţea de spionaj şi nimic nu-i putea fi ascuns. Sistemul lui Girardot consta însă în a închide ochii la toate poznele făcute de clasa superioară.

Totuşi, în şcoală începuse să adie un suflu nou şi, doar cu cîteva luni înaintea venirii mele, avusese loc o răscoală. În anul acela clasa a treia se nimerise să aibă o componenţă deosebită. Mulţi elevi se ocupau serios de învăţătură şi lectură, iar unii dintre ei au devenit mai tîrziu oameni renumiţi. Ţin minte că pe unul dintre ei, îl voi numi von Şauf, l-am cunoscut pe cînd citea „Critica raţiunii pure" a lui Kant. Pe lîngă aceasta, în clasa a treia se găseau şi cei mai voinici elevi ai şcolii, ca, bunăoară, Koştov, un remarca-

bil atlet, bun prieten de-al lui von Șauf. Clasa a treia, spre deosebire de predecesorii ei, nu a vrut să se supună pajilor de curte. Datorită unui incident, a avut loc o încăierare strașnică între clasele întîi și a treia. Pajii de curte fuseseră crunt bătuți. Girardot s-a prefăcut că nu știe nimic, însă autoritatea clasei întîi a fost subminată. Cravașele au rămas, dar n-au mai fost niciodată folosite. Cît despre „circ" și alte jocuri de acest gen, ele au intrat în domeniul legendei.

În felul acesta au fost cîștigate multe avantaje, însă clasa a cincea, în care se aflau băieți foarte tineri, ce abia păsiseră pragul corpului de paji, trebuia să se supună în continuare capriciilor mărunte ale pajilor de curte. Școala avea o minunată grădină, însă cei din clasa a cincea nu se prea bucurau de ea. De îndată ce coborau în grădină, erau puși să învîrtească călușeii, în care se așezau pajii de curte, sau li se poruncea să servească celor mari bilele la jocul de popice. După două zile de la venirea mea, văzînd cum se petrec lucrurile în grădină, nu am mai coborît, ci am rămas sus. Tocmai citeam, cînd a intrat Vasilcikov, un paj de curte roșcovan, pistruiat, care mi-a poruncit să cobor imediat în grădină și să învîrtesc călușeii.

— Nu mă duc. Nu vedeți că citesc ! — i-am răspuns.

Furia a schimonosit fața, și așa urîtă, a pajului de curte. Era gata să se repeadă la mine. Am luat poziția de apărare. A încercat să mă lovească cu chipiul peste față. Param loviturile cum mă pricepeam. Atunci și-a zvîrlit chipiul jos.

— Ridică-l !

— Ridică-l singur !

Un asemenea act de nesupunere constituia o cutezanță nemaiauzită în colegiu. Nu știu de ce nu m-a stîlcit imediat în bătaie. Era mai mare și mai puternic decît mine.

A doua zi și în cea următoare am primit ordine de același fel, dar nu le-am executat. Atunci au început un șir de sistematice mizerii mărunte, care ar fi putut să aducă la desperare pe oricine. Din fericire, aveam o fire veselă și răspundeam cu glume la toate acestea sau nu le luam în seamă.

Curînd toate acestea s-au isprăvit. Au început ploile și ne petreceam cea mai mare parte a timpului în interior. Dar iată că s-a petrecut un nou incident. Cei din clasa întîi fumau nestingheriți în grădină, iar înăuntru slujea drept fumoar „turnul". Acesta era întreținut foarte curat și în cămin focul ardea toată ziua.

Pajii de curte îi pedepseau rău de tot pe băieţii prinşi cu o ţigară, în schimb ei şedeau tot timpul în faţa focului, fumînd şi flecărind. Vremea preferată pentru fumat era după ora zece seara, cînd toţi ceilalţi erau deja culcaţi. Şedinţa din „turn" dura pînă la unsprezece şi jumătate şi, ca să se asigure împotriva vreunei inspecţii inopinate a lui Girardot, ne puneau pe noi să stăm la pîndă. Cei din clasa a cincea erau treziţi pe rînd, cîte doi, şi puşi să stea pe scară pînă la ora unsprezece şi jumătate, pentru a da alarma în cazul ivirii colonelului.

Ne-am hotărît să punem capăt acestui serviciu de pîndă nocturnă. Consfătuirea a durat mult, am cerut şi celor din clasele mai mari sfatul cum să procedăm. Decizia lor a fost, în sfîrşit, luată : „Refuzaţi să staţi de pîndă, iar dacă pajii de curte se vor apuca să vă bată, ceea ce e mai mult ca sigur, adunaţi-vă cît mai mulţi laolaltă şi chemaţi-l pe Girardot. Firește că el e la curent cu toate, însă atunci va fi nevoit să curme serviciul ăsta de pîndă". La întrebarea dacă treaba aceasta nu ar putea fi considerată o „pîră", specialiştii în chestiunile de onoare au răspuns negativ, ţinînd seama de faptul că pajii de curte nu aveau o comportare colegială faţă de noi.

În noaptea aceea sorţii de a sta la pîndă au căzut pe un „veteran", anume Şahovski, şi pe Sevastianov, un „boboc" foarte sfios, cu glasul subţirel ca de fată. Mai întîi a fost chemat Şahovski. El a refuzat să se scoale şi a fost lăsat în pace. Pe urmă doi paji de curte s-au apropiat de patul lui Sevastianov şi, deoarece a refuzat şi el, au început să-l bată crunt cu curelele de la bretele. În acest răstimp Şahovski a trezit cîţiva colegi din paturile mai apropiate şi cu toţii au dat fuga la Girardot.

Eram şi eu culcat în pat, cînd s-au apropiat de mine doi paji de curte şi mi-au dat ordin să stau de pîndă. Am refuzat. Atunci au pus mîna pe cîte o pereche de bretele (ne rînduiam totdeauna hainele pe un taburet lîngă pat, cu bretelele deasupra şi cravatele de-a curmezişul) şi au început să mă croiască cu ele. Stam culcat în pat şi mă feream cu mîinile. Primisem deja cîteva lovituri zdravene, cînd a răsunat un ordin : „Clasa întîi să se prezinte la colonel !" Cumpliţii bătăuşi s-au liniştit într-o clipă şi s-au grăbit să-mi pună lucrurile în ordine.

— Bagă de seamă să nu scapi vreo vorbă colonelului ! — au şoptit ei.

— Puneţi cravata cum trebuie — am glumit eu, deşi spinarea şi braţele mă usturau din pricina loviturilor primite.

N-am aflat ce le-a spus Girardot celor din clasa întîi, însă a doua zi cînd ne-am încolonat ca să coborîm în sala de mese, colonelul ne-a ţinut o cuvîntare pe un ton paşnic. Ne-a spus că e regretabil faptul că pajii de curte au sărit să bată pe un băieţel, care fusese îndreptăţit să nu li se supună. Şi la cine au sărit ? La un boboc, la un băiat atît de sfios ca Sevastianov !Tot Corpul de paji a fost cuprins de dezgust la auzul acestei cuvîntări iezuite !

Cred că nu mai e cazul să adaug că s-a pus capăt serviciului de pîndă. Cu aceasta a fost dată lovitura de graţie sistemului şicanării bobocilor.

Întîmplarea a lovit şi în prestigiul lui Girardot, pe care treaba asta l-a necăjit rău de tot. A început să se poarte cu ostilitate faţă de clasa noastră şi faţă de mine în special — cu siguranţă că-i fusese raportată povestea cu călueşii —, o ostilitate pe care o manifesta la orice ocazie prielnică.

În prima iarnă am zăcut deseori la spital, iar în decembrie m-am îmbolnăvit de tifos. În timpul bolii directorul şi medicul au avut faţă de mine o grijă cu adevărat părintească. După aceea, ca o urmare a tifosului, am suferit de o serie de inflamaţii gastrice acute şi dureroase. În timpul inspecţiilor sale zilnice, Girardot mă găsea deseori în spital şi a început să-mi spună în franţuzeşte, pe jumătate în glumă : „Ia te uită cum trîndăveşte în spital un tînăr voinic ca Podul cel nou". O dată sau de două ori i-am răspuns cu glume, dar pînă la urmă m-a cuprins indignarea faţă de această duşmănie, manifestată prin veşnica repetare a unuia şi aceluiaşi lucru.

— Cum vă permiteţi să-mi vorbiţi în acest fel ! — am strigat. — O să-l rog pe doctor să vă interzică accesul în acest salon ! — Şi tot aşa pe acelaşi ton.

Girardot s-a dat cu doi paşi înapoi. Ochii săi negri aruncau scîntei, iar buzele sale subţiri s-au strîns şi mai tare. În cele din urmă a rostit : „Te-am jignit cumva ? Dacă da, atunci află că în sala de recreaţie sînt două tunuri. Vrei să ne batem în duel ?"

— Eu nu glumesc — am continuat — şi vă spun că nu mai vreau să rabd aluziile dumneavoastră.

De atunci colonelul a încetat cu glumele sale, în schimb îmi arunca nişte priviri şi mai ostile decît înainte.

Toată lumea vorbea despre dușmănia pe care Girardot o nutrea față de mine, dar eu nu mă sinchiseam ; probabil că indiferența mea sporea și mai mult sentimentul de ostilitate al colonelului.

Timp de un an și jumătate nu mi-a dat epoleții, care li se dădeau de obicei bobocilor la o lună sau două de la intrarea în școală, după ce aceștia își însușeau unele noțiuni ale regulamentului. Însă eu mă simțeam fericit și fără aceste podoabe. În cele din urmă, cel mai bun ofițer al școlii s-a oferit să mă instruiască. După ce s-a convins că execut toate mișcările, a vrut să mă prezinte lui Girardot, dar colonelul l-a refuzat și prima oară, și a doua oară, încît ofițerul i-a considerat refuzul drept o jignire personală. Iar cînd directorul l-a întrebat într-o zi de ce n-am epoleți, ofițerul i-a răspuns pe șleau : „Băiatul știe să facă totul, dar nu vrea colonelul". Imediat după această întîmplare — după toate probabilitățile în urma observațiilor primite de la director —, Girardot m-a supus unui nou examen și în aceeași zi am primit epoleții.

În general, influența colonelului era în vădit declin. Se schimbase întregul caracter al școlii. Timp de douăzeci de ani Girardot urmărise în școală realizarea idealului său : acela ca pajii să fie la fel de bine pieptănați și frizați cum au fost în trecut curtenii lui Ludovic al XIV-lea. Nu-l preocupa de loc dacă pajii învățau sau nu ceva. Favoriții săi erau cei ce aveau în trusele lor de toaletă mai multe periuțe de tot soiul pentru unghii sau flacoane de parfum, cei ale căror uniforme „particulare" (care erau îmbrăcate în timpul învoirilor duminicale) erau mai bine cusute și cei ce știau să facă cel mai elegant *salut oblique* [1]. Girardot organiza deseori repetiții ale ceremonialului de la curte. Pentru asta, unul din paji era înfășurat într-o cuvertură roșie de pat, înfățișînd-o pe împărăteasă în timpul ceremoniei de *baise-main* [2]. Într-o vreme băieții îndepliniseră aproape ca pe un ritual acest ceremonial al sărutării mîinii pretinsei împărătese, îndepărtîndu-se apoi cu o reverență elegantă. Dar acum chiar și acei paji care erau foarte eleganți la curte făceau în timpul repetițiilor niște ploconeli atît de caraghioase, încît hohotele de rîs nu mai conteneau, iar Girardot spumega de mînie. Pe vremuri, pajii care erau frizați înainte de a merge la curte, se îngrijeau să

[1] Reverență cu corpul pe jumătate întors.
[2] Ceremonialul sărutării mîinii.

mențină cît se poate de mult buclele făcute pentru ceremonial ; acum însă, după ce se întorceau de la palat, se duceau fuga la robinet ca să-și netezească părul. Se rîdea de cei ce aveau înfățișare feminină. Să fii chemat la curte ca să slujești acolo drept piesă decorativă nu mai era considerat o favoare, ci o corvoadă.

Pentru ceva tot trebuie să-l pomenim de bine pe Girardot. Avea mare grijă de educația noastră fizică. Încuraja foarte mult gimnastica și scrima. Lui îi datorez faptul că am învățat să stau drept, cu pieptul scos afară. La fel ca toți cei ce citesc mult, aveam, firește, tendința spre gîrbovire. Girardot, trecînd liniștit pe lîngă masă, venea din spate și-mi îndrepta umerii, repetînd neobosit acest gest de multe ori la rînd.

În Corpul de paji, la fel ca și în alte școli, apăruse o nouă și serioasă năzuință spre învățătură. În anii precedenți pajii erau convinși că, oricum ar învăța, tot vor primi calificativele necesare pentru a fi primiți în gardă. De aceea nu făceau nimic în primii ani, ci începeau să învețe abia în ultimele două clase. Pe cînd acum se învăța cu multă rîvnă și în clasele inferioare. Și atmosfera morală devenise cu totul alta, față de cea obișnuită cu cîțiva ani în urmă. Una sau două încercări de a reînvia trecutul s-au soldat cu scandaluri. Girardot a fost nevoit să-și dea demisia.

II

În întreaga Rusie se vorbea atunci despre învățătură. După încheierea păcii de la Paris, rigorile cenzurii au slăbit întrucîtva și a început să fie discutată cu aprindere problema educației. Subiectele de discuție preferate în presă, în cercurile intelectualității și chiar în saloanele protipendadei au devenit lipsa de cultură a poporului, piedicile ce au stat în calea celor dornici de învățătură, lipsa de școli la sate, metodele învechite de predare, precum și modul în care toate acestea puteau fi remediate. Primele licee pentru fete au fost înființate în 1857. Programele și cadrele de profesori erau cît se poate de bune. Au apărut ca prin farmec un șir întreg de profesori și de profesoare care nu

numai că s-au dedicat în întregime muncii lor, dar au dat dovadă și de excelente calități pedagogice. Lucrările lor s-ar fi bucurat de un loc de cinste în literatura apuseană dacă ar fi fost editate în străinătate.

Această atmosferă de înviorare a pătruns și în Corpul de paji. Cu puține excepții, elevii celor trei clase inferioare își dădeau silință la învățătură. Pentru a încuraja această sîrguință directorul de studii P. P. Winkler (un colonel de artilerie cult, bun matematician, cu idei progresiste) a elaborat un plan foarte ingenios. În locul mediocrităților de pînă atunci i-a invitat pe cei mai buni profesori să predea în clasele inferioare. Winkler considera că este bine ca cei mai buni profesori să le predea copiilor primele noțiuni. Astfel, Winkler l-a invitat pe căpitanul Suhonin, un remarcabil matematician și un pedagog înnăscut, ca să predea algebra elementară în clasa a patra. Toată clasa a fost imediat prinsă de pasiunea pentru matematică. În treacăt, adaug că Suhonin îi preda matematica și moștenitorului tronului, și în acest scop Nikolai Aleksandrovici venea o dată pe săptămînă la școală spre a asista la lecțiile de algebră ale căpitanului Suhonin. Țarina Maria Aleksandrovna era o femeie instruită și credea că poate contactul cu băieții sîrguincioși îl va stimula și pe fiul ei la învățătură. Moștenitorul tronului ședea împreună cu alții în bancă și, la fel ca toți ceilalți, era scos la lecție. Dar în cea mai mare parte a orelor de algebră Nikolai Aleksandrovici desena (destul de binișor) sau le povestea în șoaptă vecinilor săi întîmplări hazlii. Era un tînăr blajin și potolit, însă ușuratic atît la învățătură, cît mai ales în prietenie.

Pentru clasa a cincea directorul de studii a invitat doi oameni remarcabili. Radiind de bucurie, a intrat într-o zi în clasa noastră și ne-a anunțat că avem parte de o fericire demnă de invidiat. Ne-a spus că profesorul Klassovski, un mare specialist în literatura clasică și rusă, a acceptat să ne predea gramatica rusă, și că va continua să ne predea și în clasele următoare, pînă la absolvire. De asemenea, limba germană ne-o va preda un alt profesor universitar, domnul Becker, de la Biblioteca publică imperială. Winkler și-a exprimat convingerea că vom fi cuminți în timpul orelor, deoarece profesorul Klassovski e suferind în iarna asta. Ar fi păcat să pierdem un profesor atît de bun.

Winkler nu s-a înșelat. Eram foarte mîndri că vom avea ore cu profesori universitari.

În scrisorile sale, fratele meu Saşa mă îndemna cu atîta convingere să învăţ limba germană, care are o bogată literatură şi în care s-au tradus toate cărţile de importanţă ştiinţifică, încît m-am apucat serios de această limbă. Am tradus şi am studiat o poetică descriere a unei furtuni, foarte dificilă din punct de vedere lingvistic. Urmînd sfatul profesorului, am învăţat toate conjugările, adverbele şi prepoziţiile şi m-am apucat de traduceri. Este o metodă foarte bună pentru învăţarea limbilor.

Către sfîrşitul iernii l-am rugat pe Becker să mi-l împrumute pe „Faust". Îl citisem deja în traducere rusă, citisem şi minunata povestire „Faust" a lui Turgheniev şi acum ardeam de dorinţa să cunosc marea operă şi în original.

— N-ai să înţelegi nimic din el — mi-a spus Becker cu un zîmbet blajin — fiindcă e o operă prea filozofică. Cu toate acestea mi-a adus o cărticică mică, pătrată, cu filele îngălbenite de vreme. Filozofia lui Faust şi muzicalitatea versurilor m-au captivat cu totul. Am început cu minunata şi înălţătoarea dedicaţie, şi curînd ştiam pagini întregi pe de rost. Monologul rostit de Faust în pădure mă extazia, mai ales versurile în care vorbeşte despre înţelegerea naturii :

„Erhabner Geist, du gabst mir, gabst mir alles,
Warum ich bat. Du hast mir nicht umsonst
Dein Angesicht im Feuer zugewendet...[1]"

Acest pasaj face şi acum o puternică impresie asupra mea. Treptat, fiecare vers mi-a devenit un prieten drag.

Prima lecţie ţinută de V. I. Klassovski a fost pentru noi o adevărată revelaţie.

Urma să ne predea gramatica, dar în locul unei materii aride am auzit de la el cu totul altceva. Bineînţeles că ne preda gramatica, însă ne-o exemplifica cu cîte un pasaj dintr-o baladă, un vers de Homer sau din Mahabharata, a căror splendoare ne-o făcea să o simţim în traducere, ba introducea o strofă din Schiller, ba cîte o remarcă sarcastică cu privire la vreo prejudecată curentă în vremea

[1] „Mi-ai dat, din toate tu mi-ai dat,
Sublime duh. În flacără nu în zadar
Obrazul către mine l-ai întors..."
(J. W. Goethe. „Faust", traducere de Lucian Blaga, Bucureşti, Colecţia „Biblioteca pentru toţi", nr. 144, p. 169.). — *Nota trad.*

aceea. Apoi iar urma gramatica, pe urmă niște ample sintetizări poetice sau filozofice.

Firește că nu pricepeam totul și sensul adînc al multora din ele ne-a scăpat, însă minunata forță a învățăturii nu constă oare tocmai în a-ți deschide treptat în față orizonturi neașteptate ? Nu reușeam să cuprindem totul, dar ne simțeam atrași să mergem tot mai departe spre ținta care la început ni se părea nebulos conturată... Unii stăteau aplecați peste umerii colegilor, alții stăteau în picioare lîngă Klassovski. Ochii tuturora străluceau. Îi sorbeam cu lăcomie vorbele. În inimile celor mai mulți dintre noi clocotea un simțămînt înălțător, de parcă în față ni s-ar fi deschis o lume nouă, a cărei existență nici nu o bănuisem. Klassovski a avut o influență foarte mare asupra mea, o influență ce a crescut o dată cu scurgerea anilor.

Nici în Europa occidentală și, după toate probabilitățile, nici în America nu se cunoaște acest tip de profesor bine cunoscut în Rusia. Mulți dintre eminenții noștri militanți și militante pe tărîmul literaturii sau al vieții sociale își datorează profesorului lor de literatură primul impuls al dezvoltării lor. Un astfel de profesor ar trebui să existe pretutindeni, în fiecare școală. Fiecare profesor predă cîte o materie, dar între diferitele materii nu există vreo legătură. Doar profesorul de literatură, care se călăuzește numai în linii mari după programă și are libertatea să o aplice după latitudinea sa, are posibilitatea să unească într-un tot unitar științele umaniste, să le sintetizeze prin ample concepții filozofice despre lume și să trezească astfel în inimile tinerilor auditori năzuința către un ideal înălțător. În Rusia această menire îi revine, bineînțeles, profesorului de literatură rusă. Deoarece vorbește despre evoluția limbii, despre eposul timpuriu, despre muzica și cîntul popular, apoi despre literatura beletristică și poezia contemporană, precum și despre curentele științifice, politice și filozofice ce se reflectă în ele, el este nevoit să introducă noțiuni de sintetizare a evoluției gîndirii omenești, expuse separat în fiecare materie.

Același lucru ar trebui să se facă și la predarea științelor naturii. Nu este de ajuns să predai fizica și chimia, astronomia și meteorologia, zoologia și botanica. Oricum ar fi organizată predarea științelor naturii în școală, elevilor trebuie să li se vorbească despre filozofia științelor naturii, să li se insufle ideile generale despre natură, de pildă

după modelul sintetizărilor făcute de Humboldt în prima jumătate a lucrării sale „Cosmosul".

Filozofia și poezia naturii, expunerea metodei științelor exacte și o amplă interpretare a vieții în natură — iată ce ar trebui să li se transmită în școală elevilor, pentru a le dezvolta o concepție realistă în științele naturii. Cred că această misiune ar îndeplini-o cel mai bine un profesor de geografie, însă atunci ar fi nevoie de cu totul alți profesori ca să predea această materie în școlile medii și de cu totul alții la catedrele de geografie din universități.

În școala noastră geografia era predată de faimosul Beloha. Acesta pretindea ca fiecare elev scos la tablă să traseze pe ea o rețea de coordonate și apoi să deseneze harta. Un lucru foarte bun, dacă toți ar fi fost în stare să-l facă. Dar numai vreo cinci-șase elevi puteau desena din memorie o hartă care să semene cît de cît cu cea reală. Tuturor celor ce nu știau să deseneze o hartă pe tablă, Beloha le punea fără milă nota „zero".

Pentru evitarea „zerourilor" ne confecționam niște hărți mici, cam de cinci centimetri lungime, pe care le-am botezat, nu știu de ce, fițuici. Le foloseam în modul următor : Beloha îl cheamă la lecție, de pildă, pe Donaurov.

Donaurov se duce pînă la tablă, apoi se întoarce la locul său și spune :

— Kropotkin, împrumută-mi, te rog, batista ta, căci pe a mea am uitat-o acasă.

Țin deja pregătită o mică hartă a Europei și, împreună cu batista, i-o dau lui Donaurov. El își suflă nasul și fixează harta în palma stîngă. În timp ce Beloha examinează pe un alt elev sau răsfoiește catalogul, Donaurov desenează harta după fițuică, determină cu oarecare aproximație locul orașelor, munților și rîurilor, și primește „nota liniștii sufletești", adică un „șase". Fără asta Donaurov ar fi primit cu siguranță un „doi" sau un „trei", ba poate chiar și un „zero", iar „zero" înseamnă să rămînă două duminici fără învoire.

M-am apucat cu toată rîvna de întocmirea hărților-fițuici, așa că am alcătuit un întreg atlas geografic miniatural în două sau trei exemplare. Pe cînd eram închis într-o cazemată întunecoasă a fortăreței Petropavlovsk și am desenat, cu pretenție de operă artistică, o hartă a Finlandei, admirîndu-mi opera am repetat nu odată :

— Trebuie să-i fiu recunoscător lui Beloha, căci fără fițuici n-aș fi învățat niciodată să desenez atît de bine.

Beloha n-a reușit să insufle nici unuia dintre noi dragostea pentru geografie. Geografia s-ar fi putut preda cu totul altfel, într-un mod interesant și atrăgător. Profesorul de geografie ar fi putut înfățișa elevilor o imagine a lumii în toată diversitatea și totodată armonia ei. Din păcate, geografia predată în școală este una din cele mai anoste științe.

Un alt profesor a reușit să stăpînească clasa noastră gălăgioasă printr-o altă metodă. Acesta a fost profesorul de caligrafie, a cincea roată la carul pedagogiei. Dacă față de „limbiști", adică față de profesorul de limba franceză și de cel de limba germană, nutream, în genere, puțin respect, cu cel de caligrafie, profesorul Eberth, un evreu german, lucrurile stăteau și mai rău. El devenise un adevărat mucenic. Pajii considerau că e foarte „șic" să fie obraznici cu Eberth. Pesemne că numai sărăcia îl împiedica să renunțe la orele de la Corpul de paji. Cel mai rău se purtau cu dînsul „bătrînii", adică cei rămași repetenți în clasa a cincea pentru a doua sau a treia oară. În cele din urmă, Eberth a încheiat cu elevii un pact. „Să nu faceți mai mult de o singură strengărie pe oră". Din păcate, trebuie să recunosc că n-am respectat totdeauna cinstit prevederile acestui pact.

Într-o zi, unul din „Kamceatka", adică dintr-o bancă din fundul clasei, a muiat buretele în cerneală, l-a presărat cu praf de cretă și l-a azvîrlit în profesor. „Eberth, prinde-l!" — a strigat el, rînjind prostește. Buretele a lovit umărul lui Eberth. Lichidul albicios l-a împroșcat pe obraz și s-a împrăștiat peste cămașă.

Eram convins că de data asta Eberth va părăsi clasa și i se va plînge directorului de studii, însă el și-a scos batista, s-a șters și a spus: „Domnilor, aveți dreptul la o singură strengărie. Pentru azi ați făcut-o! S-a zis cu cămașa" — a adăugat apoi cu glasul stins și a continuat să corecteze caietul unui elev.

Stăteam buimăciți și rușinați. Oare de ce, în loc să se plîngă, și-a amintit mai întîi de pactul încheiat? Simpatia clasei a trecut imediat de partea profesorului.

— E o porcărie din partea ta! — am început să ne certăm colegul. — E un om sărac, iar tu i-ai stricat cămașa.

Vinovatul s-a sculat în picioare și s-a dus să-și ceară scuze.

— Domnilor, trebuie să învățați, să învățați mereu! — a răspuns cu tristețe Eberth. Atît și nimic mai mult.

După asta, clasa s-a liniștit dintr-o dată. În ora următoare, de parcă ne-am fi înțeles, cei mai mulți au caligrafiat cu mult zel literele și ne-am dus să-i arătăm lui Eberth caietele. În ziua aceea, el radia de bucurie și s-a simțit fericit.

Această întîmplare a făcut o adîncă impresie asupra mea și nu mi s-a șters din memorie. Și acum îi sînt recunoscător acestui om admirabil pentru lecția pe care ne-a dat-o.

Cu Ganț, profesorul nostru de desen, n-am putut înnoda niciodată relații pașnice. Îi „nota" mereu pe cei neastîmpărați în timpul orelor lui, deși, după părerea noastră, n-avea dreptul s-o facă, mai întîi pentru că era numai profesor de desen și, în al doilea rînd, iar acesta era lucrul cel mai important, fiindcă nu era un om cinstit. În timpul orei nu acorda nici o atenție majorității dintre noi, deoarece era ocupat cu corectarea desenelor acelor elevi care luau la el lecții particulare sau care îi comandau desene pentru examen.

Cînd am trecut în clasa a patra și ne-am simțit veterani ai Corpului de paji, am decis să-l punem pe Ganț cu botul pe labe.

— Voi înșivă sînteți de vină că el se grozăvește așa față de voi — ne spuneau colegii mai mari. — Noi am știut să-i venim de hac.

Așa că ne-am hotărît să-l învățăm și noi minte.

Ne-am decis să-i dăm o „reprezentație". Cu alte cuvinte, toată clasa, înarmată cu rigle împrumutate de la pajii mai mari, va începe să bată cu ele peste pupitre pînă ce profesorul se va căra din clasă.

Punerea în aplicare a complotului prezenta însă unele dificultăți. Aveam în clasă destui papă-lapte care și-ar fi dat adeziunea la manifestație, dar s-ar fi speriat în clipa hotărîtoare și ar fi dat înapoi. Atunci profesorul s-ar fi putut plînge de ceilalți. Eram de părere că într-o asemenea acțiune unanimitatea înseamnă totul, pentru că pedeapsa, oricare ar fi ea, e întotdeauna mai puțin severă cînd trebuie aplicată întregii clase.

Dificultățile au fost biruite cu o abilitate machiavelică. Am căzut de acord ca, la un semnal, toți să se întoarcă cu spatele spre Ganț și abia după aceea să bată toba cu riglele, pregătite din timp pe băncile din rîndul următor. În felul acesta, toți papă-lapte nu se vor mai speria, neavîn-

du-l pe Ganț în fața lor. Dar cum rămîne cu semnalul? O șuierătură haiducească, ca în poveste, un răcnet sau chiar un strănut nu erau potrivite, pentru că Ganț l-ar fi pîrît fără întîrziere pe cel care ar fi șuierat sau strănutat. Trebuia să găsim un semnal mut. Am hotărît ca unul dintre noi, care desena bine, să se ducă la Ganț și să-i arate un desen. Semnalul va fi clipa cînd, după ce se va întoarce, se va așeza la locul său.

Totul a mers de minune. Nesterov s-a dus cu desenul, iar Ganț i-a făcut corecturi timp de cîteva minute, care nouă ni s-au părut nesfîrșite. În cele din urmă, Nesterov s-a întors la locul său, s-a oprit o clipă, s-a uitat la noi, apoi s-a așezat... Toată clasa s-a întors simultan cu spatele spre profesor și riglele au început să răpăie cu desperare pe pupitre. Cîțiva, acoperind zgomotul, strigau: „Ieși afară, Ganț!" Era o gălăgie asurzitoare. Toate clasele știau că i se plătea cu vîrf și îndesat lui Ganț. El s-a sculat, a bolborosit ceva, apoi a plecat. Un ofițer a venit în fugă. Larma n-a contenit. Atunci a sosit în grabă subdirectorul, pe urmă și directorul de studii. Zgomotul a încetat. A început judecata.

— Șeful clasei la arest! — a ordonat directorul de studii.

Cum eu eram primul elev din clasă, deci și șeful ei, am fost dus la arest. Din cauza asta n-am văzut ce s-a petrecut mai departe. A apărut directorul. I s-a cerut lui Ganț să-i indice pe instigatori, dar el n-a putut s-o facă.

— Toți mi-au întors spatele și au început să facă scandal — a răspuns el. Atunci întreaga clasă a fost dusă jos. Deși în școala noastră nu se mai practica de loc pedeapsa corporală, de data asta au fost bătuți cu nuielele doi paji care-i ceruseră cu altă ocazie foc la țigară lui Ganț, fapt pentru care fuseseră pedepsiți. Bătaia de acum a fost motivată prin aceea că scandalul ar fi fost pus la cale drept răzbunare pentru pedepsirea celor doi obraznici.

Toate astea le-am aflat abia după zece zile, cînd mi s-a permis să mă întorc în clasă.

Se înțelege că am devenit eroii școlii. O lună în șir le-am tot povestit celorlalte clase faptele noastre de vitejie și am fost lăudați pentru solidaritatea de care am dat dovadă, ceea ce făcuse ca nici unul dintre noi să nu fie prins. Pe urmă duminicile fără învoire au ținut pînă la crăciun... Toată clasa a fost astfel pedepsită. De altfel,

aflîndu-ne împreună, am petrecut zilele acelea într-un mod foarte vesel. În fiecare seară colegii din celelalte clase aduceau prin contrabandă o mulțime de fructe glorioasei clase a patra.

Ganț n-a mai notat pe nimeni, însă noi am terminat cu desenul. Nimeni n-a mai vrut să învețe desenul de la acest om venal.

III

Imediat după intrarea mea în Corpul de paji am început un intens schimb de scrisori cu Saşa. Pe vremea aceea fratele meu se afla la Moscova, la școala de cadeți. Cît am stat acasă a trebuit să renunțăm la corespondență, deoarece tata se considera îndreptățit să deschidă toate scrisorile sosite în casa noastră și s-ar fi grăbit să curme orice corespondență ieșită din comun. Acum aveam deplina posibilitate să discutăm în scrisori tot ce doream. Exista o singură dificultate — cum să facem rost de bani pentru cheltuielile poștale ? Dar curînd am învățat să scriem atît de mărunt, că reușeam să transmitem într-o singură scrisoare un număr inimaginabil de lucruri ce ne interesau. Aleksandr era extraodinar. Reușea să înghesuie patru pagini de carte pe o singură față a unei coli obișnuite de hîrtie de scrisori. Cu toate acestea, microscopicele sale litere puteau fi la fel de ușor citite ca un nonparel [1]. Îmi pare foarte rău că unele din aceste scrisori, pe care le păstram ca pe ochii din cap, s-au pierdut. Le-au luat jandarmii cu ocazia unei percheziții făcute la fratele meu*.

În primele scrisori am vorbit mai mult despre lucrurile mărunte din viața de școală, dar curînd corespondența a luat un caracter mai serios. Fratele meu nu știa să scrie despre fleacuri. Chiar și în societate se însuflețea doar atunci cînd se închega o discuție serioasă, și, după cum se exprima, simțea „o durere fizică în cap“ cînd se găsea între oameni care îndrugau prostii. Saşa mi-o luase cu mult înainte în privința evoluției și mă stimula să mă dezvolt. În acest scop îmi prezenta, una după alta, diferite probleme filozofice și științifice, îmi trimitea în scrisorile sale

[1] Corp de literă tipografică de 6 puncte. — *Nota trad.*

adevărate disertații științifice, mă îndemna, mă sfătuia ce să citesc și ce să învăț. Ce fericit eram că aveam un asemenea frate, mai ales că mă și iubea cu pasiune. Lui mai mult decît oricui îi datorez dezvoltarea mea.

„Citește poezie, căci ea îl face pe om mai bun", îmi scria el. De cîte ori mi-am amintit mai tîrziu această remarcă și m-am convins de justețea ei ! Citiți poezie — *ea* îl face pe om mai bun !

„Omul trebuie să aibă un anumit țel în viață — îmi scria fratele meu —, căci fără un țel viața nu mai e viață". Așa că mă sfătuia să-mi aleg un țel care să facă viața demnă de a fi trăită. Prea eram tînăr pe atunci ca să-l pot găsi, dar datorită acestui îndemn în mine fierbea deja vag, nedefinit, ceva „bun", deși încă nu-mi puteam da seama ce anume va fi acel „bun".

Tata ne dădea foarte puțini bani de buzunar. Nu-mi ajungeau niciodată să-mi pot cumpăra măcar o carte. Dacă Aleksandr căpăta cîteva ruble de la vreo mătușă, nu cheltuia nici o copeică pentru sine, ci cumpăra o carte și mi-o trimitea mie. Sașa era adversarul unei lecturi nesistematice. „Cînd începi să citești o carte, trebuie să ai în față o problemă pe care dorești s-o rezolvi", îmi scria el.

Bineînțeles că principala temă a corespondenței noastre era problema elaborării unei concepții despre lume. În copilărie n-am dat niciodată dovadă de religiozitate. Eram duși la biserică, dar într-o bisericuță de la țară starea de spirit solemnă de care este cuprins poporul produce o impresie mult mai puternică decît slujba religioasă în sine.

În genere, serviciul divin ortodox este astfel orînduit în bisericile mici, și mai ales în bisericuțele de la țară, încît nu slujba însăși impresionează, ci mai curînd poporul care se roagă. În biserica din Nikolskoe, bunăoară, preotul e grăbit (îl așteaptă cositul fînului) și înșiră cu o iuțeală uluitoare toată familia țarului, care sub Nicolaie I trebuia pomenită în timpul liturghiei de patru ori de la un capăt la celălalt, încheind cu Anna Pavlovna, regina Țărilor de Jos.

Mai tîrziu am fost de cîteva ori în biserica catolică din Petersburg, dar m-a surprins în ea atmosfera de spectacol și absența simțămîntului autentic. Impresia aceasta devenea și mai puternică atunci cînd vedeam credința simplă a vreunui soldat polonez lăsat la vatră sau a vreunei țărănci, ce se rugau într-un colț retras. Am fost și într-o biserică

protestantă, dar cînd am ieşit din ea m-am surprins şoptind versurile lui Goethe :

„Cu-atîta însă tu vei cuceri
Doar admiraţia unor maimuţe şi copii.
Nu vei răzbate pîn'la inimi,
Dacă din inimă pornirea nu îţi vine“ [1].

Pe vremea aceea Aleksandr era preocupat, cu obişnuita sa ardoare, de luteranism. Îl ascultam vorbind, însă discuţiile teologice nu mă prea pasionau. După ce am scăpat de tifos, am început să citesc cu totul altfel de cărţi *.

Lena era pe atunci deja căsătorită, locuia la Petersburg, şi eu mă duceam în fiecare sîmbătă seara la dînsa. Soţul ei avea o bibliotecă aleasă, în care se găseau lucrările enciclopediştilor, precum şi cele mai bune opere ale filozofilor francezi moderni. M-am cufundat în citirea acestor cărţi. Erau interzise, aşa că nu le puteam lua cu mine la şcoală, în schimb în fiecare sîmbătă îi citeam pînă noaptea tîrziu pe enciclopedişti, „Dicţionarul filozofic“ al lui Voltaire, lucrările stoicilor, îndeosebi cele ale lui Marc Aureliu, şi altele.

În acest timp Aleksandr a ajuns treptat pînă la criticismul kantian. Scrisorile sale erau pline de „relativitatea reprezentării“, de „reprezentările în timp şi în spaţiu şi numai în timp“ etc. Scrisul său devenea tot mai microscopic, pe măsură ce creştea importanţa materiei tratate. Dar nici atunci, nici mai tîrziu, cînd discutam ore în şir filozofia lui Kant, el n-a reuşit să facă din mine un adept al filozofului din Königsberg.

Materiile mele preferate au devenit ştiinţele exacte : matematica, fizica şi astronomia.

În 1858, încă înaintea apariţiei nemuritoarei opere a lui Darwin, K.F. Rulié, profesor de zoologie la Universitatea din Moscova, a publicat trei prelegeri despre evoluţionism* *. Fratele meu şi-a însuşit imediat concepţia cu privire la variaţia speciilor, însă nu s-a mulţumit numai cu dovezi aproximative, ci a aprofundat o serie de lucrări speciale în domeniul eredităţii etc. În scrisorile sale mă ţinea la curent cu faptele cele mai importante, scriindu-mi despre concluziile şi îndoielile sale. Apariţia „Originii speciilor“ nu a avut darul să-i risipească toate îndoielile. Cartea lui Dar-

[1] *J. W. Goethe*, „Faust“, în op. cit., p. 30. — *Nota trad.*

win i-a ridicat în față un șir de probleme noi, determinîndu-l să se ocupe și mai intens de ele.

Trebuie să amintesc și de o incursiune vremelnică în domeniul economiei politice. În 1858 sau 1859 în Rusia toată lumea discuta despre economia politică. Prelegerile despre protecționism și libertatea comerțului atrăgeau un numeros auditoriu. Cu elan, dar numai pentru puțină vreme, s-a ocupat și Aleksandr de problemele economice, pentru că pe atunci încă nu era cu totul absorbit de problema originii speciilor. Mi-a trimis cursul lui Jean-Baptiste Say, dar am citit numai cîteva capitole din el, pentru că tarifele și operațiile bancare nu mă interesau. În schimb Aleksandr s-a pasionat de aceste materii în așa măsură, încît i-a scris despre ele și mamei noastre vitrege, încercînd să-i trezească interesul pentru sistemul taxelor vamale. Mai tîrziu, aflîndu-ne în Siberia, am recitit aceste scrisori. Amîndoi, ca niște copii, am rîs cu hohote cînd am dat de scrisoarea în care Sașa se plîngea amarnic de incapacitatea mamei noastre vitrege de a se interesa de probleme atît de arzătoare și spumega de furie împotriva unui „cap sec de zarzavagiu", pe care-l înhățase pe stradă. Sașa scria cu multe semne de exclamare : „Oare îți vine să crezi că acest nătărău, cu toate că e negustor, manifestă o indiferență de pachiderm față de problemele tarifare !"

În fiecare vară, jumătate din efectivul de paji pleca în tabără la Peterhof. Totuși, cele două clase inferioare erau scutite de tabără, așa că doi ani la rînd mi-am petrecut vacanțele la Nikolskoe. Pentru mine era o fericire atît de mare să părăsesc școala, să plec la Moscova și acolo să mă întîlnesc cu Aleksandr, încît număram zilele. O dată însă m-a așteptat la Moscova o mare decepție. Aleksandr căzu la examene și rămase și repetent. Adevărul e că era prea tînăr pentru clasele speciale, totuși tata s-a supărat foc și nu ne-a dat voie să ne vedem. Treaba asta m-a mîhnit foarte mult. Nu mai eram copii și aveam multe să ne împărtășim. Am încercat să-i cer voie tatei să mă lase la mătușa Sulima, unde speram să-mi întîlnesc fratele, dar am fost refuzat categoric. După ce se recăsătorise, tata ne interzisese să mai vizităm rudele mamei.

Într-o seară, după ora zece, una din slugi, bătrînul Frol, mi-a făcut semn să ies din salon, apoi mi-a șoptit : „Duceți-vă în casa servitorilor, acolo vă așteaptă Aleksandr Alekseevici".

Aleksandr Alekseevici Kropotkin. După o fotografie din 1861

Am traversat curtea, m-am urcat în fugă pe cerdacul ce da înspre camerele servitorilor. Într-o odaie mare, cufundată în semiîntuneric, l-am găsit pe Aleksandr așezat lîngă o masă mare.

— Sașa, dragul meu, de unde ai picat ? — Ne-am repezit unul în brațele celuilalt. De emoție, vreme de cîteva minute n-am putut scoate o vorbă.

— Mai încet ! Să nu v-audă ! — ne-a șoptit Praskovia, bucătăreasa, ștergîndu-și ochii cu un colț al șorțului. — Bieții orfani ! Eh, daca-ar fi trăit mama voastră !...

Și bătrînul Frol stătea cu capul plecat, iar ochii îi clipeau.

— Petea, să nu sufli nici o vorbă ! Nimănui ! M-auzi tu ? — a spus el.

Între timp Praskovia a pus pe masă în fața lui Aleksandr o oală cu cașă.

Voios și robust, Sașa s-a și pornit să-mi spună fel de fel de lucruri, înfu'ecînd în același timp cașa. A golit

oala. De-abia am putut scoate de la Sașa cum de venise atît de tîrziu.

Sașa pusese sub plapumă o momîie făcută din haine, coborîse pe furiș prin fereastra „turnului" și făcuse pe jos cele șapte verste pînă la noi.

— Și nu ți-a fost frică să treci peste maidanul de lîngă școală ? — l-am întrebat.

— De cine să-mi fie frică ? Doar niște dulăi s-au repezit la mine, dar pe ei eu i-am stîrnit. Mîine o să iau baioneta cu mine.

Între timp au intrat vizitiul și alte slugi. Au oftat privindu-ne, apoi s-au așezat lîngă perete, vorbind între ei în șoaptă ca să nu ne stinghereaască. Iar noi am stat îmbrățișați pînă la miezul nopții, vorbind despre nebuloase și despre ipoteza lui Laplace, despre structura materiei, despre lupta dintre puterea papală și cea imperială din timpul lui Bonifaciu al VIII-lea etc.

Din cînd în cînd venea în grabă cîte un servitor și ne spunea :

— Petenka, du-te să te vadă în salon, că s-au sculat de la cărți și-or să bage de seamă că lipsești.

L-am implorat pe Sașa să nu vină în noaptea următoare, totuși a venit, după ce mai întîi a luptat cu cîinii, pentru care luase baioneta cu el. În ziua aceea am fugit și mai repede în odaia servitorilor, cînd m-au chemat. Acum Sașa făcuse o parte din drum cu birja. Noaptea trecută unul dintre servitori i-a dat niște bani pe care-i căpătase bacșiș de la jucătorii de cărți, rugîndu-l să-i primească. Sașa luase ceva mărunțiș de birjă și de aceea venise mai devreme.

A vrut să vină și în ziua următoare, dar cum întîlnirile noastre puteau atrage bucluculi pe capul servitorilor, am hotărît să nu ne mai vedem pînă la toamnă. Dintr-o scurtă scrisoare, pe care a trimis-o prin poștă a doua zi, am aflat că escapadele sale nocturne nu fuseseră descoperite. Dacă s-ar fi aflat despre ele la școală, ar fi primit o pedeapsă grea. Te apuca groaza numai gîndindu-te la ea ! Vinovatul ar fi fost bătut cu nuiele în fața întregii școli pînă-și pierdea cunoștința, ar fi fost dus într-un cearșaf la spital, apoi degradat, căci pe vremea aceea orice era cu putință.

La fel de crîncen ar fi pătimit și slugile dacă tata ar fi aflat de întîlnirile noastre. Dar ei știau să păstreze o taină și nu se trădau între dînșii. Toți știau de vizitele lui Aleksandr, dar nimeni n-a suflat vreo vorbă față de ai noștri. În toată casa numai ei și cu mine am știut de aceste întîlniri.

IV

Tot în acest an am făcut și prima încercare de a cunoaște viața poporului. Aceasta m-a ajutat să mă apropii mai mult de țăranii noștri și mi i-a arătat într-o lumină nouă, ceea ce mi-a folosit mai tîrziu în Siberia.

În fiecare an, în luna iulie, de ziua Maicii Domnului din Kazan, cînd se sărbătorea hramul bisericii noastre, la Nikolskoe se ținea un mare iarmaroc. Sașa, a cărui pasiune pentru economia politică ajunsese atunci la apogeu, m-a sfătuit să alcătuiesc o descriere statistică a iarmarocului nostru, pentru a determina deverul lui. I-am urmat sfatul și, spre marea mea uimire, treaba mi-a reușit destul de bine. Calculele mele asupra deverului meritau, pe cît îmi amintesc, tot atîta încredere ca și rezultatele multor studii statistice.

M-am dedicat cu totul acestei munci: am chestionat sute de oameni asupra valorii mărfurilor aduse de ei. Spre mirarea mea, munca înainta cu spor. Se-nțelege că și eu eram întrebat: „La ce vă trebuie asta? Nu cumva pentru prințul cel bătrîn? Are de gînd să urce taxa de iarmaroc?" Dar asigurările pe care le dădeam că „prințul cel bătrîn" nu știe nimic și nici nu va afla nimic despre asta (pentru că el ar fi considerat, bineînțeles, drept o mare rușine faptul că fiul său se ocupă cu un astfel de recensămînt) spulberau toate îndoielile. Am învățat repede cum să pun întrebările. După ce beam la birt cîteva pahare de ceai cu negustorul (ce indignare l-ar fi cuprins pe tata dacă ar fi aflat asta), totul se aranja cum nu se poate mai bine.

Pe scurt, cantitatea de mărfuri adusă era stabilită cu destulă precizie. Dar evaluarea vînzărilor care începeau a doua zi, prezenta oarecare dificultăți. Negustorii de manufactură nu cunoșteau încă valoarea mărfurilor pe

care voiau să le vîndă. În ce-i privește pe negustorii de articole de menaj, de turtă dulce, de vite sau de fibre de cînepă, aceștia (mai ales femeile bătrîne) stabileau imediat suma.

Din micile totaluri pe care mi le dădeau, în carnetul meu se adunau sume de zeci de mii de ruble.

Pe atunci n-am tras concluzii filozofice din experiența mea și mă bucuram doar de reușita ei. Însă judecata sănătoasă și capacitatea istețului țăran rus, care mi s-au dezvăluit în aceste două zile, mi-au produs o puternică impresie. Mai tîrziu, cînd ne-am ocupat cu propaganda revoluționară în rîndurile poporului, m-a mirat deseori faptul că tovarășii mei, cu o educație mult mai democratică decît a mea, nu știau cum să se apropie de țărani sau de muncitorii din fabrici. Ei încercau să imite graiul popular, introduceau în vorbire multe din așa-zisele expresii populare, dar prin asta se făceau și mai neînțeleși.

Toate acestea nu sînt necesare atunci cînd vorbești sau scrii pentru popor. Țăranul velicorus pricepe foarte bine ce spune un om cult, însă numai atunci cînd acesta nu folosește în vorbirea sa cuvinte străine. Țăranul nu pricepe doar noțiunile abstracte dacă nu îi sînt explicate prin exemple concrete. În general, m-am convins din experiență că nu există problemă din domeniul științelor naturii sau al sociologiei care să nu poată fi expusă pe înțelesul țăranilor ruși și, în genere, pe înțelesul populației sătești din toate țările. Se cere doar să înțelegi tu însuți perfect ceea ce spui și să vorbești simplu, pornind de la exemple concrete.

Din această lucrare de tinerețe am mai rămas cu o impresie pe care am formulat-o abia mai tîrziu. După toate probabilitățile, ea va constitui o surpriză pentru mulți cititori. Mă refer la simțămîntul de a fi egal cu oricine, foarte limpede reliefat nu numai la țăranii ruși, ci în genere la populația sătească a tuturor țărilor. Mujicul i se poate supune ca un rob moșierului sau funcționarului de poliție ; el se supune fără să se răzvrătească voinței acestora, însă nu-i consideră nicidecum oameni mai presus de el. După o clipă, același țăran va discuta cu boierul ca de la egal la egal atunci cînd va veni vorba despre fîn sau despre vînătoare. Niciodată n-am remarcat la țăranul rus acea slugărnicie, devenită a doua natură, cu care vorbește micul funcționar despre șeful său sau lacheul despre stăpînul său. Țăranul se supune mult prea ușor forței, dar nu i se închină.

În vara aceea m-am întors de la Nikolskoe la Moscova cu un mijloc de transport neobișnuit. Pe atunci încă nu exista cale ferată între Kaluga și Moscova ; un oarecare Kozel exploata un fel de serviciu de diligență între aceste două orașe. Mama mea vitregă m-a condus pînă la Kaluga, iar de acolo am plecat mai departe cu trăsura de poștă a lui Kozel. În trăsură se aflau patru persoane : o negustoreasă foarte grasă, eu, iar pe banca din față alt negustor și un tîrgoveț oarecare.

A fost o călătorie minunată. Cel mai mult mi s-a întipărit în minte una din seri. Poposisem la un han dintr-un sat mare. Negustoreasa a comandat un samovar, iar eu am pornit să hoinăresc pe ulițele satului. Atenția mi-a fost atrasă de un birt curățel și am intrat. La mesele acoperite cu fețe albe ședeau țărani și beau ceai. Am cerut și eu.

Toate erau noi pentru mine. Nu era un sat boieresc, și țăranii care aparțineau statului erau relativ înstăriți, deoarece se ocupau intens cu țesutul. La mese se discuta liniștit și încet ; doar din cînd în cînd se auzeau rîsete. Cineva m-a întrebat de unde vin, încotro mă duc, și curînd am legat cu vreo zece țărani o discuție despre recolta de prin părțile noastre, despre vreme și despre fîn. Pe urmă au început să-mi pună fel de fel de întrebări. Țăranii voiau să afle totul despre Petersburg, în special despre zvonurile cu privire la apropiata lor eliberare, ce circulau pe atunci. Am simțit un suflu cald de sinceritate, de cordialitate și de conștiință a egalității, simțăminte pe care mai tîrziu le-am încercat totdeauna printre țărani.

V

În 1860 au avut loc în școala noastră mari agitații. După plecarea lui Girardot, locul său a fost ocupat de unul din ofițerii noștri, căpitanul Feodor Kondratievici von Brevern. Acesta era în general un om bun, dar îi intrase în cap că nu-l respectăm pe măsura postului înalt pe care îl ocupă. Așa că s-a apucat să ne pretindă un adînc respect și o mare venerație pentru persoana sa și a început să persecute pentru orice nimic clasa superioară. Cel mai rău ni se părea însă faptul că el a atentat la „libertățile“ noastre, a

căror origine se pierdea în negura timpului. Erau niște drepturi mărunte, dar noi țineam mult la ele.

În consecință, timp de cîteva zile în școala noastră a bîntuit suflul „răzmeriței". A urmat o pedeapsă colectivă, ba chiar și eliminarea din școală a doi paji de curte la care țineam foarte mult.

Pe urmă același căpitan a început să intre în sălile de clasă în care ne preparam lecțiile timp de o oră înainte de începerea cursurilor. Noi consideram însă că în sălile de clasă eram scutiți de supravegherea militarilor, întrucît eram supravegheați de directorul de studii. Ne-am simțit foarte lezați de această invazie și o dată i-am declarat răspicat căpitanului că „aici este locul directorului de studii, și nu al comandantului de companie". Pentru obrăznicia aceasta am fost trimis pentru cîteva săptămîni la carceră.

La Corpul de paji serveau drept carceră două încăperi complet lipsite de lumină ; într-una din ele m-au închis pe mine. Cel închis primea doar un coltuc de pîine neagră și o cană cu apă. Atît și nimic mai mult. Cum mă aflam pentru prima oară la carceră, am început curînd să mă plictisesc de moarte. Mă apăsa inactivitatea. M-am apucat să fac gimnastică, am cîntat fragmente din opere, cu toate acestea timpul se scurgea foarte încet.

A trecut o săptămînă și eu tot închis eram. Atunci am născocit o nouă ocupație... M-am apucat să fac exerciții de lătrat și de chelălăit, imitînd cîinii. După cîteva zile am adus această îndeletnicire pînă la perfecțiune. Puteam să imit un cîine care latră la lună, redam cum latră doi cîini cînd se întîlnesc — un dulău mare lătrînd cu vocea de bas la un cățel care, cu coada între picioare, îi răspunde de după colț printr-un hămăit subțirel etc.

Această îndeletnicire, în aparență inutilă, a avut mai tîrziu o importanță practică. Cînd am călătorit cu vasul poștal pe Amur, iscusința mea într-ale lătratului ne-a fost de mare folos în timpul nopților. Deseori, în timpul nopților fără lună, cînd navigam în întuneric pe fluviu, abia puteam deslușI malurile și nu știam unde se află satele. De fiecare dată cînd trebuia să tragem la mal, tovarășul meu, căpitanul vasului poștal, îmi spunea cu toată seriozitatea : „Piotr Alekseevici, fii bun și latră niței".

Nu mă lăsam rugat, și lătratul meu puternic răsuna de îndată pe întinsul fluviului. După cîteva clipe îmi răspundeau cîinii din satul de pe mal și astfel ne puteam orienta

cu ușurință pentru a acosta. De unde concluzia că orice fel de cunoștințe pot fi folositoare în viață.

Am stat mai bine de două săptămîni la carceră. Într-o zi în carcera vecină a fost închis un paj, care a început să-mi comunice prin peretele subțire ultimele noutăți din școală.

După ce l-am ascultat, am vrut să-i demonstrez arta dobîndită și am început să latru și să scîncesc în toate felurile, dar l-am speriat atît de tare, încît, îndată ce a fost eliberat, i-a anunțat pe colegi :

— Mi se pare că Kropotkin și-a pierdut mințile de cînd stă la carceră — le-a spus el. — Eu îi povestesc toate noutățile, iar el, drept răspuns, se apucă să latre și să chelălăie ca un cîine...

Această noutate senzațională a ajuns imediat la urechile comandanților, și chiar de a doua zi mi s-a dat voie să particip la cursuri, iar la carceră stăteam numai peste noapte.

În cele din urmă am fost chemat la generalul Jeltuhin, directorul nostru. Acesta era un om bun, însă cînd m-a văzut a luat o înfățișare amenințătoare și a început să mă ocărască și să mă amenințe cu eliminarea din Corpul de paji.

— Cum de-ai îndrăznit să-l jignești pe căpitan ? Cum ai cutezat să răspunzi astfel subdirectorului ? Știi că ar trebui să te fac pachet și să te expediez la tatăl tău ?...

Directorul își dădea silința să dea chipului său blînd o expresie fioroasă. Disciplina militară îmi impunea să stau în poziție de drepți, fără să scot o vorbă, și să ascult mustrările directorului. Curînd însă tonului mînios i-a luat locul cel obișnuit. Cînd și-a dat seama de asta, directorul mi-a ordonat să mă întorc „ la mine“ în carceră. Am plecat. În ziua următoare am fost eliberat.

Eliberarea mea a fost întîmpinată cu entuziasm de întreaga clasă. După această întîmplare căpitanul, cu care directorul avusese în cabinet o discuție între patru ochi, și-a curmat vizitele în sălile de clase. Ieșisem învingător.

Încă nu se sfîrșise bine această zarvă, cînd moartea împărătesei văduve a întrerupt iar desfășurarea normală a cursurilor.

Înmormîntările persoanelor din familia țarului sînt totdeauna astfel organizate ca să producă o mare impresie asupra poporului. Rămășițele pămîntești ale împărătesei au fost aduse de la Țarskoe Selo, unde murise, la Peters-

burg, iar de la gară, transportate pe străzile principale pînă la fortăreaţa Petropavlovsk. Sicriul era urmat de toată familia imperială, de înalţii demnitari, de zeci de mii de funcţionari şi de numeroase corporaţii. Dangătul clopotelor, cîntările uriaşelor coruri, acordurile amestecate ale fanfarelor militare reunite — toate astea trebuiau să păstreze în memoria poporului tabloul unei mulţimi uriaşe ce deplînge cu adevărat moartea împărătesei.

Cît timp a fost expus sicriul în catedrala fortăreţei Petropavlovsk, pajii, printre alţii, au stat de gardă lîngă el zi şi noapte. De aceea, în fiecare zi aproape jumătate din efectivul şcolii noastre era dus la fortăreaţă. Eram schimbaţi la fiecare două ore. Ziua nu era greu să stai de gardă. În schimb era sinistru să te scoli noaptea, să-ţi pui uniforma de paradă, apoi să te îndrepţi spre catedrală prin curţile sumbre ale fortăreţei, însoţit de bătaia tristă a orologiului din turn. Mă treceau fiorii cînd mă gîndeam la deţinuţii ziditi de vii în această Bastilie rusă. „Cine ştie — îmi ziceam — dacă nu mi-e sortit şi mie să ajung cîndva în rîndul lor".

Sub cupola catedralei, deasupra sicriului, fusese ridicat un baldachin uriaş, de care era prinsă o mare coroană aurită. De la ea spre cei patru pilaştri înalţi ce susţineau cupola cădea o enormă hlamidă de purpură, ornată cu hermină. Totul făcea o puternică impresie, însă noi, pajii, am descoperit curînd că acea coroană aurită era făcută din carton şi lemn, că numai partea de jos a hlamidei era de catifea, pe cînd partea superioară era din stambă roşie şi că în locul herminei fusese folosit finet alb pe care erau prinse cozi de veveriţă. Şi scuturile cu stemă erau tot din carton acoperit cu crep. Poporul însă, căruia i se permitea să treacă seara pe lîngă catafalc pentru a atinge brocartul auriu ce acoperea sicriul, n-avea timp să vadă hermina de stambă şi scuturile de carton. Efectul teatral dorit era obţinut, iar pe deasupra revenea şi ieftin.

În şcoală toate erau date peste cap. Cursurile au fost suspendate. Aceia dintre noi care se întorceau de la fortăreaţă locuiau provizoriu în diferite încăperi şi săli de clasă. Cum n-aveam ce face, născoceam fel de fel de pozne. Astfel, într-una din săli am deschis un dulap ce cuprindea o splendidă colecţie de modele de animale, destinată predării ştiinţelor naturale.

La drept vorbind, asta era destinaţia ei oficială, însă animalele acestea nu ne erau arătate niciodată. De aceea

ne-am decis să le folosim acum. Dintr-un craniu, pe care l-am găsit în dulap, am făcut o stafie cu care să-i speriem noaptea pe ofiţeri şi pe colegii noştri, iar pe animale le-am aşezat în cele mai caraghioase poziţii, grupîndu-le astfel : maimuţele călare pe lei, oile jucîndu-se cu leoparzii, girafele dansînd cu elefanţii ş.a.m.d. Ghinionul a făcut ca tocmai atunci să vină la şcoală un prinţ prusian (pare-se că acela care avea să devină mai tîrziu împăratul Frederic), sosit la Petersburg ca să participe la înmormîntare. Directorul nostru n-a scăpat prilejul să se laude cu splendidele colecţii de material didactic şi l-a condus pe oaspete la dulapul cu pricina. De îndată ce-a dat cu ochii de clasificarea noastră zoologică, faţa prinţului s-a lungit şi şi-a întors repede capul. Directorul a încremenit de spaimă şi şi-a pierdut cu totul darul vorbirii, arătînd mereu cu mîna înspre stelele de mare aflate în cutii de sticlă lîngă dulap. Suita prinţului s-a prefăcut că nu vede nimic, uitîndu-se doar pe furiş cu coada ochiului la ciudata colecţie. Iar noi ne-am stăpînit din răsputeri ca să nu izbucnim în hohote de rîs.

VI

Viaţa şcolară a tinerilor din Rusia se deosebeşte mult de cea din vestul Europei. La noi un tînăr care studiază la universitate sau la o şcoală militară se interesează foarte mult de problemele sociale, politice şi filozofice. Cel puţin aşa se petreceau lucrurile la începutul deceniului al şaptelea.

În clasa a patra m-a preocupat istoria *. Din notiţele luate la ore şi cu ajutorul cărţilor (Saşa îmi trimisese, bineînţeles, „Istoria universală" a lui Lorenz) am scris pentru mine un întreg curs de istorie a evului mediu timpuriu. În anul următor m-a interesat lupta dintre puterea papală şi cea laică din timpul lui Bonifaciu al VIII-lea şi al lui Filip al IV-lea. Ţineam cu ardoare să obţin aprobarea de a lucra la biblioteca publică, pentru a putea studia acolo această luptă îndîrjită. Lucrul acesta era însă contrar regulamentului bibliotecii publice, care nu permitea accesul elevilor din şcolile medii. Bunul nostru Becker, profesor de limbă germană, care era bibliotecar prin-

cipal la una din secțiile bibliotecii, a înlăturat toate piedicile și mi s-a permis accesul în sanctuar. După ce am consultat manualele, apoi cărțile aflate în biblioteca noastră, am trecut direct la izvoarele prime. În fața mea s-a dezvăluit o orînduire socială cu totul nouă ; am descoperit o lume necunoscută, complexă. Atunci am învățat să apreciez mai mult izvoarele istorice directe decît lucrările modernizate. În acestea din urmă viața reală a epocii descrise este denaturată de tendințele de partid și de formulele la modă. Trebuie să subliniez de asemenea că nimic nu stimulează atît de mult dezvoltarea spirituală ca investigațiile directe. Aceste lucrări de tinerețe mi-au fost de mare folos cu mult mai tîrziu.

Din păcate, am fost nevoit să-mi întrerup studiile de istorie cînd am trecut în clasa a doua (penultima). Pajii trebuiau să parcurgă în doi ani materia care în celelalte școli militare era parcursă în trei clase speciale. De aceea trebuia să muncim mai mult. Științele naturii, matematica și științele militare au făcut ca istoria să treacă pe ultimul plan.

În clasa a doua am început să studiem serios fizica. Profesorul Cearuhin, un pedagog excelent, inteligent, sarcastic și care disprețuia toceala, ne cerea *să gîndim*, nu să învățăm totul pe dinafară.

Manualul de fizică al lui Lenz, pe care-l foloseam, era bun (majoritatea manualelor pentru școlile militare erau alcătuite de cei mai buni oameni de știință din acea vreme), însă învechit, pentru că în anii aceia avea deja loc revizuirea teoriilor din fizică. Din această cauză profesorul nostru, călăuzindu-se după propria sa metodă, a început să alcătuiască un scurt conspect al materiei predate de el, conspect pe care-l dădeam la litografiat. După vreo două-trei săptămîni însă, ca un bun pedagog ce era, Cearuhin mi-a încredințat mie sarcina să fac conspectul, el rezumîndu-se să citească numai corecturile. Capitolele din manual despre căldură, electricitate și magnetism nu puteau fi folosite de loc, lipsindu-le cele mai noi teorii, astfel încît am fost nevoit să alcătuiesc un manual de fizică aproape complet, manual care a fost litografiat spre folosința școlii noastre. E lesne de înțeles cît de mult m-a ajutat mai tîrziu această muncă.

Anii 1859-1861 au constituit o epocă de înflorire a științelor exacte.

Au fost anii unei renașteri generale a științelor. Un irezistibil curent îi atrăgea pe toți spre științele naturii, și în Rusia au apărut numeroase cărți foarte bune din domeniul științelor naturii în traducere rusă. Curînd am înțeles că o cunoaștere temeinică a științelor naturii și a metodelor lor este necesară oricui, indiferent de domeniul de activitate căruia i se consacră. Ne-am strîns vreo cinci-șase inși și am înjghebat un fel de laborator de chimie. Cu ajutorul celor mai simple aparate, indicate pentru începători de excelentul manual al lui Steckhardt, am început să facem experiențe de chimie în camera a doi dintre colegii noștri, frații Zamîțki. Tatăl lor, un amiral în retragere, se bucura foarte mult că fiii săi își petrec timpul într-un mod atît de folositor, și nu ne împiedica să ne adunăm în fiecare duminică și de sărbători în „laborator", care era alături de cabinetul său.

Și matematica superioară îmi răpea mult timp. Mulți dintre noi luasem hotărîrea să nu intrăm în gardă, unde paradele și serviciul militar ocupau tot timpul. Intenționam să intrăm după promovare la Academia de artilerie sau de geniu. În acest scop trebuia să studiem geometria analitică, calculul diferențial, bazele calculului integral, de aceea luam lecții particulare. Astronomia elementară ne era predată sub numele de geografie matematică, și eu m-am pasionat de lectura cărților de astronomie mai cu seamă în ultimul an petrecut la Corpul de paji. Viața continuă a universului, pe care o concepeam ca *viață* și evoluție, a devenit pentru mine un nesecat izvor de desfătări poetice și, încetul cu încetul, filozofia vieții mele a devenit conștiința unității dintre om și natură, atît cea însuflețită, cît și cea neînsuflețită.

Dacă în școala noastră s-ar fi predat numai materiile înșirate mai sus, ele ar fi fost suficiente ca să ne ocupe tot timpul. Dar ni se mai predau și științele umaniste: istoria, dreptul, adică cunoștințe generale despre codul de legi, apoi bazele economiei politice și ale statisticii comparate. Pe lîngă aceasta, mai trebuia să facem față și amplelor cursuri de științe militare: tactică, istorie militară (campaniile din 1812 și 1815 erau studiate în cele mai mici amănunte), artilerie și fortificații de campanie.

Amintindu-mi acum trecutul, ajung la concluzia că programa noastră analitică (în afara materiilor militare, în locul cărora am fi putut studia cu mai mult folos știin-

ţele exacte) n-a fost rău întocmită şi, cu toată diversitatea ei, putea fi pe deplin asimilată de un tînăr cu aptitudini medii. Bineînţeles că mulţi dintre noi învăţam de mîntuială unele materii, ca, de pildă, dreptul sau istoria contemporană, pe care ne-o preda foarte prost Şulghin, un moşneag ţinut în post numai pentru a-şi împlini anii de slujbă necesari pentru a primi pensia întreagă. Ni se oferea însă o anumită libertate în alegerea materiilor preferate. La acestea eram examinaţi cu multă strictеţe, pe cînd la celelalte cu destulă îngăduinţă. În general, îmi explic reuşita relativă în cuprinderea acestei ample programe prin caracterul concret al sistemului de predare. De îndată ce am cunoscut teoretic geometria elementară, am aplicat-o imediat pe teren cu ajutorul jaloanelor, al lanţului de topometrie, pe urmă cu astrolabul, busola sau planşeta. După astfel de lecţii intuitive, astronomia elementară nu mai prezenta dificultăţi pentru noi, iar ridicarea planurilor, ca şi lucrul pe teren deveniseră adevărate surse de satisfacţie.

După toate astea ne mai rămînea destul timp pentru distracţii şi tot felul de ştrengării. Vremea cea mai propice începea însă după încheierea examenelor. Pînă la plecarea în tabără aveam aproape o lună de libertate deplină, pe urmă, după întoarcerea din tabără, aveam alte trei sau patru săptămîni de libertate. Acei puţini dintre noi care rămîneam la şcoală ne bucuram atunci de deplină libertate şi căpătam învoiri de cîte ori voiam.

Îmi amintesc mai ales de o seară. Convinsesem pe cîţiva colegi să facem o plimbare pe litoral. Am pornit cu un vapor de dimineaţă. Am luat prînzul la un birt murdar şi apoi am hoinărit pe litoral pînă seara.

Le-am declamat colegilor poezia „Lui Iskander“ a lui Ogariov. Aceste versuri făcuseră o impresie puternică asupra mea şi le învăţasem pe de rost, aşa că le-am recitat cu multă simţire :

Băiat sfios, cu delicată fire,
Flăcău cu sînge aprins de răzvrătire,
Om copt, cu bătrîneţea-n cumpănire,
De-a lungu-ntregei mele vieţi străbate
Mereu, cuvîntul unic între toate —
Libertate ! Libertate !

Ars de robie şi pătruns de jale
Am spus adio scumpei ţări natale

Doar ca să strig meleagurilor sale
Din zarea depărtării nendurate
Tunînd cuvîntul mîndru între toate —
Libertate ! Libertate !

Și iată că, prin bezna nopții ude,
Prin plesnetele viscolelor crude,
În străinătate un strigăt se aude
Din patrie venind, nimic nu-l poate
Acoperi, că-i tînăr și răzbate
Libertate ! Libertate !

Iar inima, cu chin obișnuita
Întîia oară vesel fîlfîit-a
Lăsîndu-și colivia, plumbuita,
Și altfel sună, cu solemnitate
Cuvîntul cel dintîi deprins din toate —
Libertate ! Libertate !

Tot mai visez la cîmpuri, la troiene,
Și la țăranul cu chip ars de vreme,
Bărbosul cu puteri nepămîntene
Ce-mi spune, cînd cătușele își scoate
Același vechi cuvînt, viu între toate —
Libertate ! Libertate !

Dar dacă piaza rea ne-ar da urgie
Și dacă libertatea-n bătălie
Va cere brațe, voi sări, scut ție,
Și voi pieri în lupte-nverșunate
Strigînd cuvîntul aprig între toate —
Libertate ! Libertate !

Dacă mi-e dat s-apun prin țări străine
Nădejdi și crez trec vremii care vine
Dar clipei de pe urmă, s-o aline,
Fie-i lăsat cuvîntul sfînt în toate.
Șoptește-mi-l, tovarășe, o, frate —
Libertate ! Libertate ! * [1]

Dar versurile și ideile minunate nu au găsit ecou în inimile colegilor mei. Le-au ascultat, și-atît. Crescusem și evoluasem singur. În vremea aceea m-a răscolit profund și un roman al lui Turgheniev, lăsîndu-și amprenta pentru toată viața. E vorba de romanul „În ajun".

O noapte întreagă am citit această carte fără s-o las din mînă. Insarov, patriotul bulgar pătruns de o *singură* idee — gîndul eliberării patriei sale —, a produs o puternică impresie asupra mea. Acest roman a determinat de timpuriu și atitudinea mea față de femeie.

[1] Traducere de Ștefan Iures.

Tot atunci, vizitînd mai multe fabrici, am fost pătruns de dragoste pentru mașinile puternice și precise. În fabricile de azi mașina ucide personalitatea muncitorului. El devine rob pe viață al unei anumite mașini și niciodată nu va mai fi altceva. Dar acesta este doar rezultatul unei organizări neraționale și, în acest caz, nu mașina e vinovată. Munca excesivă și monotonia ei fără de sfîrșit sînt la fel de dăunătoare cînd se muncește cu o unealtă manuală, cît și atunci cînd se muncește la mașină. Dar dacă se elimină surmenajul, atunci se poate înțelege pe deplin satisfacția pe care i-o poate da omului conștiința forței mașinii sale, a caracterului rațional al muncii efectuate de ea, eleganța și precizia fiecărei mișcări a ei.

Și muzica a jucat un rol important în dezvoltarea mea. Ea a constituit pentru mine o sursă și mai mare de plăcere și de entuziasm decît poezia. Pe vremea aceea opera rusă aproape că nu exista, din care cauză opera italiană avea foarte mare succes. La Petersburg ea se bucura de mare popularitate și număra multe talente mari în rîndurile ei.

Pe atunci întregul Petersburg era împărțit în două tabere : admiratorii operei italiene și spectatorii fideli ai teatrului francez, unde de pe atunci luase naștere acel nesănătos curent offenbachian, care peste cîțiva ani a molipsit întreaga Europă. Și clasa noastră era divizată în două tabere. Eu făceam parte din cea a italienilor. Pe vremea aceea opera era legată într-un mod ciudat de mișcarea radicală. Recitativele cu caracter revoluționar din „Wilhelm Tell" de Rossini sau din „Puritanii" de Bellini, stîrneau totdeauna ovații zgomotoase, care nu-i erau pe plac lui Alexandru al II-lea. Acum toate acestea pot să pară naive, însă atunci multe idei înălțătoare și multe năzuințe curate au fost trezite în noi de admirația ce o nutream pentru artiștii îndrăgiți.

VII

Vara mergeam în tabără la Peterhof împreună cu alte școli militare din districtul Petersburg. Acolo se trăia în general foarte bine și, fără îndoială, ne reconfortam binișor. Dormeam în corturi spațioase, ne scăldam în mare și ne întorceam în oraș înzdrăveniți.

În școlile militare principala ocupație în timpul șederii în tabără o constituia instrucția. Nici unul dintre noi nu o puteam suferi, dar uneori caracterul ei plicticos mai scădea prin participarea noastră la manevre. Într-o zi, după ce ne-am culcat, Alexandru al II-lea a ordonat sunarea alarmei și a sculat toată tabăra. După cîteva clipe, întreaga tabără era în mișcare. Cîteva mii de băieți s-au adunat în jurul drapelului. În liniștea nopții a răsunat bubuitul puternic al tunurilor școlii de artilerie. Toți militarii din Peterhof s-au grăbit să vină călare la tabără, dar, din cauza unei neînțelegeri, țarului nu i s-a adus calul. Ofițerii de ordonanță au alergat în toate părțile să-i facă țarului rost de un cal, însă n-au găsit nici unul. Cum Alexandru al II-lea nu era un călăreț prea iscusit, el nu încăleca niciodată un cal străin. Țarul era foarte mînios și cînd un ofițer de ordonanță s-a apropiat călare de el raportîndu-i : „Calul majestății voastre se aduce de la Babigona", el s-a răstit amenințător la acesta : „Dar ce, prostule, eu n-am decît un singur cal ?"

Noaptea întunecoasă, salvele de tun, tropotul cavaleriei au avut un efect excitant asupra noastră, și cînd Alexandru al II-lea a trimis coloana școlii la atac, el rămînînd în fața ei, era cît pe ce să-l călcăm în picioare. În rînduri strînse, cu baionetele lăsate în jos, aveam probabil un aspect impunător ; l-am văzut pe împărat, tot pe jos, cum s-a îndepărtat în trei salturi mari din calea coloanei. Atunci am înțeles ce înseamnă o coloană înaintînd în rînduri strînse, în care muzica și gîndul la atac au stîrnit entuziasmul. În fața noastră se afla împăratul, comandantul nostru militar, pentru care manifestam toți o atitudine de veneratie. Dar am simțit că nici unul dintre noi nu s-ar fi dat în lături nici cu un milimetru și nu s-ar fi oprit să-i facă loc. Alcătuiam o coloană în marș, iar el era un obstacol pe care coloana l-ar fi zdrobit. În asemenea cazuri, băieții care țin o armă în mînă sînt și mai înfricoșători decît ostașii bătrîni.

Anul următor, cînd am luat parte la marile manevre din apropierea Petersburgului, mi-am putut face o oarecare idee despre ceea ce înseamnă războiul. Timp de două zile n-am făcut altceva decît să ne deplasăm înainte și înapoi pe o distanță de vreo douăzeci de verste. N-aveam nici cea mai mică idee de ceea ce se petrece în jurul nostru, nu cunoșteam nici scopul deplasărilor. Tunurile

bubuiau cînd lîngă noi, cînd pe undeva departe. Uneori se isca cîte un viu schimb de focuri de armă în păduri sau pe dealuri. Agenţii de legătură veneau călare ba cu un ordin de atac, ba cu unul de retragere. Iar noi mărşăluiam într-una, fără să ştim rostul acestor deplasări. Cavaleria trecea tot pe acelaşi drum, prefăcîndu-l într-un fluviu de nisipuri mişcătoare prin care abia ne mai tîram înainte şi înapoi. În cele din urmă orice fel de disciplină a marşului a dispărut. Dintr-un tot ordonat, coloana noastră s-a prefăcut într-o gloată de drumeţi istoviţi. Pe drum mai mergeau doar subofiţerii din garda drapelului, pe cînd ceilalţi se tîrau prin pădure, pe lîngă drum. Ordinele şi rugăminţile ofiţerilor nu aveau nici un efect.

Deodată din spate s-a auzit un strigăt : „Vine împăratul !“ Ofiţerii au început să se agite, implorîndu-ne să ne încolonăm, dar nimeni nu-i asculta.

Împăratul a venit călare şi a ordonat o nouă retragere.

— La stînga-mprejur ! — s-a auzit o comandă.

— Domnilor, împăratul e în spatele nostru ! Vă rog să vă întoarceţi ! — şopteau ofiţerii. Dar batalionul aproape că nu reacţiona nici la comenzi, nici la rugăminţi. Din fericire, Alexandru al II-lea nu era un adept fanatic al cătăniei. După ce ne-a spus cîteva cuvinte de îmbărbătare şi ne-a promis un repaus, a plecat mai departe.

Atunci mi-am dat seama cîtă importanţă are în război starea de spirit a armatei şi ce puţin lucru se poate realiza numai prin disciplină atunci cînd li se cere soldaţilor un efort mai mare decît cel obişnuit.

Instrucţia şi manevrele umpleau doar o mică parte din timpul pe care-l petreceam în tabără. Ne ocupam mai mult cu lucrări practice de ridicări de planuri şi de construcţie de fortificaţii.

Lucrul acesta ne-a plăcut atît de mult, încît, după ce ne-am întors în oraş şi am găsit în grădină nişte mormane de pămînt şi de pietriş, ne-am apucat să construim o adevărată fortificaţie la scară redusă. Platformele pentru tunuri, meterezele drepte şi oblice au fost calculate cu minuţiozitate. Totul a ieşit foarte bine. Ne gîndeam de unde să facem rost de scînduri pentru platforme, pe care să instalăm modelele de tunuri din clasa noastră. Dar, vai, pantalonii noştri erau într-o stare de plîns !

— Ce faceţi aici ? ! — s-a răstit căpitanul la noi. — Uitaţi-vă cum arătaţi ! Parc-aţi fi nişte salahori ! (Toc-

mai cu asta ne și mîndream !) Ce-o să fie dacă vine marele duce și vă găsește în halul ăsta ! ?

— O să-i arătăm fortificația noastră și o să-l rugăm să ne dea unelte și scînduri pentru platforme.

În zadar au fost însă protestele noastre. A doua zi zece muncitori au cărat cu roabele minunata noastră fortificație, de parcă ar fi fost o simplă grămadă de gunoi !

Amintesc această întîmplare pentru a arăta cît de mult doresc copiii și tinerii să pună în aplicare cunoștințele dobîndite la școală și cît de mărginiți sînt acei educatori care nu știu să folosească aceste năzuințe în scopuri pedagogice.

VIII

După cum se știe, anii 1857—1861 au fost o epocă de trezire intelectuală a Rusiei. Toate problemele despre care generația reprezentată în literatură de Turgheniev, Herzen, Bakunin, Ogariov, Tolstoi, Dostoievski, Grigorovici, Ostrovski și Nekrasov a vorbit în șoaptă, în cadrul unui cerc restrîns de prieteni, începeau să fie discutate acum în presă. Cenzura tot mai bîntuia, însă ceea ce nu putea fi spus pe față într-un articol politic era introdus prin contrabandă sub formă de povestiri, schițe umoristice sau sub camuflajul criticii evenimentelor din Europa apuseană. Toată lumea știa să citească printre rînduri și înțelegea prea bine ce înseamnă de pildă „Critica sistemului financiar chinez".

La Petersburg n-aveam cunoștințe în afara celor din școală sau din cadrul restrîns al familiei. Din cauza aceasta mă aflam foarte departe de mișcarea radicală din acea vreme. Cu toate acestea (și poate că aceasta era trăsătura cea mai caracteristică a mișcării), ideile ei au pătruns pînă și într-o școală atît de supusă ideologiei oficiale ca a noastră și se reflectau chiar și în cercul rudelor noastre din Moscova.

Acum îmi petreceam duminicile și sărbătorile la o mătușă de-a mea, prințesa Druțkaia. Unchiul meu, prințul Dmitri Sergheevici Druțkoi, avea gîndul numai la dejunuri și prînzuri excentrice, iar prințesa și fiica ei își petreceau timpul într-un mod foarte vesel.

Nimeni n-ar fi bănuit că în casa aceasta ar putea pătrunde idei revoluționare. Cu toate acestea, tocmai aici am făcut pentru prima oară cunoștință cu literatura revoluționară. Chiar atunci începuse Herzen să editeze la Londra almanahul „Polearnaia zvezda“ („Steaua polară“), care a cunoscut foarte repede o largă răspîndire în rîndul publicului cititor și a provocat agitație pînă și în cercurile apropiate curții. Varenka Druțkaia, verișoara mea, făcea rost de astfel de cărți și, de obicei, le citeam împreună. Priveam cu un fel de evlavie medalionul de pe coperta almanahului „Polearnaia zvezda“, medalion care înfățișa profilurile decembriștilor spînzurați — Bestujev, Kahovski, Pestel, Rîleev și Muraviov-Apostol. M-au atras frumusețea și forța creației lui Herzen, vigoarea și amploarea ideilor sale, dragostea lui profundă pentru Rusia. Am citit și recitit aceste pagini care sclipeau de înțelepciune și erau pătrunse de un sentiment adînc. Turgheniev a spus foarte bine că Herzen a scris cu lacrimi și sînge, că de atunci nimeni n-a mai scris în felul acesta la noi.

Cînd Saşa mi-a trimis lucrarea lui Herzen „De pe celălalt țărm“, transcrisă de el, am reținut imediat pe de rost pagini întregi despre zilele din iunie. Cînd a văzut cu ce rîvnă citesc „Polearnaia zvezda“ și cu cîtă înflăcărare vorbesc despre Herzen, mătușa mea a spus de multe ori cu mîhnire în glas :

— Ai grijă, Petea, să nu te spînzure odată și pe tine cum i-au spînzurat pe ei !

În 1859 sau pe la începutul anului 1860 am început să scot prima mea gazetă revoluționară *. Se înțelege că la vîrsta aceea nu puteam fi decît constituționalist, așa că în gazeta mea argumentam cu înfocare necesitatea unei constituții pentru Rusia. Am scris despre exorbitantele cheltuieli ale curții, despre sumele irosite la Nisa pentru întreținerea escadrei ce stătea acolo fără nici un rost, doar ca s-o însoțească pe împărăteasa văduvă, care avea să moară în 1860. Am amintit de abuzurile funcționarilor, despre care auzeam mereu, și argumentam necesitatea instaurării unei orînduiri bazate pe respectarea legilor. Transcriam gazeta în trei exemplare și o strecuram în băncile acelor colegi din clasele superioare care, după părerea mea, se interesau de problemele sociale. Îi rugam pe cititori să-și pună observațiile în dosul ceasului mare din biblioteca noastră.

Cu inima palpitîndă m-am dus a doua zi în bibliotecă să văd dacă găsesc acolo ceva pentru mine. Într-adevăr, în spatele ceasului se aflau două bileţele. Doi dintre colegi scriau că sînt întru totul de acord cu mine, însă mă sfătuiau să nu risc prea mult. Am scos şi al doilea număr, pe un ton ceva mai vehement. În el susţineam ideea necesităţii unirii tuturora în numele libertăţii... De data asta n-am mai găsit nimic în dosul ceasului, în schimb au venit la mine doi dintre colegi.

— Sîntem convinşi că dumneata scoţi gazeta — mi-au spus ei —, de aceea am venit să stăm de vorbă despre ea. Sîntem cu totul de aceeaşi părere cu dumneata şi vrem să-ţi oferim prietenia noastră. Dar gazeta nu mai trebuie scoasă. În toată şcoala nu există decît încă vreo doi colegi pe care-i interesează astfel de probleme. Dar dacă se va afla că există o asemenea gazetă, consecinţele vor fi îngrozitoare pentru toţi. Mai bine să constituim un cerc şi să discutăm despre toate. Poate vom reuşi să atragem şi pe alţii alături de noi.

Cele spuse erau atît de chibzuite, încît nu mi-a rămas altceva de făcut decît să consimt, şi am întărit această alianţă cu viguroase strîngeri de mînă. De atunci am devenit buni prieteni, am citit multă literatură împreună şi am dezbătut diferite probleme.

Pe vremea aceea problema eliberării ţăranilor polariza atenţia tuturor oamenilor care raţionau.

Revoluţia din 1848 a avut un surd ecou în rîndul ţăranilor ruşi. Începînd din anul 1850 răzmeriţele iobagilor au luat o mare amploare. Cînd a izbucnit războiul Crimeii şi în toată Rusia rezerviştii au fost chemaţi sub arme, tulburările ţărăneşti s-au răspîndit cu o vigoare nemaicunoscută pînă atunci. Iobagii au ucis pe cîţiva moşieri. Revoltele au luat un caracter atît de ameninţător, încît pentru înăbuşirea lor au fost necesare regimente întregi, înzestrate cu tunuri, pe cînd înainte erau suficiente mici detaşamente de soldaţi pentru a vîrî groaza în ţărani şi a lichida tulburările.

Aceste izbucniri, pe de o parte, şi ura profundă faţă de iobăgie nutrită de generaţia care s-a ridicat în vremea urcării pe tron a lui Alexandru al II-lea, pe de altă parte, au făcut ca problema eliberării ţăranilor să devină imperioasă. Alexandru al II-lea, care ura el însuşi iobăgia şi era susţinut sau mai bine zis îmboldit în familie de soţia

sa, de fratele său Konstantin și de marea ducesă Elena Pavlovna, a făcut primul pas în această direcție. El dorea ca inițiativa reformelor să pornească chiar din partea moșierilor. Dar în nici una din gubernii moșierii n-au putut fi convinși să-i înainteze țarului un asemenea apel. În martie 1856, Alexandru al II-lea s-a adresat personal nobilimii din Moscova, rostind un discurs în care argumenta necesitatea reformei, dar i s-a răspuns printr-o tăcere îndîrjită. Atunci Alexandru al II-lea s-a înfuriat și și-a încheiat cuvîntarea cu memorabilele cuvinte ale lui Herzen : „Domnilor, este preferabil ca eliberarea să pornească de sus, decît să așteptăm ca ea să fie înfăptuită de jos". Dar nici aceste cuvinte n-au avut efectul scontat.

În cele din urmă începutul a fost făcut de guberniile lituaniene Grodno, Vilno și Kovno, unde în 1812 Napoleon desființase (pe hîrtie) iobăgia. Guvernatorul general Nazimov a reușit să convingă nobilimea lituaniană să înainteze apelul dorit, și în noiembrie 1857 a fost dat publicității celebrul rescript adresat guvernatorului general din Vilno în care Alexandru al II-lea își exprima intenția de a-i elibera pe țărani. Cu lacrimi în ochi am citit renumitul articol al lui Herzen intitulat „Ai învins, galileene !" Exilații din Londra au declarat că nu-l mai consideră dușman pe Alexandru al II-lea, ci-l vor susține în măreața cauză a eliberării țăranilor.

Comportarea țăranilor a fost cît se poate de semnificativă. De îndată ce s-a răspîndit vestea că eliberarea dorită cu atîta ardoare va fi în curînd acordată, răscoalele au încetat aproape cu totul. Țăranii așteptau. În timpul unei vizite făcute de Alexandru al II-lea în Rusia centrală, ei s-au strîns în jurul lui și l-au implorat să le acorde eliberarea, însă Alexandru a avut o atitudine ostilă față de aceste rugăminți insistente. Este curios să remarcăm cît de puternică a fost tradiția Marii revoluții franceze. Printre țărani circula zvonul că, la încheierea păcii după războiul de la Sevastopol, Napoleon al III-lea i-ar fi cerut lui Alexandru al II-lea să acorde eliberarea țăranilor. Am auzit de multe ori acest lucru. Chiar și în ajunul eliberării, țăranii se îndoiau că ea ar fi fost acordată fără o presiune din afară. „Dacă nu vine Garibalka [1], n-o să iasă nimic din asta" — i-a spus o dată la Petersburg un țăran

[1] Garibaldi. — *Nota trad.*

colegului meu care îi explica că în curînd „se va acorda eliberarea". Şi mulţi alţii gîndeau la fel [1].

După momentele de bucurie generală au urmat ani de neliniște și de îndoieli. În gubernii și la Petersburg lucrau niște comitete special alese, se pare însă că Alexandru al II-lea mai șovăia. Cenzura urmărea cu foarte mare strictețe ca problema eliberării țăranilor să nu fie dezbătută detaliat în presă. Prin Petersburg circulau zvonuri sumbre, care ajungeau și în școala noastră.

În rîndurile nobilimii nu lipseau tinerii care militau sincer pentru eliberarea deplină a țăranilor. Partidul iobăgiștilor însă îl înconjura pe Alexandru al II-lea într-un cerc din ce în ce mai strîns și exercita presiuni asupra lui. Iobăgiștii insinuau că în ziua cînd țăranii vor fi eliberaţi va începe un masacru general al moșierilor și că Rusia va avea atunci parte de o nouă răscoală ca pe timpul lui Pugaciov, în 1773, dacă nu de una și mai îngrozitoare. Alexandru al II-lea avea un caracter slab și-și pleca urechea la aceste prorociri sumbre. Însă uriașa mașină creată pentru elaborarea „Decretului" fusese deja pusă în mișcare. Comitetele ţineau ședinţe. Zeci de note cu proiecte de eliberare a țăranilor erau trimise țarului, circulau sub formă de manuscrise sau erau publicate la Londra. Cu sprijinul lui Turgheniev, care îl ţinea la curent asupra stării de lucruri, Herzen analiza minuţios fiecare proiect în revistele „Kolokol" („Clopotul") și „Polearnaia zvezda". Același lucru îl făcea și Cernîșevski în revista „Sovremennik" („Contemporanul"). În ce-i privește pe slavofili, îndeosebi pe Aksakov și Beleaev, aceștia foloseau libertatea relativă de care se bucura presa pentru a răspîndi pe larg ideile cu privire la eliberarea țăranilor. Ei analizau cu multă competenţă și în amănunţime și latura tehnică a realizării eliberării. Toţi oamenii culţi din Petersburg erau de aceeași părere cu Herzen și îndeosebi cu Cernîșevski. Ţin minte că de partea lui erau pînă și ofi-

[1] Acum iese la iveală că, oricît ar părea de ciudat, zvonurile despre presiunile exercitate de Franţa n-au fost cu totul neîntemeiate. Un prieten de-al meu, profesorul belgian Nys, a remarcat în legătură cu aceste rînduri ale mele că în mai 1856, după încheierea păcii de la Paris, Napoleon al III-lea a propus să aibă loc la Paris „discuţii" între reprezentanţii puterilor cu privire la starea generală de lucruri din Europa. Referent a fost ministrul Wolowski, un economist de seamă din acea vreme, care, fără îndoială, a vorbit despre iobăgie și despre faptul că Rusia nu va putea fi considerată cu adevărat o putere europeană pînă nu va fi desfiinţată iobăgia. — *Nota autorului din anul 1919.*

țerii din garda călare, pe care îi întîlneam în fiecare duminică, după parada de la biserică, la vărul meu Dmitri Nikolaevici Kropotkin, aghiotantul comandantului regimentului și ofițer din garda țarului. Starea de spirit ce domnea la Petersburg, pe străzi și în saloane, demonstra că e imposibil să se mai dea înapoi. Eliberarea țăranilor *trebuia* înfăptuită. A mai fost cucerit încă un punct important, și anume eliberarea împreună cu loturile de pămînt.

Partidul iobăgiștilor însă nu-și pierdea speranțele. El lupta pentru amînarea reformei, pentru reducerea loturilor de împroprietărire și pentru o sumă de răscumpărare a pămîntului atît de ridicată, încît ar fi făcut iluzorie independența economică. Și iobăgiștii au repurtat în această privință un succes deplin. Alexandru al II-lea l-a înlăturat pe Nikolai Miliutin (fratele ministrului de război), care era sufletul cauzei eliberării.

— Îmi pare foarte rău că trebuie să mă despart de dumneata — i-a spus țarul —, dar sînt nevoit s-o fac, pentru că nobilimea te consideră un „roșu".

Comitetele inițiale, care elaboraseră proiectul legii pentru eliberarea țăranilor, au fost dizolvate. Noi comitete revizuiau acum toate planurile prin prisma intereselor iobăgiștilor. Presa a fost din nou redusă la tăcere.

Lucrurile au luat astfel o întorsătură tristă. S-a ivit chiar întrebarea dacă eliberarea va mai fi înfăptuită. Urmăream cu înfrigurare lupta ce se desfășura și, în fiecare duminică, cînd colegii mei se întorceau la școală, îi întrebam ce mai spun părinții lor. În toamna anului 1860 veștile deveneau tot mai proaste. „A învins partidul lui Valuev". „Vor să reexamineze iarăși toată problema". „Rudele principesei Dolgorukaia (prietena țarului) exercită o puternică influență asupra țarului". „Eliberarea țăranilor e amînată din pricina temerilor de o revoluție".

În ianuarie 1861 au început însă să circule zvonuri mai liniștitoare. Toți sperau acum că la 19 februarie, cu ocazia aniversării urcării pe tron a lui Alexandru, va fi dat publicității un manifest cu privire la eliberare.

A sosit și ziua aceasta, dar ea n-a adus nimic nou. Cu excepția cîtorva inițiați, la palat nimeni nu știa că manifestul fusese semnat la 19 februarie. A fost ținut în secret timp de două săptămîni numai din pricină că peste o săptămînă, la 26 februarie, era lăsata secului. Se temeau că bețiile ce vor avea loc la sate cu acest prilej ar

putea da naștere la tulburări. Pînă și bîlciul de cîșlegi fusese mutat în acest an din Piața palatului în Cîmpul lui Marte, cît mai departe de palat, de teama unei răscoale populare. Armata primise cele mai drastice instrucțiuni cu privire la modul în care să lichideze orice dezordine.

Peste două săptămîni, în dimineața zilei de 5 martie, ultima zi a săptămînii brînzii, mă aflam la școală, deoarece la prînz urma să plec la schimbarea gărzii de la manejul Mihailovski. Mai eram încă în pat cînd Ivanov, ordonanța mea, a intrat în fugă cu tava de ceai și a exclamat :

— Eliberarea, prinţe ! Manifestul a fost afișat la bazar (peste drum de Corpul de paji) !

— L-ai văzut cu ochii tăi ?

— Da. Oamenii stau în jurul lui, unul citește și ceilalți ascultă. Eliberarea !

În două minute am fost îmbrăcat și am ieșit în stradă.

— Kropotkin, eliberarea ! — mi-a strigat un coleg care tocmai intra în școală. — Uite manifestul. Unchiul meu a aflat de-aseară că va fi citit azi în catedrala Isakievski după liturghia de dimineață. A fost lume puțină, doar mujici. După liturghie au citit și au împărțit manifestul. Țăranii și-au dat bine seama ce însemnătate are. Cînd am ieșit din catedrală, în pridvor stăteau mulți țărani. Doi dintre ei mi-au spus din ușă, făcînd haz : „Ce-i, boierule ? Acu cale bătută !“

Colegul mi-a redat prin mimică cum i-au arătat mujicii calea. În acest gest de trimitere la plimbare a boierului se reflectau anii de chinuitoare așteptare. Am citit și recitit manifestul. Era redactat de Filaret, bătrînul mitropolit al Moscovei, într-o limbă bombastică. Întorsăturile de frază proprii slavonei bisericești nu făceau decît să camufleze sensul conținutului.

Dar, fără îndoială, era eliberarea, deși nu una imediată. Țăranii mai rămîneau iobagi timp de doi ani, pînă la 19 februarie 1863 ; cu toate acestea un lucru era limpede — iobăgia era desființată și țăranii căpătau un lot de împroprietărire. Vor trebui să-l răscumpere, însă pata rușinoasă a robiei fusese ștearsă. Nu mai existau robi. Reacțiunea nu reușise să învingă.

Ne-am dus la schimbarea gărzii. După terminarea ceremoniei militare, Alexandru al II-lea a rămas pe cal și a strigat cu glas tare : „Domnii ofițeri, la mine !“ Ofițerii

l-au înconjurat pe țar, și el a început o cuvîntare despre marele eveniment al zilei.

— Domnilor ofițeri... Reprezentanți ai nobilimii în armată... — ajungeau pînă la noi frînturi din discurs. — S-a pus capăt unei nedreptăți seculare... Aștept jertfe din partea nobilimii... Aristocrația își va strînge rîndurile în jurul tronului...

Și așa mai departe. După ce a isprăvit, i s-a răspuns cu strigăte entuziaste de *ura !*

Ne-am întors într-un suflet la școală. Ne grăbeam să mergem la opera italiană, la ultimul matineu cu selecțiuni al acestei stagiuni. Fără îndoială că și aici aveau să aibă loc manifestații. Mi-am scos în grabă echipamentul de paradă și, împreună cu cîțiva colegi, am alergat la teatru, unde aveam locuri la balconul șase. Teatrul era arhiplin.

În antract fumoarul s-a umplut de tineri emoționați. Cuprinși de entuziasm, cunoscuți și necunoscuți schimbau între ei păreri. Ne-am decis să ne înapoiem în sală și să cîntăm cu toții „Dumnezeu să-l ocrotească pe țar" [1].

Dar s-au auzit acordurile muzicii și ne-am grăbit înapoi în sală. Orchestra executa imnul, însă curînd sunetele ei au început să se piardă în strigătele de „ura !" scoase de toți spectatorii. L-am văzut pe dirijorul Baveri agitîndu-și bagheta, dar n-am putut distinge nici un sunet al uriașei orchestre. Baveri a terminat imnul, însă uralele entuziaste n-au contenit.

Asemenea scene de entuziasm s-au repetat și pe străzi. Mulțimi de țărani și de intelectuali stăteau în fața Palatului de iarnă și strigau „ura !". Cînd țarul a apărut pe stradă, caleașca sa a fost urmată de poporul care jubila. Herzen a avut dreptate cînd peste doi ani, după ce Alexandru al II-lea a înecat în sînge revoluția poloneză și Muraviov-călăul a spînzurat mii de oameni, a scris : „De ce n-ați murit în ziua aceea, Alexandr Nikolaevici ? Ați fi rămas în istorie drept un erou !"

Unde era răscoala prorocită de iobăgiști ? Ar fi fost greu să se provoace o situație mai confuză decît cea creată de „Decret". Dacă ceva ar fi fost în stare să dezlănțuie o răzmeriță, acest ceva ar fi putut fi numai condițiile confuze prevăzute de lege. Cu toate acestea, în afară de două locuri, unde s-au produs tulburări, și ici-colo cîte o mică dezordine cauzată de neînțelegerea legii, toată Rusia a

[1] Imnul de stat al Rusiei țariste. — *Nota trad.*

rămas liniștită, mai liniștită ca oricînd. Cu obișnuita lor judecată sănătoasă, țăranii au înțeles că se pusese capăt iobăgiei, că sosise eliberarea.

Am fost la Nikolskoe în august 1861, apoi iarăși în vara anului 1862 și am rămas surprins de calmul și înțelepciunea cu care țăranii acceptaseră noile condiții. Își dădeau foarte bine seama ce greu le va fi să plătească răscumpărarea, care, în fond, nu era decît o recompensare a moșierilor pentru munca gratuită de care erau privați, însă ei prețuiau într-atît eliberarea lor personală din robie, încît au acceptat și asemenea condiții de jaf. E adevărat că n-au făcut-o fără murmur, totuși s-au supus necesității. În primele luni țăranii au ținut cîte două zile de sărbătoare pe săptămînă, susținînd că e păcat să muncești vinerea, dar cînd a sosit vara s-au apucat de muncă cu și mai mare rîvnă ca înainte.

Cînd, după cincisprezece luni de la eliberare, i-am văzut pe țăranii noștri din Nikolskoe, nu mă mai săturam privindu-i. Bunătatea și blîndețea lor înnăscută rămăseseră, în schimb le dispăruse stigmatul robiei. Țăranii vorbeau cu foștii lor stăpîni de la egal la egal, de parcă între ei n-ar fi existat niciodată altfel de relații. În afară de aceasta, din rîndurile țăranilor se și ridicaseră personalități capabile să le apere drepturile. „Decretul" era o carte voluminoasă, scrisă într-un stil greoi. Mi-a trebuit mult timp pînă i-am pătruns înțelesul. Dar cînd Vasili Ivanov, starostele din Nikolskoe, a venit la mine cu rugămintea să-i explic un pasaj obscur din „Decret", m-am convins că pricepuse foarte bine capitolele și paragrafele încurcate, deși nu știa să citească prea bine.

În situația cea mai grea erau servitorii. Ei nu fuseseră împroprietăriți și, chiar de-ar fi primit loturi de pămînt, n-ar fi știut ce să facă cu ele. Servitorii n-au primit decît libertatea, și-atît. În districtul nostru aproape toți și-au părăsit foștii stăpîni. Bunăoară, la tatăl meu n-a rămas nici unul. S-au împrăștiat în căutare de lucru. Mulți au găsit de îndată locuri la negustori, care se făleau să aibă în slujba lor pe vizitiul prințului cutare sau pe bucătarul generalului cutare. Cei ce cunoșteau vreo meserie au găsit de lucru la oraș. De pildă, orchestra tatei a rămas tot orchestră, cîștigînd bine la Kaluga și continuînd să întrețină bune relații cu casa noastră. Greu le-a venit acelora care nu cunoșteau nici o meserie. Cu toate acestea, cei

mai mulți preferau să o ducă greu, decît să rămînă la foștii lor stăpîni.

În ce-i privește pe moșieri, marii latifundiari au pus totul în mișcare la Petersburg în scopul restabilirii iobăgiei sub o altă denumire (în parte lucrul acesta le-a reușit sub Alexandru al III-lea), însă majoritatea celorlalți moșieri s-au supus reformei ca unei nenorociri inevitabile. Tînăra generație i-a dat Rusiei pe cei mai remarcabili mediatori de pace, deveniți ulterior judecători de pace, care au contribuit atît de mult la înfăptuirea pe cale pașnică a emancipării. Cei din vechea generație nu se mai gîndeau la altceva decît să-și zălogească adeverințele de răscumpărare (pămîntul fusese evaluat cu mult peste valoarea sa) și să irosească banii astfel obținuți prin restaurante sau la mesele de joc. Într-adevăr, cei mai mulți dintre ei au cheltuit sau pierdut banii de răscumpărare de îndată ce i-au primit.

Pentru mulți moșieri eliberarea țăranilor s-a dovedit de fapt o afacere avantajoasă. Astfel, pămîntul pe care tatăl meu, prevăzînd eliberarea, l-a vîndut în loturi cu cîte unsprezece ruble deseatina [1], le-a fost socotit țăranilor la patruzeci de ruble, adică de trei ori și jumătate mai mult. Așa s-a întîmplat pretutindeni în districtul nostru. La moșia din stepă a tatei din gubernia Tambov obștea țărănească a luat în arendă tot pămîntul pe termen de doisprezece ani, iar tata a obținut un venit de două ori mai mare ca înainte, cînd pămîntul era lucrat de iobagi.

IX

În iunie 1861 am fost avansat plutonier-major al Corpului de paji *. Lucrul acesta n-a fost pe placul unora dintre ofițerii noștri. Spuneau că, avînd un plutonier-major ca mine, în școala noastră nu va mai exista nici un fel de disciplină. Dar n-au avut încotro. De obicei, era numit plutonier-major primul elev al clasei superioare, și de cîțiva ani eu eram primul elev. O astfel de avansare era considerată cît se poate de invidiat, nu numai din cauza

[1] Măsură de suprafață = 1,092 ha. — *Nota trad.*

situației speciale pe care o avea plutonierul-major în cadrul școlii, unde se bucura de toate privilegiile ofițerilor, ci și pentru faptul că el era în același timp și pajul de curte al împăratului. În felul acesta era cunoscut personal de către suveran, ceea ce era considerat, firește, un pas important pentru viitoarea carieră.

Pentru mine cel mai însemnat era faptul că avansarea mă scutea de împovărătoarele obligații de serviciu din cadrul școlii, obligații ce nu reveneau pajilor de curte, și că aveam de acum pentru îndeletnicirile mele o cameră separată, în care mă puteam izola de zarva școlii.

Pajii de curte participau deseori la festivități mari și mici, la baluri, recepții, dineuri de gală etc. la palat. De sărbătorile crăciunului, Anului nou și paștilor eram ceruți la curte aproape zilnic, ba uneori și de două ori pe zi. Pe lîngă aceasta, ca plutonier-major, trebuia să-i raportez țarului în fiecare duminică la schimbarea gărzii că „la compania Corpului de paji totul e în ordine", chiar dacă o treime dintre elevi erau bolnavi. „Să raportez azi că nu e în ordine totul ?" — l-am întrebat o dată pe colonel, cînd aproape jumătate din efectivul școlii zăcea bolnav în pat. „Ferească sfîntul ! — s-a îngrozit el. — Așa ceva se poate raporta numai dacă în școală izbucnește o revoltă".

Fără îndoială că în viața de la curte există multe lucruri pitorești. Rafinamentul elegant al manierelor (deși poate numai la suprafață), eticheta severă, ambianța strălucitoare fac, desigur, impresie. Se înțelege că era mai mult decît interesant pentru un băiat de vîrsta mea să joace un rol la curte. În afară de aceasta, trebuie să spun că pe atunci îl priveam pe Alexandru al II-lea ca pe un erou al neamului ; el nu dădea importanță ceremonialului de la curte, începea să lucreze la șase dimineața și lupta dîrz împotriva partidului reacționar ca să introducă unele reforme, printre care eliberarea țăranilor nu constituia decît primul pas.

Pe măsură însă ce observam mai bine partea spectaculoasă a vieții de la curte și, din cînd în cînd, vedeam fugitiv cele ce se petrec în culise, m-am convins de nimicnicia acestor ceremonii, cu care se mascau destul de străveziu lucrurile ce trebuiau ferite de ochii mulțimii. Ba mai mult, m-am convins că toate nimicurile acestea absorb în așa măsură atenția curții, încît o împiedică să vadă fenomenele de primă importanță, făcînd ca realita-

Piotr Alekseevici **Kropotkin** în uniforma elevilor Corpului de paji. După o fotografie din 1861

tea să fie deseori uitată din pricina acestui spectacol. Încetul cu încetul a început să pălească și aureola cu care l-am învăluit pe Alexandru. Și dacă mi-aș fi făcut vreodată iluzii cu privire la activitatea desfășurată în sferele de la curte, aceste iluzii ar fi dispărut chiar la sfîrșitul primului an.

La marile sărbători, ca și de ziua țarului, aveau loc la curte mari festivități. Mii de ofițeri, de la generali pînă la căpitani, ca și înalți demnitari se aliniau în uriașele săli ale palatului pentru a face o reverență adîncă la trecerea spre biserică a împăratului și a familiei sale, trecere care se făcea cu mare pompă. Pentru această ocazie toți membrii familiei imperiale se adunau în salon și flecăreau veseli pînă în clipa cînd trebuiau să-și pună masca solemnă.

La trecerea alaiului puteam observa cum fiecare din înalții demnitari militari și civili, înainte de a-și face reverența, se străduia să prindă pe furiș privirea țarului. Iar dacă acesta răspundea la reverența cuiva printr-un zîmbet, un cuvînt sau două, ba chiar numai printr-o înclinare abia perceptibilă a capului, fericitul, nemaiîncăpîndu-și în piele de mîndrie, se uita la vecinii săi așteptînd să fie felicitat.

De două sau de trei ori pe iarnă se dădeau la palat mari baluri, la care erau invitați mii de oaspeți. După ce împăratul deschidea dansul, jucînd o poloneză, fiecare putea să se distreze după cum îi era voia. Tinerii se distrau dansînd, iar la masă nu știu cum se făcea, dar tinerele perechi se așezau departe de bătrîni.

În timpul balurilor serviciul meu nu era ușor. Alexandru al II-lea nu dansa și nici nu ședea, ci umbla tot timpul printre invitați. Pajul său de curte avea obligația să-l urmeze pe țar la o anumită distanță, dar în așa fel încît să nu fie prea aproape și totuși să fie în preajmă pentru a răspunde imediat la chemarea acestuia. Îmbinarea aceasta de prezență și absență nu era prea ușor de realizat. Împăratul nu-l solicita, pentru că prefera să fie lăsat singur, dar așa cerea eticheta, și împăratul trebuia să i se supună. Cel mai rău era atunci cînd Alexandru al II-lea se apropia de vreun grup de doamne, ce stăteau în jurul marilor duci care dansau, și intra în mijlocul lor. Nu era de loc ușor să te strecori prin această vie grădină cu flori, care se dădea la o parte ca să-i facă loc de trecere țarului, iar apoi se închidea în urma lui. Sute de doamne și de domnișoare nu dansau, ci stăteau în preajma dansatorilor în speranța că vreunul dintre marii duci le va remarca și le va invita la o polcă sau la un tur de vals.

Influența pe care curtea o exercita asupra societății din Petersburg se poate vedea din următoarele : dacă părinții unei fete băgau de seamă că vreunul din marii duci acorda atenție fiicei lor, depuneau toate eforturile ca fata să se îndrăgostească de persoana sus-pusă, deși știau foarte bine că lucrurile nu se pot termina printr-o căsătorie. Nici nu mi-aș fi putut închipui discuțiile pe care le-am auzit într-o familie „onorabilă“ după ce moștenitorul tronului a dansat de două sau de trei ori cu o fată în vîrstă de șaptesprezece ani. Pe temeiul acesta, părinții fetei clădeau diferite planuri, foarte strălucitoare după părerea lor.

De fiecare dată cînd eram de serviciu la palat prînzeam și dejunam acolo. Atunci lacheii, fie că voiam sau nu să-i ascultăm, ne povesteau cronica de scandal a curții. Știau cu exactitate tot ce se petrecea prin palate. Aici erau în mediul lor. Din respect pentru adevăr, trebuie să spun că în anul la care mă refer, cronica de scandal a fost mai săracă în evenimente decît cea din deceniul al optulea. Frații lui Alexandru al II-lea tocmai se căsătoriseră, iar fiii săi erau încă prea tineri. În schimb, despre legătura împăratului cu prințesa Dolgorukaia, pe care Turgheniev a descris-o atît de bine sub numele de Irina în romanul „Fum", se vorbea la palat mult mai deschis decît în saloanele din Petersburg. O dată, intrînd în camera în care ne schimbam totdeauna, ni s-a spus că „astăzi prințesa Dolgorukaia a căpătat pașaportul, dar de data asta definitiv". După o jumătate de oră am văzut-o pe prințesa Dolgorukaia. A intrat în biserică cu ochii umflați de plîns. În tot timpul slujbei și-a înghițit lacrimile. Celelalte doamne se țineau departe de biata femeie, parcă dinadins ca să o poată studia. Servitorii știau deja totul și tălmăceau lucrurile după înțelegerea lor. Era ceva dezgustător în comentariile acestor oameni, care pînă atunci se ploconiseră în fața acestei doamne.

Sistemul de spionaj practicat la palat, și mai cu seamă chiar în jurul împăratului, ar părea de necrezut celor neinițiați, dar cazul pe care-l voi relata va da posibilitate tuturor să-și facă o idee despre el. În deceniul al optulea unul din marii duci a primit o lecție bună din partea unui cetățean din Petersburg. Acesta îi interzisese marelui duce să-i mai calce pragul. O dată, întorcîndu-se pe neașteptate acasă și găsindu-l în salon pe marele duce, s-a repezit cu bastonul la el. Tînărul a rupt-o la fugă pe scară, dar, cînd era cît pe ce să sară în caretă, urmăritorul l-a ajuns din urmă și l-a croit cu bastonul. Ofițerul de poliție care aștepta la intrare s-a dus fuga la Trepov, șeful poliției, să-i raporteze cele întîmplate. Acesta, la rîndul său, s-a urcat într-o birjă și s-a dus întins la împărat să-i raporteze primul despre „regretabilul incident". Alexandru al II-lea l-a chemat pe marele duce și a stat de vorbă cu el. Peste două zile, un funcționar bătrîn, care lucra la Departamentul trei [1], a povestit în casa unui coleg de-al

[1] Departamentul poliției secrete. — *Nota trad.*

meu, unde era de-ai casei, toată discuția dintre țar și marele duce.

— Împăratul era tare mînios — a spus funcționarul — și în cele din urmă i-a spus marelui duce : „Cum se face că nu ești în stare să-ți aranjezi decent afacerile !"

Bineînțeles că funcționarul fu întrebat de unde poate cunoaște convorbirea, care avusese loc între patru ochi, și răspunsul său a fost foarte caracteristic :

— Vorbele și părerile maiestății sale trebuie să fie cunoscute de departamentul nostru. Altminteri cum ar mai putea fi condusă o instituție atît de importantă ca poliția de stat ? Vă pot asigura că nimeni din Petersburg nu e atît de bine supravegheat ca maiestatea sa.

Afirmația aceasta nu era o lăudăroșenie. Înainte de a intra cu vreun raport în cabinetul țarului, fiecare ministru, fiecare guvernator general se interesa mai întîi la valetul împăratului în ce dispoziție se află maiestatea sa. Depindea de răspunsul acestuia dacă ministrul îi raporta sau nu împăratului vreo afacere delicată sau o păstra în servietă pentru o ocazie mai prielnică. Cunoașterea zilnică a dispoziției țarului era considerată necesară pentru cei ce voiau să se mențină într-un post înalt.

Cînd mi-am început slujba la curte nutream față de Alexandru al II-lea un simțămînt de venerație : pentru mine era țarul-eliberator. Adesea, imaginația îi poartă pe băieții tineri dincolo de hotarele realității. Eu simțeam pe vremea aceea că dacă în prezența mea cineva ar încerca să atenteze la viața lui Alexandru al II-lea, l-aș ocroti pe țar cu pieptul meu.

O dată, pe la începutul lunii ianuarie 1862, l-am văzut pe Alexandru al II-lea părăsind cortegiul imperial și îndreptîndu-se singur spre sălile în care erau aliniate pentru trecerea în revistă detașamente din toate regimentele garnizoanei Petersburg. De obicei, această trecere în revistă avea loc într-o piață, însă în ziua aceea, din cauza gerului aspru, urma să aibă loc în sălile palatului. Prin urmare, Alexandru al II-lea trebuia să treacă prin fața trupelor pe jos, și nu călare în galop. Știam că obligațiile mele la curte încetează în clipa în care împăratul intră în rolul de comandant al oștirii și că trebuie să-l urmez numai pînă în acea clipă. Uitîndu-mă însă în jur, am văzut că el rămăsese singur. Ofițerul de gardă și generalul adjutant dispăruseră pe undeva.

Nu știu dacă Alexandru al II-lea era grăbit în ziua aceea sau avea alte motive să termine mai repede parada, dar știu că a trecut de-a dreptul în fugă prin fața trupelor. Înfrigurarea lui mi s-a transmis și mie și în orice clipă eram gata să mă avînt înainte, regretînd doar că n-aveam la mine decît o obișnuită armă de paradă în locul spadei mele de Toledo, în stare să străpungă chiar și o monedă de metal. Alexandru al II-lea și-a încetinit pasul abia după ce a trecut de ultimul regiment. După ce a intrat într-o altă sală, s-a uitat înapoi, întîlnindu-mi privirea care strălucea din pricina surescitării și a mersului grăbit. Ofițerul de gardă venea fuga în urma noastră, aflîndu-se cu două săli mai încolo. Mă așteptam la o aspră mustrare, însă în loc de asta, dîndu-și poate în vileag gîndurile care-l frămîntau, Alexandru al II-lea mi-a spus : „Ești aici ? Bravo !“ Îndepărtîndu-se încet, și-a ațintit în gol privirea aceea fixă, enigmatică, pe care am început s-o remarc tot mai des la el.

Aceasta era starea mea de spirit pe atunci. Însă un șir de întîmplări mărunte, ca și caracterul tot mai reacționar al politicii lui Alexandru al II-lea au început să semene îndoiala în sufletul meu. După cum se știe, în fiecare an la 6 ianuarie, de bobotează are loc ritualul semicreștin-semipăgîn al sfințirii apei. Acest obicei era respectat și la curte. Pe malul Nevei, în fața palatului era ridicat un pavilion. Precedată de cler, familia imperială pornea de la palat, traversa frumosul chei îndreptîndu-se spre pavilion, unde, după oficierea tedeumului, crucea era scufundată în apă. De pe chei și de pe gheață, mii de oameni urmăreau de departe ceremonia. Se înțelege că toți stăteau cu capul descoperit în timpul oficierii tedeumului. În anul acela era un ger cumplit, și un general bătrîn, ca măsură de prevedere, și-a pus o perucă. Înainte de a ieși însă din casă, bătrînul și-a îmbrăcat mantaua în grabă și n-a observat că peruca i s-a deplasat într-o parte, cu cărarea așezată de-a curmezișul capului. Konstantin Nikolaevici, fratele țarului, a remarcat lucrul acesta și tot timpul a rîs împreună cu tinerii mari duci. Toți se uitau la general, iar acesta zîmbea prostește, neînțelegînd prin ce anume putea provoca o asemenea ilaritate. În cele din urmă Konstantin i-a șoptit ceva țarului, acesta s-a uitat la general și apoi a izbucnit în rîs.

După cîteva minute, la întoarcere, cînd procesiunea a traversat iar cheiul, un țăran bătrîn și-a croit drum prin

lanțul dublu de soldați și a căzut în genunchi în fața țarului, ținînd întinsă o jalbă.

— Tătucule țar, apără-mă ! — a strigat el cu lacrimi în ochi, și în acest strigăt era cuprinsă toată asuprirea de veacuri a țăranilor. Dar Alexandru al II-lea, care rîsese cu cîteva clipe în urmă de o perucă deplasată, a trecut acum nepăsător fără să-l învrednicească cu atenția sa pe mujic. Pășeam în urma lui Alexandru și am surprins la el doar o ușoară tresărire de spaimă cînd mujicul i-a apărut pe neașteptate în față și a căzut în genunchi. Pe urmă și-a continuat drumul, fără să-i arunce nici măcar o privire omului care se tîra la picioarele sale. M-am uitat înapoi. Ofițerul de gardă lipsea. La fel ca și fratele său, nici Konstantin, care venea în urma noastră, nu i-a dat vreo atenție petiționarului. Nu era nimeni care să-i ia hîrtia. Atunci am luat-o eu, deși știam că voi fi admonestat pentru aceasta, căci luarea jalbelor nu intra în atribuțiile mele. Mi-a venit în minte tot ce a trebuit să îndure mujicul pînă a ajuns la Petersburg și apoi pînă a trecut prin lanțurile de polițiști și de soldați. La fel ca toți țăranii care îi înmînau o jalbă țarului, mujicul risca să ajungă în temniță.

În ziua eliberării țăranilor Alexandru al II-lea a fost binecuvîntat la Petersburg, însă trebuie remarcat că, în afara acestui moment de entuziasm, el nu a fost iubit în capitală. Fratele său Nikolai Nikolaevici, nu se știe din ce pricină, se bucura de o mare popularitate printre negustori și birjari. Însă nici Alexandru al II-lea, nici Konstantin, șeful partidului reformelor, și nici Mihail nu se bucurau de o simpatie deosebită a vreunei clase din populația capitalei. Alexandru al II-lea moștenise de la tatăl său multe trăsături de despot, și, în ciuda manierelor sale de obicei blajine, acestea ieșeau uneori la iveală. El se lăsa lesne pradă mîniei și deseori se purta cu mare dispreț față de curteni. Nu era omul pe care te puteai baza nici în problemele politice și nici în simpatiile personale, iar pe deasupra avea și o fire răzbunătoare. Mă îndoiesc că ar fi fost sincer atașat de cineva. Îi erau apropiați și-l înconjurau uneori oameni foarte suspecți, ca, de pildă, contele Adlerberg, căruia Alexandru al II-lea îi achita veșnic datoriile ; alții au devenit celebri prin colosalele hoții comise. Încă în 1862 existau temeri că Alexandru al II-lea va păși din nou pe calea reacțiunii. E adevărat, se știa că are de gînd să reorganizeze justiția

și armata, că groaznicele pedepse corporale vor fi desființate și că în Rusia se va introduce o autonomie locală, poate chiar și un simulacru de constituție, însă cele mai mici tulburări erau reprimate, din ordinul lui, cu o severitate necruțătoare. Privea fiecare asemenea mișcare drept o ofensă personală. Din cauza aceasta te puteai aștepta oricînd din partea lui Alexandru al II-lea la cele mai reacționare măsuri. Mișcările studențești care au avut loc în octombrie 1861 la universitățile din Petersburg, Moscova și Kazan au fost înăbușite cu o asprime tot mai mare. Universitatea din Petersburg a fost închisă. Au fost suspendate și cursurile libere inaugurate de mulți profesori la duma orășenească, iar cei mai buni profesori, ca Stasiulevici și Kostomarov, au fost siliți să-și dea demisia. Pe urmă, curînd după eliberarea țăranilor, a început o puternică mișcare pentru înființarea de școli duminicale. Ele au fost organizate de instituții și persoane particulare. Bineînțeles că toți profesorii predau în mod gratuit. Printre ei se aflau ofițeri, studenți, ba chiar și cîțiva paji. Țărani și muncitori, tineri și bătrîni au dat năvală în aceste școli și curînd s-a elaborat o metodă de predare datorită căreia țăranii ajungeau să citească după nouă-zece lecții. În școlile acestea ar fi putut învăța carte în cîțiva ani majoritatea țăranilor fără vreo cheltuială din partea guvernului. Însă, dintr-o dată, toate școlile duminicale au fost închise. În Polonia, unde avuseseră loc manifestații patriotice, au fost arestate sute de persoane aflate în biserici, și cazacii, cu obișnuita lor cruzime, au împrăștiat mulțimea cu ajutorul nagaicelor. La sfîrșitul anului 1861 la Varșovia s-a tras asupra poporului pe stradă, fiind ucise mai multe persoane, iar la sfîrșitul lunii decembrie sau în primele zile din ianuarie 1862 au început execuțiile. La reprimarea cîtorva tulburări țărănești a fost introdusă iarăși „bătaia la stroi", pedeapsa preferată a lui Nicolae I. Prin urmare, încă în 1862 erau îndreptățite temerile că Alexandru al II-lea va deveni despotul de mai tîrziu, cel din deceniul al optulea.

Fără îndoială că cel mai simpatizat membru al familiei imperiale era împărăteasa Maria Aleksandrovna. Ea era sinceră. M-a impresionat mult o dată felul cum mi-a mulțumit pentru un serviciu neînsemnat pe care i-l făcusem (după primirea ministrului plenipotențiar al Statelor Unite). În felul acesta nu mulțumește o femeie obișnuită cu lingușelile de la curte. Era cert că nu era fericită în

căsnicie. Nu era iubită nici de doamnele de la curte, care o găseau prea severă : nu puteau înțelege de ce pune atît de mult la inimă „strengăriile" soțului ei. Acum se știe că Maria Aleksandrovna a avut un rol important în eliberarea țăranilor. Dar în vremea aceea se știa puțin despre aceasta. Drept șefi de la curte ai partidului reformelor erau considerați marele duce Konstantin și marea ducesă Elena Pavlovna, principala protectoare în sferele înalte a lui Nikolai Miliutin. Se știau mai multe despre rolul activ pe care-l avusese Maria Aleksandrovna în înființarea liceelor de fete. Chiar de la început, din anul 1859, ele au fost foarte bine organizate, cu o amplă programă analitică pătrunsă de un spirit democratic. Prietenia manifestată de ea față de Ușinski l-a salvat pe acest remarcabil pedagog de soarta care le-a fost hărăzită multor oameni talentați din acea vreme, adică de deportare.

Maria Aleksandrovna făcuse studii temeinice și voia ca și fiul ei mai mare să capete o instrucțiune similară. De aceea a invitat ca profesori pe cei mai buni specialiști din diferitele domenii ale culturii, printre care și pe Kavelin, deși știa despre prietenia acestuia cu Herzen. Cînd Kavelin i-a amintit acest lucru, Maria Aleksandrovna i-a răspuns că e supărată pe Herzen numai pentru asprele lui aprecieri la adresa împărătesei văduve.

Moștenitorul tronului era foarte frumos, poate chiar de o frumusețe prea feminină. Nu era îngîmfat de fel, și în timpul recepțiilor flecărea prietenos cu pajii de curte. (Țin minte că în timpul recepției de Anul nou dată în onoarea corpului diplomatic, am încercat să-i explic cît de mult contrastează Washburn, ministrul plenipotențiar al Statelor Unite, care era îmbrăcat simplu, cu ceilalți miniștri, împopoțonați ca niște papagali.) Însă cei ce-l cunoșteau îndeaproape pe moștenitorul tronului îl apreciau, cu toată justețea, drept un mare egoist, cu desăvîrșire incapabil să se atașeze sufletește de cineva. În privința învățăturii, toate strădaniile mamei sale au fost zadarnice. În august 1861, el a căzut la examenele ținute în prezența tatălui său. Îmi amintesc că la cîteva zile de la acest eșec, în timpul unei parade de la Petersburg, unde prințul moștenitor, care avea comanda, a făcut o greșeală, Alexandru i-a strigat cu glas tare în auzul întregii asistențe : „Nici asta nu ești în stare să înveți !" După cum se știe, moștenitorul tronului a murit la vîrsta de douăzeci și doi de ani, în urma unei boli a măduvei spinării.

Aleksandr Aleksandrovici, care a devenit în 1865 moștenitorul tronului, se deosebea total de fratele său. Prin înfățișare și prin conștiința grandorii sale îmi amintea atît de mult de Pavel I, încît spuneam adeseori : „Dacă Aleksandr se va urca vreodată pe tron, atunci la Gatcina [1] se va afla un alt Pavel I și va primi din partea curtenilor aceeași moarte ca și străbunicul său". El nu voia în ruptul capului să învețe. Scria ca un analfabet (fratele meu a văzut originalele telegramelor pe care le-a trimis logodnicei sale).

Se spune că spre sfîrșitul vieții sale caracterul i s-ar fi îndreptat, însă în 1870 și chiar mult mai tîrziu a fost un demn urmaș al lui Pavel I. Cunoșteam la Petersburg un ofițer, suedez de origine (născut în Finlanda), care urma să plece în Statele Unite ca să comande acolo puști pentru armata rusă. În timpul unei audiențe, țareviciul a dat o amplă probă a caracterului său, vorbindu-i cu grosolănie ofițerului. Probabil că acesta i-a răspuns cu demnitate. Atunci pe marele duce l-a cuprins un acces de furie în lege, înjurîndu-l foarte urît pe ofițer, care aparținea tipului de oameni foarte credincioși țarului, dar totuși demni, așa cum pot fi întîlniți deseori printre nobilii suedezi din Rusia. După această scenă ofițerul a plecat imediat și i-a trimis o scrisoare țareviciului, în care pretindea ca acesta să-și ceară scuze. Ofițerul mai adăuga că dacă nu i se vor cere scuze în termen de douăzeci și patru de ore, el se va împușca. Era un fel de duel japonez. Aleksandr Aleksandrovici nu și-a cerut scuze, și ofițerul și-a respectat cuvîntul. L-am văzut la un bun prieten în ziua în care aștepta din clipă în clipă să-i sosească scuzele. A doua zi nu se mai afla printre vii. Alexandru al II-lea s-a supărat foarte tare pe fiul său și l-a obligat să urmeze sicriul ofițerului pînă la mormînt, dar nici această tragică lecție nu l-a vindecat pe tînăr de înfumurarea și irascibilitatea proprie Romanovilor.

[1] Oraș în apropiere de Leningrad, unde se află un fost palat imperial. — *Nota trad.*

SIBERIA

I

Pe la mijlocul lunii mai 1862, cu cîteva săptămîni înaintea absolvirii școlii, colonelul nostru mi-a spus :

— Kropotkin, pregătește lista absolvenților. Trebuie trimisă azi marelui duce.

Am luat lista elevilor din clasa noastră și am pornit de la un coleg la altul. Fiecare știa prea bine regimentul în care avea să intre. Cei mai mulți se fuduleau deja în grădină cu chipiul de ofițer al regimentului ales. Aveam dreptul să intrăm în orice regiment de gardă cu gradul de sublocotenenți, sau în orice regiment al armatei cu gradul de locotenenți.

„La cuirasierii maiestății sale", „la Preobrajenski", „la cavaleria de gardă", notam pe listă.

— Dar tu unde te duci, Kropotkin ? La cazaci, la artilerie ? — eram întrebat din toate părțile. M-a cuprins tristețea și am căzut pe gînduri. Am rugat pe un coleg să completeze lista și m-am retras în camera mea să mai chibzuiesc încă o dată înaintea luării unei hotărîri definitive.

Hotărîsem de mult să nu intru în gardă și să nu-mi consacru viața balurilor și paradelor de la curte. Mă apăsa deșertăciunea vieții mondene. Visam să ajung la universitate, să învăț și să trăiesc viața de student. Se înțelege că asta ar fi însemnat o ruptură definitivă cu tata, care avea cu totul alte vise, și să-mi cîștig existența dînd lecții.

Mii de studenți trăiau în felul acesta, și un asemenea trai nu mă speria de loc. Dar cum să fac primii pași în această direcție ? Peste cîteva săptămîni voi părăsi școala și voi fi nevoit să-mi agonisesc singur cele necesare existenței. N-aveam de unde lua nici măcar puținii bani trebuincioși începutului... Prin urmare, trebuia să-mi iau gîndul de la universitate, în schimb mă preocupa de mult ideea de a intra în Academia de artilerie. Aici aș fi scăpat pentru doi ani de povara instrucției și, pe lîngă științele militare, aș fi putut studia matematica și fizica. La Petersburg însă începuse să bată vîntul reacțiunii. Din iarna trecută ofițerii de la academie erau tratați ca niște școlari. S-au produs tulburări în două academii, și din una din ele, cea de geniu, toți ofițerii, printre care se afla și un bun prieten al meu, s-au retras.

Gîndul mă purta tot mai mult la Siberia. Ținutul Amurului... Am citit despre acest Mississippi al Extremului Orient, despre munții străpunși de fluvii, despre vegetația subtropicală de pe Ussuri ; admiram ilustrațiile din cartea cu descrierea călătoriei lui Maak pe Ussuri, și porneam cu gîndul mai departe, spre zona subtropicală, atît de minunat descrisă de Humboldt, și la mărețele sintetizări făcute de Ritter, de care eram atît de pasionat. Pe lîngă aceasta, credeam că Siberia oferă un imens teren pentru aplicarea reformelor elaborate sau proiectate. Probabil că acolo voi găsi lesne un vast teren pentru o activitate adevărată. Partea proastă era că trebuia să mă despart de Sașa, dar, cum el fusese nevoit să părăsească universitatea în urma tulburărilor din anul 1861, socoteam că, oricum, peste un an sau doi vom fi iarăși împreună.

Mai rămînea doar să-mi aleg un regiment din regiunea Amurului. Cel mai mult mă atrăgea ținutul Ussuri, însă, din păcate, acolo se afla numai un batalion de cazaci pedeștri. Oricum, mai eram un băiețandru, și denumirea de „cazac pedestru" mi se părea prea mizerabilă, așa că pînă la urmă am optat pentru oastea de cavalerie căzăcească de pe Amur*. Așa am și notat pe listă, spre marea părere de rău a tuturor colegilor mei. „Vai, dar asta-i tare departe !" — îmi spuneau ei. Iar prietenul meu Donaurov a deschis „Agenda ofițerilor" și, spre oroarea tuturor celor prezenți, a început să citească : „Veston din postav negru cu guler roșu simplu, fără petlițe. Căciulă din blană de cîine sau de alt animal, în raport cu locul de garnizoană. Șalvari din postav cenușiu".

— Gîndește-te numai ce uniformă ! — exclamă el. — Căciula, mai treacă-meargă, îți poți lua una din blană de lup sau urs. Da ce te faci cu șalvarii ! Ia închipuie-ți, cenușii ca la soldații de la trenurile regimentare ! — Auzind acestea, mîhnirea prietenilor mei a crescut și mai mult.

Le-am răspuns mai mult în glumă, apoi am dus lista colonelului.

— Se putea să nu se țină Kropotkin de șotii ! — a exclamat el. — Și doar ți-am atras atenția că lista trebuie înaintată chiar azi marelui duce.

Cînd însă i-am explicat că nu e nici o șotie, pe fața bunului colonel s-au așternut uimirea și o adîncă tristețe. După cîteva clipe de gîndire, colonelul mi-a spus :

— Voi duce de îndată lista directorului. E definitivă ? nu vor mai interveni modificări ?

— Nu, nu va mai interveni nici una.

A doua zi însă era cît pe ce să-mi schimb hotărîrea, văzînd felul în care a primit Klassovski vestea.

Bătrînul era tare amărît..

— Crede-mă, e mai bine că te înscrii la universitate. Vei deveni o mîndrie a Rusiei.

Ce-i puteam răspunde ? Tata nici nu voia să audă de universitate, iar eu nu voiam cu nici un preț să-mi urmez studiile cu o bursă primită de la vreun membru al familiei țarului.

Stăteam mut în fața lui, neîndrăznind să-i explic cum stau de fapt lucrurile. Probabil că în sinea sa Klassovski era convins că mă atrage „cariera". A zîmbit cu amărăciune și n-a încercat să mă facă să-mi schimb hotărîrea.

I-am scris imediat tatei de hotărîrea pe care o luasem de a pleca pe Amur. Pe atunci el locuia la Kaluga. După două zile — lista încă nu fusese înaintată „sus" — am fost chemat la Ozerov, directorul școlii. Acesta mi-a arătat o telegramă primită de la tata. Avea următorul conținut : „Interzic plecarea pe Amur. Rog luați cuvenitele măsuri. Clima e dăunătoare sănătății".

— Va trebui să-i raportez marelui duce situația, și el nu va admite să calci voința tatălui dumitale...

N-am cedat. Conform legii, aveam dreptul să-mi aleg orice regiment al armatei ruse.

— Bine. Fă cum crezi. Scrie-i tatălui dumitale. Dar te previn că dacă el nu va consimți nu vei fi trimis pe Amur.

Am mai citit o dată telegrama. Ultima frază oferea posibilitatea unor negocieri. I-am scris iar tatei, ridicînd în slăvi climatul regiunii Amur, precum și foloasele unei călătorii după doi ani de învățătură intensă. Am scris și despre perspectivele unei strălucite cariere pe Amur, deși pe atunci „cariera" nu mai prezenta pentru mine nici un interes.

Peste cîteva zile am fost chemat la Korsakov, aghiotantul comandantului școlilor militare. Mi s-a pus din nou aceeași întrebare.

— Alteța sa e foarte mirată. Ce anume te-a determinat să alegi Amurul ?

Mă temeam să-mi dezvălui visul de a intra în universitate, fiind convins că imediat ce voi pomeni de el marele duce Mihail Nikolaevici îmi va oferi o bursă. Ecourile ideilor liberale se mai făceau auzite în acea vreme la Petersburg, iar în cercurile de la curte se vorbea mult despre capacitățile mele, despre talentele mele, așa că mă așteptam să mi se ofere o bursă dacă voi scăpa vreo vorbă. Și iarăși a trebuit s-o sucesc. Am început s-i vorbesc lui Korsakov despre dorința mea de a călători, despre flora regiunii Amurului și așa mai departe.

Korsakov m-a ascultat ce m-a ascultat, apoi m-a întrerupt brusc :

— Pare-mi-se că ești îndrăgostit.

— Nu, căci de-aș fi îndrăgostit, aș rămîne aici, mai aproape de ținta aleasă.

— Ce încrezut mai ești — a remarcat în glumă Korsakov, apoi a adăugat : — Voi raporta toate acestea alteței sale.

E greu de prevăzut cum s-ar fi isprăvit toată povestea aceasta de n-ar fi intervenit un eveniment foarte important, și anume marele incendiu din Petersburg, care, indirect, a rezolvat dificultățile prin care treceam.

La 26 mai, a doua zi de rusalii, a izbucnit un groaznic incendiu în piața Apraksin. În mijlocul pieței, pe o suprafață de aproape jumătate de verstă pătrată, se afla hala de vechituri, toată numai cu dughene de lemn.

Dacă în ziua aceea ar fi bătut un vînt puternic, focul ar fi mistuit jumătate din Petersburg, inclusiv Banca de Stat, cîteva ministere, halele, Corpul de paji și Biblioteca publică.

Mă aflam la școală, invitat la masă de unul din ofițerii noștri. De îndată ce am zărit pe geam primii nori

negri de fum, am pornit spre locul incendiului. Priveliştea era îngrozitoare.

Autorităţile îşi pierduseră cu desăvîrşire capul. Pe atunci nu exista în tot Petersburgul măcar o singură pompă de incendiu cu abur. Nişte muncitori s-au oferit să aducă cu trenul o asemenea pompă de la uzinele din Kolpino, aflate la treizeci de verste de Petersburg. De îndată ce maşina a sosit în gara Nikolaev, mulţimea a împins-o pînă la locul incendiului. Din cele patru tulumbe, una s-a dovedit a fi defectă, iar celelalte trei au fost îndreptate asupra clădirii Ministerului de Interne.

Marii duci au venit la locul incendiului, dar au plecat curînd. Seara tîrziu, cînd Banca de Stat se afla deja în afara pericolului, a apărut şi Alexandru al II-lea, dispunînd ca atenţia să fie îndreptată spre Corpul de paji. Asta o ştiau toţi şi fără s-o spună el. Era limpede că dacă ar fi luat foc Corpul de paji, atunci ar fi ars şi Biblioteca publică împreună cu jumătate din prospectul Nevski.

Mulţimea, oamenii au făcut tot posibilul pentru stăvilirea focului. A existat o clipă cînd Banca de Stat s-a aflat în mare primejdie. Mulţimea înjura autorităţile pentru faptul că nu exista nici măcar o singură pompă de incendiu. Peste tot auzeai : „Ce s-or tot moşmondi diavolii ceia de la Ministerul de Interne ? Uite-acuşi iau foc banca şi orfelinatul ! Au înnebunit cu toţii ! Unde-i şeful poliţiei ? De ce nu trimite o echipă de pompieri la bancă ?“ Îl cunoşteam personal pe generalul Annenkov, şeful poliţiei : îl întîlnisem în casa directorului adjunct de studii, unde Annenkov venea împreună cu fratele său, cunoscut critic. M-am oferit să-l caut şi l-am găsit. Rătăcea fără ţintă pe stradela Cernîşev. După ce i-am raportat situaţia, el, oricît ar părea de necrezut, mi-a ordonat mie, unui băiat, să deplasez o echipă de pompieri de la clădirea ministerului la bancă. I-am explicat, bineînţeles, că pompierii nu-mi vor da ascultare şi am cerut un ordin scris, dar Annenkov zicea că n-are la dînsul nici un petic de hîrtie. Atunci l-am rugat pe L. L. Gosse, unul dintre ofiţerii noştri, să vină împreună cu mine şi să transmită ordinul. Pînă la urmă am reuşit amîndoi să convingem pe unul dintre comandanţii pompierilor, care înjura ca la uşa cortului pe toată lumea, şi mai ales pe şefii săi, să-şi mute echipa pe strada Sadovaia.

Nu ardea Ministerul de Interne, ci Arhivele statului. Numeroşi tineri, mai ales cadeţi şi paji, ajutaţi de func-

ţionari, scoteau din clădirea în flăcări vrafuri de documente şi le încărcau în birje. Cîte un teanc cădea pe jos şi atunci vîntul răvăşea filele, purtîndu-le prin piaţă. Printre norii negri de fum se zăreau flăcările lugubre ce ieşeau din magaziile de lemn cuprinse de foc, aflate pe malul celălalt al Fontankăi [1].

Îngusta stradelă Cernîşev, ce despărţea Corpul de paji de piaţa Apraksin, era într-o situaţie desperată. În dughenile de piatră din faţa şcolii se aflau cantităţi mari de pucioasă, ulei, terebentină şi alte materii inflamabile de acest gen. Limbile multicolore de flăcări stîrnite de exploziile din prăvălii lingeau acoperişul clădirii scunde a şcolii de pe cealaltă parte a stradelei. Cercevelele ferestrelor şi căpriorii acoperişului începuseră să fumege. După ce au evacuat clădirea, pajii şi cadeţii au început să stropească acoperişul cu o mică tulumbă de pompieri, aparţinînd şcolii de cadeţi, pentru care apa era adusă la mari intervale de timp cu sacalele, umplute manual cu ciuberele. Pompierii de pe acoperişul încins cereau mereu cu glasuri sfîşietoare : „Apă ! Apă !“ N-am mai putut suporta aceste strigăte şi am pornit în goană pe strada Sadovaia, de unde am luat cu forţa una din sacalele pompierilor poliţiei. Dar cînd am încercat să repet figura, pompierul a refuzat categoric : „Dacă mă abat din drum or să mă trimită în faţa tribunalului“, mi-a spus el. Din toate părţile mă zoreau colegii : „Du-te şi caută pe cineva, pe şeful poliţiei sau pe marele duce. Spune-le că fără apă nu putem salva Corpul de paji“.

Am pornit iarăşi în căutarea lui Annenkov. Pînă la urmă cineva mi-a spus că trebuie să se afle în curtea Băncii de Stat. Într-adevăr, acolo se afla un grup de ofiţeri în jurul unui general, în persoana căruia l-am recunoscut pe prinţul Suvorov, guvernatorul general al Petersburgului. Însă poarta era încuiată. Un funcţionar al băncii, care o păzea, a refuzat categoric să-mi dea drumul înăuntru. Am insistat, am ameninţat şi în cele din urmă mi-a deschis. M-am dus direct la prinţul Suvorov, care tocmai scria un bilet pe spinarea unuia dintre aghiotanţii săi.

După ce i-am raportat situaţia, Suvorov m-a întrebat mai întîi :

— Pe dumneata cine te-a trimis ?

[1] Unul din braţele deltei Nevei. — *Nota trad.*

— Nimeni — am răspuns. — Colegii.
— Şi spui că Corpul de paji va lua curînd foc ?
— Da. Nu mai putem face faţă.
— Hai cu mine !

Suvorov a ieşit repede în stradă, a apucat o cutie de carton pentru pălării, şi-a pus-o pe cap şi, alergînd cît îl ţineau picioarele, a luat-o pe stradela Cernîşev. Într-o parte a ei ardeau prăvăliile, iar în cealaltă sfîrîiau mocnit cercevelele şi căprioriile de la acoperişul Corpului de paji. Pe caldarîm erau împrăştiate butoaie goale, lăzi de lemn, paie şi alte lucruri de soiul acesta. Suvorov a început să acţioneze cu toată hotărîrea.

— În curtea voastră se află o companie de ostaşi. Ia un detaşament şi curăţă imediat stradela. Într-o clipă va fi adusă încoace una din tulumbele pompei cu abur a pompierilor. Dumneata ai s-o dirijezi. Ţi-o încredinţez personal.

Stradela a fost curăţată şi tulumba pusă în funcţiune. Colegii mei lucrau cu mult elan. La fiecare douăzeci de minute noi îi înlocuiam pe soldaţii ce manevrau tulumba. Unul dintre noi stătea lîngă ei, în ciuda dogorelii infernale ce domnea acolo.

Către orele trei sau patru dimineaţa a devenit evident că focul fusese stăvilit. Corpul de paji se afla în afară de orice pericol. Ne-am potolit setea cu cîteva pahare de ceai la birtul de lîngă teatrul Aleksandrinski şi, morţi de oboseală, ne-am trîntit în primul pat liber din infirmeria şcolii. În ziua următoare m-am sculat devreme şi punîndu-mi chipiul, cîndva din postav alb, dar acum negru de funingine, am pornit la locul incendiului. Cînd m-am întors la şcoală l-am întîlnit pe marele duce Mihail, pe care, conform îndatoririlor mele de serviciu, l-am însoţit cît timp a făcut turul clădirii. Pajii îşi ridicau capetele de pe perne. Toţi aveau feţele înnegrite de fum, ochii şi pleoapele umflate, iar mulţi aveau părul pîrlit. Cu greu mai puteau fi recunoscuţi în ei pajii fercheşi de mai înainte, în schimb erau mîndri că nu se comportaseră ca nişte cuconaşi, ci munciseră nu mai rău decît alţii.

Această vizită a marelui duce mi-a rezolvat dificultăţile. La ieşire el m-a întrebat :

— Prin urmare, pleci pe Amur ? De ce ?
— Vreau să călătoresc.
— Ai neamuri pe-acolo ?
— Nu, n-am pe nimeni.

— Generalul Korsakov (guvernatorul general) te cunoaşte ?

— Nu.

— Dar atunci cum pleci ? Te vor trimite undeva într-o depărtată staniţă căzăcească, unde ai să mori de plictiseală. Mai bine am să-i scriu guvernatorului general despre tine şi am să-l rog să te oprească undeva la statul-major.

Nu mi-a rămas alta decît să-i mulţumesc.

Acum eram convins că după o astfel de propunere tata nu se va mai împotrivi călătoriei mele. Aşa a şi fost. Eram liber să plec în Siberia.

Incendiul din piaţa Apraksin n-a constituit un punct de cotitură numai în politica lui Alexandru al II-lea, ci şi în istoria Rusiei din acea epocă. Era neîndoielnic că incendiul nu s-a datorat unei întîmplări. În afara cîtorva paznici, în prima şi a doua zi de rusalii nu s-a mai aflat nimeni în piaţa Apraksin. Apoi atît piaţa Apraksin, cît şi magaziile din lemn de pe partea cealaltă a Fontankăi luaseră foc aproape simultan, şi după incendiul din Petersburg au mai urmat cîteva incendii de acest fel în mai multe oraşe din provincie. Fără îndoială că focul fusese pus, dar de cine anume ? Nici pînă în ziua de azi nu s-a putut da vreun răspuns la această întrebare.

Katkov, mînat de ura sa personală împotriva lui Herzen şi mai ales împotriva lui Bakunin, cu care era să se bată o dată în duel, i-a acuzat de punerea focului, a doua zi după incendiu, pe polonezi şi pe revoluţionarii ruşi. Acestei acuzaţii i s-a dat crezare atît la Petersburg, cît şi la Moscova.

Pe atunci Polonia se pregătea pentru revoluţia care avea să izbucnească în luna ianuarie a anului următor. Guvernul revoluţionar clandestin a încheiat o alianţă cu emigranţii aflaţi la Londra. Rzad-ul * avea membri chiar şi în cele mai importante funcţii ale administraţiei din Petersburg. La cîtăva vreme după incendiu, un ofiţer rus a tras în contele Lüders, guvernatorul general al Varşoviei, şi, după ce în locul lui Lüders a fost numit guvernator general Konstantin Nikolaevici (se vorbea pe atunci că Polonia va deveni un regat separat în frunte cu marele duce), la 26 iunie a fost săvîrşit un atentat şi împotriva acestuia. În luna august cineva a tras şi în marchizul Weljepolski, şeful partidului unirii cu Rusia. Anglia şi Napoleon al III-lea întreţineau printre polonezi speranţa unei intervenţii armate pentru dobîndirea independenţei

lor. În aceste condiții, din punct de vedere strict militar, distrugerea Băncii de Stat, a cîtorva ministere și provocarea panicii în capitală puteau reprezenta un bun plan de acțiune. N-a fost adusă însă nici o dovadă care să confirme această presupunere.

Pe de altă parte, partidele extremiste din Rusia își dădeau seama că nu-și mai puteau face nici o iluzie cu privire la inițiativa lui Alexandru al II-lea în ceea ce privește înfăptuirea reformelor. Nu mai exista nici o îndoială că șuvoiul îl poartă din ce în ce mai mult spre lagărul reacționarilor. Pentru oamenii progresiști era evident că, datorită prețului de răscumpărare ridicat al pămîntului, eliberarea însemna ruinarea completă a țăranilor. De aceea, în luna mai au apărut la Petersburg niște proclamații *, care chemau masele populare la o răscoală generală, iar clasele culte erau îndemnate să insiste asupra necesității convocării unei adunări a reprezentanților (zemski sobor). Se înțelege că în această atmosferă putea să încolțească în mintea unui revoluționar oarecare ideea de a distruge mașina guvernamentală printr-un incendiu.

În sfîrșit, caracterul confuz al eliberării a iscat o mare frămîntare în rîndul țăranilor, care alcătuiau o mare parte a populației tuturor orașelor, iar în Rusia frămîntările țărănești au fost totdeauna însoțite de denunțuri anonime și de incendii.

Se prea poate deci ca ideea incendierii pieței Apraksin să se fi născut în capul vreunui reprezentant al lagărului revoluționarilor, însă nici minuțioasele cercetări și nici arestările în masă, pornite în Rusia și în Polonia imediat după incendiu, nu au dat nici cel mai mic indiciu în această direcție. Dacă s-ar fi găsit un indiciu cît de mic, partidul reacționar l-ar fi folosit negreșit. De atunci au apărut numeroase memorii, au fost date publicității multe scrisori referitoare la epoca aceea, dar nici ele nu cuprind nimic care să confirme aceste presupuneri.

Dimpotrivă, după izbucnirea incendiilor în mai multe orașe de pe Volga și mai ales după cel din Simbirsk, unde a fost trimis pentru cercetări senatorul Jdanov, acesta și-a încheiat ancheta cu ferma convingere că incendiul din Simbirsk a fost opera partidului reacționar. Acest partid nutrea iluzia că Alexandru al II-lea mai poate fi convins să amîne eliberarea definitivă a țăranilor, care urma să fie acordată la 19 februarie 1863. Reacționarii cunoșteau slăbiciunea de caracter a lui Alexandru al II-lea și, imediat

după marile incendii, au început să facă o intensă propagandă pentru amînarea eliberării și reexaminarea aplicării în practică a legii. În cercurile bine informate se spunea că Jdanov se întoarce la Petersburg cu dovezi pozitive referitoare la vinovăția reacționarilor din Simbirsk, însă el a murit subit pe drum, iar servieta sa a dispărut și nu a mai fost găsită niciodată.

Oricum, incendiul din piața Apraksin a avut urmări foarte triste. După izbucnirea lui, Alexandru al II-lea a păşit fățiș pe calea reacțiunii. La 12 iunie a fost arestat Cernîșevski și întemnițat în fortăreața Petropavlovsk *. Cercurile influente din societatea Petersburgului și a Moscovei au lepădat imediat haina liberală și au pornit nu numai împotriva partidului extremist, ci și împotriva celui al moderaților. La cîteva zile după incendiu m-am dus să-l vizitez pe vărul meu, care era ofițer în garda țarului. În cazarma cavaleriei de gardă, unde locuia, întîlnisem deseori ofițeri care simpatizau cu Cernîșevski. Pînă atunci și vărul meu fusese un pasionat cititor al revistei „Sovremennik", însă acum mi-a adus cîteva numere ale revistei, le-a pus pe masă în fața mea spunînd : „De-acum, după *toate acestea,* nu mai vreau să am nimic comun cu aceste scrieri incendiare. Mi-ajunge !" Aceste cuvinte reflectau opinia „întregului Petersburg". A devenit indecent să discuți despre reforme. Atmosfera era suprasaturată de spirit reacționar. Revistele „Sovremennik" și „Russkoe slovo" („Cuvîntul rus") au fost suspendate. Școlile duminicale de tot felul au fost interzise. Au început arestări în masă. La Petersburg s-a decretat starea de război.

Peste două săptămîni, la 13 iunie, a sosit, în sfîrșit, ziua mult așteptată de cadeți și de paji. Alexandru al II-lea ne-a supus unui fel de examen sumar asupra formațiilor militare. Noi comandam companii, iar eu călăream țanțoș în fața batalionului de marș format din absolvenți, îndeplinind funcția de „ofițer inferior de stat-major". Pe urmă am fost promovați cu toții ofițeri.

După terminarea paradei, Alexandru al II-lea a comandat cu glas tare : „Ofițerii promovați, la mine !" L-am înconjurat pe țar. El a rămas pe cal. L-am văzut atunci pe Alexandru într-o lumină cu totul nouă. În fața mea stătea în toată înălțimea sa ferocele pacificator al Poloniei și spînzurător din ultimii ani. Și-a dat în întregime arama pe față în cuvîntarea sa, și din ziua aceea mi-a devenit odios.

A început pe un ton liniștit : „Vă felicit. Acum sînteți ofițeri". A vorbit despre îndatoririle militare și despre credința față de țar, așa cum se vorbește de obicei în asemenea ocazii. Pe urmă i-a apărut pe față o expresie de răutate, de cruzime, și s-a pornit să țipe cu glasul pătruns de ură, rostind răspicat fiecare cuvînt : „Dacă însă, ferească Dumnezeu, vreunul dintre voi îl va trăda pe țar, va trăda tronul și patria, va fi supus rigorilor legii, fără cea mai mică în-gă-du-in-ță !..."

În ziua următoare, la 14 iunie, la Modlin au fost împușcați din ordinul său trei ofițeri, iar soldatul Șur a fost bătut cu vergile pînă și-a dat duhul.

„Reacțiunea e în plină ofensivă" — mi-am spus la întoarcerea de la paradă.

Pe Alexandru al II-lea l-am mai văzut o dată înaintea plecării mele din Petersburg. La cîteva zile după absolvirea școlii toți ofițerii i-au fost prezentați la palat. Uniforma mea, mai mult decît modestă, cu faimoșii șalvari cenușii, a atras atenția tuturora. Tot mereu trebuia să satisfac curiozitatea ofițerilor de toate gradele care mă întrebau ce fel de uniformă mai e și asta. Pe atunci, oastea căzăcească de pe Amur era cea mai recent formată unitate a armatei ruse, așa încît stăteam aproape la capătul unui lung șir de cîteva sute de ofițeri ce urmau să-i fie prezentați țarului. Alexandru al II-lea a dat de mine și m-a întrebat :

— Va să zică pleci în Siberia ? Așadar, tatăl tău a consimțit ?

Am răspuns afirmativ.

— Și nu ți-e frică să pleci atît de departe ?

I-am răspuns cu ardoare :

— Nu. Vreau să muncesc, iar în Siberia sînt atîtea de făcut pentru aplicarea reformelor proiectate.

Alexandru al II-lea m-a privit țintă. A rămas cîteva clipe pe gînduri, apoi, cu privirea pierdută în gol, mi-a spus : „Bine, pleacă. Oriunde poți fi util". Iar pe față i-a apărut o expresie de oboseală, de apatie totală, care m-a făcut să mă gîndesc : „E un om sfîrșit. De-acum are să cedeze toate pozițiile".

Petersburgul luase un caracter sumbru. Pe străzi circulau detașamente de soldați. Patrulele căzăcești înconjuraseră palatul. Fortăreața Petropavlovsk se umpluse de deținuți politici. Oriunde pășeam, vedeam același lucru —

triumful reacțiunii. Părăseam Petersburgul fără părere de rău.

Treceam zilnic pe la Departamentul cazacilor, rugînd să-mi fie făcute mai repede formele de plecare. Iar cînd au fost gata, am pornit în grabă spre Moscova, la fratele meu Saşa.

II

Cei cinci ani petrecuți în Siberia au fost pentru mine o adevărată școală de cercetare a vieții și a firii omenești. Am venit în contact cu fel de fel de oameni, dintre cei mai buni și dintre cei mai răi, dintre cei aflați în vîrful scării sociale și dintre cei ce vegetează și roiesc pe ultimele ei trepte : vagabonzii și așa-numiții delincvenți incorigibili. I-am văzut pe țărani în viața lor de toate zilele și am constatat cît de puțin le poate da guvernul, chiar dacă e animat de cele mai bune intenții. În sfîrșit, lungile călătorii — în timpul cărora am parcurs peste șaptezeci de mii de verste cu poștalionul, cu vaporul, cu barca și mai cu seamă călare — mi-au călit într-un mod uimitor sănătatea. Călătoriile m-au învățat totodată cît de puțin îi trebuie unui om atunci cînd iese din cercul magic al conveniențelor civilizației. Aș putea scrie un volum întreg despre această perioadă a vieții mele, însă sînt nevoit s-o amintesc doar în treacăt.

Siberia nu e un teritoriu înghețat, acoperit veșnic de zăpadă, populat numai de surghiuniți, așa cum și-o imaginează străinii și cum nu de mult ne-am închipuit-o și noi. Vegetația Siberiei seamănă, în ceea ce privește bogăția ei, cu flora Canadei de sud. Există o analogie și în poziția lor geografică.

În 1862 conducerea administrației Siberiei era formată din oameni foarte culți și, în genere, administrația era cu mult mai bună decît cea a oricărei gubernii din Rusia europeană. Timp de cîțiva ani postul de guvernator general al Siberiei de Răsărit fusese ocupat de contele N. N. Muraviov *. Era un om remarcabil, foarte inteligent, activ, fermecător, dornic să muncească pentru prosperitatea ținutului. Ca toți oamenii de acțiune crescuți la școala guvernului, în adîncul sufletului Muraviov era un despot ;

dar totodată nutrea convingeri progresiste, iar o republică democratică nu l-ar fi satisfăcut pe deplin.

Cînd am ajuns la Irkutsk, valul reacțiunii stîrnit la Petersburg încă nu ajunsese pînă în capitala Siberiei de Răsărit. Am fost foarte bine primit de tînărul guvernator-general Korsakov, care tocmai îl înlocuise pe Muraviov. Korsakov mi-a declarat că e bucuros să aibă în preajma sa oameni cu convingeri liberale. Nu-i venea să creadă că alesesem Siberia din propria mea dorință. Era convins că fusesem trimis în Siberia din cauza vreunei greșeli săvîrșite... După ce i-am explicat cum stau lucrurile, s-a mulțumit să adauge :

— La urma urmelor, pe mine treaba asta nu mă interesează.

Adjunctul lui Korsakov era un general tînăr, de vreo treizeci și cinci de ani, Kukel, care ocupa funcția de șef de stat-major al Siberiei de Răsărit (el m-a luat imediat ca aghiotant). De îndată ce am făcut cunoștință, m-a condus într-o cameră din locuința sa, în care am găsit cele mai bune reviste rusești, precum și o colecție completă a publicațiilor revoluționare editate de Herzen la Londra. În scurt timp am devenit buni prieteni.

Pe vremea aceea, B. K. Kukel deținea provizoriu postul de guvernator al ținutului Transbaikalia și după cîteva săptămîni am trecut împreună Baikalul, pornind spre răsărit, către Cita. Aici, fără să-mi pierd timpul, m-am consacrat în întregime marilor reforme aflate pe atunci în studiu.

Am devenit secretarul a două comitete : cel pentru reforma regimului închisorilor și al întregului sistem al deportărilor — și cel pentru elaborarea proiectului de autoguvernare a orașelor. M-am apucat de lucru cu tot entuziasmul unui tînăr de nouăsprezece ani, am citit mult despre dezvoltarea istorică a acestor instituții din Rusia și despre situația actuală a celor similare din Europa occidentală. Pe scurt, desfășuram o muncă foarte serioasă. Chiar și azi, privind-o din perspectiva cîtorva decenii, pot spune cu toată sinceritatea că dacă autoguvernarea ar fi fost realizată după modestul plan elaborat de noi atunci, orașele siberiene ar fi avut acum cu totul altă înfățișare. Dar, după cum se va vedea, din munca noastră n-a ieșit nimic.

Nu duceam lipsă nici de alte sarcini curente.

— Trăim într-o epocă măreață, dragul meu prieten,

așa că trebuie să muncești. Ține minte că ești secretarul tuturor comitetelor existente, ca și al celor viitoare — îmi spunea uneori Kukel. Și eu munceam cu o energie îndoită *.

Exemplul de mai jos va arăta care au fost rezultatele. Într-o plasă din ținutul Transbaikalia funcționa asesorul de judecătorie M., un om care comitea niște fapte de neconceput. Îi jefuia pe țărani, îi bătea fără milă, chiar și pe femei, fapt care contravenea legii. Dacă îi pica în mînă un caz penal, îi lăsa să putrezească în temniță pe cei ce nu-i puteau da mită. Kukel l-ar fi alungat de mult, însă cei din Irkutsk nu erau de acord cu această măsură, pentru că M. avea protectori puternici la Petersburg. După multe șovăieli, s-a luat hotărîrea să plec și să fac o anchetă la fața locului, pentru a aduna probe împotriva asesorului **. Sarcina nu era ușoară, fiindcă țăranii, speriați, care știau foarte bine că pînă la Dumnezeu te mănîncă sfinții, nu se încumetau să dea declarații. La început, chiar și o femeie pe care asesorul o bătuse cu nuiele s-a temut să depună mărturie. Abia după ce am trăit timp de două săptămîni printre țărani și le-am cîștigat încrederea, au ieșit la iveală toate matrapazlîcurile lui M. Am strîns probe zdrobitoare, și asesorul a fost obligat să-și dea demisia. Cu atît mai mare ne-a fost mirarea cînd, peste cîteva luni, am aflat că același M. a fost numit șef al poliției județene în Kamceatka ! Acolo putea să-i jefuiască în voie pe băștinași, ceea ce, se-nțelege, a și făcut în așa măsură, încît după cîțiva ani s-a întors bogat la Petersburg. Acum colaborează din cînd în cînd la ziarele conservatoare și, bineînțeles, face paradă în postura de „rus get-beget".

Așa cum am spus, valul reacțiunii încă nu ajunsese în Siberia. Surghiuniții politici se bucurau de un regim cît se poate de blînd, la fel ca pe timpul lui Muraviov.

Cu toate acestea, furtuna se apropia din ce în ce mai mult. Apoi a măturat totul din calea ei, mai ales după izbucnirea răscoalei din Polonia.

III

În ianuarie 1863 Polonia s-a răsculat împotriva stăpînirii rusești. Au fost formate detașamente de răsculați și a început un război care a durat un an și jumătate. Emigranții aflați la Londra *** implorau comitetele revoluționare poloneze să amîne dezlănțuirea răscoalei, deoarece

prevedeau că revoluția va fi înfrîntă și va atrage după sine suspendarea reformelor din Rusia. Dar nu se mai putea face nimic. Crîncenele răfuieli ale cazacilor cu manifestațiile naționaliste din 1861 de pe străzile Varșoviei, crudele execuții nemotivate care le-au urmat, i-au adus la desperare pe polonezi. Anglia și Franța le promiseseră sprijin ; zarurile au fost aruncate.

Cauza polonezilor nu s-a bucurat niciînd în Rusia de o simpatie atît de mare ca în acest moment. Aici nu mă refer la revoluționarii ruși. În anii aceia chiar și mulți oameni cu convingeri moderate își exprimau fățiș părerea că pentru Rusia ar fi mult mai avantajos să aibă în Polonia un vecin prieten decît o țară supusă purtîndu-i dușmănie. Polonia nu-și va pierde niciodată caracterul său național, pentru că acesta e prea puternic reliefat. Ea are și va avea o artă proprie, o literatură proprie și o industrie proprie. Rusia o poate ține înrobită numai cu ajutorul forței brutale, iar o asemenea situație a favorizat totdeauna și va favoriza și de aici înainte un regim de asuprire și în Rusia. Cînd a izbucnit revoluția din 1863, cîțiva ofițeri ruși au refuzat să lupte împotriva polonezilor, iar unii au trecut deschis de partea lor și au murit fie pe eșafod, fie pe cîmpul de luptă *. Fondurile necesare revoluției erau adunate în toată Rusia, iar în Siberia această acțiune se desfășura chiar pe față. În universități studenții îi echipau pe colegii lor care plecau să lupte în rîndurile răsculaților.

Deodată, în toiul acestor frămîntări generale, s-a răspîndit vestea că în noaptea de 10 ianuarie răsculații i-au atacat pe soldații încartiruiți prin sate și i-au măcelărit pe cei surprinși în somn, deși în ajun părea că între populație și armată domnesc relații amicale. Incidentul a fost întrucîtva exagerat, însă, din păcate, știrea cuprindea și un miez de adevăr. Se înțelege că cele întîmplate au făcut o impresie deprimantă asupra lumii. Reînvia vechea dușmănie dintre cele două popoare, atît de înrudite prin originea lor, dar atît de diferite prin caracterul lor național.

Încetul cu încetul, această impresie proastă s-a estompat într-o anumită măsură. Lupta dîrză a polonezilor care s-au distins totdeauna prin vitejie, energia susținută cu care rezistau unei armate uriașe au trezit curînd din nou simpatia față de acest popor eroic. În același timp însă, s-a aflat că comitetul revoluționar revendică restaurarea Poloniei în vechile ei hotare, incluzînd Ucraina, a cărei populație ortodoxă îi ura pe pani și se răsculase nu o dată în

cursul ultimelor trei secole împotriva lor, dezlănțuind masacre sîngeroase.

Pe lîngă aceasta, Napoleon al III-lea și Anglia au început să amenințe Rusia cu o nouă intervenție armată, și această simplă amenințare le-a dăunat polonezilor mai mult decît toate celelalte pricini luate împreună. În sfîrșit, partea radicală a societății ruse s-a convins cu regret că în Polonia prevalează curentul pur naționalist. Guvernul revoluționar nu se gîndea de loc la împroprietărirea iobagilor, și guvernul rus n-a scăpat prilejul de a folosi această greșeală, erijîndu-se în ocrotitor al iobagilor împotriva panilor polonezi.

Cînd în Polonia a început revoluția, în Rusia toată lumea a crezut că ea va lua un caracter democratic-republican și că *Rzad-ul* popular îi va elibera, pe baze largi democratice, pe țăranii care luptau pentru independența patriei.

Dar nu s-a făcut nimic din toate acestea. Au învins șleahticii și partidul pur naționalist, iar marea problemă a eliberării iobagilor a trecut pe ultimul plan. Drept urmare, guvernului rus i-a fost oferită posibilitatea de a-i cîștiga pe țăranii polonezi împotriva revoluționarilor *.

El a profitat din plin de această greșeală. Alexandru al II-lea l-a trimis în Polonia pe N. Miliutin, dîndu-i împuterniciri speciale de a-i elibera pe țărani după planul pe care acesta intenționa să-l pună în aplicare în Rusia, fără să țină seama dacă prin această eliberare îi va ruina sau nu pe moșieri.

— Plecați în Polonia și aplicați acolo împotriva moșierilor planul dumneavoastră roșu —, i-a spus Alexandru al II-lea lui Miliutin.

Si Miliutin, împreună cu prințul Cerkasski și mulți alții, a făcut, într-adevăr, tot posibilul ca să ia pămîntul de la moșieri și să-l împartă în mari loturi de împroprietărire țăranilor.

E lesne de închipuit ce impresie au făcut toate acestea asupra țăranilor. Vărul meu Piotr Nikolaevici Kropotkin, fratele ofițerului de gardă de care am amintit mai sus, se afla în Polonia sau în Lituania cu regimentul de ulani de gardă, în care își făcea serviciul.

— Bandele înarmate ale răsculaților controlau întregul ținut — povestea vărul meu. — Nu numai că n-am reușit să le zdrobim, dar nici măcar nu le-am putut găsi. Bandele acestea atacau fără încetare micile noastre detașamente și,

cum răsculaţii erau luptători excelenţi, cunoşteau la perfecţie terenul şi erau sprijiniţi de populaţie, sufeream înfrîngere după înfrîngere. Lucrurile au mers aşa timp de cîteva luni, fără vreo speranţă în încetarea grabnică a luptelor, pînă au sosit Miliutin şi Cerkasski. De îndată ce i-au eliberat pe ţărani şi le-au dat pămîntul, toate s-au schimbat dintr-o dată. Ţăranii au trecut de partea noastra şi au început să ne ajute la prinderea răsculaţilor. Revoluţia luase sfîrşit.

În Siberia am stat deseori de vorbă pe această temă cu diverşi polonezi surghiuniţi. Unii dintre ei şi-au dat seama de greşeala săvîrşită. O revoluţie trebuie să fie, de la bun început, un act de justiţie faţă de „cei umiliţi şi obidiţi", nu o promisiune de îndreptare a răului în viitor, altfel e cu siguranţă sortită eşecului. Din nefericire, se întîmplă deseori ca, absorbiţi de problemele de politică şi de tactică militară, conducătorii să uite esenţialul. Revoluţionarii care nu reuşesc să convingă masele că pentru ele începe o viaţă nouă pregătesc pieirea sigură a propriei lor cauze.

Urmările dezastruoase pe care le-a avut revoluţia pentru Polonia sînt cunoscute ; ele aparţin deja istoriei. Nimeni nu ştie însă cu exactitate cite mii de oameni au murit pe cîmpul de luptă, cîte sute de oameni au fost spînzuraţi şi cîte zeci de mii au fost deportaţi în guberniile din interiorul Rusiei şi în Siberia.

Pentru Rusia urmările au fost la fel de dezastruoase.

Cel mai rău a fost faptul că însăşi opinia publică a cotit dintr-o dată pe calea reacţiunii. Katkov a devenit eroul zilei şi făcea acum paradă în postura de „patriot" rus, atrăgînd după sine o parte importantă a societăţii petersburgheze şi moscovite. El îi taxa imediat drept „trădători" pe toţi cei ce cutezau să mai pomenească de reforme.

Curînd valul reacţiunii a ajuns şi pînă în ţinutul nostru îndepărtat. Într-o zi, prin februarie sau martie 1863, a sosit de la Irkutsk la Cita un curier călare cu o scrisoare. Ea cuprindea ordinul ca generalul Kukel să părăsească neîntîrziat postul de guvernator al ţinutului Transbaikalia, să se întoarcă la Irkutsk şi să aştepte acolo alte dispoziţii, „fără să mai ia în primire postul de şef al statului-major".

De ce ? Ce-nsemnau toate acestea ? Scrisoarea nu conţinea nici o explicaţie. Nici măcar guvernatorul general, care era bun prieten cu Kukel, nu îndrăznise să adauge vreo explicaţie la această scrisoare misterioasă. Să însemne oare că Kukel va fi dus la Petersburg încadrat de doi jan-

darmi, iar acolo va fi îngropat de viu într-un mormînt de piatră din fortăreaţa Petropavlovsk ? Orice era cu putinţă. Mai tîrziu am aflat că aşa se intenţionase. Şi chiar aşa s-ar fi procedat de n-ar fi fost energica intervenţie a contelui Nikolai Muraviov-Amurski, care-l implorase personal pe ţar să-l cruţe pe Kukel.

A sosit noul guvernator — un om blajin şi nepăsător. Dîndu-mi seama că nu e timp de pierdut, m-am apucat cu energie îndoită de lucru şi am terminat proiectul de reformă al regimului închisorilor şi pe cel al autoguvernării oraşelor. Guvernatorul mi-a discutat referatele, a făcut tot felul de obiecţii, dar pînă la urmă a semnat proiectele şi le-a expediat la Petersburg. Acolo însă reformele nu mai erau dorite. Proiectele noastre mai zac şi acum în capitală, laolaltă cu sute de alte rapoarte de acelaşi fel înaintate din toate părţile Rusiei. În 1886 Kennan a găsit sistemul deportărilor exact cum îl lăsasem în 1867.

Chiar a doua zi după sosirea lui la Londra din călătoria întreprinsă în Siberia, Kennan ne-a invitat pe mine, pe Stepneak, pe Ceaikovski şi pe încă un emigrant rus. Seara ne-am dus la el într-un mic hotel din apropiere de Charing-Cross. Spre marea noastră uimire, Kennan nu numai că vorbea la perfecţie rusește, dar cunoştea despre Siberia tot ce merita să fie reţinut. Noi patru cunoşteam pe mulţi dintre deportaţii aflaţi în Siberia şi l-am asaltat pe Kennan cu întrebări : „Unde-i cutare ? S-a însurat ? E fericit în căsnicie ? Arată bine ?“ Kennan îi cunoştea pe toţi.

După ce a luat sfîrşit acest interogatoriu, eu l-am întrebat :

— Domnule Kennan, nu ştiţi cumva dacă la Cita a fost construit un foişor de foc ?

Stepneak m-a privit de parcă mi-ar fi imputat excesul de curiozitate. Kennan însă a izbucnit în rîs, şi eu la fel. Tot rîzînd, ne-am întrebat unul pe celălalt :

— Cum ? Şi asta o ştiţi ?

— Şi dumneavoastră la fel ?

— Vasăzică tot l-au construit ?

— Da, după devizul dublat !

Şi tot aşa mai departe. În cele din urmă a intervenit Stepneak şi, cu cel mai aspru ton de care era capabilă firea sa blajină, a protestat :

— Da' spuneţi-ne o dată şi nouă de ce rîdeţi !

Atunci Kennan a povestit istoria foişorului de foc din Cita, pe care cititorii cărţii sale probabil că şi-o amintesc.

În 1855, locuitorii orașului Cita au vrut să clădească un foișor de foc și au strîns banii necesari. Devizul însă trebuia trimis la Petersburg. A ajuns la ministrul de interne, dar s-a întors aprobat la Cita abia peste doi ani, cînd prețul materialului lemnos și al mîinii de lucru crescuse mult în acest oraș tînăr, aflat în plină dezvoltare. Asta s-a întîmplat în 1862, cînd locuiam la Cita. A fost întocmit un nou deviz și înaintat din nou la Petersburg. Povestea s-a repetat de cîteva ori și s-a tărăgănat timp de douăzeci si cinci de ani, pînă ce locuitorii orașului și-au pierdut răbdarea, înaintînd un deviz cu cifre aproape dublate. Atunci acest deviz colosal a fost aprobat cu tot dichisul la Petersburg. Astfel și-a dobîndit orașul Cita un foișor de foc.

În ultimii ani am avut deseori ocazia să auzim că Alexandru al II-lea a făcut o mare greșeală stîrnind atît de multe nădejdi pe care ulterior nu le-a putut împlini. Se spune că astfel și-a pregătit propria sa pieire. Din cele povestite mai sus — iar istoria orășelului Cita era identică cu istoria întregii Rusii — se vede că Alexandru al II-lea a făcut un rău și mai mare. El nu numai că a trezit speranțe, ci, cedînd temporar curentului epocii, i-a îndemnat pe oamenii din toată Rusia la o muncă constructivă, i-a făcut să iasă din domeniul nădejdilor și viselor, dîndu-le, ca să spunem așa, posibilitatea palpabilă de a fi aproape de înfăptuirea reformelor deja maturizate. I-a făcut pe oameni să înțeleagă ce lucruri pot fi înfăptuite imediat și cît de ușor pot fi ele realizate. Alexandru al II-lea i-a convins să-și sacrifice o parte din idealuri, ce nu puteau fi imediat înfăptuite, și să pretindă doar cele practic realizabile la timpul respectiv. Iar cînd idealurile lor s-au transpus în legi care nu mai aveau nevoie decît de sancțiunea țarului pentru a deveni realitate, el a refuzat să le semneze. Nici un reacționar n-a afirmat, nici unul n-a îndrăznit vreodată să afirme că lipsa de drepturi a țărănimii înainte de reformă, absența autoguvernării orașelor și vechiul sistem de deportare ar fi fost bune și vrednice a fi menținute. Nimeni n-a cutezat să susțină așa ceva. Și totuși, de frică lucrurile au fost lăsate așa cum erau. Timp de treizeci și cinci de ani au fost trecuți în rîndul „suspecților" toți cei ce au îndrăznit să susțină necesitatea unor schimbări. Simpla teamă de înfricoșătorul cuvînt „reforme" a făcut ca instituții condamnate de toată lumea și recunoscute de toți drept vestigii putrede ale trecutului să fie lăsate să dăinuie.

IV

Mi-am dat seama că nu mai am ce face la Cita, deoarece reformelor li se pusese capăt, și în primăvara anului 1863 am acceptat bucuros propunerea de a pleca cu convoaiele de vase pe Amur.

Întreaga regiune întinsă de pe malul stîng al Amurului ca și țărmul Oceanului Pacific pînă la Golful Petru cel Mare... i-a atras timp de două secole pe locuitorii Siberiei... Așa a luat naștere ideea de a întemeia de-a lungul Amurului și a rîului Ussuri, pe o întindere de peste trei mii cinci sute de verste, un lanț de staniție, stabilind în felul acesta o bună comunicație între Siberia și țărmul Oceanului Pacific. Pentru înființarea staniților era însă nevoie de coloniști, pe care Siberia răsăriteană nu-i putea da. Atunci Muraviov a recurs la niște măsuri ieșite din comun. Ocnașilor care-și ispășiseră pedeapsa de muncă silnică și fuseseră înscriși să lucreze în întreprinderile statului le-au fost redate drepturile civile și au fost înrolați în oastea cazăcească din ținutul Transbaikalia. Apoi o parte dintre ei au fost colonizați pe Amur și pe Ussuri. În felul acesta au luat naștere două noi armate cazăcești.

Pe urmă Muraviov a obținut punerea completă în libertate a mii de ocnași (majoritatea ucigași și tîlhari), pe care a hotărît să-i statornicească drept coloniști liberi pe cursul de jos al Amurului. În ziua trimiterii lor din Kara spre noile locuri, înainte de a-i sui pe plutele cu care urmau să pornească la vale pe Șilka și pe Amur, Muraviov le-a rostit o cuvîntare : „Plecați cu Dumnezeu, copii. Acum sînteți oameni liberi. Lucrați pămîntul, faceți din el un ținut rusesc și începeți o viață nouă", și tot așa mai departe. Țărăncile rusoaice îi urmează aproape întotdeauna de bunăvoie în Siberia pe bărbații lor surghiuniți. De aceea, coloniștii aveau și familiile cu ei. Dar existau și bărbați neînsurați, care i-au spus lui Muraviov : „Mujicul fără muiere nu face nici două parale, așa că trebuie să ne însurăm". Guvernatorul general s-a declarat imediat de acord. A poruncit să fie puse în libertate ocnașele și le-a propus să-și aleagă cîte un bărbat, căci nu era timp de pierdut. Apele umflate de primăvară ale rîului Șilka scădeau repede, așa că plutele trebuiau să pornească. Atunci Muraviov le-a poruncit coloniștilor să se alinieze perechi-perechi pe mal, le-a binecuvîntat și le-a spus : „Copii, vă cunun. Să aveți

înțelegere unii față de alții, iar voi, bărbaților, să nu vă purtați urît cu nevestele voastre și să trăiți în fericire".

I-am văzut pe acești colonișți după șase ani de la scena descrisă mai sus. Satele lor erau sărace, pentru că terenul arabil trebuia smuls pădurii, însă, în linii mari, ideea lui Muraviov a fost realizată, iar căsniciile binecuvîntate de el n-au fost mai puțin fericite decît altele. Bunul și înțeleptul episcop Innokenti al Amurului a recunoscut ulterior aceste căsătorii drept legitime, la fel și pe copiii rezultați din ele, dispunînd să se facă însemnările cuvenite în registrele bisericești.

Mai puțin succes a avut Muraviov cu un alt lot de coloniști. Avînd nevoie de cameni pentru colonizarea Siberiei răsăritene, Muraviov a trecut în rîndul coloniștilor două mii de soldați din batalioanele disciplinare. Ei au fost repartizați ca fii adoptivi în familiile căzăcești sau au constituit arteluri agricole de burlaci în satele din Siberia răsăriteană. Însă cei zece sau douăzeci de ani de viață cazonă, petrecuți în disciplina îngrozitoare din timpul lui Nicolaie, nu puteau de bună seamă constitui o școală pregătitoare pentru munca agricolă. „Feciorii" au fugit de la „părinți", s-au alăturat populației fără căpătîi, vagabonzilor de la orașe, umblînd după cîștiguri întîmplătoare, bînd toți banii agonisiți și așteptînd fără grijă, ca păsările cerului, să le pice o nouă ocazie de cîștig.

Se înțelege că această gloată pestriță alcătuită din cazaci din Transbaikalia, din ocnași eliberați și din „feciori" colonizați în pripă și fără nici o pregătire pe malul Amurului, nu putea prospera. mai ales pe cursul inferior al fluviului și pe Ussuri, unde fiecare palmă de pămînt trebuia smulsă pădurii virgine subtropicale, unde ploile torențiale, aduse în luna iulie de muson, inundau terenuri vaste, unde milioanele de păsări migratoare ciuguleau deseori culturile. Toate aceste grele condiții au dus populația staniților de pe cursul inferior al fluviului mai întîi la desperare, apoi la apatie.

Din această cauză trebuiau trimise anual convoaie întregi de șlepuri încărcate cu sare, făină, carne sărată și altele, atît pentru aprovizionarea armatei, cît și a coloniștilor de pe cursul inferior al Amurului. În acest scop erau construite în fiecare an la Cita aproximativ o sută cincizeci de șlepuri care coborau pe apele umflate de primăvară ale rîurilor Ingoda și Șilka și ale fluviului Amur.

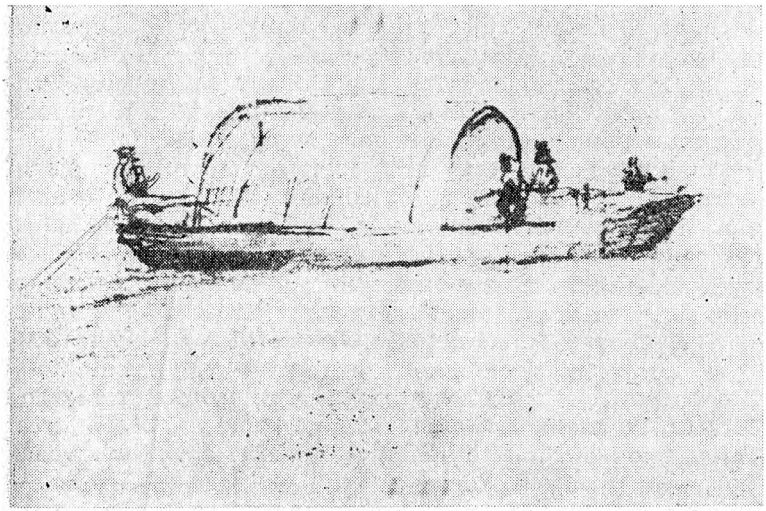

Călătorie pe Amur.
Schiță în creion a lui P. A. Kropotkin

Toată flotila a fost împărțită în detașamente de cîte douăzeci-treizeci de vase, conduse de ofițeri cazaci și de funcționari. Cei mai mulți dintre ei nu se prea pricepeau într-ale navigației, însă se putea măcar avea încredere în ei că nu vor fura proviziile, raportînd apoi că au fost înghițite de valuri. Am fost numit ajutor al comandantului tuturor convoaielor din acel an, maiorul Malinovski.

Numai cei ce au văzut Amurul sau cunosc fluviile Mississippi sau Yangtze își pot imagina cît de lat devine Amurul după confluența sa cu rîul Sungari și ce valuri uriașe se ridică pe el pe timp urît. Vîntul rece de răsărit stîrnește pe Amur și pe brațele sale o agitație de necrezut. Situația devine însă și mai gravă cînd vine taifunul din Marea Chinei.

Am trăit o astfel de furtună la vreo patru sute de verste mai jos de Habarovsk. Pe Malinovski, comandantul convoaielor, l-am ajuns din urmă la Blagoveșcensk. Am călătorit împreună pe Amurul inferior într-o barcă mare, acoperită, pe care el a echipat-o cu pînze, așa că puteam să manevrăm cu ele, iar cînd s-a pornit furtuna am reușit să ajungem la un loc ferit și să ne adăpostim într-un braț al fluviului. Am stat aici două zile, cît a bîntuit furtuna. A

început să ne îngrijoreze foarte mult soarta șlepurilor noastre. Era limpede că dacă porniseră în cursul dimineții, atunci nu s-au mai putut refugia din calea vîntului. Probabil că vîntul le-a împins spre mal, unde furia furtunii și violența valurilor erau deosebit de puternice, unde talazurile uriașe trebuie să le fi izbit de țărmul abrupt. În acest caz șlepurile erau iremediabil pierdute. Ele n-ar fi putut rezista unor asemenea izbituri. Eram aproape siguri că tot convoiul de șlepuri era distrus.

Îndată ce furtuna a mai slăbit, ne-am grăbit s-o pornim la drum. După socotelile noastre, trebuia să ajungem curînd din urmă două detașamente de șlepuri, dar a trecut o zi, au trecut două și nici urmă de convoi. Lui Malinovski i-au pierit somnul și pofta de mîncare și avea o înfățișare de parcă tocmai se sculase după o boală grea. Seara, cînd am dat în sfîrșit de un sat, am aflat că șlepurile nu trecuseră, dar că în ajun plutiseră pe apă multe sfărîmături. Nu mai exista nici o îndoială că fuseseră pierdute cel puțin patruzeci de șlepuri cu o încărcătură de o sută douăzeci de mii de puduri [1]. Asta însemna foamete inevitabilă în primăvara viitoare pe cursul inferior al Amurului dacă alte alimente nu vor ajunge la timp, deoarece toamna se apropia și navigația urma să fie întreruptă curînd.

Ne-am consfătuit și am hotărît ca Malinovski să pornească cît se poate de repede spre gurile Amurului, la Nikolaevsk. Poate va reuși să cumpere grîne în Japonia înainte de închiderea navigației. Eu urma s-o iau în susul fluviului, să stabilesc ce s-a pierdut, pe urmă să ajung cît mai repede la Cita cu orice mijloace : cu barca, călare sau cu vaporul, dacă întîlnesc vreunul. Cu cît voi ajunge mai curînd și voi anunța autoritățile din Cita să trimită în aval alimente, cu atît va fi mai bine. Poate că ele vor ajunge încă în toamnă pînă la cursul superior al Amurului, de unde vor putea fi trimise la vale de îndată ce se va redeschide navigația. Va fi mai ușor de luptat împotriva foametei dacă alimentele vor ajunge măcar cu cîteva săptămîni sau măcar cu cîteva zile mai devreme.

Mi-am început drumul de întoarcere, în lungime de vreo trei mii de verste, cu o barcă mică, schimbînd vîslașii în fiecare sat, adică cam la treizeci de verste.

[1] Măsură de greutate=16,381 kg. — *Nota trad.*

Înaintam foarte încet, însă vaporul dinspre aval nu putea veni mai curînd de două săptămîni, așa că în acest răstimp puteam ajunge pînă la locul naufragiului și să stabilesc dacă a fost salvată o parte din încărcătură. Pe urmă la Habarovsk, la confluența cu rîul Ussuri, mă puteam urca pe vapor. Barca era într-o stare jalnică și furtuna s-a stîrnit iarăși ! Se înțelege că mergeam pe lîngă mal, dar a trebuit să traversăm cîteva brațe destul de largi ale Amurului. În locurile acelea valurile stîrnite de vînt amenințau să ne inunde fragila ambarcațiune. O dată am fost nevoiți să traversăm gura largă de aproape o verstă a unui braț. Valurile scurte se ridicau ca niște dîmburi. Cei doi țărani care vîsleau, albi ca varul, priveau cu groază crestele valurilor dezlănțuite, iar buzele lor învinețite murmurau rugăciuni. Însă cîrmaciul, un flăcău de vreo cincisprezece ani, nu și-a pierdut cumpătul. Se strecura printre valuri atunci cînd coborau, iar cînd se înălțau amenințător în fața noastră, cu o mișcare lină a cîrmei îndrepta barca cu prora peste creastă. Barca lua mereu apă și eu o scoteam cu un urcior vechi, convingîndu-mă însă că intră mai multă apă decît reușesc eu să scot. În timpul acesta două valuri imense au izbit barca și, la semnul unuia dintre vîslași, care tremura, am desfăcut catarama genții grele, plină cu bani de argint și de aramă, care-mi atîrna pe umăr... Am avut parte de asemenea traversări cîteva zile la rînd. După cîteva zile am ajuns, în sfîrșit, la locul unde se petrecuse principalul naufragiu al convoiului nostru. Furtuna nimicise patruzeci și patru de șlepuri. Era imposibil să le fi descărcat pe furtună, așa că fusese salvată doar o infimă parte a alimentelor. Pieriseră în Amur aproximativ o sută de mii de puduri de făină. Am pornit mai departe la drum, ducînd cu mine această știre proastă.

Mergînd cînd cu vaporul, cînd călare, am ajuns în cele din urmă în ținutul Transbaikalia. La Kara am dat de colonelul Pedașenko, guvernatorul ținutului Transbaikalia și prietenul meu, care a luat măsuri de a se trimite imediat un nou transport de alimente. Iar eu m-am grăbit să ajung cu raportul la Irkutsk.

Acolo toți s-au minunat cum de am putut parcurge atît de repede acest drum lung. Eu eram, într-adevăr, foarte istovit și am dormit într-o săptămînă atît de mult, de mi-e rușine și azi să mărturisesc.

— Ei, te-ai refăcut ? — m-a întrebat guvernatorul general după vreo opt sau zece zile de la întoarcerea mea. —

Vei putea să pornești mîine la Petersburg cu misiunea de curier, ca să raportezi personal pierderea șlepurilor ?

Să plec la Petersburg însemna să străbat în cel mult douăzeci de zile, pe drumuri desfundate de toamnă, o distanță de patru mii opt sute de verste pînă la Nijni Novgorod, de unde puteam merge pînă la Petersburg cu trenul ; asta însemna să călătoresc zi și noapte într-o căruță cu coviltir, pentru că nici o trăsură cu arcuri n-ar fi rezistat la un drum atît de lung, plin de hîrtoape înghețate. Însă tentația de a-l revedea pe fratele meu era prea mare ca să pot rezista, așa că am pornit la drum chiar în noaptea următoare. Am trecut peste Obi și Irtîș cînd începuseră deja să curgă sloiurile, care păreau că vor zdrobi în orice clipă barca noastră. Dar cînd am ajuns la rîul Tom, care înghețase tocmai cu o zi înainte, țăranii au refuzat categoric să mă treacă dincolo. După lungi parlamentări mi-au cerut o „adeverință".

— Ce fel de adeverință ? — i-am întrebat.

— Uite, scrieți pe hîrtie așa : „Eu, subsemnatul, adeveresc prin prezenta că m-am înecat din voia lui Dumnezeu, și nu din vina țăranilor", și ne dați nouă adeverința asta.

— S-a făcut. V-o dau pe malul celălalt.

Toți s-au înveselit și au hotărît ca un flăcău (l-am ales pe el pentru privirea sa isteață și îndrăzneață) să pornească pe jos înainte ca să încerce rezistența gheții. Eu voi merge al doilea, cu geanta cu acte pe umăr, și amîndoi vom fi ținuți de niște hățuri lungi de către țăranii ce ne vor urma la o oarecare distanță. Unul din ei va duce un braț de paie pe care-l va așterne pe gheață în locul unde se va dovedi slabă.

Așa am și făcut. Doar într-un singur loc a trebuit să așternem paiele pentru mai mare siguranță.

În cele din urmă am ajuns la Moscova, unde fratele meu m-a întîmpinat în gară, și apoi am plecat imediat amîndoi la Petersburg.

Mare lucru-i și tinerețea. După această călătorie groaznică, care a durat fără întrerupere douăzeci și patru de zile și nopți, am ajuns dis-de-dimineață la Petersburg, am predat în aceeași zi documentele și n-am omis s-o vizitez pe una din mătușile mele, sau mai bine zis pe o verișoară a mea. Ea radia de bucurie.

— Azi avem o serată de dans. Vii și tu ? — m-a întrebat.

— Bineînțeles, a fost răspunsul meu.

Și nu numai că m-am dus, dar am și dansat pînă în zori.

Umblînd pe la autoritățile din Petersburg, am înțeles de ce m-au trimis tocmai pe mine cu raportul. La început nimeni n-a vrut să dea crezare poveștii cu naufragiul șlepurilor.

— Ai fost chiar dumneata personal acolo ? Ai văzut sfărîmăturile cu ochii dumitale ? Ești pe deplin convins că n-au furat *ei* încărcătura și ți-au arătat numai așa, ca să te prostească, resturile cîtorva șlepuri ? Iată întrebările la care a trebuit să răspund mereu.

Înalții funcționari care conduceau la Petersburg treburile siberiene erau adorabili prin totala lor necunoaștere a regiunii.

— Mais, mon cher [1] — mi-a spus unul dintre ei, anume Butkov (el îmi vorbea totdeauna într-un amestec de franceză și rusă) —, este oare cu putință ca pe Neva să naufragieze patruzeci de șlepuri și nimeni să nu le sară în ajutor ?

— Neva ! — am exclamat. — Închipuiți-vă trei sau patru Neve puse una lîngă alta și veți avea o imagine a cursului inferior al Amurului.

— E chiar atît de larg ? — După două minute generalul meu civil flecărea despre tot felul de alte lucruri într-o impecabilă limbă franceză.

Contele N. P. Ignatiev nu mi-a pus multe întrebări, căci cunoștea foarte bine atît Amurul, cît și Petersburgul. Printre glumele și vorbele de duh despre Siberia, care se revărsau din gura lui cu o uimitoare iuțeală, Ignatiev a remarcat :

— Ce bine s-a brodit că ai fost la fața locului și ai văzut naufragiul. Bine au mai aranjat-o trimițîndu-te pe dumneata. Au procedat înțelept. La început nimeni n-a vrut să creadă povestea cu naufragiul șlepurilor, socotind că e vorba de o nouă pungășie. Însă aici lumea te cunoaște bine ca paj, și apoi n-ai stat încă prea multă vreme în Siberia, așa că nu te-ai apuca să le acoperi potlogăriile. Aici te bucuri de încredere.

Singurul om din tot Petersburgul care a avut o atitudine serioasă față de povestea asta a fost Miliutin, ministrul de război. El mi-a pus o serie de întrebări, toate la obiect, și a înțeles pe dată esențialul.

[1] Dar, dragul meu.

V

Am stat puţin la Petersburg şi m-am întors la Irkutsk în aceeaşi iarnă. Peste cîteva luni urma să vină acolo şi fratele meu, care fusese primit ca ofiţer în regimentul de cazaci din Irkutsk.

Cei ce nu cunosc Siberia au impresia că acolo o călătorie pe timp de iarnă e extrem de dificilă. În realitate e mai uşoară decît în orice alt anotimp. Săniile trec cu uşurinţă pe drumul lunecos. Gerul e aspru, dar îl suporţi relativ uşor cînd stai întins în sania largă şi adîncă căptuşită cu pîslă, cum se obişnuieşte în Siberia, acoperit cu două cojoace, ceea ce te face să nu prea simţi gerul nici chiar la patruzeci sau cincizeci de grade sub zero.

La scurt timp am fost numit funcţionar cu însărcinări speciale în problemele căzăceşti pe lîngă guvernatorul general al Siberiei răsăritene. Eram obligat să stau la Irkutsk, dar, la drept vorbind, nu prea aveam de lucru. Din Petersburg fusese dat ordinul tacit să nu se mai propună nici un fel de schimbări şi toate să fie lăsate aşa cum au fost. De aceea am acceptat cu plăcere propunerea de a face cercetări geografice în Manciuria.

Privind harta Asiei, veţi vedea că graniţa Rusiei cu China, care urmează în general paralela cincizeci latitudine nordică, coteşte în ţinutul Transbaikalia brusc spre nord-est. Pe o lungime de patru sute de verste, ea merge în jos de-a lungul rîului Argun, apoi, după ce ajunge la Amur, coteşte pe cursul acestuia înspre sud-est pînă la Blagoveşcensk, aflat chiar pe paralela 50 °. De aceea, între colţul de sud-est al ţinutului Transbaikalia (Novo-Ţuruhaitui) şi cotul de la Blagoveşcensk al Amurului este o distanţă de numai şapte sute de verste în linie dreaptă, pe cînd dacă urmezi cursul rîurilor Argun şi Amur distanţa este de peste o mie cinci sute de verste. Pe lîngă aceasta, călătoria de-a lungul Argunului, care nu e navigabil, este foarte anevoioasă, căci pe cursul său inferior nu există alt drum în afara unei poteci de munte.

În ţinutul Transbaikalia sînt foarte multe vite, şi cazacii care populează colţul de sud-est al ţinutului, proprietari de cirezi bogate, doreau să stabilească o cale directă de legătură cu cursul mijlociu al Amurului, unde s-ar fi găsit pieţe bune de desfacere pentru vitele lor. Făcînd negoţ cu mongolii, cazacii au auzit de la ei că nu e greu de răz-

bătut pînă la Amur dacă se merge spre est peste munții Marele Khingan. Urmînd această direcție, se poate ieși pe vechiul drum chinezesc care traversează Khinganul și duce spre orașul manciurian Merghen (situat pe Nonni, un afluent al rîului Sungari), iar de acolo la Amur există un foarte bun drum de care.

Mi s-a propus să iau conducerea unei caravane de negustori, pe care cazacii voiau s-o echipeze pentru a găsi acest drum, propunere pe care am primit-o cu cea mai mare plăcere. Aceste locuri nu fuseseră vizitate vreodată de un european, iar topograful rus Vaganov, care pornise spre aceste locuri cu puțin timp în urmă, fusese ucis. Doar doi călugări iezuiți venind dinspre sud ajunseseră pe vremea împăratului Kan-și pînă la Merghen, stabilindu-i coordonatele geografice. Însă vastul teritoriu din nord, larg de șapte sute cincizeci de verste și lung de nouă sute, era cu totul necunoscut. Bineînțeles că mai întîi am cercetat materialele în legătură cu el. Dar nici geografii chinezi nu pomenesc nimic despre acest ținut. Legătura dintre Amur și ținutul Transbaikalia avea însă o importanță uriașă. Acum Novo-Țuruhaitui a devenit punctul de plecare al sectorului manciurian al căii ferate transsiberiene. Așadar, noi am fost pionierii unei lucrări de mare importanță.

Exista însă o dificultate. Conform tratatului încheiat, bogdîhanul [1] acordase rușilor dreptul de a face negoț cu imperiul chinez și cu Mongolia, însă Manciuria nu era menționată în el. Se putea lesne considera că intră în prevederile tratatului, dar se putea de asemenea interpreta că nu intră. Autoritățile chineze îl interpretau într-un fel, cele rusești într-alt fel. În afară de aceasta, tratatul vorbea numai despre negustori, dar unui ofițer nu i s-ar fi permis să intre în Manciuria. Așadar, eram nevoit să calc pe pămîntul Manciuriei în chip de negustor. Am cumpărat și am luat în comision de la Irkutsk diferite mărfuri și m-am deghizat în negustor. Guvernatorul general mi-a înmînat un pașaport pe care scria : „Negustorul clasa a doua Piotr Alekseev din Irkutsk împreună cu tovarășii săi" și m-a rugat în glumă să nu-l trădez „chiar dacă autoritățile chineze mă vor aresta și mă vor duce la Pekin, iar de acolo mă vor transporta peste podișul Gobi pînă la granița rusă într-o cușcă urcată pe spinarea unei cămile" (așa își transportau chinezii totdeauna arestații prin Mongolia). Bine-

[1] Titlul în limba mongolă acordat împăratului chinez. — *Nota trad.*

Autoportretul „negustorului clasa a doua Piotr Alekseev"

înțeles că am primit toate condițiile. Unui pasionat al călătoriilor cum eram eu îi venea greu să reziste ispitei de a vizita o regiune în care încă nu călcase nici un european *.

Nu era prea ușor să-mi mențin incognito-ul în timp ce parcurgeam ținutul Transbaikalia. În privința agerimii și curiozității, cazacii îi întrec pe mongoli. Atunci cînd un străin ajunge într-un sat, gazda, deși îl primește pe drumeț cu toată ospitalitatea, îl supune unui adevărat interogatoriu.

Căpitanul Buksghevden, comandantul brigăzii căzăcești din regiune, își cunoștea foarte bine cazacii, așa că am luat măsuri de prevedere. Noi organizasem adeseori la Cita și la Irkutsk spectacole de amatori cu piese ale lui Ostrovski. În aceste piese eu am jucat de cele mai multe ori rolul unor tineri negustori, de aceea studiasem bine apucăturile și felul lor de a vorbi, bineînțeles că și maniera lor de a

bea ceai din farfurioară (performanță pe care am realizat-o încă la Nikolskoe). Acum mi se prezenta ocazia să joc rolul unui negustor nu pe scenă, ci în realitate.

— Luați loc, Piotr Alekseevici — mi s-a adresat căpitanul Buksghevden, după ce pe masa stației de poștă din staniță apăru un samovar care scotea cu zgomot abur.

— Mulțămim dumneavoastră cu toată umilința și iaca ședem ! — am răspuns, așezîndu-mă departe pe marginea scaunului și apucîndu-mă să beau ceai în maniera celor din Moscova. Buksghevden se prăpădea de rîs văzîndu-mă cum suflam în farfurioară cu ochii bulbucați și ronțăiam o bucățică de zahăr, cu care beam vreo trei sau patru pahare de ceai.

Știam că în curînd cazacii vor descoperi totul, dar era important să cîștigăm cîteva zile ca să trec granița înainte de a se afla cine sînt. Se pare că mi-am jucat bine rolul, pentru că peste tot cazacii m-au luat drept negustor. Într-o staniță o bătrînă, la care am tras, m-a întrebat :

— Mai vine cineva în urma ta ?

— Nu știu, măicuță.

— Cum nu știi ? ! Se zice că o să treacă pe-aici un prinț, parcă Rapotski îi zice. Mai vine ?

— Era cum zici, măicuță — am răspuns —. Luminăția sa a vrut într-adevăr să vină din Irkutsk. Da' cum să pornească la drum pe așa o vreme ! A rămas la oraș !

— Că bine zici ! Ce să facă pe vremea aiasta !

Pe scurt, am trecut granița nestingheriți. Mă însoțeau unsprezece cazaci și un tungus, toți călări. Duceam spre vînzare o herghelie de patruzeci de cai și aveam cu noi două căruțe, din care una era teleaga mea. In ea aveam pentru vînzare postav, catifea reiată, ceapraz și alte mărfuri de acest gen. Vedeam singur de cal și de teleagă. Am ales drept conducător al caravanei pe unul dintre cazaci, care urma să ducă tratativele diplomatice cu autoritățile chineze. Toți cazacii cunoșteau limba mongolă, iar tungusul pricepea manciuriana. Cazacii, se înțelege, știau cine sînt, căci unul dintre ei mă văzuse la Irkutsk, dar nimeni nu m-a trădat, pentru că toți își dădeau seama că de tăcerea lor depinde succesul expediției. Eram îmbrăcat într-un halat albastru de bumbac, la fel ca și ceilalți cazaci, și astfel chinezii nu m-au deosebit, iar eu am putut face nestingherit ridicări de plan cu ajutorul busolei.

Într-adevăr, după patru sau cinci zile de mers am ieşit la drumul chinezesc, care urma să ne ducă peste munţii Khingan spre Merghen.

Spre marea mea mirare, am descoperit că trecerea peste crestele muntoase, care pe hartă par atît de îngrozitoare şi inaccesibile, este în realitate foarte uşoară. Am ajuns din urmă pe un bătrîn funcţionar chinez, cu înfăţişarea foarte jalnică, care călătorea agale într-o teleagă înaintea caravanei noastre. După aspectul locurilor puteam să ne dăm seama că urcasem la o mare altitudine. Solul devenise mlăştinos, iar drumul noroios. Tocmai ne gîndeam la greutăţile ce ne aşteaptă la trecerea crestelor, cînd l-am văzut pe bătrînul funcţionar chinez oprindu-se şi coborînd din teleagă lîngă un obó (morman de pietre şi crengi de care sînt prinse fire de păr de cal şi cîrpe) *. A smuls cîteva fire din coama calului şi le-a legat de crengi.

— Ce să-nsemne asta ? — l-am întrebat noi.

— E obó ! De aici apele pornesc spre Amur.

— Şi ăsta e tot Khinganul ?

— Da, tot. Pînă la Amur nu mai sînt alţi munţi. Drumul trece între munţi prin văi.

Întreaga caravană a fost cuprinsă de o puternică emoţie.

— De-aici rîurile curg spre Amur ! Spre Amur ! — au exclamat cazacii. Auziseră mereu de la bătrîni tot felul de poveşti despre marele fluviu, pe ale cărui maluri viţa creşte necultivată, iar stepa, în stare să îmbogăţească milioane de oameni, se întinde pe sute de verste... Am găsit acum un drum scurt spre malurile sale ! Pînă la Amur nu mai existau alte obstacole, căci în fond, Khinganul nu e decît creasta mărginaşă a unui platou înalt, şi nicidecum un lanţ muntos.

Orice călător îşi va putea lesne imagina entuziasmul care m-a cuprins la constatarea acestei neaşteptate descoperiri geografice.

Acum cazacii ardeau de dorinţa de a ajunge cît mai repede la Amur. Peste două săptămîni, cînd am făcut ultimul popas de noapte, la vreo treizeci de verste de fluviu, erau nerăbdători ca nişte copii — s-au apucat să-şi înşeueze caii la puţin timp după miezul nopţii şi m-au convins să pornim la drum cu mult înainte de ivirea zorilor. Iar cînd au zărit de pe vîrful unui deal apele albastre ale Amu-

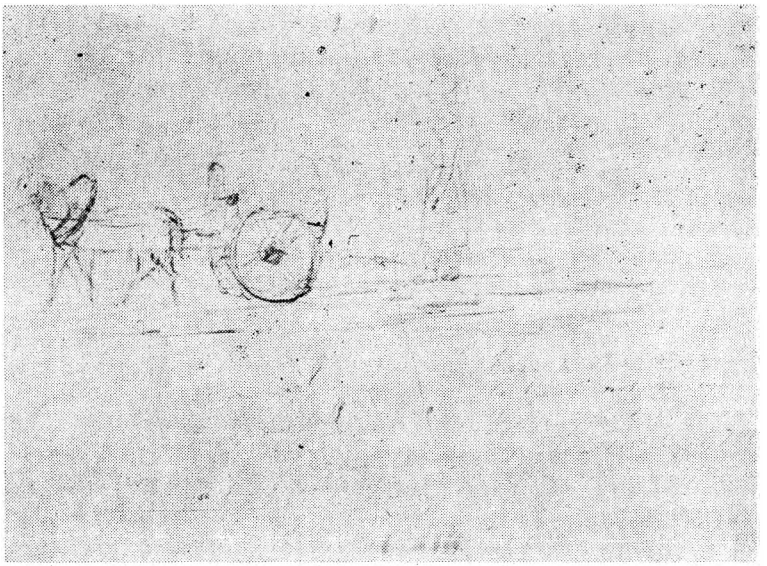

„Teleaga mea cu mărfuri"

rului, în ochii impasibililor siberieni, în genere lipsiți de simțul poetic, s-au aprins luminile entuziasmului...

A doua zi dimineața, funcționarul chinez pe jumătate orb care escaladase Khinganul împreună cu noi și-a îmbrăcat un halat albastru și o șapcă de uniformă, cu o bilă de sticlă fixată pe ea, anunțînd că nu ne dă voie să mergem mai departe. Conducătorul plutonului nostru i-a primit în cort pe funcționar și pe secretarul său. Bătrînul a prezentat fel și fel de argumente împotriva continuării călătoriei noastre, repetînd cuvintele pe care i le șoptea „bojko", secretarul. Ne cerea să poposim aici și să așteptăm pînă va trimite pașaportul nostru la Pekin și va primi dispoziții de acolo. Am refuzat categoric. Atunci moșneagul s-a apucat să ne conteste pașaportul.

— Ce fel de pașaport mai e și ăsta ? — ne-a întrebat, privind cu dispreț cele cîteva rînduri scrise în limbile rusă și mongolă pe o coală obișnuită de hîrtie, întărite cu o pecete de ceară. — Puteați să-l scrieți singuri și să-l pecetluiți cu un bănuț. Priviți la pașaportul meu. Merită să fie văzut ! A desfăcut în fața noastră o coală de vreo șaizeci de centimetri lungime, umplută toată de semne chinezești.

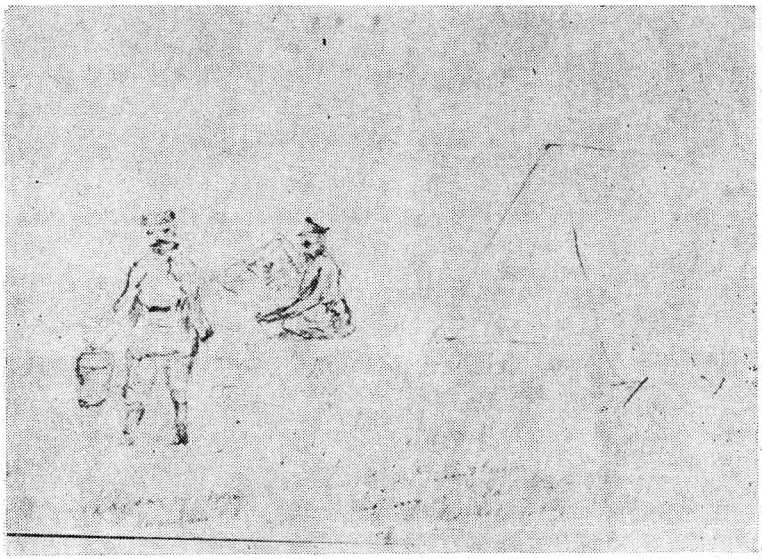

Funcționarul chinez căruia i-am dat un exemplar din „Moskovskie vedomosti"

În timpul pertractărilor stăteam liniștit de-o parte, așezînd niște lucruri într-o ladă. Întîmplător am dat de un exemplar din ziarul „Moskovskie vedomosti", pe care, după cum se știe, este tipărită stema imperială.

— Arată-i asta —, i-am spus conducătorului nostru.

El a desfășurat ditamai coala și i-a arătat vulturul.

— Nu cumva tot ce scrie aici e despre voi ? — a întrebat îngrozit bătrînul.

— Da, totul e despre noi — a răspuns fără să clipească din ochi conducătorul nostru.

Ca un adevărat birocrat ce era, bătrînul a rămas uluit la vederea acestui text impunător. A clătinat din cap, privind aprobativ la fiecare din noi. Dar „bojko" i-a șoptit iarăși ceva la ureche și în cele din urmă funcționarul ne-a declarat că nu ne permite să mergem mai departe.

— Ajunge cu vorbăria ! — i-am spus conducătorului nostru. — Poruncește să fie înșeuați caii.

Cazacii erau de aceeași părere, și caravana noastră a pornit la drum. Ne-am luat rămas bun de la moșneag, promițîndu-i să raportăm superiorilor săi că a făcut uz de

toate mijloacele ca să ne împiedice să intrăm în Manciuria, și dacă totuși am intrat, atunci de vină sîntem numai noi.

După cîteva zile am ajuns la Merghen. Aici ne-am ocupat puțin cu negoțul, apoi am pornit mai departe spre orașul chinez Aihui, situat pe malul drept al Amurului, puțin mai jos de Blagoveșcensk. În felul acesta, am descoperit un drum direct și, în plus, și alte lucruri interesante : natura de creastă mărginașă a Marelui Khingan, posibilitatea unei ușoare escaladări a ei, vulcanii din era terțiară din împrejurimile munților Huiun Holdontzi, care au constituit multă vreme o enigmă pentru geografi, precum și altele. Nu pot afirma că am dovedit deosebite aptitudini de negustor. Bunăoară, la Merghen am cerut cu încăpățînare (într-o manciuriană stîlcită) treizeci și cinci de ruble pentru un ceas unui chinez care îmi oferea pe el patruzeci și cinci de ruble, în schimb cazacii s-au descurcat excelent. Și-au vîndut caii cu preț bun. După ce au vîndut și cei doi cai ai mei, mărfurile și cortul, a reieșit că toată expediția a costat guvernul rus doar douăzeci și două de ruble.

VI

Toată vara aceea am călătorit pe Amur. Am coborît pînă la gurile fluviului, mai precis pînă la limanul său, în orașul Nikolaevsk, unde l-am întîlnit pe guvernatorul general, însoțindu-l apoi pe vapor în susul rîului Ussuri. În toamna aceluiași an am făcut o călătorie și mai interesantă pe rîul Sungari pînă la orașul Jilin din inima Manciuriei *. (După confluența cu Sungari, Amur se transformă în acel mare fluviu care cotește spre nord-est și se varsă în Oceanul Pacific în aspra regiune a golfului Tatarski.)

Pînă în 1864, Sungari, marele rîu manciurian, era foarte puțin cunoscut. Toate sumarele informații despre el proveneau din timpul călugărilor iezuiți.

Acum, cînd exista perspectiva unei serii de cercetări asupra Mongoliei și Manciuriei, noi, tinerii, insistam pe lîngă guvernatorul general spre a-l convinge de necesitatea explorării rîului Sungari. Consideram aproape o jignire faptul că în vecinătatea Amurului se întinde un vast teritoriu tot atît de puțin cunoscut ca și un deșert african. În cele din urmă, generalul Korsakov a decis ca, sub pretextul transmiterii unui mesaj de prietenie către guverna-

torul general al provinciei Jilin, să trimită un. vapor în amontele rîului Sungari. Ne aflam sub comanda colonelului Cerneaev. Ni s-a pus la dispoziție micul vas „Ussuri", avînd la remorcă un șlep încărcat cu cărbuni. Pe el se aflau douăzeci și cinci de ostași, ale căror puști erau ascunse cu grijă sub cărbuni.

Totul fusese organizat în mare grabă. Pe vapor nu era nimic amenajat pentru noi, dar toți eram plini de entuziasm, așa că n-am făcut nazuri și ne-am instalat cum a dat dumnezeu : în strîmtele cabine, unul dintre noi fiind nevoit să doarmă pe masă. După ce am pornit, am constatat că nici măcar furculițe și cuțite nu erau destule, ca să nu mai vorbim de alte ustensile.

Navigația în amonte pe Sungari nu e prea ușoară. Dar tînărul nostru căpitan era hotărît să ajungă la Jilin negreșit înainte de sfîrșitul toamnei, așa că nu ne-am oprit nici o singură zi. Cu cît înaintam, cu atît mai frumos și mai navigabil devenea rîul. Iar după ce am lăsat în urmă deșerturile nisipoase de la confluența rîurilor Sungari și Nonni, înaintarea a devenit mai ușoară și mai plăcută. Astfel, am ajuns după cîteva săptămîni în principalul oraș al acestei provincii manciuriene.

Toamna era pe sfîrșite. S-a pornit înghețul și trebuia să grăbim întoarcerea, căci nu puteam ierna pe Sungari. Am vizitat deci Jilinul, dar am stat de vorbă doar cu doi tălmaci ce veneau zilnic pe vasul nostru. Țelul călătoriei fusese totuși atins : ne-am convins că rîul e navigabil și am alcătuit o hartă amănunțită a lui de la vărsare pînă la Jilin. Orientîndu-ne după ea, puteam naviga acum cu toată viteza, fără teamă de accidente neprevăzute. Dar o dată tot ne-am împotmolit. Autoritățile din Jilin, care se temeau foarte mult că vom ierna pe Sungari, ne-au trimis rapid două sute de chinezi în ajutor și am reușit să ne despotmolim. Cînd i-am văzut pe chinezi cum stau în apă și lucrează fără spor cu prăjinile la urnirea vasului, am sărit în apă, am pus mîna pe o prăjină și am început să cînt „Dubinușka" [1], pentru ca în ritmul ei să ne coordonăm eforturile. Treaba asta grozav le-a plăcut chinezilor și, în vacarmul de nedescris al vocilor lor subțiri, vaporul a pornit în cele din urmă, dislocîndu-se din bancul de nisip. Această mică aventură a creat între noi și chinezi cele mai bune relații. Se înțelege că mă refer aici la oamenii

[1] Cîntec popular rus, devenit apoi cîntec revoluționar. — *Nota trad.*

din popor, care, după cum se vede, nu prea au la inimă impertinentele autorităţi din Manciuria.

Ne-am oprit în cîteva sate chinezeşti locuite de deportaţii din Imperiul celest, fiind primiţi pretutindeni cu multă prietenie. Una din aceste seri mi-a rămas cu deosebire întipărită în memorie. Înserase de-a binelea cînd ne-am oprit lîngă un sătuc pitoresc. Cîţiva dintre noi am coborît pe mal şi am pornit haihui prin sat. Curînd am fost înconjurat de o mulţime alcătuită din cel puţin o sută de chinezi. Deşi nu ştiam boabă chinezeşte, iar ei tot pe-atîta rusește, am stat totuşi de vorbă (dacă cuvîntul acesta poate fi folosit aici) cu însufleţire şi amical prin semne, înţelegîndu-ne de minune. Nu încape îndoială că toate popoarele înţeleg prea bine ce înseamnă să baţi pe cineva prietenește pe umăr. Şi gestul de a oferi cuiva tutun sau foc la ţigară constituie tot o expresie foarte grăitoare a sentimentului de prietenie. Un lucru îi interesa în mod deosebit pe chinezi, şi anume de ce port barbă, deşi sînt atît de tînăr. Ei au voie să-şi lase barbă numai după împlinirea vîrstei de şaizeci de ani. Le-am explicat „interlocutorilor" mei prin semne că, la nevoie, dacă nu voi avea ce mînca, mă pot hrăni cu barba. Gluma a fost înţeleasă şi transmisă pe loc de la unul la altul. Chinezii au izbucnit în hohote şi au început să mă bată pe umăr cu şi mai multă prietenie. M-au condus la ei, mi-au arătat locuinţele lor, fiecare mi-a oferit pipa sa, apoi toată mulţimea m-a condus prietenește pînă la vapor. Trebuie să menţionez că în satul acela nu exista nici urmă de „bojko" (comisar). Şi în alte sate, atît soldaţii noştri, cît şi noi, am legat totdeauna relaţii de prietenie cu chinezii, însă de îndată ce-şi făcea apariţia vreun „bojko", lucrurile se stricau. În schimb, făcea să vezi cum se strîmbau la el îndată ce le întorcea spatele ! Se vede treaba că îi urau pe aceşti reprezentanţi ai autorităţii aflate la putere.

Această expediţie a fost mai apoi uitată. Astronomul F. Usolţev şi cu mine am publicat în „Analele" secţiei din Siberia răsăriteană a Societăţii ruse de geografie un raport asupra acestei călătorii, dar după cîţiva ani, în timpul unui mare incendiu din Irkutsk, au fost distruse toate exemplarele rămase ale „Analelor", ca şi harta rîului Sungari. Abia recent, cînd au început lucrările la calea ferată manciuriană, geografii ruşi au scos la lumină raportul nostru, descoperind că Sungari fusese deja explorat cu treizeci de ani în urmă.

Deoarece reformelor li se pusese capăt, am încercat, în condiţiile existente, să fac tot ce-mi stătea în putinţă în alte domenii, dar m-am convins curînd de zădărnicia oricărui efort.

Administraţia superioară din Siberia era animată de cele mai bune intenţii. Repet, în cadrul ei lucrau în orice caz oameni mult mai buni, mult mai luminaţi şi mult mai preocupaţi de propăşirea ţinutului decît autorităţile din celelalte regiuni ale Rusiei. Dar era totuşi o ramură a copacului cu rădăcinile înfipte la Petersburg. Şi aceasta era întru totul suficient ca să paralizeze toate bunele intenţii şi să constituie o piedică în calea oricărei iniţiative de jos în domeniul vieţii sociale şi al progresului. Dacă localnicii plănuiau ceva spre binele ţinutului, erau priviţi cu suspiciune şi neîncredere. Încercarea era imediat paralizată nu atît din rea intenţie (am observat că, în general, oamenii sînt mai buni decît instituţiile), cît pur şi simplu fiindcă autorităţile siberiene făceau parte dintr-o administraţie piramidală, centralizată. Simplul fapt că ele constituiau o ramură a copacului guvernamental, care-şi avea rădăcinile în îndepărtata capitală, făcea ca autorităţile din Siberia să aprecieze orice măsură înainte de toate din punct de vedere birocratic. Ele nu-şi puneau mai întîi întrebarea în ce măsură o iniţiativă sau alta este folositoare ţinutului, ci se întrebau ce vor spune despre ea superiorii *de acolo*, cum vor privi conducătorii maşinii guvernamentale această iniţiativă.

Încetul cu încetul, am început să mă consacru tot mai mult cercetărilor ştiinţifice. În 1865 am explorat Saianul de Vest. În fine, în 1866 am întreprins o lungă călătorie în scopul descoperirii unui drum direct între ţinutul Transbaikalia şi minele de aur din regiunile Vitim şi Olekma *.

Anii petrecuţi în Siberia m-au învăţat multe lucruri, pe care cred că nu le-aş fi putut învăţa în altă parte. Mi-am dat curînd seama că este absolut imposibil să se realizeze ceva în folosul poporului cu ajutorul maşinii administrative. Am renunţat pentru totdeauna la această iluzie.

În al doilea rînd, nu numai că am început să-i înţeleg pe oameni şi să pătrund firea omenească, dar am descoperit şi tainicele resorturi ale vieţii sociale. Am cunoscut munca creatoare a maselor anonime, muncă despre care se pomeneşte arareori în cărţi, şi am înţeles ce importanţă

P.A. Kropotkin în uniforma de ofiţer de cazaci. Fotografie

are această muncă constructivă în dezvoltarea societăţii. Am văzut, bunăoară, cum s-au strămutat pe Amur membrii sectei duhoborilor, am constatat ce avantaje au obţinut din felul lor de trai semicomunist şi cum au prosperat acolo unde alţi colonişti suferiseră un eşec, şi toate astea m-au învăţat multe lucruri pe care nu le-aş fi aflat din cărţi. Am trăit şi printre triburile nomade siberiene şi am văzut ce orînduire socială complexă au elaborat ele, fără să cunoască influenţa civilizaţiei. Toate acestea m-au făcut să înţeleg mai tîrziu cele citite în cărţile de antropologie. Prin observaţii directe mi-am dat seama ce rol joacă masele anonime în marile evenimente ale istoriei, ca migraţiuni, războaie, elaborarea formelor de viaţă socială. Am ajuns la aceleaşi concluzii în privinţa conducătorilor şi mulţimii ca şi L.N.Tolstoi în capodopera sa „Război şi pace".

Educat într-o familie de moşieri, la fel ca toţi tinerii din vremea mea am păşit în viaţă cu convingerea sinceră că este o necesitate să comanzi, să poruncești, să ocărăşti, să pedepseşti şi aşa mai departe. Dar de îndată ce am ajuns să execut misiuni de răspundere şi în acest scop să intru

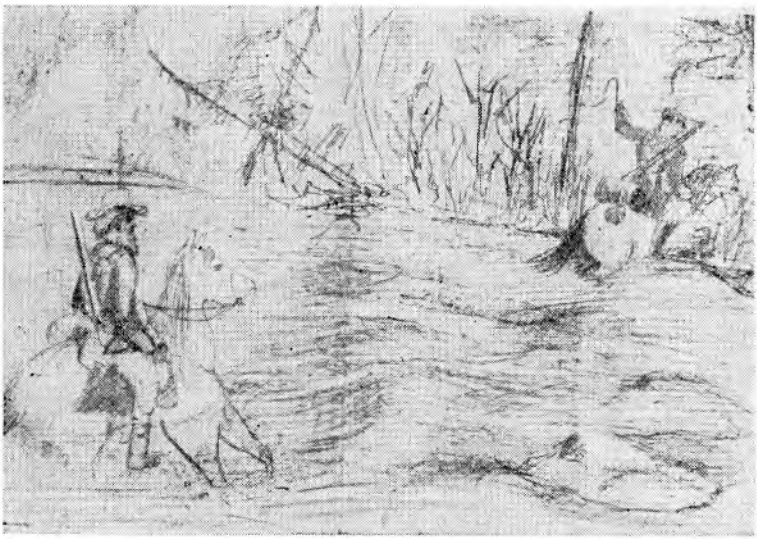

Din desenele de călătorie ale lui P. A. Kropotkin

în relaţii cu oamenii, cînd fiecare greşeală putea avea urmări grave, mi-am dat seama ce deosebire există între a acţiona pe principiul disciplinei şi a acţiona pe baza înţelegerii reciproce. Disciplina e potrivită la paradele militare, însă în viaţa reală, unde rezultatul poate fi obţinut numai printr-o puternică încordare a voinţei tuturora tinzînd spre un ţel comun, disciplina nu face nici doi bani. Deşi pe vremea aceea încă nu-mi formulasem ideile în cuvinte împrumutate din vocabularul chemărilor la luptă ale partidelor politice, pot totuşi afirma acum că în Siberia mi-am pierdut orice încredere în disciplina de stat şi eram pregătit sufleteşte să devin anarhist.

De la nouăsprezece la douăzeci şi cinci de ani am elaborat tot felul de proiecte de reforme, am avut de-a face pe Amur cu sute de oameni, am pregătit şi realizat expediţii riscante cu mijloace infime. Şi dacă aceste lucruri mi-au reuşit într-o măsură mai mare sau mai mică, mi-o explic numai prin faptul că am înţeles repede că în treburile serioase nu poţi dobîndi multe prin disciplină şi metode de comandă. Oamenii cu iniţiativă sînt necesari pretutindeni, însă, după primul impuls, acţiunile, mai ales la noi, în Rusia, nu trebuie să se realizeze prin metode

militare, ci mai curînd prin metode civile, pe calea unui acord general. Ar fi bine dacă toţi guvernanţii, care alcătuiesc proiecte ale disciplinei de stat, ar trece prin şcoala vieţii reale înainte de a-şi expune utopiile. Atunci ar exista mai puţine proiecte de constituire a viitoarei societăţi după modelul militar, piramidal.

În aceste condiţii, viaţa în Siberia mă atrăgea tot mai puţin, deşi acum se afla alături de mine la Irkutsk şi fratele meu, care comanda o sotnie de cazaci. Ne simţeam fericiţi împreună, citeam mult şi dezbăteam tot felul de probleme filozofice, ştiinţifice şi socialiste aflate la ordinea zilei, dar amîndoi tînjeam după o mişcare intelectuală, care lipsea în Siberia. Ne atrăgea mişcarea ştiinţifică şi mai ales cea politică din Europa occidentală, pe care o cunoşteam din ziare. În discuţiile noastre puneam mereu problema reîntoarcerii în Rusia. În cele din urmă, răscoala polonezilor deportaţi în Siberia care a avut loc în 1866 ne-a deschis ochii şi ne-a făcut să înţelegem falsa situaţie în care ne aflam amîndoi ca ofiţeri ai armatei ruse.

VII

Mă aflam departe în munţii Vitim, atunci cînd polonezii deportaţi, care lucrau la şoseaua din jurul lacului Baikal, au făcut o încercare desperată de a-şi sfărîma cătuşele şi de a se strecura prin Mongolia în China. Împotriva lor a fost trimisă armata, şi un ofiţer rus a fost omorît de răsculaţi. Amănuntele despre această răscoală le-am aflat după întoarcerea mea la Irkutsk, unde vreo cincizeci de polonezi aşteptau să fie judecaţi de un tribunal militar. Cum în Rusia şedinţele tribunalelor militare erau publice, am asistat la tot procesul şi am notat dezbaterile. Am alcătuit o dare de seamă amănunţită, care, spre marea nemulţumire a guvernatorului general, a fost publicată în întregime în revista „Birjevîe vedomosti“ [1] din 1866 (o altă dare de seamă, întocmită de Vaghin, a fost publicată în revista „Peterburgskie vedomosti“ [2]) *.

[1] „Gazeta bursei“. — *Nota trad.*

[2] „Gazeta Petersburgului“. — *Nota trad.*

După răscoala din 1863 au fost trimiși numai în Siberia răsăriteană unsprezece mii de bărbați și femei, în special studenți, artiști, foști ofițeri, moșieri și mai ales meseriași pricepuți, cei mai buni reprezentanți ai proletariatului varșovian. Mare parte dintre ei fuseseră condamnați la muncă silnică, iar ceilalți au fost instalați prin sate, unde nu găseau de lucru și erau aproape muritori de foame.

În ultima sută de ani au fost trimiși în Siberia mulți deportați politici ruși, dar, datorită unei trăsături de caracter specific rusești, ei se supuneau soartei lor și nu se răsculau niciodată. Se lăsau exterminați printr-o moarte lentă, neîncercînd măcar să-și redobîndească libertatea. Pe cînd polonezii, spre cinstea lor, nu s-au supus niciodată destinului. De data aceasta organizaseră o adevărată răscoală. Bineînțeles că nu aveau nici o șansă de succes, dar, cu toate acestea, s-au răzvrătit. Aveau în față un lac imens, iar în spate se întindeau deșerturile muntoase ale Mongoliei septentrionale. Au luat hotărîrea să dezarmeze paza militară, să făurească coase — acele groaznice arme ale răsculaților — și să-și croiască drum prin munții Mongoliei spre mare, ca să ajungă în China, unde s-ar fi putut îmbarca pe corăbii engleze. Pe neașteptate a sosit la Irkutsk vestea că o parte dintre polonezii care lucrau la șoseaua din jurul Baikalului s-au răzvrătit și au dezarmat vreo doisprezece soldați din pază. Din Irkutsk nu putea fi trimis împotriva lor decît un detașament de infanterie alcătuit din numai optzeci de oameni. Îmbarcați pe un vapor, soldații au traversat Baikalul și au pornit împotriva răsculaților aflați pe malul celălalt al lacului.

Iarna anului 1866 a fost extrem de plicticoasă la Irkutsk. În capitala Siberiei răsăritene, împărțirea locuitorilor în clase nu era atît de riguros respectată ca în celelalte orașe provinciale ale Rusiei. „Societatea" din Irkutsk era alcătuită din ofițeri, funcționari, soții și fiice ale negustorilor și preoților din oraș. Se adunau iarna în fiecare joi. În anul acela însă seratele nu mai erau la fel de animate. Și amatorii artei dramatice suferiseră un eșec. Pînă și jocul de cărți, de obicei atît de prosper în Siberia, lîncezea în iarna aceea. Ofițerii duceau lipsă de bani, și nici sosirea cîtorva ingineri de mine n-a adus acele teancuri de bani care înainte vreme veneau totdeauna la timp pentru cavalerii meselor de joc.

Era o perioadă anostă, propice experienţelor spiritiste şi meselor vorbitoare. Unul dintre domni, răsfăţatul societăţii din Irkustk, care-i distrase pe toţi în iarna trecută cu anecdote din viaţa poporului, văzînd că glumele sale nu se mai bucură de trecere, s-a apucat acum de mesele spiritiste. Era un om abil, aşa că după o săptămînă tot Irkutskul se dădea în vînt după aceste „experienţe". Începuse o viaţă nouă pentru cei ce nu ştiau cum să-şi omoare timpul. Mesele vorbitoare şi-au făcut apariţia în fiecare salon, căci evocarea spiritelor se împăca de minune cu curtarea femeilor. Locotenentul Prohorov se ocupa cu toată rîvna atît de mese, cît şi de femei. Pare-se că avea mai mult succes la primele decît la cele din urmă. Oricum ar fi fost, cînd în oraş a parvenit vestea despre răscoala polonezilor, el s-a oferit să fie primit în detaşament.

„Pornesc împotriva polonezilor — a scris în jurnalul său. — Ar fi nostim să mă întorc uşor rănit".

A fost omorît. Călărea ţanţoş lîngă colonelul care comanda detaşamentul, cînd a început „lupta cu răsculaţii", a cărei pompoasă descriere poate fi găsită în arhiva statului-major. Soldaţii înaintau încet pe drum, cînd au dat peste vreo cincizeci de polonezi, dintre care vreo cincişase erau înarmaţi cu puşti, ceilalţi avînd doar coase. Polonezii s-au retras în pădure şi trăgeau din cînd în cînd de acolo. Soldaţii răspundeau cu focuri de armă. Prohorov l-a rugat în două rînduri pe colonel să-i permită s-o ia înainte şi să se repeadă în lanţul de trăgători; în cele din urmă acesta s-a supărat şi i-a ordonat să stea locului. Încălcînd ordinul, Prohorov a dispărut pe neaşteptate. În pădure au răsunat cîteva focuri de armă, apoi s-au auzit nişte ţipete sălbatice. Soldaţii s-au năpăstuit într-acolo şi l-au găsit pe locotenent zăcînd pe iarbă într-un lac de sînge. Polonezii au tras ultimele cartuşe şi s-au predat. Bătălia se sfîrşise. Prohorov zăcea mort.

Cu pistolul în mînă, el s-a repezit în desiş, a dat peste cîţiva „cosaşi" şi, fără să ochească, a tras toată încărcătura, rănind pe unul dintre ei. Atunci ceilalţi au tăbărît cu coasele asupra lui Prohorov.

La celălalt capăt al drumului, pe malul apusean al lacului, doi ofiţeri ruşi s-au răfuit în chipul cel mai infam cu polonezii „paşnici" care lucrau acolo, însă nu se alăturaseră răscoalei. Înjurînd ordinar, unul dintre ofiţeri a dat buzna în baraca în care se adăposteau deportaţii şi a început să tragă cu pistolul, rănind grav pe doi dintre ei.

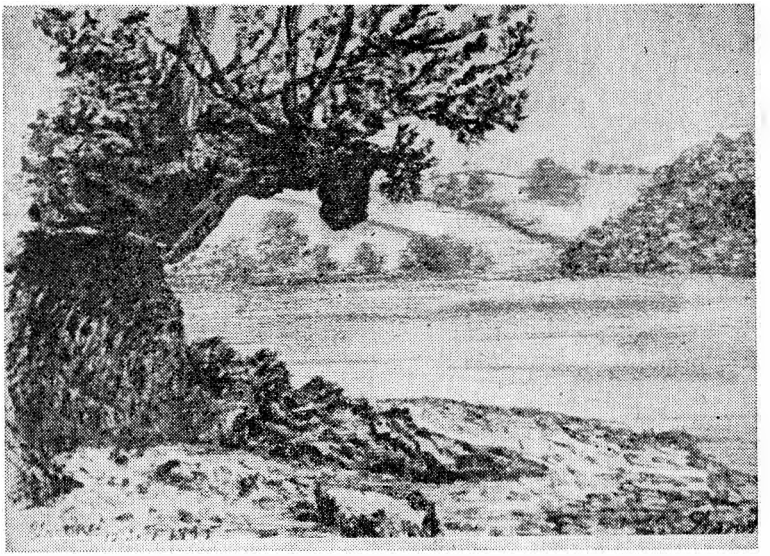

Peisaj.
Din desenele de călătorie

Celălalt ofițer a legat niște polonezi pașnici de căruțe, bătîndu-i crîncen cu nagaica — numai așa, ca să se distreze.

După logica autorităților siberiene, urmau să fie executați cîțiva polonezi, deoarece fusese omorît un ofițer rus. Tribunalul militar a condamnat la moarte pe cinci dintre ei, și anume : pe Szaramowicz, un pianist în vîrstă de treizeci de ani, bărbat chipeș, inteligent și energic, care condusese răscoala, pe Czelinsky, un bătrîn de vreo șaizeci de ani, care fusese odinioară ofițer rus, și pe încă trei, ale căror nume nu mi le mai amintesc *.

Guvernatorul general a telegrafiat la Petersburg solicitînd atenuarea sentinței, dar n-a primit nici un răspuns. Ne-a promis că nu va executa sentința, dar după cîteva zile, neprimind răspuns de la Petersburg, a dispus împușcarea în taină a condamnaților în zorii zilei. Răspunsul Petersburgului a sosit după o lună — cu poșta ! Se lăsa la latitudinea guvernatorului general „să procedeze cum va crede de cuviință".

Însă cei cinci fuseseră deja executați.

Deseori am avut ocazia să aud că răscoala aceasta a fost nesăbuită, totuși un mănunchi de răsculați viteji ob-

ţinuseră ceva. Ştirea despre răscoala lor a ajuns în străinătate. Execuţiile şi actele de cruzime ale celor doi ofiţeri, care au ieşit la iveală în cursul procesului, au provocat o profundă emoţie în Austria. Guvernul austriac a luat apărarea galiţienilor ce luaseră parte la răscoala din 1863 şi fuseseră apoi deportaţi în Siberia, şi unora dintre ei li s-a permis să se întoarcă în patrie. În general, curînd după revolta din 1866, situaţia tuturor polonezilor deportaţi s-a îmbunătăţit simţitor. Lucrul acesta ei îl datorau răscoalei, îl datorau acelora ce puseseră mîna pe arme, precum şi celor cinci viteji împuşcaţi la Irkutsk.

Răscoala a constituit o lecţie bună pentru mine şi fratele meu. Ne-am dat seama ce însemna să faci parte, într-un fel sau altul, din cadrele armatei. Mă aflam departe, plecat într-o expediţie, dar Aleksandr era la Irkutsk, iar sotnia lui a fost trimisă împotriva polonezilor. Din fericire, comandantul regimentului în care-şi făcea serviciul îl cunoştea bine şi, găsind un pretext, i-a încredinţat unui alt ofiţer comanda detaşamentului. Altminteri este neîndoielnic că Aleksandr ar fi refuzat să execute operaţiunea. Dacă atunci m-aş fi aflat la Irkutsk, aş fi procedat la fel *.

Am decis să părăsim serviciul militar şi să ne întoarcem în Rusia. Lucrul acesta nu era prea uşor de făcut, mai ales pentru Aleksandr, care se însurase în Siberia, dar pînă la urmă toate s-au aranjat şi, în primăvara anului 1867, am plecat la Petersburg.

PETERSBURG.
PRIMA CĂLĂTORIE ÎN STRĂINĂTATE

I

La căderea toamnei anului 1867, fratele meu și cu mine, împreună cu familia lui, ne-am mutat la Petersburg. M-am înscris la universitate și stăteam în bancă cu colegi tinerei, aproape copii, mult mai tineri decît mine. Se realizase, în sfîrșit, visul tăinuit pe care-l purtasem atîta timp în suflet. Acum puteam să studiez. M-am înscris la secția de matematică a Facultății de fizică și matematică, considerînd că o cunoaștere temeinică a matematicii constituie unica bază solidă pentru orice ocupație ulterioară. Fratele meu s-a înscris la Academia juridică militară, însă eu am refuzat categoric orice slujbă în armată, spre marea nemulțumire a tatălui meu, care nu putea suferi hainele civile. Ca să nu-l amărăsc prea tare pe tata, am devenit funcționar de stat. Dar această slujbă era pur fictivă. Deținеam o „funcție" în comitetul statistic de pe lîngă Ministerul de Interne. Director al comitetului era P. P. Semionov.

La Petersburg, fratele meu și cu mine am dus o viață de muncă. Tata, care nici pe cînd eram în Siberia nu-mi trimisese aproape nimic, se bucura că nu-i ceream bani și nu făcea nici o aluzie că ar vrea să mă ajute material-iceşte. Eram nevoit să mă bazez exclusiv pe veniturile realizate din activitatea literară.

Frecventarea cursurilor universitare și munca științifică mi-au absorbit tot timpul în cursul următorilor cinci ani. Bineînțeles că un student în matematică are foarte mult

de lucru, însă eu mă ocupasem și înainte cu matematica superioară, așa că îmi puteam consacra acum o parte din timp geografiei. Pe lîngă aceasta, în Siberia nu mi-am pierdut capacitatea de a lucra intens.

Darea de seamă asupra ultimei mele expediții a fost dată publicității. În timpul acela au început să se contureze în mintea mea anumite concluzii geografice, care peste puțin timp m-au absorbit cu totul. Călătoriile întreprinse prin Siberia m-au dus la convingerea că lanțurile muntoase așa cum erau însemnate pe atunci pe hărți erau trasate în mod cu totul fantezist și nu dădeau o imagine reală asupra configurației ținutului. Cei care au făcut hărțile nici măcar n-au bănuit pe vremea aceea existența platourilor întinse, care sînt atît de caracteristice pentru Asia. În locul lor ei au însemnat pe hărți cîteva masive de munți înalți. Astfel, de exemplu, fără a ține seama de indicațiile lui L. Schwarz, cartografii au prelungit munții Stanovoi în forma unui imens vierme care se tîrăște pe hartă spre răsărit. Aceste creste de munți nu există de fapt. Fluviile care se varsă pe de o parte în Oceanul Înghețat de nord, iar pe de alta în Oceanul Pacific izvorăsc pe același podiș din aceleași mlaștini. Dar în imaginația topografilor europeni cele mai înalte creste de munți trebuie să se afle la cumpăna apelor și astfel au inventat munții înalți care nu există. Harta Asiei septentrionale era brăzdată în toate direcțiile de astfel de munți inexistenți.

Timp de cîțiva ani atenția mi-a fost absorbită de o problemă : voiam să descopăr trăsăturile dominante ale structurii sistemului muntos al Asiei și legile fundamentale după care sînt dispuse crestele și platourile sale. Vreme îndelungată m-au încurcat în cercetările mele hărțile vechi, dar și mai mult m-au derutat generalizările lui Alexander Humboldt, care, după studierea îndelungată a unor izvoare chinezești, a acoperit Asia cu o rețea de munți urmînd meridianele și paralelele. Dar în cele din urmă am ajuns la concluzia că nici măcar generalizările îndrăznețe ale lui Humboldt nu corespund realității.

Mai întîi am pornit pe o cale pur inductivă. După ce am strîns toate observațiile barometrice făcute de exploratorii precedenți, am calculat pe baza lor sute de cote. Pe urmă am trecut pe marea hartă alcătuită de Schwarz toate observațiile geologice și fizice făcute de exploratori, notînd lucrurile certe, nu ipotezele. Pe baza acestui material, am încercat să explic care anume poziție a lanțurilor de munți

și a podișurilor corespundea cel mai bine cu faptele stabilite. Această muncă pregătitoare mi-a răpit peste doi ani. Apoi au urmat luni de intensă meditare, pentru a putea discerne în haosul diferitelor observații. În cele din urmă mi s-au lămurit pe neașteptate toate, devenind clare și evidente. Principalele lanțuri de munți ale Asiei nu se întind de la nord spre sud și de la vest spre est, ci de la sud-vest spre nord-est, întocmai cum Munții Stîncoși și podișul Americii de Nord se întind de la nord-vest spre sud-est. Doar lanțurile muntoase secundare se îndreaptă spre nord-vest *. Apoi, munții din Asia nu sînt nicidecum niște șiruri independente de creste, ca Alpii, ci mărginesc un uriaș platou — fostul continent — care pornea odinioară de la munții Himalaia spre strîmtoarea Bering. Aceste creste marginale înalte se aflau odinioară pe țărmul continentului. Cu timpul aluviunile din fundul mării s-au ridicat în formă de terase, mărind întinderea continentului inițial.

Rare sînt clipele de bucurie din viața omului care pot fi comparate cu cele provocate de nașterea unei concluzii neașteptate, ce răsare în minte după îndelungi și minuțioase căutări.

Cine a simțit o dată entuziasmul creației științifice, acela nu va uita niciodată această clipă fericită. Va dori cu ardoare ca ea să se repete.

Lucrarea aceasta o consider principalul meu aport adus științei. Inițial am vrut să scriu o carte voluminoasă, în care ideile mele privitoare la orografia Siberiei să fi fost atestate printr-o analiză amănunțită a fiecărui lanț muntos luat separat, însă în 1873, cînd mi-am dat seama că voi fi curînd arestat, m-am limitat să alcătuiesc o hartă, care să conțină ideile mele, la care am anexat o schiță explicativă **. Atît harta, cît și schița au fost publicate de Societatea rusă de geografie, sub îngrijirea fratelui meu, cînd mă aflam deja în fortăreața Petropavlovsk.

II

În același timp, în calitate de secretar al secției de geografie fizică, am lucrat mult pentru Societatea rusă de geografie ***. Pe vremea aceea explorarea Turkestanului și a Pamirului prezentau un mare interes. Severțov tocmai se

întorsese dintr-o expediție de mai mulți ani. Era un zoolog eminent, un geograf talentat și unul dintre cei mai inteligenți oameni din cîți mi-a fost dat să cunosc, dar, la fel ca mulți ruși, lui Severțov nu-i plăcea să scrie. Cînd alcătuia vreun referat, era cu neputință să-l convingi să scrie mai mult de o scurtă informare. Iată de ce tot ceea ce a apărut în presă sub semnătura lui Severțov nu reprezintă nici pe departe observațiile și concluziile sale. Din păcate, această repulsie pentru expunerea în scris a ideilor și observațiilor este foarte răspîndită în Rusia.

Mikluho-Maklai, bine cunoscut în Australia, care a devenit mai tîrziu a doua sa patrie, făcea și el parte dintre acei oameni care ar fi putut spune mult mai mult decît cele apărute în presă. Era un om scund, plin de temperament, suferind veșnic de friguri. L-am cunoscut tocmai în momentul cînd se întorsese de pe țărmul Mării Roșii, unde, ca discipol al lui Haeckel, a lucrat mult la studierea nevertebratelor marine în mediul lor natural. Societatea rusă de geografie a obținut apoi o corabie cu trei pînze care să-l ducă pe Mikluho-Maklai pe țărmul Noii Guinee, foarte puțin cunoscută pe atunci, unde exploratorul voia să-i studieze pe sălbaticii, aflați pe treapta cea mai de jos a civilizației. El a fost lăsat, împreună cu un singur marinar, pe țărmul neospitalier — ai cărui locuitori aveau reputația unor fioroși canibali — după ce le-a fost construită celor doi Robinsoni o colibă în apropierea unui sat de indigeni. Aici cei doi au stat un an și jumătate, trăind în cele mai amicale relații cu băștinașii. Mikluho-Maklai și-a fixat o regulă pe care a urmat-o neabătut, anume aceea de a fi totdeauna cinstit cu sălbaticii, neînșelîndu-i nici în lucrurile mărunte, nici chiar în scopuri științifice. Mai tîrziu, cînd a explorat Arhipelagul Malaiez, a avut în slujba lui un băștinaș căruia îi făgăduise să nu-l fotografieze niciodată, pentru că, precum se știe, sălbaticii consideră că odată cu fotografia le este luată și o parte din propria lor ființă. Într-o zi, pe cînd sălbaticul dormea dus, Maklai, care strîngea material antropologic, s-a simțit ispitit să-și fotografieze servitorul, deoarece acesta putea sluji drept reprezentant tipic al tribului său. Bineînțeles că sălbaticul n-ar fi aflat niciodată că fusese fotografiat, dar Maklai și-a adus aminte de înțelegerea încheiată și a rezistat tentației. Această trăsătură îl caracterizează pe deplin. La plecarea din Noua Guinee, el le-a promis sălbaticilor că se va întoarce. Și-a ținut făgăduiala peste cîțiva ani, deși era grav

bolnav. Totuși, omul acesta remarcabil a publicat doar o infimă parte a observațiilor sale cu adevărat prețioase.

L-am cunoscut îndeaproape și pe Prjevalski, sau, mai corect, Pșevalski, cum ar trebui pronunțat acest nume polonez, deși îi plăcea să se prezinte drept „rusnac get-beget". Era un vînător pasionat. Entuziasmul cu care a explorat Asia centrală se datorește aproape în egală măsură pasiunii sale pentru vînătoarea de orice animal rar și mare, fie el căprioară, cămilă sălbatică sau cal sălbatic, cît și dorinței sale de a vizita ținuturi noi, necunoscute pînă atunci.

De îndată ce se înapoia la Petersburg, el se apuca de elaborarea planurilor unei noi expediții, aduna bani pentru ea, încercînd chiar să-și mărească fondurile prin speculații la bursă. Datorită sănătății sale perfecte și însușirii de a îndura ani în șir viața dură de vînător montan, Prjevalski era tipul ideal al exploratorului. Îi plăcea un asemenea mod de viață. Prima sa expediție vestită a făcut-o întovărășit doar de trei oameni. Pe vremea aceea s-a aflat totdeauna în cele mai bune relații cu băștinașii. Mai tîrziu însă, cînd expedițiile sale au luat un caracter mai mult militar, Prjevalski a început să se bazeze, din păcate, mai mult pe forța escortei sale armate decît pe relațiile pașnice cu localnicii. De la persoane bine informate am auzit că dacă n-ar fi murit la începutul expediției din Tibet, expediție dusă la capăt într-un mod strălucit și pașnic de tovarășii săi Pevțov, Roborovski și Kozlov, probabil că oricum nu s-ar fi întors viu din ea.

În vremea aceea domnea o mare însuflețire în cadrul Societății ruse de geografie, iar secția noastră, inclusiv secretarul ei, se interesa de numeroase probleme. Majoritatea acestor probleme erau de prea strictă specialitate pentru a fi pomenite aici, dar nu strică să amintim interesul trezit de navigația și pescuitul în sectorul rus al Oceanului Înghețat de Nord. Sidorov, un negustor din Siberia și proprietar al unor mine de aur, se străduia în mod deosebit să trezească acest interes. El demonstra că, cu un mic ajutor din partea guvernului, bunăoară prin organizarea unor cursuri de navigație maritimă și a cîtorva expediții, s-ar putea realiza mult pentru progresul explorării țărmului Mării Albe, ca și pentru pescuitul și navigația permanentă în această regiune. Din nefericire, acest mic ajutor trebuia obținut de la Petersburg, iar celor aflați la cîrmă în acest oraș al curtenilor și funcționarilor, în acest

oraș în care înflorea viața literară, artistică și cosmopolită, anevoie li se putea trezi interesul pentru o inițiativă oarecare ce ținea de „provincie". Bietul Sidorov a fost luat pur și simplu în rîs. Străinătatea a fost aceea care a trezit la Societatea rusă de geografie interesul față de regiunile noastre nordice.

În anii 1869—1871 vajnicele baleniere norvegiene au dovedit în mod surprinzător că navigația pe Marea Kara este posibilă. Spre marea noastră uimire, am aflat că în „pustietatea veșnic acoperită de gheață", cum caracterizam cu convingere Marea Kara, au pătruns mici goelete norvegiene, brăzdîndu-i apele în toate direcțiile. Curajoșii normanzi au ajuns pînă și la locul de iernare al vestitului olandez Barents, care, după socotelile noastre, era inaccesibil oamenilor datorită cîmpurilor seculare de gheață. Savanții noștri au fost de părere că aceste surprinzătoare succese ale norvegienilor își au explicația în vara deosebit de călduroasă și în starea excepțională a ghețurilor. Însă pentru unii dintre noi era evident faptul că temerarii vînători de balene norvegieni, care se simțeau în largul lor între ghețari, cutezaseră să se avînte cu echipajele lor reduse și cu vasele lor mici printre ghețarii plutitori ce blocau accesul în Marea Kara, pe cînd comandanții navelor militare ruse, încătușați de răspunderi, nu îndrăzniseră niciodată să facă acest lucru.

Descoperirea făcută de norvegieni a trezit interesul pentru explorările arctice. În fond, pescarii aceștia au stîrnit acel entuziasm pentru expedițiile polare care a dus la descoperirea de către Nordenskjöld a trecerii pe la nord-est, la explorările făcute de Peary în Groenlanda septentrională și la expedița lui Nansen făcută cu vasul „Fram". S-a pus în mișcare și Societatea noastră de geografie. A fost numită o comisie care să elaboreze planul unei expediții polare ruse și să stabilească lucrările științifice pe care o asemenea expediție le-ar putea efectua. Am fost ales secretar al acestei comisii. Specialiștii s-au apucat, fiecare în domeniul său, să alcătuiască acest referat.

Dar, cum se întîmplă deseori, doar cîteva secții au fost gata cu referatul la termenul fixat : cea de botanică, de zoologie și de meteorologie. Partea ce revenea celorlalte secții a trebuit să o facă secretarul comisiei, adică eu. Unele probleme, ca zoologia animalelor marine, fluxurile, observațiile asupra pendulului, magnetismul terestru, erau absolut noi pentru mine. E greu să-ți imaginezi ce muncă

uriașă poate depune într-un scurt interval de timp un om sănătos atunci cînd își încordează toate forțele și pătrunde pînă în esența fiecărei probleme. M-am apucat de lucru și am muncit intens timp de două săptămîni și jumătate, întrerupîndu-mă doar pentru a lua masa. Dormeam cinci ore pe noapte și-mi mențineam vioiciunea la început cu ceai, apoi cu vin roșu, pe care noaptea îl sorbeam în înghițituri mici ca să nu adorm la masă. Referatul meu a fost gata în termen și conținea programul lucrărilor științifice ce urmau să fie efectuate *. Referatul se încheia cu propunerea organizării unei mari expediții polare, care ar fi trezit în Rusia un interes permanent pentru problemele arctice și pentru navigația pe mările din nord, dar am recomandat totodată și efectuarea unei expediții de explorare care, pe o goeletă norvegiană și sub comanda unui căpitan norvegian, să se îndrepte spre nord sau chiar spre nord-est de Novaia Zemlea. Am arătat că această expediție ar putea face și tentativa de a ajunge pînă la marele pămînt necunoscut, ce ar trebui să se afle la o distanță nu prea mare de Novaia Zemlea. Probabilitatea existenței unui asemenea arhipelag a fost arătată în remarcabilul, dar puțin cunoscutul raport cu privire la curenții din Oceanul Înghețat de Nord întocmit de baronul Schilling, un ofițer al flotei ruse. După cum se știe, acest arhipelag a fost descoperit doi ani mai tîrziu de o expediție austriacă, care i-a dat numele de Insulele Franz-Josef.

Referatul privitor la expediția polară a avut urmări cu totul neașteptate pentru mine. Dintr-o dată am fost considerat o autoritate în domeniul arctic. Mi s-a propus să preiau conducerea expediției de explorare, care urma să aibă la dispoziție o goeletă norvegiană specială. Am arătat, bineînțeles, că nu fusesem niciodată pe mare, însă mi s-a răspuns că îmbinînd experiența vreunui norvegian Karlsen sau Johansen cu spiritul de inițiativă al unui om de știință se pot obține cu certitudine rezultate foarte prețioase. Pînă la urmă aș fi acceptat propunerea dacă Ministerul de Finanțe n-ar fi opus veto întreprinderii, răspunzînd că nu poate aloca cele treizeci sau patruzeci de mii de ruble necesare expediției. De atunci rușii n-au luat parte în nici un fel la explorarea mărilor polare. Pămîntul pe care noi îl întrezăream prin ceața polară a fost descoperit de către Payer și Weyprecht, iar arhipelagul ce trebuie să se afle la nord-est de Novaia Zemlea (sînt convins acum mai mult

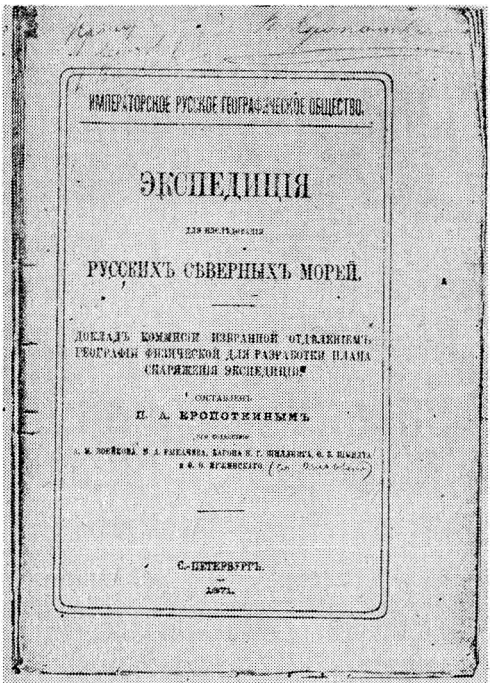
ИМПЕРАТОРСКОЕ РУССКОЕ ГЕОГРАФИЧЕСКОЕ ОБЩЕСТВО.

ЭКСПЕДИЦІЯ

ДЛЯ ИССЛѢДОВАНІЯ

РУССКИХЪ СѢВЕРНЫХЪ МОРЕЙ.

ДОКЛАДЪ КОМИССІИ ИЗБРАННОЙ ОТДѢЛЕНІЕМЪ ГЕОГРАФІИ ФИЗИЧЕСКОЙ ДЛЯ РАЗРАБОТКИ ПЛАНА СНАРЯЖЕНІЯ ЭКСПЕДИЦІИ

СОСТАВЛЕННЫЙ

П. А. КРОПОТКИНЫМЪ

СЪ ПРИЛОЖЕНІЯМИ

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

1871.

Coperta referatului

decît atunci de existența acestuia) tot n-a fost descoperit încă.

În locul expediției polare, Societatea rusă de geografie mi-a oferit conducerea unei modeste expediții în Finlanda și Suedia, în scopul cercetării depunerilor glaciare, călătorie care m-a îndreptat spre un tărîm cu totul nou.

La Societatea rusă de geografie îmi treceau prin mîini tot felul de materiale prețioase cu privire la geografia Rusiei. Treptat mi-a încolțit în minte ideea de a scrie o amplă geografie fizică a acestei vaste părți a lumii, acordînd un loc important fenomenelor economice. În această descriere voiam să schițez diferitele forme de viață economică propice diverselor regiuni geografice.

Însă pentru o astfel de lucrare era nevoie de mult timp și de libertate totală, așa că mă gîndeam deseori ce bine ar fi dacă aș fi ales pentru un timp în funcția de secretar

al Societății ruse de geografie. Și iată că în toamna anului 1871, cînd mă aflam în Finlanda, unde mă deplasam încet pe jos spre Golful Finic de-a lungul căii ferate aflate în construcție, cercetînd locurile în care se constată primele urme certe ale mării postglaciare, am primit din partea Societății ruse de geografie o telegramă cu următorul conținut : „Consiliul vă roagă să acceptați funcția de secretar al societății". Totodată, baronul Osten-Sacken, secretarul demisionar, m-a rugat stăruitor să nu refuz oferta.

Așadar, dorința mea se realizase. Dar acum eram frămîntat de alte gînduri și năzuințe și, după o matură chibzuire, am trimis următorul răspuns telegrafic : „Mulțumesc din inimă, dar nu pot primi postul".

III

Deseori se întîmplă ca oamenii să ducă un fel sau altul de viață politică, socială sau familială din inerție, numai fiindcă n-au timp să se gîndească și să se întrebe dacă ea urmează un făgaș just, dacă ocupația lor corespunde înclinațiilor și aptitudinilor pe care le au și dacă le dă acea satisfacție morală pe care fiecare om e îndreptățit să o aștepte de la viață. De cele mai multe ori oamenii activi sînt cei ce se află într-o asemenea situație. Fiecare zi îi aduce omului ceva nou de făcut, munca îl covîrșește, silindu-l să se culce tîrziu fără să fi putut duce la capăt tot ce plănuise să facă în acea zi, iar dimineața se apucă în mare grabă să termine lucrul rămas din ziua precedentă. Viața se scurge, iar omului îi lipsește răgazul să chibzuiască asupra sensului ei. Același lucru mi s-a întîmplat și mie.

Acum însă, în timpul drumeției prin Finlanda, am avut vreme de gîndire. În timp ce parcurgeam într-o șaretă finlandeză șesul ce nu prezenta nici un interes pentru geolog sau treceam cu ciocanul pe umăr de la o balastieră la alta m-am putut *gîndi,* și tot mai imperios a început să mă stăpînească un gînd mai puternic, mai acaparator decît geologia.

Am văzut cîtă muncă depune țăranul finlandez ca să-și curețe ogorul și să zdrobească bulgării de pămînt și m-am gîndit : „Hai să zicem că am să scriu geografia fizică a

acestei regiuni a Rusiei și am să indic cele mai bune metode de lucrare a pămîntului. Uite aici ar fi de mare folos o mașină americană pentru defrișare. Iar dincolo știința ar putea indica un nou procedeu de ameliorare a solului...

Dar ce rost are să-i vorbești țăranului de mașinile americane, cînd el abia-și asigură pîinea care să-i ajungă de la un seceriș la altul, cînd arenda pentru pămîntul acesta presărat de bolovani crește din an în an, pe măsură ce țăranul însuși ameliorează solul ! Țăranul are nevoie de mine ca să trăiesc alături de el, să-l ajut să devină proprietarul sau liberul uzufructuar al pămîntului. Nu acum, ci atunci îi va folosi citirea unei cărți".

M-am transpus mintal din Finlanda la țăranii noștri din Nikolskoe, pe care-i văzusem nu de mult. Acum sînt liberi și prețuiesc foarte mult libertatea, dar n-au fînețe. Moșierii au acaparat pe diferite căi toate luncile. Cînd eram copil, Savohinii trimiteau la păscutul de noapte șase cai, iar Tolmaciovii șapte. În prezent au numai cîte trei cai. Cine a avut înainte trei cai acum nu mai are nici doi, iar cei săraci au rămas cu un singur cal. Ce fel de gospodărie se poate face cu o biată mîrțoagă ! Lipsesc fînețele, lipsesc vitele, lipsește gunoiul de grajd ! În această situație, ce rost are să le vorbești țăranilor despre cultura ierburilor furajere ! Ei sînt de pe acum sărăciți, iar peste cîțiva ani vor fi ruinați cu desăvîrșire de birurile peste măsură de mari. Încă de pe atunci era limpede că prima recoltă proastă în Rusia centrală va aduce cu sine o foamete îngrozitoare. Asupra acestui lucru atrăgeau atenția și comisiile guvernamentale. Și într-adevăr, foametea a bîntuit în anii 1876, 1889, 1891, 1895 și 1898.

Știința e un lucru mare. Am cunoscut bucuriile produse de ea, prețuindu-le poate mai presus decît mulți confrați.

Dar ce drept aveam să mă bucur de ele, cînd în jurul meu domnea o cumplită mizerie și se dădea o luptă chinuitoare pentru o coajă de pîine ? Prin ce sînt îndreptățit să le am, cînd tot ce consum pentru a trăi în lumea ideilor înalte e smuls de la gura celor ce seamănă grîul pentru alții și n-au destulă pîine pentru propriii lor copii ? Fiindcă bucata de pîine trebuie smulsă de la gura cuiva de vreme ce productivitatea tuturor oamenilor la un loc e încă atît de scăzută.

Cunoașterea este o forță puternică. Omul trebuie să o stăpînească. Și acum știm deja multe. Ce ar fi dacă chiar și numai această cunoaștere ar deveni un patrimoniu al

tuturora ? Oare atunci știința nu ar avansa mai repede ? Cîte invenții noi n-ar face atunci omenirea și cît ar crește productivitatea muncii sociale ! Amploarea acestui progres o putem prevedea încă de pe acum.

Masele vor să dobîndească cunoștințe. Ele vor să învețe și pot învăța.

Iată direcția în care trebuie să lucrez, iată oamenii pentru care trebuie să muncesc. Toate frazele sforăitoare despre progres rostite în acea vreme, cît și înșiși militanții pentru progres au puține tangențe cu poporul. Toate aceste fraze mari nu sînt decît sofisme. Ele au fost inventate doar pentru a ne scăpa de contradicții chinuitoare...

Iată de ce i-am trimis Societății ruse de geografie refuzul meu.

IV

Petersburgul se schimbase mult din 1862, anul în care îl părăsisem.

— Firește ! — mi-a spus odată poetul Apollon Maikov. Ați cunoscut Petersburgul lui Cernîșevski.

Într-adevăr, cunoșteam acel Petersburg al cărui favorit era Cernîșevski. Dar cum să caracterizez orașul pe care l-am găsit la întoarcerea mea din Siberia ? Poate că Petersburgul cabaretelor și al școlilor de dans, dacă noțiunea de „întreg Petersburgul" poate fi folosită atunci cînd ne referim la cercurile înalte ale societății, al căror ton îl dădea curtea.

Ideile liberale erau prost văzute la curte și în cercurile din apropierea ei. După focul de armă tras la 4 aprilie 1866 de către Karakozov *, guvernul a rupt-o definitiv cu reformele, reacționarii ieșind pretutindeni învingători. Toți oamenii eminenți ai deceniului al șaptelea, chiar și niște moderați ca Nikolai Miliutin și contele Muraviov, erau priviți cu suspiciune. Alexandru al II-lea l-a păstrat doar pe Dmitri Miliutin, ministrul de război, dar și pe acesta numai fiindcă reorganizarea armatei, începută de el, necesita încă mulți ani. Toți ceilalți oameni de seamă din perioada reformelor au fost înlăturați.

Pe atunci, adevăraţii guvernanţi ai Rusiei au fost Şuvalov, comandantul jandarmeriei, şi Trepov, comandantul poliţiei din Petersburg. Alexandru al II-lea le îndeplinea dorinţele, era unealta lor. Iar ei guvernau prin teroare. Trepov îl înspăimîntase într-atîta pe Alexandru al II-lea cu spectrul revoluţiei care sta să izbucnească dintr-o clipă în alta la Petersburg, încît dacă atotputernicul comandant al poliţiei întîrzia cu cîteva minute la palat pentru a-şi prezenta raportul zilnic, împăratul se interesa dacă la Petersburg domneşte liniştea.

Curînd după ce i-a dat „paşaportul" prinţesei Dolgorukaia, Alexandru al II-lea s-a împrietenit cu generalul Fleury, aghiotantul lui Napoleon al III-lea, canalia care a fost sufletul loviturii de stat din 2 decembrie 1851 [1]. Puteau fi văzuţi mereu împreună. Era destul să pomeneşti de acest nou prieten intim al său, pe fruntea căruia încă nu se vestejiseră laurii cîştigaţi la Compiègne [2], ca să-ţi dai seama ce însemna această prietenie.

Şuvalov profita din plin de starea de spirit a suveranului şi elabora o măsură reacţionară după alta. Toate acestea făceau ca Alexandru al II-lea să fie deseori chinuit de mustrări de conştiinţă. Atunci cădea într-o stare de sumbră melancolie, vorbea cu amărăciune despre începutul plin de strălucire al domniei sale şi despre panta reacţionară pe care pornise acum.

Fără doar şi poate Alexandru al II-lea nu era o mediocritate, dar în el coexistau doi oameni totalmente diferiţi, cu individualităţi clar conturate, aflate în permanent conflict între ele. Lupta aceasta devenea tot mai acerbă pe măsură ce Alexandru al II-lea îmbătrînea. El putea fi un om fermecător, pentru ca în clipa următoare să se transforme într-o fiară brutală. În faţa unui pericol real, Alexandru al II-lea dădea dovadă de deplină stăpînire de sine şi curaj, cu toate acestea trăia în permanenţă sub teroarea unei primejdii ce exista numai în închipuirea sa. Nu era laş şi ar fi înfruntat cu calm un urs. Într-o zi un urs, pe care nu-l ucisese cu primul foc, l-a rănit pe vînătorul ce se repezise la el cu lancea de vînătoare. Atunci ţarul a sărit în ajutorul servitorului său. S-a apropiat de urs şi l-a

[1] La 2 decembrie 1851 Napoleon al III-lea a dizolvat Adunarea Constituantă şi a instaurat dictatura, care avea să ducă peste un an la imperiu. — *Nota trad.*

[2] Oraş în apropierea Parisului unde-şi ţinea şedinţele Adunarea Constituantă şi unde Fleury i-a arestat pe toţi deputaţii. — *Nota trad.*

ucis cu un foc tras de la mică distanță (povestea asta am auzit-o chiar de la vînătorul de urși al curții). Cu toate acestea, Alexandru al II-lea a trăit toată viața sub teroarea ororilor create de imaginația sa și de conștiința sa neliniștită. Era foarte blajin cu prietenii, însă această blîndețe coexista în firea lui cu o cruzime rece, înfiorătoare, vrednică de secolul al XVII-lea, cruzime pe care a manifestat-o cu prilejul înăbușirii răscoalei poloneze și ulterior, în 1880, cînd au fost luate măsuri la fel de crîncene pentru potolirea răscoalei tineretului rus *, deși nimeni nu l-ar fi crezut în stare de o asemenea cruzime. În felul acesta Alexandru al II-lea trăia o viață dublă, și în perioada la care mă refer a semnat ucazurile cele mai reacționare, pentru ca apoi să ajungă la desperare din cauza lor. Spre sfîrșitul vieții această luptă lăuntrică va deveni, după cum vom vedea mai departe, și mai acerbă și va lua un caracter aproape tragic.

În 1877 Șuvalov a fost numit ministru plenipotențiar în Anglia, însă generalul Potapov, prietenul său, a continuat aceeași politică pînă la izbucnirea războiului cu Turcia. În vreme aceea s-au petrecut cele mai crase furturi din banii vistieriei, au fost jefuite pămînturi ale statului și ale bașkirilor precum și moșiile confiscate în Lituania după revoluția din 1863. Abia după focul de armă tras de Vera Zasulici ** drept răzbunare pentru biciuirea unui deținut politic au ieșit la lumină furturile comise de banda lui Potapov și, ca urmare, ministrul a fost demis. În ce-l privește pe Trepov, acesta, fiind convins că i-a bătut ceasul, și-a făcut testamentul, din care a rezultat că generalul, care-l încredințase mereu pe țar de sărăcia sa, cu toate că ocupa rentabilul post de comandant al poliției, i-a lăsat fiului său o avere substanțială. Cîțiva curteni au raportat acest caz lui Alexandru al II-lea, făcîndu-l să-și piardă încrederea în general și să-l îndepărteze.

La toate ministerele, mai ales la construcția de căi ferate și la orice alte lucrări executate în antrepriză, se fura ca în codru. Pe calea aceasta unii au făcut averi colosale. Un cunoscut al meu a vrut să înființeze la Petersburg o întreprindere comercială și a cerut organelor de resort aprobarea. La Ministerul de Interne i s-a spus pe șleau că 25% din venitul net trebuie dat unui funcționar al acestui minister, 15% unui funcționar al Ministerului de Finanțe, 10% unui alt funcționar din același minister și 5% încă unuia. Astfel de tranzacții se făceau pe față, și Alexandru al II-lea le cunoștea foarte bine. Însă țarul vedea în acești hoți pe apă-

rătorii săi în fața unei revoluții și-i menținea în posturi atît timp cît furturile nu deveneau de prea mare notorietate publică.

Toți tinerii prinți din casa imperială, afară de Aleksandr Aleksandrovici, care a fost totdeauna foarte zgîrcit și un bun tată de familie, au urmat pilda șefului casei. Orgiile dezgustătoare puse la cale de unul dintre ei, Vladimir, la un restaurant de pe prospectul Nevski erau atît de cunoscute, încît într-o noapte comandantul poliției a fost nevoit să intervină. Proprietarul restaurantului a fost amenințat cu trimiterea în Siberia dacă îi va mai pune vreodată la dispoziție marelui duce „separeul său special". „În ce situație am nimerit ! — se plîngea proprietarul restaurantului, în timp ce-mi arăta „separeul marelui duce", ai cărui pereți și tavan erau capitonați cu perniță de atlas. — Pe de o parte, nu pot refuza pe un membru al familiei imperiale, care mă poate aranja rău de tot, iar pe de altă parte, Trepov mă amenință cu Siberia ! Se-nțelege că-i voi da ascultare generalului. Doar știți ce putere are el acum". Altui mare duce, lui Serghei Aleksandrovici, îi mersese buhul pentru viciile sale, care țineau de domeniul psihopatologiei. Al treilea a fost exilat la Taşkent pentru că furase niște briliante de la mama sa, marea ducesă Aleksandra Iosifovna.

Părăsită de soțul ei și, după toate probabilitățile, îngrozită de orgiile și faptele lui scandaloase săvîrșite la curte, împărăteasa Maria Aleksandrovna a devenit tot mai bigotă și a căzut curînd sub influența completă a unui preot de la curte, reprezentantul unei noi ipostaze a bisericii ortodoxe, a celei iezuite. Acest nou soi de preoțime, depravată și iezuită, ce purta părul lins, se afla pe atunci în plină ascensiune, străduindu-se din răsputeri și cu succes să devină o forță în stat și să pună mîna pe școli.

Clerul a lansat lozinca : „Sau o școală parohială, sau nici una". Toată Rusia era însetată de învățătură, cu toate acestea nici suma infimă de cinci-șase milioane de ruble, prevăzută în bugetul statului pentru învățămîntul elementar, nu era cheltuită în întregime de Ministerul Învățămîntului Public, care rambursa vistieriei în fiecare an o parte respectabilă din ea. Totodată, o sumă aproape identică era alocată anual sinodului bisericesc drept subvenție pentru școlile parohiale, care pe atunci, ca și mai tîrziu, existau doar pe hîrtie.

Toată Rusia dorea să ia ființă școli reale, însă ministerul înființa numai licee clasice, presupunînd că voluminoasele cursuri de limbi antice nu le vor lăsa elevilor timp de gîndire și de lectură. În aceste licee doar 2% dintre elevii ce intrau în clasa întîi ajungeau cu bine pînă la examenul de maturitate. Toți elevii înzestrați sau cei ce manifestau un caracter independent erau notați cu grijă și îndepărtați din școală înainte de a ajunge în ultima clasă. În acest scop fusese luată și măsura reducerii numărului de elevi. Instrucțiunea a fost taxată drept un lux, bun pentru o minoritate. Într-o țară care ducea lipsă de ingineri, de agronomi și de geologi cu pregătire, învățămîntul tehnic era considerat revoluționar, era prigonit, interzis. Toți cei ce doreau să fie folositori societății erau cuprinși de un sentiment de deznădejde.

V

Înaintea plecării noastre din Siberia am discutat deseori cu fratele meu despre viața intelectuală pe care o vom găsi la Petersburg și despre viitoarele cunoștințe interesante pe care le vom face în cercurile literare. E adevărat că am legat asemenea cunoștințe atît printre radicali (cercul din jurul revistei „Otecestvennîe zapiski“ [1]), cît și printre slavofilii moderați, dar trebuie să recunosc că am rămas dezamăgiți într-o anumită măsură. Am întîlnit numeroși oameni minunați (găsești mulți în toată Rusia), dar ei nu corespundeau nicicum idealului de publicist politic pe care mi-l făurisem. Cei mai buni literați, ca Cernîșevski, Mihailov și Lavrov, erau deportați sau, ca Pisarev, închiși în fortăreața Petropavlovsk. Alții, privind realitatea cu pesimism, își trădaseră convingerile și năzuiau spre un fel de autocrație paternă. Cei mai mulți însă, deși își păstraseră încă concepțiile, deveniseră atît de precauți în manifestarea acestora, încît această prudență echivala aproape cu trădarea.

Cînd în Rusia a dominat curentul reformist, aproape toți scriitorii care făceau parte din cercurile progresiste se aflau într-un fel sau altul în legătură cu Herzen, Turgheniev și cu prietenii lor, ba chiar și cu societățile secrete

[1] „Scrisul patriei“. — *Nota trad.*

„Velikoross“ * [1] și „Zemlea i volea“ ** [2], care fuseseră înființate de curînd. Acum oamenii aceștia aveau doar grija să-și ascundă cît mai bine simpatiile din trecut și să se dovedească oameni „leali“ din punct de vedere politic.

Se cunoaște comportarea pe care a avut-o Nekrasov față de Muraviov, cînd acesta a fost numit șef al comisiei de anchetă în cazul lui Karakozov. Nekrasov fusese cel mai compromis prin relațiile sale din deceniul al șaptelea și s-a străduit mai mult decît oricine să obțină grația călăului Muraviov ***.

Cele două-trei reviste, tolerate de guvernanți mai ales datorită excepționalei abilități diplomatice a editorilor, făceau loc în paginile lor unui bogat material despre viața cotidiană, dovedind limpede că mizeria și ruina celei mai mari părți a țăranilor cresc din an în an. În aceste reviste se vorbea destul de deschis și despre piedicile puse fiecărui militant pentru progres, indiferent de domeniul în care își încearcă forțele. Erau prezentate atîtea fapte și probe concrete, încît ar fi putut aduce pe oricine la desperare. Revista „Otecestvennîe zapiski“, de pildă, a publicat un bogat și interesant material despre viața țăranilor și, prin aceasta, a făcut de bună seamă un mare serviciu tineretului, cultivînd dragostea pentru popor, interesul pentru latura materială a traiului dus de el și simpatia pentru formele de viață în obști. Dar nimeni nu avea curajul să spună cum ar putea fi îndreptate lucrurile, nimeni nu cuteza să arate nici măcar prin aluzii pe ce tărîm s-ar putea desfășura o activitate sau în ce mod s-ar putea găsi o ieșire din această situație, recunoscută ca lipsită de orice speranță.

Fratele meu și cu mine am fost foarte bine primiți în vreo două-trei cercuri literare și uneori am luat parte la reuniunile lor amicale. În cercul „Otecestvennîe zapiski“ am intrat prin intermediul lui Peatkovski, care în vremea aceea primea de la așezămîntul împărătesei Maria Fiodorovna bani frumoși pentru o lucrare „Povestea unui orfelinat“ și organiza o dată pe lună cîte o serată, la care veneau Kurocikin, Leikin, Minaev și uneori Mihailovski. „Generalii“, cum erau numiți Nekrasov și Șcedrin, editorii revistei „Otecestvennîie zapiski“ nu frecventau aceste adunări. Nu se purtau discuții serioase pe teme politice. Ori de cîte ori fratele meu încerca să înfiripe o discuție despre

[1] „Velicorusul“. — *Nota trad.*

[2] „Pămînt și libertate“. — *Nota trad.*

serioasa întorsătură pe care o luaseră evenimentele din Franța (în primăvara anului 1870), toți căutau să schimbe subiectul.

În afara cercurilor literare, lucrurile stăteau și mai rău. În deceniul al șaptelea se aflau în Rusia, mai cu seamă la Petersburg, mulți oameni cu vederi înaintate care, cum păruse pe atunci, erau gata să se jertfească pentru convingerile lor. „Ce s-a petrecut cu ei ?“ — m-am întrebat. Am discutat cu cîțiva dintre ei. „Ia-o mai ușurel, tinere !“ — mi-au răspuns. Filozofia lor de toate zilele se reducea acum la proverbele : „Forța frînge cerbicia“, „Capul plecat sabia nu-l taie“ și altele de acest fel, de care, din nefericire, limba rusă nu duce lipsă. Lozinca oamenilor progresiști devenise acum „mulțumește-te că trăiești“ sau, mai precis, „bucură-te că ai scăpat cu viață“. La fel ca și gloata aceea impersonală ce alcătuise cu zece ani în urmă forța mișcării progresiste, ei au refuzat curînd să și audă de „tot felul de sentimentalisme“. Erau grăbiți să profite de bogățiile ce se revărsau în mîinile „oamenilor practici“.

După eliberarea țăranilor s-au ivit noi căi de înavuțire, căi pe care dădeau năvală mulți oameni ahtiați după bogății. Se construiau cu înfrigurare căi ferate. Moșierii se grăbeau să-și ipotecheze domeniile la băncile particulare recent înființate.

Gusturile „societății“ decădeau tot mai mult. Opera italiană, care slujise odinioară drept for pentru manifestații radicalilor, era acum dată uitării. Opera rusă, care reprezenta cu timiditate realizările marilor noștri compozitori, era frecventată doar de cîțiva entuziaști.

Trebuie, de altfel, să spunem că atmosfera politică era de așa natură, că oamenii cei mai buni aveau unele motive sau în orice caz găseau tot felul de justificări ca să se astîmpere. După focul de armă tras de Karakozov la 4 aprilie 1866, Secția a treia devenise atotputernică. Cei suspectați de „radicalism“, indiferent dacă făceau ceva sau nu, trăiau cu o veșnică frică în suflet. În orice noapte puteau fi ridicați, sub pretextul că întrețineau relații cu persoane implicate în vreo afacere politică, pentru vreo nevinovată însemnare descoperită cu prilejul unei percheziții nocturne sau, pur și simplu, pentru vreo convingere „periculoasă“. Iar arestarea pentru o cauză politică putea însemna orice : ani de detenție în fortăreața Petropavlovsk, deportarea în Siberia sau chiar supunerea la cazne în cazemate.

Mișcarea lui Karakozov e puțin cunoscută chiar și în Rusia. Pe vremea aceea mă aflam în Siberia și o cunoșteam doar din auzite. Probabil că în ea se contopiseră pe atunci două curente deosebite *. Unul din ele reprezenta în embrion acel „mers în popor", care a luat mai tîrziu o amploare atît de mare, iar al doilea avea un caracter pur politic. Cîțiva tineri, care ar fi putut deveni profesori străluciți, istorici sau etnografi eminenți, au luat în 1864 hotărîrea ca, în pofida tuturor piedicilor puse de guvern, să ducă știința și cultura în popor.

Pe de altă parte, Karakozov, Ișutin și alți cîțiva membri ai cercului au imprimat mișcării un caracter pur politic. În perioada anilor 1862—1866 politica dusă de Alexandru al II-lea luase o orientare net reacționară. Toate acestea au avut darul să-l ducă pe Karakozov și pe prietenii săi la convingerea că și puținul ce fusese realizat pînă atunci risca să se piardă dacă Alexandru al II-lea rămînea pe tron și că Rusia e amenințată de pericolul reîntoarcerii la ororile de pe vremea lui Nicolaie. Totodată, se nutreau mari speranțe (Es ist eine alte Geschichte, doch bleibt sie immer neu [1]) în liberalismul moștenitorului tronului și în cel al lui Konstantin Nikolaevici. Drept dovadă a liberalismului moștenitorului tronului (viitorul împărat Alexandru al III-lea) era dat, de pildă, faptul că nu purta uniforma germană. Se mai vorbea că după moartea primului moștenitor al tronului, adică a fratelui său mai mare, Nikolai Aleksandrovici, viitorul împărat, cînd era pus să învețe, le spunea profesorilor săi : „Ce rost are să învăț toate astea ? Doar o să am miniștri responsabili !" Pe temeiul acestor vorbe, în societate s-a ajuns la concluzia că moștenitorul tronului se află în „opoziție". Trebuie să mai adaug că astfel de temeri și speranțe erau exprimate tot mai des și în cercuri mai înalte decît cele frecventate de Karakozov. La 4 aprilie 1866 Karakozov a săvîrșit un atentat la viața lui Alexandru al II-lea cînd acesta părăsea grădina de vară și se urca în caleașca sa. După cum se știe, atentatul a eșuat [2], și Karakozov a fost arestat pe loc.

[1] „E o poveste veche, dar rămîne veșnic nouă" (Heinrich Heine). — *Nota ediției ruse.*

[2] După cum se spune, atentatul a eșuat din cauză că în clipa declanșării focului mîna lui Karakozov a fost lovită de meseriașul ceaprazar Osip Komissarov, și glonțul a trecut fără să-l atingă pe Alexandru al II-lea. — *Nota ediției ruse.*

Katkov, șeful partidului reacționar din Moscova, care stăpînea la perfecție arta de a scoate un profit bănesc din orice tulburare politică, i-a acuzat îndată pe toți liberalii și radicalii de complicitate cu Karakozov — ceea ce era, bineînțeles, o minciună sfruntată — și a început să facă în ziarul său aluzii (și întreaga Moscovă l-a crezut) că Karakozov n-a fost decît o unealtă în mîna lui Konstantin Nikolaevici. E lesne de închipuit cum s-au folosit de această învinuire atotputernicii Trepov și Șuvalov, precum și frica pe care i-au insuflat-o lui Alexandru. Mihail Muraviov, care dobîndise pe drept temei porecla de „călăul" după înăbușirea răscoalei poloneze, a primit ordinul să facă o anchetă minuțioasă și să descopere prin orice mijloace presupusul complot, așa că a procedat de îndată la arestarea foarte multor persoane, aparținînd tuturor păturilor societății, a făcut numeroase percheziții și s-a lăudat că „va găsi mijlocul de a dezlega limba celor arestați". Se înțelege că Muraviov-călăul nu s-ar fi dat înapoi de la interogatoriile „părtinitoare", și opinia publică din Petersburg era aproape în unanimitate convinsă că Karakozov fusese supus la cazne, dar că nu i s-a putut smulge nici o mărturisire.

Secretele de stat erau bine tăinuite în fortărețe, îndeosebi în colosul de piatră din fața Palatului de iarnă, care văzuse atîtea grozăvii, descoperite abia de curînd de către istorici. Fortăreața Petropavlovsk mai păstrează și acum tainele lui Muraviov, însă episodul ce urmează va face poate, într-o anumită măsură, lumină în privința lor.

În 1866 mă aflam în Siberia. Unul dintre ofițerii noștri siberieni, care plecase la sfîrșitul acelui an din Rusia spre Irkutsk, s-a întîlnit într-o stație de poștă cu doi jandarmi. Aceștia escortaseră în Siberia pe un funcționar deportat pentru delapidare și acum se întorceau acasă. Ofițerul nostru din Irkutsk, un om foarte simpatic, a dat peste jandarmi tocmai cînd își beau ceaiul și, în timp ce se schimbau caii, s-a așezat la masa lor, intrînd cu ei în vorbă. Din discuție a reieșit că unul dintre jandarmi îl cunoștea pe Karakozov.

— Era un om tare șiret — spunea jandarmul. — Cînd a fost închis în fortăreață ni s-a dat ordin să nu-l lăsăm să doarmă. Stam de serviciu cîte doi pe lîngă el și ne schimbam la fiecare două ore. Parcă-l văd, șade pe un scăunaș, iar noi îl păzim. De-ndată ce ațipește, îl scuturăm de umăr și-l trezim. Ce era să facem ? Așa era ordinul. Dar să ve-

deți ce șiret e. Șade pe scăunaș, picior peste picior, legănîndu-l pe cel de sus. Vrea să ne arate că e treaz, dar el doarme și piciorul se leagănă mai departe. Curînd i-am descoperit șmecheria și le-am spus-o și celor ce ne-au schimbat. De acum îl scuturam la fiecare cinci minute, indiferent dacă-și legăna sau nu piciorul.

— Și a durat mult timp treaba asta ? — a întrebat prietenul meu.

— Cam multișor, mai bine de o săptămînă !

Însuși caracterul naiv al acestei relatări îi dovedește autenticitatea, căci o astfel de poveste nu putea fi născocită. Poate fi considerat ca cert faptul că pe Karakozov l-au torturat cel puțin cu privarea de somn.

Unul din camarazii mei de școală, care a asistat împreună cu regimentul său de cuirasieri la execuția lui Karakozov, mi-a povestit : „La început, cînd l-au adus din fortăreață legat de un stîlp de pe platforma unei căruțe ce sălta pe hîrtoapele drumului, am crezut că duc la spînzurătoare o păpușă de cauciuc. Eram convins că el e mort și în locul său aduc un manechin. Imaginează-ți, capul și mîinile se bălăbăneau de parcă n-ar fi avut oase sau i-ar fi fost frînte. Era o priveliște îngrozitoare. Pe urmă însă, după ce cei doi soldați l-au dat jos din căruță, Karakozov a început să-și miște picioarele și a făcut mari eforturi să urce fără a se lăsa sprijinit pe eșafod. Prin urmare, nu era nici manechin, nici leșinat. Noi, ofițerii, eram tare uimiți și nu ne puteam explica treaba asta". I-am dat de înțeles colegului meu că s-ar putea să fi fost torturat, la care acesta a roșit și mi-a spus : „Și noi ne-am gîndit la același lucru !".

Muraviov a promis că-i va stîrpi pînă la unul pe radicalii din Petersburg, de aceea toți cei ce fuseseră în trecut radicali tremurau de teamă că vor cădea în ghearele călăului. Ei se fereau cel mai mult de tineri, ca să nu nimerească cumva în vreo societate revoluționară primejdioasă. Drept urmare, s-a deschis o prăpastie nu numai între „părinți și copii", nu numai între două generații, ci și între oamenii ce trecuseră de treizeci de ani și cei ce nu atinseseră încă această vîrstă. Tineretul rus era acum nevoit să lupte nu numai cu părinții, care luau apărarea orînduirilor iobăgiste, ci și cu frații mai mari, care se îndepărtaseră de el, pentru că nu voiau să adere la năzuința lui spre socialism, temîndu-se chiar să-l sprijine în lupta dusă pentru obținerea unor drepturi politice mai largi.

S-a mai întîmplat oare vreodată în istorie ca un mănunchi de tineri să pornească la luptă împotriva unui dușman atît de puternic, părăsiți fiind atît de părinți, cît și de frații lor mai mari, tocmai cînd tinerii aceștia adoptaseră și încercaseră să transpună în viață moștenirea intelectuală primită chiar de la părinții și frații aceștia ? A mai fost oare vreodată dusă o luptă în condiții atît de tragice ?

VI

Unicul fenomen luminos al vieții din Petersburg era mișcarea ce cuprinsese tineretul de ambele sexe. În această mișcare se contopiseră cîteva curente deosebite formînd un puternic șuvoi agitatoric, care a luat curînd un caracter ilegal și revoluționar, ce a reținut timp de cincisprezece ani atenția întregii Rusii. Despre această mișcare voi vorbi mai departe. Acum însă mă opresc asupra luptei duse de femeile ruse pentru dreptul de a frecventa învățămîntul superior. Centrul acestei mișcări era pe atunci Petersburgul.

Cînd s-a aflat că guvernul este ferm hotărît să nu admită accesul femeilor în universitățile existente, acestea au depus toate eforturile pentru a obține înființarea unor cursuri superioare pentru ele. Bineînțeles că aprobarea le-a fost refuzată.

Atunci femeile au organizat în diferite locuri ale Petersburgului cursuri de știință adăpostite în case particulare. Mulți profesori, simpatizanți ai mișcării, s-au oferit să țină prelegeri și, deși oameni fără stare, au atras atenția inițiatoarelor că vor considera drept jignire personală orice aluzie la remunerare.

În cele din urmă, în pofida opoziției ministerului, cursurile preparatoare s-au deschis sub denumirea de cursuri pedagogice, pentru că era imposibil să se interzică viitoarelor mame studiul metodelor de educație ! Cum însă metoda de predare a botanicii sau a științelor naturale în genere nu putea fi studiată în mod abstract, curînd au intrat în programa cursurilor pedagogice și aceste materii, iar apoi și altele.

Femeile și-au extins pas cu pas drepturile. Studiau dreptul și istoria la Heidelberg, iar matematica la Berlin.

La Zürich peste o sută de femei și fete lucrau în laboratoarele universității și politehnicii. Acolo ele au obținut un lucru mai important decît diplomele de doctor, și anume stima celor mai buni profesori, stimă pe care aceștia și-au exprimat-o în mod public. Precum se știe, printre fetele care studiau matematica la Berlin sub conducerea lui Weierstrass se afla și Sofia Kovalevskaia, care a ajuns mai tîrziu profesor la Universitatea din Stockholm. Se pare că ea a fost prima femeie profesor la o universitate pentru bărbați, cel puțin în secolul al XIX-lea. Kovalevskaia era atît de tînără, încît în Suedia toată lumea i se adresa cu diminutiv.

Nu încape îndoială că aceasta a fost o mișcare măreață, uimitoare prin rezultatele obținute și foarte instructivă în genere. Victoria a fost repurtată datorită devotamentului pe care femeile l-au dovedit pentru cauza poporului. Ele l-au manifestat lucrînd ca surori de caritate în timpul războiului din Crimeea, apoi ca întemeietoare de școli, ca moașe și felcerițe județene și, în sfîrșit, cu mult mai tîrziu, în timpul războiului ruso-turc, au lucrat ca surori de caritate și medici în barăcile bolnavilor de tifos, cîștigînd nu numai stima autorităților militare, ci chiar și a lui Alexandru al II-lea, care la început avusese o atitudine ostilă față de ele. Pe scurt, femeile îmbrățișau orice activitate, indiferent de greutățile legate de ea, dacă îi puteau fi de folos poporului. În felul acesta au procedat nu cîteva femei, ci mii. Ele și-au cucerit, în adevăratul înțeles al cuvîntului, drepturile.

O altă trăsătură caracteristică a mișcării femeilor a constat în faptul că în cadrul ei nu s-a format acea prăpastie dintre două generații la care m-am referit mai sus, adică prăpastia dintre surorile mai mari și cele mai mici. În orice caz, peste prăpastie existau numeroase punți. Inițiatoarele mișcării nu au rupt nici mai tîrziu legăturile cu surorile lor mai mici, nici chiar atunci cînd acestea au luat-o cu mult înainte, adoptînd idei extremiste. Conducătoarele mișcării s-au ținut oarecum departe de aceste tinere, uneori relațiile dintre ele s-au înăsprit chiar, dar nu s-au dezis niciodată de surorile lor mai mici, nici în timpul bezmeticei prigoane la care au fost supuse, lucru pe care îl consider de o deosebită însemnătate.

Cît de rari sînt acei conducători politici care au curajul să nu se lepede de aripa extremistă a propriului lor partid !

Secretul acestei tactici chibzuite și reușite constă în faptul că nici una din femeile aflate în fruntea mișcării nu era o simplă „feministă", dornică să parvină la o poziție privilegiată în societate sau în stat. Dimpotrivă, simpatia majorității lor era de partea poporului. Atît conducătoarele, cît și masa femeilor nu luptau pentru a obține doar pentru ele dreptul la studii superioare, ci pentru ceva mai mult, pentru ceva incomparabil mai important, și anume pentru dreptul de a fi militante folositoare în rîndul poporului. Aceasta este explicația succesului lor.

VII

Starea sănătății tatălui nostru s-a înrăutățit mult în ultimii ani. În primăvara anului 1871, cînd l-am vizitat împreună cu fratele meu Aleksandr, doctorii ne-au spus că o va mai duce pînă la primele geruri. Locuia, ca și înainte, în Staraia Koniușennaia, însă în acest cartier aristocratic surveniseră în ultimii ani mari schimbări. Moșierii bogați, care avuseseră cîndva un rol de vază aci, dispăruseră. Casele lor din Staraia Koniușennaia au încăput pe mîna unor negustori bogați, a unor funcționari de la căile ferate și a altor „parveniți", în timp ce aproape în fiecare din vechile familii de nobili viața cea nouă lupta cu rămășițele vieții apuse pentru a intra în drepturile ei. Din cele aproape douăzeci de familii ale numeroaselor noastre rubedenii ce trăiseră cîndva la Moscova, se mai aflau acum în capitală numai două, prinse și ele în vîltoarea vieții noi. În aceste familii mamele discutau cu fiii și fiicele lor problemele școlilor populare sau stăteau de vorbă despre cursurile pentru femei... Se înțelege că tata le privea cu tot disprețul. El nu se putea nicicum împăca cu noile rînduieli... Mama vitregă și Polina, sora noastră mai mică, îl îngrijeau cum puteau, dar nici ele nu se simțeau prea bine în atmosfera ce se schimbase.

Tata a fost totdeauna aspru și nedrept cu Aleksandr, însă acesta era înzestrat cu o excepțională blîndețe. Cînd, cu obișnuitul său zîmbet blajin pe buze și în ochii albaștri, a intrat în camera în care zăcea tata, a descoperit imediat ce trebuie făcut pentru ca bolnavul să se simtă bine, și toate acestea într-un mod atît de firesc de parcă ar fi stat tot timpul în odaia suferindului, încît tata a rămas

complet uluit. S-a uitat la Aleksandr cu o expresie de nedumerire întipărită pe față. Vizita noastră a adus un suflu de viață în casa tristă și posomorîtă. Îngrijirea acordată bolnavului s-a mai îmbunătățit. Mama vitregă, Polina, ba chiar și servitoarea au devenit mai vioaie, și tata a simțit de îndată schimbarea petrecută.

Îl tulbura însă un lucru. Se așteptase ca noi să apărem în fața sa ca niște fii rătăciți, implorîndu-i iertarea și ajutorul. Cînd însă a adus pe ocolite vorba despre bani, i-am răspuns veseli : „Nu-ți face nici o grijă, tată, ne descurcăm foarte bine". Asta l-a descumpănit și mai mult. Se pregătise pentru această scenă, obișnuită pe vremea sa, cînd fiii cer iertare și... bani. Poate că pentru o clipă a rămas dezamăgit, în schimb pe urmă a început să se poarte față de noi cu mai mare stimă.

Toamna, cînd am fost chemat telegrafic din Finlanda, cu toate că am plecat în grabă, am ajuns la Moscova în timpul prohodirii lui, în aceeași biserică roșie Ioan Botezătorul și Înaintemergătorul din Staraia Koniușennaia în care fusese botezat și în care a fost prohodită bunica. Pășind în urma dricului pe străzile cunoscute din copilărie, m-am gîndit la schimbările petrecute aici. Casele pe lîngă care trecea alaiul de înmormîntare nu se prea schimbaseră, însă știam că în fiecare din ele începuse o viață nouă.

Nici citadela vechii nobilimi nu rezistase asaltului tinerelor forțe.

VIII

La începutul primăverii anului următor am plecat pentru prima oară în străinătate. La trecerea graniței am simțit, mai puternic decît mă așteptam, ceea ce simt toți rușii cînd își părăsesc patria. Cît timp trenul mergea prin guberniile slab populate din nord-vestul țării, aveam simțămîntul că străbat un pustiu. Pe o distanță de sute de verste se întinde un lăstăriș căruia cu greu i se poate da numele de pădure. Ici și colo se zărește cîte un sătuc prăpădit, îngropat pe jumătate în nămeți. Însă de îndată ce trenul intră pe teritoriul Prusiei, lucrurile se schimbă brusc — atît peisajul, cît și oamenii. De la fereastra vagonului se văd sate și ferme curățele, grădinițe, drumuri pietruite,

și cu cît pătrunzi mai adînc în Germania, cu atît contrastul devine mai izbitor. După atmosfera orașelor rusești, chiar și plicticosul Berlin pare animat !

Dar diferența de climă ! Pînă atunci nu am putut realiza pe deplin niciodată ce înseamnă așezarea nordică a Rusiei și ce influență a avut asupra cursului istoriei împrejurarea că centrul vieții ei intelectuale se află în nord, chiar pe țărmul Golfului Finic.

În vremea aceea numeroși studenți și studente ruși studiau la Zürich. Renumita Oberstrasse era un adevărat orășel rusesc, unde se vorbea cu precădere rusește. Studenții și mai ales studentele duceau în general o viață asemănătoare celei pe care o duce tineretul studios din Rusia, adică trăiau în cele mai mizere condiții.

Cu toate acestea, femeile ruse studiau cu sîrguință și perseverență, cum nu s-a mai studiat vreodată de cînd există universități. Profesorii le dădeau mereu drept pildă studenților.

Bineînțeles că studenții și studentele noastre participau cu pasiune la mișcarea muncitorească, adică îi urmăreau activitatea, citeau ziare și broșuri destinate muncitorilor și își manifestau cu multă ardoare simpatia față de un partid sau altul. Se înțelege că în covîrșitoarea lor majoritate erau social-democrați, dar existau și cîțiva bakuniști : Sonecika Smețkaia, Ross și alți cîțiva. Încă de pe atunci m-a surprins faptul că toți se țineau departe de mișcarea muncitorească elvețiană. Deși ascultîndu-le discuțiile, îți făcea impresia că sînt gata să-și dea viața pentru partidul lor, ei nu participau la mișcarea muncitorească din Zürich, ci „fierbeau în sucul propriu", discutînd cu aprindere în cercurile lor și certîndu-se din cauza curentelor politice din străinătate, în loc să se pregătească învățînd din activitatea desfășurată în rîndurile muncitorilor străini pentru viitoarea activitate, pe care o vor depune printre muncitorii și țăranii ruși, în loc să ia contact nu prin intermediul ziarelor, ci în mod practic cu curentele pentru care se certau. Rușii se duceau numai la întrunirile mari, unde răsunau cuvîntările agitatorilor socialiști. Ei evitau munca anonimă de zi cu zi în rîndul maselor muncitoare. Așa a fost pe atunci, așa a rămas și mai tîrziu.

De mulți ani dorisem cu ardoare să studiez tot ce se referea la Internațională. Ziarele rusești aminteau deseori despre ea, însă nu aveau voie să scrie nici despre țelurile și nici despre activitatea Asociației Internaționale a Mun-

citorilor *. Presupuneam că trebuie să fie o mișcare largă, cu un bogat viitor, dar nu puteam pătrunde bine țelurile pe care le urmărea. Acum, aflîndu-mă în Elveția, m-am hotărît să aflu un răspuns la nedumeririle mele.

Internaționala se afla atunci la apogeul dezvoltării ei. Deceniul al cincilea trezise mari speranțe în inimile muncitorilor din apusul Europei. Multe din cele pe care generația noastră le-a socotit drept cuceriri ale ei au fost încă pe atunci exprimate cu multă tărie și profundă înțelegere. Prin cuvîntul „republică", republicanii nu înțelegeau, ca acum, o organizare democratică a capitalismului, ci cu totul altceva. Cînd vorbeau despre Statele Unite ale Europei, republicanii subînțelegeau o frăție a tuturor muncitorilor, transformarea mijloacelor de distrugere în unelte de producție puse la dispoziția tuturor membrilor societății, adică „săbiile să fie prefăcute în pluguri" și „fierul să fie înapoiat muncitorilor", cum spunea Pierre Dupont într-unul din cîntecele sale. Republicanii tindeau nu numai spre o egalitate în fața legii și spre drepturi politice egale, ci mai ales către o egalitate economică.

Înăbușirea răscoalei din iunie 1848 de la Paris, zdrobirea armatei maghiare de către Nicolaie I, ca și înfrîngerea pricinuită tinerei Italii de către Franța și Austria, apoi întunecata reacțiune politică și intelectuală care a urmat curînd după anul 1848 în întreaga Europă au sugrumat complet uriașa mișcare din acea vreme, și în următorii douăzeci de ani oamenii au uitat pur și simplu literatura socialiștilor din deceniul al cincilea, precum și activitatea depusă de ei, ca și principiile înseși ale revoluției economice și ale frăției universale. În Franța, după zilele din iunie 1848, o societate prezidată de Thiers, înființată în vederea luptei împotriva socialismului, cumpăra și distrugea literatura socialistă.

Din acest dezastru a scăpat însă teafără o idee — ideea frăției muncitorilor din toate țările. Cîțiva emigranți francezi au continuat să o propage în Statele Unite, iar în Anglia ea era vie în rîndurile discipolilor lui Robert Owen. Acordul încheiat în 1862, în timpul expoziției universale de la Londra, între cîțiva delegați ai muncitorilor englezi și francezi a servit drept bază de plecare unei mișcări puternice, care s-a răspîndit curînd în toată Europa, cuprinzînd milioane de reprezentanți ai muncii. Speranțele, care s-au menținut în stare latentă timp de douăzeci de ani, s-au trezit atunci cînd a răsunat din Londra chemarea adresată

muncitorilor „tuturor naţiunilor, religiilor, raselor, culorilor şi sexelor" de a se uni şi de a declara că „eliberarea clasei muncitoare trebuie să fie opera clasei muncitoare însăşi".

În anii 1868 şi 1869 au avut loc la Paris două greve, sprijinite într-o oarecare măsură cu mici sume de bani trimise din străinătate, mai ales din Anglia. Deşi grevele ca atare au fost lipsite de importanţă, ele, ca şi prigonirea Internaţionalei de către guvernul lui Napoleon al III-lea, care a urmat după aceea, au dat naştere unei puternice mişcări care a opus rivalităţii dintre state unirea tuturor muncitorilor. Ideea unităţii internaţionale a tuturor meşteşugurilor şi a luptei împotriva capitalului prin ajutor internaţional i-a atras pe toţi muncitorii, chiar şi pe cei mai indiferenţi. Ca un foc în stepă mişcarea a cuprins curînd Franţa, Italia, Belgia şi Spania, promovînd din rîndurile ei un mare număr de muncitori luminaţi, activi şi devotaţi. Mişcării i s-au alăturat de asemenea cîteva personalităţi proeminente de ambele sexe din clasele de sus. Pe zi ce trecea, devenea tot mai puternică în Europa o forţă a cărei existenţă nici nu fusese bănuită pînă atunci. Şi dacă mişcarea n-ar fi fost frînată de izbucnirea războiului franco-german, în Europa s-ar fi petrecut probabil mari evenimente, care ar fi grăbit evoluţia procesului şi ar fi schimbat caracterul civilizaţiei noastre. Însă zdrobirea Franţei de către Germania victorioasă a creat condiţii anormale. Ea a întîrziat cu douăzeci şi cinci de ani dezvoltarea firească a Franţei şi a dat naştere acelei perioade de dominaţie a unei clici militare, din care n-am ieşit încă nici acum.

Pe vremea aceea se bucurau de trecere printre muncitori tot felul de jumătăţi de măsură propuse pentru rezolvarea celei mai importante probleme sociale : asociaţii de consum şi de producţie susţinute de stat, bănci populare, credit gratuit şi altele. Proiectele tuturor acestor jumătăţi de măsură au fost prezentate pe rînd „secţiilor" sau „sectoarelor" Asociaţiei Internaţionale a Muncitorilor, iar apoi congreselor locale, regionale, naţionale şi, în fine, internaţionale, unde au fost dezbătute cu multă aprindere. În locul tuturor acestor jumătăţi de măsură se contura tot mai mult ideea unei mari revoluţii sociale. În fiecare an congresul Asociaţiei Internaţionale a Muncitorilor făcea un nou pas înainte în evoluţia problemei aflate acum în faţa generaţiei noastre şi care cerea o grabnică rezolvare. Pînă

acum nimeni nu a făcut o justă apreciere a tuturor ideilor chibzuite, profunde și fundamentate științific (toate au fost rodul gîndirii *colective* a muncitorilor) expuse la aceste congrese [1]. Este suficient să arătăm, fără nici o exagerare, că toate proiectele de transformare a societății cunoscute acum sub denumirea de „socialism științific" și „anarhism" își au obîrșia în dezbaterile care au avut loc la aceste congrese și în diferite rapoarte ale Internaționalei. Puținii oameni culți care s-au alăturat mișcării n-au făcut altceva decît să îmbrace într-o formă teoretică dorințele și critica realităților pe care muncitorii le-au exprimat în cadrul secțiilor Asociației Internaționale și la congresele ei.

Războiul din 1870—1871 a încetinit, dar nu a oprit dezvoltarea Asociației. In diferite orașe ale Elveției au fost organizate congrese locale, la fiecare din ele dezbătîndu-se problemele cele mai actuale și mai dificile ale orînduirii sociale contemporane, iar cunoașterea temei și amploarea cu care au fost discutate problemele au speriat burghezia aproape mai mult chiar decît creșterea numărului de membri în secțiile și federațiile Internaționalei. Încetul cu încetul au dispărut rivalitatea și invidia existente între muncitorii privilegiați (ceasornicari, giuvaergii) și reprezentanții ramurilor de producție mai grele (de pildă ai muncitorilor din construcții și ai țesătorilor), care împiedicaseră pînă atunci realizarea unității. Muncitorii au declarat cu fermitate tot mai mare că din toate barierele existente în societatea modernă cea mai importantă și mai nefastă este aceea care împarte societatea în posesori de capital și în proletari, condamnați, datorită stării mizere în care se zbat din momentul cînd vin pe lume, să rămînă pentru totdeauna producători de bunuri pentru capitaliști.

Pe atunci Italia, mai ales cea centrală și septentrională, era împînzită de secții ale Internaționalei, care au declarat fățiș că unitatea națională a Italiei, pentru care patrioții luptaseră atîta vreme, s-a dovedit a fi o simplă ficțiune. Acum poporul era chemat să-și facă propria re-

[1] **Trebuie totuși să remarc o carte care a început să apară în toamna anului 1905 și care răspunde în parte acestei cerințe. Este vorba de „L'Internationale. Documents et souvenirs" („Internaționala. Documente și amintiri") (1864—1878), scrisă de prietenul meu James Guillaume. Ea a apărut în patru volume (Paris, 1912—1914). — *Nota autorului din anul 1917.***

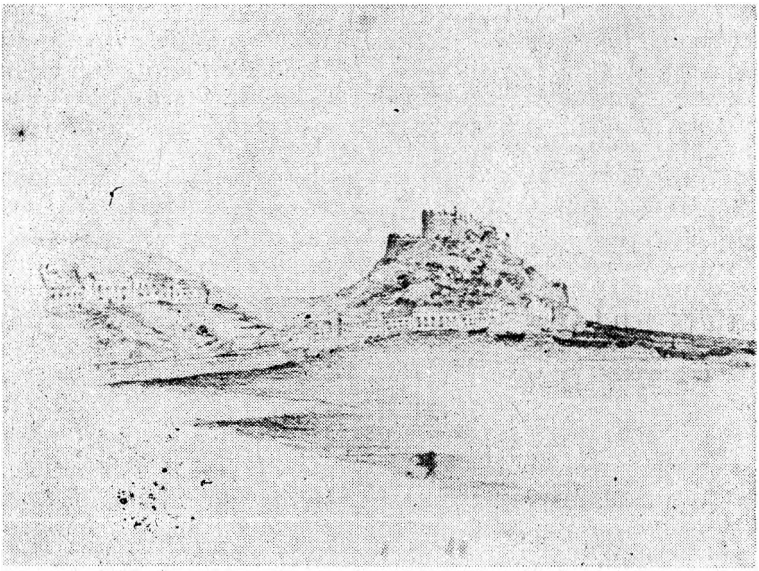

Peisaj elveţian.
Schiţă în creion a lui P. A. Kropotkin

voluţie, adică să ia pămîntul pentru ţărani şi fabricile pentru muncitori, să lichideze jugul statului centralizat, a cărui misiune istorică a constat întotdeauna în sprijinirea exploatării şi aservirii omului de către om.

În Spania numeroase secţii ale Internaţionalei au apărut în Catalonia, Valencia şi Andaluzia. La Barcelona ele erau sprijinite de puternice asociaţii muncitoreşti, care obţinuseră încă de pe atunci reducerea zilei de muncă la opt ore în sectorul construcţiilor. Internaţionala număra în Spania nu mai puţin de optzeci de mii de membri cotizanţi. La ea au aderat toate elementele active şi energice ale societăţii. Prin refuzul de a se amesteca în intrigile politice din anii 1871—1872, ele au cîştigat simpatia unei părţi imense a populaţiei. Dările de seamă ale congreselor provinciale şi naţionale din Spania, precum şi manifestele scoase de ele au constituit totdeauna modele de logică severă în criticarea orînduirii existente şi de expunere exemplară a idealurilor clasei muncitoare.

Aceeaşi mişcare s-a răspîndit în Belgia, Olanda şi chiar în Portugalia. Cele mai bune elemente din rîndurile ţesăto-

rilor și minerilor belgieni au aderat la Internațională. În Anglia trade-unionurile, adică sindicatele muncitorești, cunoscute prin spiritul lor de rutină, au aderat numai în principiu la mișcare ; cu alte cuvinte, ele nu se declarau socialiste, dar se arătau dispuse să-și susțină frații de pe continent în lupta lor împotriva capitalului mai cu seamă în timpul grevelor. În Germania socialiștii au încheiat o alianță cu numeroșii adepți ai lui Lassalle, punînd astfel temelia partidului social-democrat. Austria și Ungaria urmau aceeași cale. După înfrîngerea Comunei, în perioada de reacțiune care i-a urmat, în Franța n-a fost posibilă existența nici unei organizații a Internaționalei, deoarece Asociația Internațională era interzisă, și împotriva membrilor ei au fost elaborate legi draconice ; cu toate acestea, toată lumea era convinsă că în curînd Franța nu numai că va adera la mișcare, ci va trece în fruntea ei.

După sosirea mea la Zürich am intrat într-una din secțiile locale ale Internaționalei și m-am informat la prietenii mei ruși asupra surselor din care pot cunoaște acea mare mișcare ce luase naștere în celelalte țări. „Citește", mi s-a spus, iar o rudă de-a mea (Sofia Nikolaevna Lavrova), care-și făcea studiile la Zürich, mi-a adus un teanc de cărți, broșuri și ziare apărute în ultimii doi ani. Citeam fără întrerupere ziua și noaptea, și impresia produsă asupra mea a fost atît de profundă, că nimic n-a mai putut s-o șteargă vreodată.

Literatura socialistă n-a fost niciodată prea bogată în cărți. Ea se adresa muncitorilor, pentru care și cîțiva bănuți reprezentau o sumă ; pe deasupra, după o zi lungă de muncă nu prea aveau nici timp de citit. De aceea, ea consta cu prioritate din broșuri și ziare. Așa că cel ce dorește să cunoască socialismul nu găsește în cărți lucrurile pe care ar vrea să le afle. În cărți sînt expuse teoriile și argumentările științifice ale socialismului, dar ele nu dau o idee asupra felului în care înțeleg muncitorii idealurile socialiste, nici asupra modului în care ele pot fi transpuse în viață. Nu-ți rămîne altceva de făcut decît să iei un teanc de ziare și să le citești rînd cu rînd : cronicile, articolele de fond și tot restul, cronica mișcării muncitorești fiind chiar mai importantă decît articolele de fond.

În schimb, în timpul acestei lecturi ți se dezvăluie o lume nouă de relații sociale, afli metode de gîndire și de acțiune cu desăvîrșire noi, ai posibilitatea de a cunoaște lucruri noi pe care nu le găsești în alt loc. Ea îți lămurește

profunzimea și forța morală a mișcării, arătîndu-ți în ce măsură oamenii sînt pătrunși de noile teorii, în ce măsură muncitorii sînt pregătiți să transpună în viață ideile socialismului și să sufere pentru ele. Toate acestea nu pot fi aflate din altă lectură, de aceea toate comentariile teoreticienilor cu privire la caracterul inaplicabil al socialismului și la necesitatea unei evoluții lente au o mică importanță, pentru că despre ritmul evoluției se poate vorbi numai pe baza unei profunde cunoașteri a oamenilor la a căror evoluție ne referim. Putem oare afla suma pînă nu cunoaștem termenii unei adunări ?

La ce folosește, bunăoară, să aflu că Etienne Cabet s-a pronunțat în cutare fel despre societatea viitoare, dacă nu posed elementele necesare pentru a putea spune : „Da, muncitorii sînt capabili să-și rezolve cutare probleme ale lor fără ajutorul burghezilor", sau „în mediul muncitoresc este destul de dezvoltat simțul ajutorului mutual, al sprijinului reciproc și al inițiativei pentru a porni la înfăptuirea idealurilor socialismului".

Ipoteza și *utopia* obștească (socială) vor rămîne ipoteză și utopie dacă nu există oameni care să tindă spre realizarea utopiei respective într-o formă oarecare. De pildă, a fost de ajuns ca în timpul Comunei din Paris, cînd toți funcționarii au părăsit orașul și poșta a rămas dezorganizată, muncitorul Theisz să-i adune pe simplii factori poștali și să le spună : „Cetățeni, vă revine misiunea să organizați singuri cartarea și distribuirea corespondenței, fără a mai aștepta organizarea lor de sus", pentru ca după două-trei zile distribuirea scrisorilor să fie organizată la Paris cu precizia mecanică cunoscută înainte de Comună. Faptul acesta — și în cronica mișcării muncitorești există mii de asemenea exemple — dovedește mai bine posibilitatea societății utopice fără stat, decît zeci de raționamente strălucite despre impulsurile care dirijează actele oamenilor *.

În toate problemele sociale principalul factor este următorul : doresc oamenii cutare schimbare sau nu ? Dacă o doresc, în ce măsură ? Cîți oameni o doresc ? Ce forțe li se opun ? Toate teoriile asupra evoluției nu au nici o valoare cît timp nu există un răspuns la aceste întrebări. Evoluția lentă constituie tema favorită a lui Spencer și a multor altor oameni de știință. Dar în știință nimeni n-a încercat vreodată să determine factorii de care depinde *ritmul* evoluției. Ritmul evoluției umane într-o direcție

dată depinde în întregime de integrala voinţelor individuale. Prin urmare, găsirea acestei integrale sau măcar evaluarea ei cantitativă se poate face numai trăind printre oameni şi urmărind manifestările cele mai simple, mai obişnuite, mai elementare ale voinţei omeneşti.

În acest sens, citirea ziarelor socialiste e incomparabil mai importantă decît lectura cărţilor despre socialism. O carte, un volum, rezumă idealul pe care şi l-a creat omenirea, cu un plus de argumente, născocite mai mult sau mai puţin iscusit de autor. Un ziar muncitoresc socialist prezintă pur şi simplu fapte, a căror cunoaştere ne dă posibilitatea să ne facem o idee aproximativă despre această integrală a voinţelor într-o anumită direcţie.

Lectura ziarelor socialiste şi anarhiste a constituit pentru mine o adevărată revelaţie. Din citirea lor mi-am format convingerea că este imposibilă împăcarea între viitoarea orînduire, socialistă, care în ochii muncitorilor începe să se contureze de pe acum, şi cea actuală, burgheză. Prima trebuie s-o nimicească pe cea de a doua.

Cu cît citeam mai mult, cu atît mai puternic mă convingeam că în faţă mi se deschide o lume nouă, absolut necunoscută docţilor autori ai teoriilor sociologice. Această lume o puteam studia numai trăind alături de un muncitor adept al Internaţionalei şi urmărind viaţa sa de zi cu zi. De aceea m-am hotărît să-mi consacru două-trei luni unui asemenea studiu. Prietenii mei ruşi mi-au aprobat planul şi, după cele cîteva zile petrecute la Zürich, am plecat la Geneva, care era pe atunci un important centru al Internaţionalei.

Secţiile geneveze ale Internaţionalei se întruneau într-un uriaş templu masonic denumit *Temple Unique* [1]. La marile mitinguri, spaţioasa sală putea cuprinde peste două mii de persoane. În fiecare seară însă îşi ţineau şedinţele tot felul de comitete şi secţii în încăperile laterale, unde aveau loc şi cursuri de istorie, fizică, mecanică şi altele. Puţinii intelectuali ce aderaseră la mişcare, în cea mai mare parte emigranţi comunişti francezi, predau cursurile fără nici o remunerare. Templul servea deci atît ca universitate populară, cît şi ca loc de întrunire.

Unul din principalii conducători de la templul masonic era Nikolai Utin, un om cult, abil şi activ. Utin era

[1] Templul unic. — *Nota trad.*

marxist [1]. Stătea într-o locuință bună, cu covoare moi pe jos, în care cred că un muncitor nu s-ar fi simțit la largul său. Însă sufletul mișcării era o rusoaică simpatică, căreia muncitorii îi ziceau *madame* Olga *. Ea era cel mai activ membru al tuturor comitetelor. Utin și *madame* Olga m-au primit foarte prietenos, mi-au făcut cunoștință cu toți activiștii de vază ai diferitelor secții, organizate pe profesiuni, și m-au invitat la adunările comitetului. Am participat la cîteva adunări, dar am preferat mediul direct al muncitorilor.

Seara, la vreo măsuță din sală, cu un pahar de vin acru în față, stăteam îndelung printre muncitori și curînd m-am împrietenit cu cîțiva, mai ales cu un zidar din Alsacia care plecase din Franța după înfrîngerea Comunei. Acum aveam posibilitatea să observ dinăuntru viața mișcării și să înțeleg mai bine cum o văd muncitorii înșiși. Ei își puneau toate speranțele în Internațională. Toți erau încredințați că în curînd va avea loc, într-un fel sau altul, o revoluție socială care va schimba radical condițiile economice. Nici unul nu dorea un război fratricid, însă toți afirmau că dacă clasele guvernante, în oarba lor încăpățînare, îl vor face inevitabil, atunci va trebui pornită lupta, dar o luptă care să ducă la prosperitatea și libertatea celor asupriți.

Trebuia să fi trăit printre muncitori ca să-ți dai seama ce influență avea asupra lor creșterea rapidă a Internaționalei, ce încredere aveau în mișcare, cu cîtă dragoste vorbeau de ea și de ce sacrificii erau în stare pentru cauza ei. Zi de zi, an de an, mii de muncitori își jertfeau timpul și banii pentru a-și susține secția, pentru fondarea ziarelor, pentru acoperirea cheltuielilor în vederea organizării vreunui congres național sau internațional, pentru a-și ajuta tovarășii ce sufereau pentru cauza Asociației sau pur și simplu pentru a participa la întruniri și manifestații.

Jertfele acestea continue constituiau o permanentă mustrare pentru mine. Vedeam setea cu care muncitorii năzuiau spre învățătură, însă numărul învățătorilor voluntari era atît de mic, că te cuprindea desperarea. Simțeam tot mai puternic că sînt dator să mă consacru în întregime maselor. În romanul său „Andrei Kojuhov", Stepneak afirmă că fiecare revoluționar trece în viața sa printr-un

[1] Cu toată simpatia pe care o nutrea față de marxism, N.I. Utin nu făcea parte din rîndul marxiștilor, rămînînd în perioada aceea socialist utopic.

moment cînd anumite împrejurări, uneori cu totul neînsemnate în sine, îl obligă să se lege printr-un fel de „jurămînt à la Hanibal" că se va consacra cu totul activității revoluționare. Cunosc acest moment și l-am trăit după o mare întrunire de la *Temple Unique* consacrată comemorării Comunei din Paris (18 martie). Cu cîteva zile înainte, Thiers îi executase pe Rossel și Ferré. Au fost împușcați la aproape șapte luni după înfrîngerea Comunei, deci fără să fie nevoie de așa ceva, numai pentru a face plăcere burghezilor. Mitingul de la 18 martie s-a bucurat de o deosebit de numeroasă participare și a fost foarte însuflețit. Muncitorii erau agitați, gata să pornească la luptă și să jertfească totul. Ascultîndu-i pe oratorii din mediul muncitoresc și intelectual, am simțit mai cu deosebire în seara aceea lașitatea oamenilor culți, care nu se prea grăbesc să dăruiască maselor cunoștințele, energia și munca lor, de care poporul are atîta nevoie.

După ce m-am întors în odăița mea din micul hotel de la poalele munților, n-am putut adormi multă vreme, meditînd sub imboldul noilor impresii. Mă simțeam tot mai pătruns de dragoste pentru masele muncitoare și am luat hotărîrea să-mi dedic viața cauzei eliberării oamenilor muncii. Ei luptă. Au nevoie de noi, de cunoștințele noastre, de forțele noastre, așa că voi fi alături de ei.

Într-o seară, Amberny, un bine cunoscut avocat genevez, luînd cuvîntul, și-a justificat neaderarea de pînă atunci la Internațională prin faptul că a trebuit să-și aranjeze mai întîi problemele sale bănești, însă acum, după ce le-a rezolvat, are de gînd să adere la mișcarea muncitorească. M-a surprins cinismul acestei declarații și mi-am împărtășit gîndurile prietenului meu, zidarul alsacian. Am aflat că la precedentele alegeri avocatul solicitase sprijinul partidului radical, dar fusese înfrînt. Acum intenționa să reușească cu ajutorul partidului muncitoresc. „Deocamdată primim serviciile acestor domni — a adăugat prietenul meu —, dar după revoluția socială prima noastră grijă va fi să-i azvîrlim peste bord".

La scurt timp după aceasta a fost convocat de urgență un miting de protest, cum se spunea, împotriva ziarului „Journal de Genève". Ziarul acesta, organ al claselor avute din Geneva, scrisese că la *Temple Unique* se urzește un lucru rău și că muncitorii din construcții pun la cale o grevă generală, identică cu cea din 1869. Din acest motiv conducătorii de la *Temple Unique* convocaseră o întrunire.

Sala s-a umplut cu mii de muncitori, și Utin le-a propus să adopte o rezoluție, ai cărei termeni mi s-au părut foarte ciudați. Adunarea era chemată „să protesteze cu indignare" împotriva notei, inocentă după părerea mea, care spunea că muncitorii se pregătesc să declare grevă. „De ce-or fi considerînd ei calomnioasă această notă din ziar ? — mă miram eu. — Oare greva e un act criminal ?" În timpul acesta Utin s-a grăbit să-și încheie discursul cu cuvintele : „Cetățeni, dacă sînteți de acord cu propunerea mea, o voi trimite imediat spre publicare". Era gata să coboare de la tribună, cînd cineva a remarcat că n-ar fi rău ca problema să fie mai întîi dezbătută. Atunci s-au ridicat, unul după altul, reprezentanții diferitelor meserii din construcții, care au declarat că în ultimul timp salariile erau atît de reduse, că nu mai puteau trăi din ele, că pentru primăvară se prevăd multe lucrări și muncitorii vor să profite de această împrejurare pentru a obține o majorare a salariilor. Iar dacă antreprenorii nu vor consimți, atunci muncitorii vor declara imediat grevă.

Eram furios și, în ziua următoare, i-am reproșat lui Utin propunerea făcută. „Cum de e posibil așa ceva ? — i-am spus. — În calitate de conducător, trebuia să știi că greva se pregătește cu adevărat". Din naivitate, n-am înțeles adevăratele motive care-i determinau pe conducători să procedeze astfel, așa că Utin mi-a explicat că „greva ar avea repercusiuni dezastruoase asupra alegerii avocatului Amberny".

Nu găseam nici o concordanță între această mașinație a conducătorilor și înflăcăratele cuvîntări rostite de ei la tribună. Eram complet decepționat și i-am spus lui Utin că aș vrea să-i cunosc pe „bakuniști" sau „federaliști", adică cealaltă secție geneveză a Internaționalei. Pe atunci cuvîntul „anarhism" era încă puțin folosit. Utin mi-a dat imediat un bilețel cu care să mă duc la Nikolai Jukovski, care făcea parte din rîndul „bakuniștilor".

Jukovski m-a primit amical și mi-a spus de îndată că secția lor geneveză nu este prea importantă și că dacă doresc să cunosc ideile și pe luptătorii din rîndurile Federației jurasiene a Internaționalei, trebuie să plec la Neuchâtel, iar de acolo în munți, la ceasornicarii din Saint-Imer și Sonvilier.

Am hotărît să plec. M-am dus să-mi iau rămas bun de la Utin. Ne-am despărțit prietenește și am promis că-i voi scrie...

IX

Am plecat mai întîi la Neuchâtel, pe urmă am petrecut aproape o săptămînă printre ceasornicarii din munţii Jura. Astfel am făcut cunoştinţă cu vestita Federaţie jurasiană *.

În 1872 Federaţia jurasiană s-a răzvrătit împotriva autorităţii Consiliului General al Internaţionalei **. Marea Asociaţie Internaţională a Muncitorilor era o mişcare pur muncitorească, şi muncitorii o considerau ca atare, nu vedeau în ea un partid politic. În Belgia răsăriteană, de pildă, muncitorii au introdus în statut un paragraf care prevedea că cei ce nu se îndeletnicesc cu munca manuală nu pot fi membri ai secţiei. Nu erau admişi nici măcar funcţionarii care se ocupau cu repartizarea muncitorilor. Afară de aceasta, muncitorii erau întru totul adepţi ai federalismului. Fiecare naţiune, fiecare regiune în parte şi chiar fiecare secţie trebuie să se bucure de o dezvoltare specifică.

În munţii Jura nu exista acea diferenţiere între conducători şi activişti pe care o remarcasem la Geneva. Firește că unii membri erau mai bine pregătiţi şi, în special, mai activi decît alţii, însă la aceasta se reducea toată deosebirea. James Guillaume, unul dintre oamenii cei mai inteligenţi şi mai culţi pe care i-am întîlnit vreodată, lucra ca administrator şi corector la o mică tipografie. Din munca aceasta cîştiga puţin, aşa că noaptea era nevoit să traducă romane din limba germană în limba franceză.

Cînd am sosit la Neuchâtel, Guillaume şi-a exprimat regretul că nu poate sta de vorbă cu mine decît o oră sau două. În ziua aceea tipografia scotea primul număr al ziarului local, şi Guillaume, pe lîngă redactare şi corectare, mai trebuia să scrie vreo trei mii de adrese pentru banderole şi să le lipească.

M-am oferit să-l ajut la scrierea adreselor, dar n-am reuşit să-i fiu de folos. Guillaume ori le ştia pe de rost, ori le avea notate prin iniţiale pe petice de hîrtie.

— Nu merge — am spus. Mai bine vin după-amiază la tipografie şi mă apuc să lipesc banderolele, iar timpul pe care îl economisim mi-l acorzi mie.

Ne-am înţeles unul pe celălalt, ne-am strîns puternic mîinile, şi de atunci între noi s-a legat o trainică prietenie. Am petrecut cîteva ore în tipografie.

Se făcuse foarte tîrziu cînd Guillaume și-a scos halatul de lucru. Abia atunci am putut sta de vorbă deschis timp de două ore, pînă a sosit vremea să se apuce iarăși de lucru. Redacta „Buletinul Federației jurasiene".

La Neuchâtel l-am cunoscut și pe Benoît Malon. Se născuse la țară și în tinerețe fusese cioban. Pe urmă se mutase la Paris, unde învățase să împletească coșuri. Împreună cu legătorul de cărți Varlin și cu tîmplarul Pindy, el a devenit cunoscut ca unul dintre cei mai de seamă activiști ai Internaționalei în perioada prigonirii ei de către guvernul lui Napoleon al III-lea (în 1869). Acești trei oameni cîștigaseră inimile muncitorilor parizieni și, cînd a izbucnit răscoala Comunei, Varlin, Pindy și Malon au fost aleși cu o majoritate covîrșitoare de voturi membri ai Comunei. Malon a fost și primar al unuia din arondismentele Parisului. Acum, cînd l-am cunoscut în Elveția, își cîștiga o existență mizeră din împletitul coșurilor. Noaptea însă scria scrisori și articole pentru ziarele muncitorești și lucra la o carte despre Comună. Astfel, încetul cu încetul, a devenit scriitor.

Participase activ la răscoală și termina de scris o carte despre ea, cu titlul „A treia înfrîngere a proletariatului francez".

Într-o dimineață, cînd m-am urcat în cerdacul locuinței sale, Malon mi-a ieșit înainte cu fața strălucitoare de bucurie și mi-a spus: „Pindy trăiește! Uite o scrisoare de la el! E în Elveția!" Din 25 sau 26 mai, cînd fusese văzut ultima oară la Tuilleries, nu mai exista nici o veste de la Pindy. Se credea că fusese împușcat, pe cînd el stătuse tot acest timp ascuns la Paris. Continuînd să îndoaie nuielele de salcie, Malon mi-a istorisit cu glas molcom, în care se simțea din cînd în cînd un tremur, cîți oameni împușcaseră versaillezii pentru că îi confundaseră cu Pindy, cu Varlin sau cu el. Mi-a vorbit despre cele știute de el în privința morții legătorului de cărți Varlin, pe care muncitorii parizieni îl adoraseră, despre bătrînul Delescluze, care nu voise să mai îndure o nouă înfrîngere, și despre mulți alții. A evocat toate ororile sîngerosului carnaval cu care clasele avute și-au sărbătorit reîntoarcerea la Paris, pe urmă spiritul de răzbunare trezit de ele în mulțimea care, condusă de Raoul Rigault, i-a împușcat pe ostaticii Comunei.

Buzele lui Malon tremurau cînd vorbea despre eroismul băieților din Paris, și din ochi îi curgeau lacrimi

cînd îmi povestea despre un băiat pe care versaillezii hotărîseră să-l împuște. Înainte de a muri, acesta îl rugase pe un ofițer să-i permită să tragă o fugă pînă acasă, care se afla în apropiere, și să-i dea mamei sale ceasul de argint pe care îl purta. Cuprins de milă, ofițerul i-a dat voie să plece, sperînd, desigur, că băiatul nu se va mai întoarce. Dar peste un sfert de oră micul erou s-a întors în fugă, s-a postat printre cadavrele din fața zidului și a strigat : „Sînt gata !"

Douăsprezece gloanțe au curmat tînăra-i viață.

Cred că n-am mai simțit o atît de puternică suferință morală ca la lectura groaznicei cărți „Le Livre rouge de la Justice rurale" [1]. Cartea cuprindea numai corespondențele trimise din Paris și apărute în ziarele engleze „Standard", „Daily Telegraph" și „Times" la sfîrșitul lunii mai 1871, care relatau ororile săvîrșite de versaillezi, sub conducerea lui Galliffet, precum și extrase din „Figaro" [2], pătrunse de o înfiorătoare sete de sînge față de insurgenți. Am fost cuprins de o neagră desperare. Ea mi-ar fi rămas întipărită pe veci dacă mai tîrziu n-aș fi observat la cei învinși, care trecuseră prin toate grozăviile acestea, absența oricărui sentiment de ură. În loc de aceasta ei manifestau un simțămînt de încredere în triumful final al idealului lor. Aveau o privire calmă, deși îndurerată, îndreptată spre viitor. Am găsit la ei o străduință de a uita coșmarul trecutului, toate acele trăsături care m-au uimit nu numai la Malon, ci și la alți comunarzi pe care i-am întîlnit mai tîrziu : Louise Michel, Lefrançais, Elisée Reclus și alții.

— Nous avons subi une terrible défaite. La Commune est écrasée, mais non vaincue [3], spuneau ei și se apucau iarăși de munca cea mai dificilă și mai trudnică în așteptarea unor zile mai bune.

De la Neuchâtel am plecat la Sonvilier. Aici, într-o vale mică din munții Jura, erau presărate cîteva orășele și sate a căror populație, de origine franceză, era ocupată exclusiv în diferitele ramuri ale industriei de ceasornice.

[1] „Cartea roșie a justiției sătești". Justiție sătească a fost denumită în mod ironic răfuiala dezlănțuită de guvernul din Versailles împotriva comunarzilor, pentru că majoritatea membrilor Adunării Constituante, care-și ținuse ședințele la Bordeaux și Versailles, erau aleșii țăranilor și ai proprietarilor de pămînt. — *Nota redacției ruse.*

[2] „Figaro" — ziar reacționar francez. — *Nota ediției ruse.*

[3] — Am suferit o înfrîngere groaznică. Comuna e zdrobită, dar nu învinsă. — *Nota ediției ruse.*

Familii întregi lucrau laolaltă în ateliere. Într-unul din ele am cunoscut pe un alt conducător al Federației, Adhémar Schwitzguébel, de care mai tîrziu m-am apropiat foarte mult.

Prin felul în care era organizată industria de ceasornice, care le dădea oamenilor posibilitatea să se cunoască foarte bine și să lucreze acasă, unde pot sta nestingheriți de vorbă, se explică de ce, din punct de vedere intelectual, populația locală e mai evoluată decît muncitorii care-și petrec încă din copilărie toată viața în fabrici. Într-adevăr, ceasornicarii din Jura se caracterizează printr-o mai mare originalitate și independență. Dar și prin absența diferențierii între conducători și membrii de rînd se explică faptul că fiecare membru al Federației tindea să-și elaboreze un punct de vedere personal în orice problemă. Conștiința deplinei egalități a tuturor membrilor federației, independența raționamentelor și a mijloacelor de exprimare a lor, pe care le-am remarcat la acești muncitori, precum și devotamentul neprecupețit față de cauza lor comună mi-au cîștigat și mai mult sentimentele. Iar cînd am plecat din munți, după ce am trăit o săptămînă printre ceasornicari, concepțiile mele despre socialism erau deja definitiv stabilite. Am devenit anarhist.

X

În vremea aceea Bakunin locuia la Locarno. Nu m-am întîlnit cu el și acum îmi pare foarte rău, fiindcă după patru ani, cînd am revenit în Elveția, el nu se mai afla printre cei vii. Bakunin își ajutase prietenii din Jura să-și clarifice ideile și să găsească o justă formă de exprimare a năzuințelor lor. A știut să le insufle o puternică înflăcărare revoluționară, o înflăcărare irezistibilă. De îndată ce a descoperit într-un ziar editat de Guillaume în munții Jura, la Le Locle, o tendință nouă, independentă în curentul socialist, Bakunin s-a dus acolo. A stat de vorbă timp de multe zile și nopți cu noii săi prieteni, discutînd despre necesitatea istorică a unei mișcări noi în direcția anarhismului. A început să publice în acest ziar o serie de articole profunde și strălucite cu privire la înaintarea istorică progresivă a omenirii spre libertate. Le-a insuflat prietenilor

săi entuziasm și a creat acel centru de propagandă de unde mai tîrziu anarhismul s-a răspîndit în întreaga Europă.

După mutarea sa la Locarno, Bakunin a creat o mișcare identică în Italia și Spania (cu ajutorul simpaticului și înzestratului emisar Fanelli). Iar munca inițiată de el în munții Jura a fost dusă mai departe de jurasienii înșiși. Ei pomeneau deseori de Michel, dar nu vorbeau despre el ca despre un conducător absent, al cărui cuvînt e lege, ci ca despre un prieten și tovarăș drag. Cel mai mult m-a surprins faptul că influența morală a lui Bakunin era resimțită mai puternic decît autoritatea lui spirituală.

În discuțiile purtate despre anarhism sau despre treburile curente ale federației, n-am auzit niciodată ca o problemă controversată să fie rezolvată prin referire la autoritatea lui Bakunin. Muncitorii nu spuneau niciodată : „Bakunin a spus cutare și cutare" sau „Bakunin crede așa și așa". Lucrările și cugetările sale nu erau considerate drept autoritate categorică, așa cum se întîmplă, din păcate, în actualele partide politice. În toate cazurile în care rațiunea constituie judecătorul suprem, fiecare aducea în dezbateri propriile sale argumente. Se prea poate ca uneori caracterul și conținutul lor general să fi fost inspirate de Bakunin, dar se întîmpla ca și el să le împrumute de la prietenii săi din Jura. Oricum, argumentele fiecăruia își păstrau caracterul personal.

Din această călătorie m-am întors cu concepții socialiste bine determinate, pe care le-am păstrat, străduindu-mă ca, după puterile mele, să le dezvolt și să le îmbrac într-o formă mai precisă și mai concretă.

Exista totuși un punct pe care l-am acceptat abia după o îndelungată chibzuire și mai multe nopți albe. Am văzut limpede că marile prefaceri care urmau să dea societății toate cele necesare traiului și producției, fie într-un stat popular al social-democraților, fie într-o uniune de grupuri libere, cum vor anarhiștii, nu pot fi realizate fără o mare revoluție, o revoluție cum n-a mai cunoscut istoria pînă acum. Ba mai mult. Încă în timpul revoluției franceze, țăranii și republicanii au fost nevoiți să-și încordeze toate forțele pentru a răsturna putreda orînduire aristocratică. În marea revoluție socială poporul va avea de luptat cu un dușman mult mai puternic, atît din punct de vedere fizic, cît și intelectual, adică cu clasele de mijloc,

care, pe deasupra, au la totala lor dispoziție puternicul mecanism al statului modern.

Curînd însă mi-am dat seama că nici o revoluție, fie ea pașnică sau sîngeroasă, nu poate fi înfăptuită fără ca noile idealuri să fi pătruns adînc în însăși clasa ale cărei privilegii economice și politice urmează să fie desființate. Am fost martorul eliberării țăranilor și am înțeles că, dacă conștiința caracterului nejust al iobăgiei n-ar fi căpătat o largă răspîndire chiar printre moșieri (datorită evoluției provocate de revoluțiile din anii 1793 și 1848), eliberarea țăranilor nu s-ar fi realizat niciodată atît de repede cum s-a înfăptuit în 1861. Am mai văzut că ideea eliberării muncitorilor de sub jugul capitalist începe să fie răspîndită chiar în rîndul burghezilor. Adepții cei mai înfocați ai orînduirii economice actuale renunță acum să-și mai apere privilegiile prin pledoarii invocînd *dreptul*, ci se mulțumesc să discute *oportunitatea* transformărilor. Ei nu neagă că unele prefaceri sînt de dorit, ci se întreabă doar dacă noua orînduire economică propusă de socialiști ar fi într-adevăr mai bună decît cea veche. Va putea oare o societate în care influența precumpănitoare o vor avea muncitorii să dirijeze producția mai bine decît capitaliștii individuali, stimulați de profitul personal?

Pe lîngă aceasta, am început să înțeleg treptat că revoluțiile, adică perioadele de evoluție grăbită, de dezvoltare accelerată și de transformare rapidă, sînt tot atît de conforme naturii societății omenești ca și evoluția lentă, progresivă, observată acum în țările civilizate. Și de fiecare dată cînd ritmul dezvoltării se accelerează și începe o epocă de mari prefaceri, poate izbucni un război civil de o amploare mai mare sau mai mică. Deci problema nu constă în a afla cum pot fi evitate revoluțiile, pentru că ele nu pot fi evitate, ci modalitatea de a obține maximum de rezultate printr-o cît mai mică amploare a războiului civil, adică cu un număr minim de pierderi în oameni și, pe cît posibil, fără creșterea urii reciproce între cele două tabere. Toate acestea sînt posibile cu o singură condiție — cei asupriți trebuie să-și facă o imagine cît mai clară asupra țelurilor pe care le urmăresc și să fie pătrunși de un entuziasm destul de puternic. În cazul acesta, ei pot fi siguri că vor primi adeziunea celor mai bune și mai progresiste elemente ale claselor guvernante.

Comuna din Paris constituie un înfiorător exemplu de revoltă socială lipsită de idealuri suficient precizate. În

martie 1871, cînd muncitorii au devenit stăpînii Parisului, nu numai că nu s-au atins de dreptul de proprietate al burgheziei, dar l-au și ocrotit. Conducătorii Comunei au apărat Banca Națională cu piepturile lor. În pofida crizei ce paralizase industria și a șomajului rezultat de aici, Comuna a emis decrete cu privire la respectarea drepturilor proprietarilor de fabrici, de întreprinderi comerciale și de case de raport din Paris. Cu toate acestea, după înăbușirea mișcării, burghezia n-a ținut seamă de modestia revendicărilor comunarzilor. După ce au trăit timp de două luni într-o teamă permanentă că răsculații vor atenta la dreptul lor de proprietate, versaillezii, de îndată ce au cucerit Parisul, au început să se răzbune atît de crîncen, de parcă acest atentat ar fi fost realmente săvîrșit. Precum se știe, aproximativ treizeci de mii de muncitori au fost uciși, însă nu în luptă, ci după ce aceasta se terminase. E greu de crezut ca răfuiala să fi putut fi mai groaznică dacă Comuna ar fi luat cele mai drastice măsuri pentru socializarea proprietății *.

M-am gîndit că dacă în dezvoltarea societății omenești există perioade cînd lupta devine inevitabilă și cînd un război civil se dezlănțuie contrar voinței diferitelor personalități, este necesar ca ea să fie măcar dusă în scopul unor revendicări precise, și nu de dragul unor dorințe confuze. Lupta nu trebuie dusă pentru niște probleme secundare, al căror caracter minor nu scade cu nimic ostilitatea reciprocă, ci în numele unor idealuri mari, capabile să-i înflăcăreze pe oameni prin măreția orizonturilor pe care le deschid.

În cazul din urmă, rezultatul luptei nu va depinde atît de tunuri și de puști, cît de *forțele creatoare* utilizate la reconstruirea societății pe baze noi. Rezultatul va depinde în special de forțele sociale *constructive*, în fața cărora se vor deschide pentru un timp perspective largi, precum și de influența morală exercitată de țelurile urmărite, pentru că în cazul acesta reformatorii găsesc adepți chiar și în acele clase ce fuseseră ostile revoluției. Lupta dusă pe temeiul unor idealuri vaste va purifica atmosfera socială. Drept urmare, atît într-o parte, cît și în cealaltă numărul victimelor va fi mult mai mic decît în cazul cînd lupta s-ar da pentru probleme secundare, care deschid un vast teren pentru tot felul de porniri mîrșave.

M-am întors în Rusia pătruns de aceste idei.

XI

În timpul călătoriei am cumpărat multe cărți și am strîns o colecție de ziare socialiste. Se înțelege că în Rusia toate erau interzise de cenzură. Mi-am pus în gînd să le trec cu orice preț în Rusia.

Am pornit prin Viena și Varșovia spre Petersburg. Însă ar fi fost o nechibzuință să cobor în vreo gară mică de lîngă granița și să caut acolo un contrabandist. Așa că m-am abătut din drum și am pornit direct spre Cracovia.

Am sosit seara în vestita capitală de odinioară, iar în ziua următoare am plecat dis-de-dimineață de la hotel în căutarea omului de care aveam nevoie. Dar cui să mă adresez ? Am cutreierat tot orașul și, cuprins de desperare, m-am decis pînă la urmă să mă adresez unui evreu ce stătea în ușa hotelului, un vechi și uriaș palat, într-ale cărui saloane dansaseră cîndva doamne elegante și cavaleri galanți. I-am explicat comisionarului că doresc să trec în Rusia un pachet destul de greu, conținînd cărți și reviste.

— Se aranjează numaidecît, domnule. Vi-l aduc îndată pe agentul „Companiei principale pentru schimbul internațional de cîrpe și oase" (să-i spunem așa). Compania asta face cea mai întinsă contrabandă în toată lumea. Agentul o să-l servească pe domnul.

„Agentul" a examinat pachetul, l-a cîntărit în mînă și m-a întrebat ce fel de cărți am în el.

— Toate sînt cu desăvîrșire interzise în Rusia. De aceea trebuie trecute prin contrabandă.

— Ca să fiu sincer, noi nu ne ocupăm cu cărți — mi-a răspuns el. — Specialitatea noastră sînt mătăsurile. Și-apoi, ca să spun drept, nu-mi place să am de-a face cu cărți. Se mai întîmplă, Doamne ferește, vreo nenorocire și ne pomenim că „ei" ne fac un proces politic.

Pesemne că am făcut o față foarte mîhnită, pentru că elegantul „agent" a adăugat imediat :

— Nu vă amărîți. O să aranjeze el (adică comisionarul) treaba asta pe altă cale.

— Chiar așa ! — remarcă vesel comisionarul după plecarea agentului. — Găsim noi o sută de căi ca să-l mulțumim pe domnul.

După o oră s-a întors cu un alt tînăr, care a luat pachetul, l-a pus lîngă ușă și a spus :

— S-a făcut. Dacă domnul pleacă mîine, va găsi cărţile în gara cutare din Rusia. — Mi-a explicat totul în amănunţime.

— Şi cît o să mă coste treaba asta ? — am întrebat.

— Dar cît oferă domnul ? — a întrebat el la rîndu-i.

Am răsturnat pe masă tot conţinutul portmoneului şi i-am spus :

— Atîta îmi trebuie pentru drum. Restul e al dumitale. Voi călători cu clasa a treia.

— Vai, vai, vai ! — au scuturat în acelaşi timp din cap atît comisionarul, cît şi tînărul. — Cum se poate ca aşa un domn să meargă cu clasa a treia ?! Nici vorbă ! Nu, nu, nu !... Zece ruble pentru noi, iar comisionarului o să-i daţi două ruble dacă o să fiţi mulţumit de el. Doar nu sîntem tîlhari, ci oameni cinstiţi ! — Au refuzat categoric să primească mai mult.

De atunci mi-a fost dat să aud deseori vorbindu-se despre cinstea contrabandiştilor de la frontiera de nord-vest. Mai tîrziu, cînd cercul nostru aducea multe cărţi din străinătate, iar ulterior, cînd un mare număr de revoluţionari treceau graniţa din Rusia şi în Rusia, nu s-a semnalat nici un caz de trădare din partea vreunui contrabandist şi nici ca vreunul din ei să profite de situaţia excepţională a revoluţionarului pentru a stoarce o sumă exagerată.

XII

În vremea aceea a început să se dezvolte o mişcare puternică în rîndurile tineretului intelectual din Rusia. Iobăgia fusese desfiinţată. Însă în cele două secole şi jumătate de existenţă ea a dat naştere unei serii întregi de obiceiuri şi moravuri generate de starea de robie. A fost creat un univers întreg de tradiţii, obiceiuri, moduri de gîndire, prejudecăţi şi laşitate morală, univers răsărit pe solul samavolniciei. Chiar şi cei mai buni oameni din timpurile acelea plăteau un greu tribut moravurilor iobăgiei.

Legea era neputincioasă în faţa lor. Doar o puternică mişcare socială, ce ar fi lovit însuşi nucleul răului, ar fi putut schimba tradiţiile şi obiceiurile vieţii de toate zilele. În Rusia această mişcare — lupta pentru afirmarea indivi-

dualității — a luat un caracter de negație mult mai puternic și mai necruțător decît oriunde. În remarcabilul său roman „Părinți și copii" Turgheniev a denumit-o nihilism.

În Europa occidentală nihilismul este înțeles complet greșit. În presă, de pildă, el este în permanență confundat cu terorismul, prin nihilism denumindu-se cu încăpățînare acea mișcare revoluționară care a izbucnit în Rusia spre sfîrșitul domniei lui Alexandru al II-lea și s-a încheiat cu tragica lui moarte. Toate acestea se datoresc unei neînțelegeri. Confundarea nihilismului cu terorismul este identică cu confundarea unei mișcări filozofice, să zicem stoicismul sau pozitivismul, cu o mișcare politică, cu republicanismul de pildă. Terorismul a fost generat de condițiile speciale ale luptei politice într-un anumit moment istoric. A trăit și a murit. Poate reînvia și muri din nou. Pe cînd nihilismul și-a pus la noi amprenta asupra întregii vieți a clasei culte, amprentă care nu se va șterge curînd. Cu excepția exagerărilor sale vulgare, inevitabile de altfel în orice mișcare tînără, nihilismul i-a dat intelectualității noastre acea tentă specifică pe care noi, rușii, spre marele nostru regret, nu o găsim în viața din Europa apuseană. Într-una din numeroasele sale forme de manifestare, acest nihilism conferă multora dintre scriitorii noștri acel caracter de sinceritate, acea manieră „de a gîndi cu glas tare", care-i uimesc în măsură atît de mare pe cititorii din Europa.

În primul rînd, nihilismul a declarat război așa-numitei minciuni convenționale din viața civilizată. Trăsătura sa caracteristică o constituia sinceritatea absolută. Nihilismul nu recunoștea decît o singură autoritate — rațiunea —, supunea unei analize profunde toate instituțiile sociale și obiceiurile, răzvrătindu-se împotriva oricărui gen de sofism, oricît de bine ar fi fost el deghizat.

Se înțelege că el a rupt-o cu superstițiile părinților. Prin concepțiile sale filozofice, nihilistul era pozitivist, ateu evoluționist în spiritul lui Spencer sau materialist.

Întreaga viață a oamenilor civilizați este plină de minciuni convenționale. Cînd se întîlnesc pe stradă, oameni care se urăsc reciproc afișează cele mai prietenoase zîmbete, pe cînd nihilistul îi zîmbește numai aceluia cu care îi face plăcere să se întîlnească. Toate formele de politețe exterioară, care sînt o pură ipocrizie, îl scîrbeau. Și arta a ajuns sub imperiul acestei vaste negații. Pe un nihilist îl dezgustau nesfîrșitele discuții despre frumos, despre ideal, despre arta pentru artă, despre estetică etc., cînd în

același timp orice obiect de artă era cumpărat cu banii storși de la țăranii flămînzi sau de la muncitorii jefuiți.

Nihilistul nega căsnicia fără iubire și conviețuirea conjugală fără prietenie. O femeie care constata că în căminul ei căsnicia nu mai este căsnicie, că nici dragostea și nici prietenia nu o mai leagă de soț, se despărțea de soț și, plină de curaj, pleca împreună cu copiii, preferînd singurătatea, iar uneori și sărăcia, unei minciuni veșnice și unei neîmpăcări cu sine însăși.

Nihilistul ajungea cu dragostea lui pentru sinceritate chiar și în lucrurile mărunte ale vieții de toate zilele. El respingea formele convenționale ale flecărelii de salon și-și exprima părerile într-un mod brutal și direct, afectînd chiar o anumită grosolănie de suprafață.

La Irkutsk ne adunam o dată pe săptămînă la club, unde se dansa. Un timp am frecventat cu asiduitate aceste serate, dar apoi mi-am rărit treptat vizitele, în parte din cauza lucrului. Într-o seară, una din doamne a întrebat pe un tînăr prieten al meu de ce n-am mai fost văzut de cîteva săptămîni la club.

— Cînd simte nevoia să facă mișcare, Kropotkin călărește — a răspuns tăios prietenul meu.

— Dar de ce nu vine măcar să stea cu noi, chiar dacă nu dansează ? — a întrebat una din doamne.

— Ce să caute aici ? — a retezat scurt, în felul nihilist, prietenul meu. — Să pălăvrăgească cu voi despre modă și boarfe ? El s-a săturat de toate nimicurile acestea.

— Dar se duce uneori la domnișoara Cutare — a remarcat cu șovăială una dintre domnișoare.

— Da, însă ea e o fată studioasă — i-a tăiat scurt prietenul meu. — Îi dă lecții de limbă germană.

Trebuie să adaug că riposta aceasta, grosolană, fără îndoială, a dat rezultate bune. Curînd, majoritatea fetelor din Irkutsk au început să ne asedieze, pe fratele meu, pe prietenul meu și pe mine, cu rugăminți de a le recomanda ce să citească și ce să studieze.

În același mod deschis le riposta nihilistul și celor ce-l deplîngeau pe „fratele cel sărac", adică poporul, spunîndu-le că e o ipocrizie să afirme că-i doare sufletul de popor, atît timp cît trăiesc pe spinarea acestuia în locuințe bogat mobilate. Cu aceeași sinceritate îi spunea nihilistul unui funcționar înalt că nu are grijă de bunăstarea subalternilor săi și pe deasupra mai e și hoț.

Nihilistul i-ar fi ripostat cu duritate și „doamnei" care îndruga tot felul de nimicuri lăudîndu-se cu „feminitatea" manierelor ei și cu rafinamentul toaletelor. Nihilistul voia să vadă în femeie înainte de toate un tovarăș, un om, nu o păpușă. El nega cu desăvîrșire micile semne de politețe exterioară manifestate față de așa-zisul sex slab. Dacă însă o fată, chiar complet necunoscută, își exprima dorința să învețe ceva, el o ajuta dîndu-i lecții și era dispus să se ducă în acest scop zilnic pînă în capătul celălalt al orașului.

Nihilismul, prin declararea drepturilor individului și negarea ipocriziei, nu constituia decît un moment de tranziție spre apariția unor „oameni noi", care să aprecieze foarte mult libertatea individuală, dar, totodată, să trăiască pentru o cauză măreață.

„Amară-i pîinea cultivată de robi", a scris Nekrasov. Tînăra generație a refuzat această pîine, precum și averea adunată de părinți din truda silnică a oamenilor subjugați de iobăgie sau înrobiți în fabrici.

În timpul procesului lui Karakozov și al tovarășilor săi, toată Rusia citea cu uimire că acuzații, deși posesori ai unor mari averi, locuiau cîte trei sau patru într-o cameră, fiecare din ei necheltuind niciodată mai mult de zece ruble pe lună și că-și dăduseră întreaga avere pentru organizarea unor societăți cooperatiste, unor arteluri, în care lucrau ei înșiși. Peste cinci ani, mii de tineri, floarea Rusiei, au făcut la fel. Lozinca lor era „mersul în popor". Pe la începutul deceniului al șaptelea, aproape în fiecare familie bogată se dădea o luptă dîrză între părinți, dornici să mențină vechile rînduieli, și fiii și fiicele acestora, care-și apărau dreptul de a dispune de persoana lor conform propriilor idealuri.

În toate orașele țării, în toate cartierele Petersburgului apăreau cercuri de autoinstruire. Aici erau studiate meticulos operele filozofilor, economiștilor și ale tinerei școli a istoricilor ruși. Lectura era urmată de nesfîrșite discuții. Scopul lecturii și al discuțiilor îl constituia rezolvarea importantei probleme ce stătea în fața tineretului, anume în ce mod poate fi el de folos în cel mai înalt grad poporului. Încetul cu încetul s-a ajuns la concluzia că nu există decît o singură cale. Trebuiau să meargă în popor și să trăiască aceiași viață ca și el. De aceea, tinerii porneau la sate ca medici, felceri, învățători, secretari de plasă.

Pentru a se afla în contact și mai direct cu poporul, mulți s-au dus să lucreze ca salahori, fierari, muncitori la pădure. Fetele dădeau examene de învățătoare, felcerițe, moașe, pornind cu sutele la țară, unde se consacrau cu abnegație servirii celei mai sărace pături a poporului.

Nici unul nu se gîndea încă la revoluție, la transformarea pe cale violentă a societății după un anumit plan. Pur și simplu voiau să-i aducă poporului știința de carte, să-l lumineze, să-l ajute într-un fel să iasă din beznă și mizerie și, în același timp, să afle de la popor care este idealul lui de viață socială mai bună.

Cînd m-am întors din Elveția, am găsit această mișcare în plină desfășurare.

XIII

Se înțelege că m-am grăbit să le împart prietenilor mei cărțile aduse și să le împărtășesc impresiile culese din cunoștința cu Internaționala. La drept vorbind, nu prea aveam prieteni la universitate, pentru că eram mai în vîrstă decît cei mai mulți dintre colegi, și între tineri o diferență de cîțiva ani constituie totdeauna o piedică în calea unei apropieri mai strînse. M-am împrietenit doar cu unul singur, cu Dmitri Klement. Era originar din Rusia meridională și, deși avea un nume german, nu prea știa nemțește, iar trăsăturile sale nu aveau nimic tipic teutonic. Era un om cu orizont larg, era citit, gîndea mult, avea multă dragoste și respect pentru știință, însă, la fel ca majoritatea dintre noi, a ajuns curînd la concluzia că a deveni om de știință înseamnă să treci în lagărul filistinilor, în timp ce pe noi ne așteaptă o muncă ce nu suferă amînare. El a urmat cursurile universității timp de vreo doi ani, apoi le-a părăsit, consacrîndu-se în întregime activității sociale. Fără îndoială că era foarte talentat. În Europa occidentală un om mult mai puțin înzestrat decît el ar fi ajuns cu siguranță conducător politic sau socialist de vază. Niciodată însă nu i-a trecut prin minte ideea de a pretinde un rol dominant. Goana după onoruri îi era cu desăvîrșire străină, în schimb nu exista o muncă socială pe care Dmitri s-o fi considerat prea măruntă. De altfel, nu numai lui

îi era proprie această trăsătură. Ea îi caracteriza pe toți cei ce frecventau pe vremea aceea cercurile studențești.

Curînd după înapoierea mea din străinătate, Dmitri mi-a propus să intru în cercul cunoscut de tineretul din acea vreme sub numele de cercul lui Ceaikovski. Sub această denumire, acest cerc a jucat un rol important în dezvoltarea socială a Rusiei și tot sub acest nume a intrat în istorie.

— În majoritatea lor, membrii cercului nostru sînt constituționaliști — mi-a spus Klement —, însă toți sînt niște oameni minunați. Sînt gata să adopte orice idee cinstită. Au mulți prieteni în toată Rusia.

Îl cunoșteam pe N.V. Ceaikovski și pe cîțiva membri din cercul său. Ceaikovski m-a fascinat chiar de la prima întîlnire. Pînă în ziua de astăzi, de-a lungul multor ani, prietenia noastră a rămas neclintită.

Cercul s-a format dintr-un grup foarte mic de bărbați și femei (între acestea se numărau Sofia Perovskaia și cele trei surori Kornilov, care se reuniseră în scopul autoinstruirii și autodesăvîrșirii *). În 1869 Neceaev încercase să pună bazele unei societăți revoluționare secrete alcătuită din tineri dornici să lucreze în rîndurile poporului. Însă pentru a-și atinge țelul, el a recurs la metodele vechilor complotiști, nedîndu-se înapoi nici de la înșelătorie pentru a-i sili pe membrii acestei societăți să-l urmeze. Astfel de metode nu se pot bucura însă de succes în Rusia și, curînd, organizația lui Neceaev a eșuat. Toți membrii ei au fost arestați. Unii dintre cei mai buni reprezentanți ai intelectualității ruse au fost deportați în Siberia înainte de a fi reușit să realizeze ceva. Cercul de autoinstruire despre care vorbesc a apărut din dorința de a se opune metodelor de acțiune ale lui Neceaev. Ceaikovski și prietenii lui considerau, în mod foarte just, că la baza oricărei organizații trebuie să stea individul cu un nivel moral ridicat, indiferent de caracterul politic pe care-l va lua ulterior organizația respectivă și de programul de acțiune pe care l-ar adopta sub influența evenimentelor. Iată de ce cercul lui Ceaikovski, după ce și-a dezvoltat treptat programul, s-a bucurat de o popularitate atît de largă în Rusia și a obținut rezultate atît de serioase. Din cauza aceasta, și mai tîrziu, cînd înverșunata prigoană dezlănțuită de guvern a dus la lupta revoluționară, cercul a dat o serie de militanți și

de militante eminente care au căzut în lupta împotriva autocrației.

În 1872, cercul nu avea în el nimic revoluționar. Dacă ar fi rămas mai departe un simplu cerc de autoinstruire, membrii săi s-ar fi închistat curînd ca într-un schit. Însă cercul a găsit un teren potrivit de activitate. Membrii săi au început să difuzeze cărți bune. Cumpărau ediții întregi din operele lui Lassalle, ale lui Flerovski-Bervi („Despre situația clasei muncitoare din Rusia"), ale lui Marx, lucrări despre istoria Rusiei, răspîndindu-le printre studenții din orașele de provincie. Cu timpul, sub influența întregului mers al evenimentelor, ca și sub imboldul știrilor ce soseau din Europa occidentală cu privire la creșterea rapidă a mișcării muncitorești, cercul deveni tot mai mult un centru de propagandă socialistă în rîndurile tineretului studios și, totodată, mediatorul firesc între membrii cercurilor din provincie. Apoi veni și ziua cînd bariera ce-i despărțea pe studenți de muncitori se nărui, stabilindu-se legături directe cu muncitorii din Petersburg și, într-o oarecare măsură, cu cei din provincie. Acesta a fost momentul cînd m-am alăturat și eu cercului. Era în primăvara anului 1872.

Cercul nu avea nici măcar un statut. Erau primiți ca membri numai oameni bine cunoscuți, puși la încercare în repetate rînduri, cărora li se putea acorda absolută încredere. Înainte de a admite un nou membru, caracterul lui era analizat cu toată francheța proprie nihiliștilor.

Cel mai mic indiciu de nesinceritate sau șovăială — și omul nu era primit. Cei din cercul Ceaikovski nu se zbăteau să coopteze cît mai mulți membri. Cu atît mai puțin năzuiau ei să fie, cu orice preț, îndrumătorii numeroaselor cercuri ce luaseră ființă în capitale și în provincie și să-și asume rolul de mentori ai întregii mișcări în rîndurile tineretului. Noi eram în relații prietenești cu majoritatea cercurilor, le dădeam ajutor, fiind la rîndu-ne ajutați de ele ; dar nu atentam niciodată la independența lor.

Cercul nostru constituia o familie strîns unită. Niciînd mai tîrziu nu mi-a fost dat să întîlnesc un grup de oameni care să egaleze prin puritate și forță morală pe cei douăzeci de membri ai cercului Ceaikovski întîlniți de mine la prima lui ședință. Și astăzi mă mîndresc că am fost primit într-o asemenea familie.

XIV

Cînd m-am alăturat cercului Ceaikovski, membrii lui discutau cu aprindere despre caracterul pe care se cuvenea să-l aibă activitatea lor. Unii erau adepți ai propagandei revoluționare și socialiste în rîndurile tineretului studios. Alții împărtășeau părerea că cercul trebuie să-și propună un singur scop — pregătirea unor oameni apți să ridice uriașa și înapoiata masă a muncitorilor, ulterior ei urmînd să militeze pentru o strămutare a centrului de agitație în mediul țărănesc și al muncitorilor de la orașe. Discuții similare aveau loc în cadrul tuturor cercurilor și grupurilor care luau ființă pe atunci la Petersburg și în orașele din provincie. Pretutindeni repurtau victoria adepții celu-i de-al doilea program.

De altfel, cînd mi s-a încredințat elaborarea programului cercului nostru * și eu am propus drept scop al mișcării răscoalele țărănești, prevăzînd confiscarea pămîntului și a întregii proprietăți private, de partea mea au fost numai Perovskaia, Kravcinski, Cearușin și Tihomirov. Dar cu toții eram socialiști.

Dacă tineretul acelor vremuri ar fi fost adeptul unui socialism abstract, el s-ar fi mulțumit cu formularea cîtorva principii generale, cum ar fi proprietatea comunistă asupra mijloacelor de producție într-un viitor mai mult sau mai puțin îndepărtat, iar apoi s-ar fi consacrat agitației politice. Așa și procedează în Europa occidentală și America socialiștii proveniți din clasele mijlocii. Dar tineretul rus din acele timpuri a abordat socialismul de pe o poziție total diferită. Tinerii nu elaborau teoria socialismului, ci deveneau socialiști trăind în aceleași condiții grele ca și muncitorii, nefăcînd vreo deosebire în cercul lor tovărășesc între ce e „al meu" și ce e „al tău" și renunțînd la uzul personal al averilor moștenite. Un asemenea tineret trebuia în mod inevitabil să meargă în popor, ceea ce a și făcut. Mii de tineri, băieți și fete, părăsiseră casele părintești și s-au stabilit sub diferite forme la țară sau în orașele industriale. Aceasta nu era o mișcare organizată, ci spontană, una din acele mișcări de masă care se produc în momentele de trezire a conștiinței umane. Acum, cînd începură să ia ființă mici cercuri organizate ce se pregăteau pentru o acțiune susținută de răspîndire a ideilor libertății și revolu-

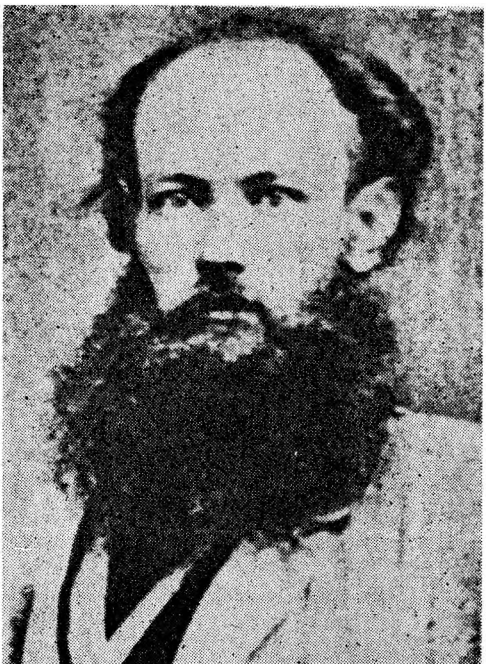

P. A. Kropotkin
în 1873

ţiei, însăşi forţa lucrurilor le-a împins pe calea propagandei în rîndurile ţăranilor şi ale muncitorilor de la oraşe.

Diferiţi scriitori au încercat să explice mersul în popor printr-o influenţă din afară. Influenţa emigranţilor — iată explicaţia de predilecţie a poliţiilor din întreaga lume. Fără îndoială că tineretul îşi pleca urechea la glasul puternic al lui Bakunin ; tot atît de adevărat este şi faptul că activitatea Internaţionalei ne fascina, dar cauzele mersului în popor erau mult mai adînci. Ele au apărut înainte ca „agitatorii din străinătate" să se fi adresat tineretului rus şi chiar înainte de constituirea Internaţionalei. Mişcarea aceasta s-a conturat încă în cercurile Karakozov, în 1866. Dar şi mai înainte, în 1859, a întrezărit-o Turgheniev şi a înfăţişat-o în linii generale.

Firește, ni se întîmpla adesea să vorbim despre necesitatea agitaţiei politice împotriva autocraţiei. Vedeam

cum îi ruinează pe țărani impozitele excesive, cum își vînd vitele pentru a acoperi restanțele de impozite.

Știam că jaful nerușinat bîntuie peste tot în Rusia. Ne erau cunoscute samavolniciile funcționarilor țariști, grosolănia aproape de necrezut a multora dintre ei, iar fiecare zi aducea noi confirmări în acest sens. Auzeam mereu despre percheziții operate în cursul nopților, despre arestarea unor prieteni, care lîncezeau apoi în închisori, iar după închisoare erau deportați în așezările cele mai izolate de la periferia Rusiei. Asta ne făcea să fim conștienți de necesitatea luptei politice împotriva regimului cumplit care distrugea cele mai bune forțe intelectuale ale țării. Dar noi nu vedeam baza, legală sau semilegală, pe care să ne sprijinim lupta.

Frații noștri mai vîrstnici nu recunoșteau năzuințele noastre socialiste, iar noi nu puteam renunța la ele. De altfel, chiar dacă unii dintre noi și-ar fi renegat idealurile, tot ar fi fost în zadar. Întreaga generație tînără era proclamată în bloc „suspectă" și de aceea generația mai vîrstnică se ferea să aibă contact cu ea. Orice tînăr care manifesta simpatii față de ideile democratice, orice tînără care urma cursurile unei școli superioare se afla sub supravegherea secretă a poliției, și era numit de Katkov un complotist și un dușman intern al statului. Cine avea ochelari fumurii, își tundea părul, purta o pelerină putea fi învinuit de activitate politică indezirabilă. Perchezițiile la locuințele studenților se făceau atît de des, încît Klement, cu umorul lui blajin, spuse într-un rînd ofițerului de jandarmi care cotrobăia printre lucrurile sale : „La ce să examinați toate cărțile de fiecare dată cînd faceți percheziție la noi ? Mai bine ați întocmi o listă a lor, apoi ați veni o dată pe lună să verificați dacă nu lipsește ceva sau nu a apărut vreo carte în plus". La cea mai mică bănuială că ar fi „suspecți din punct de vedere politic", studenții erau ridicați, ținuți cîte un an la închisoare, apoi deportați cît mai departe pentru un „timp nedeterminat", cum se exprimau în argoul lor birocratic autoritățile. Alexandru al II-lea nutrea în taină visul de a întemeia undeva în stepă un oraș izolat, păzit cu strășnicie de cazaci, unde să fie deportați toți tinerii suspecți. Numai gîndul primejdiei pe care ar prezenta-o un asemenea oraș, locuit de douăzeci-treizeci de mii de „suspecți din punct de vedere politic", l-a împiedicat pe țar să-și înfăptuiască planul barbar.

Unul dintre membrii cercului nostru, ofițerul Șișko, aparținea unui grup de tineri care năzuiau să intre în slujba zemstvelor. Ei considerau aceste slujbe ca un soi de apostolat și se pregăteau stăruitor în vederea ocupării lor, studiind temeinic situația economică a Rusiei. Numeroși tineri au nutrit un timp asemenea speranțe, speranțe ce s-au spulberat ca un fum la primul contact cu mașinăria de stat. Guvernul acordase un simulacru de autonomie cîtorva gubernii, dar de îndată, prin diferite îngrădiri, făcuse în așa fel ca reforma să piardă orice eficacitate și sens. Salariații zemstvelor au trebuit să se mulțumească cu rolul de funcționari însărcinați cu perceperea unor impozite suplimentare pentru acoperirea nevoilor locale ale statului. De fiecare dată cînd o zemstvă lua inițiativa într-o problemă a școlilor elementare sau a seminariilor pedagogice, în cea a ocrotirii sănătății publice sau a îmbunătățirilor funciare, ea se ciocnea de suspiciunea și neîncrederea guvernului, iar ziarul „Moskovskie vedomosti" o denunța și o acuza de separatism, atribuindu-i intenția de a organiza un „stat în stat" și de a „submina autocrația".

Dacă cineva s-ar apuca să istorisească, de pildă, povestea adevărată a luptei duse de zemstva guberniei Tver pentru seminarul ei pedagogic și ar face cunoscute lumii toate mărunțele persecuții, șicane și interdicții la adresa ei, nimeni în străinătate nu i-ar da crezare. Cititorul ar închide cartea spunînd : „Nu e cu putință, e absurd". Or, în realitate totul s-a petrecut întocmai. Numeroși consilieri ai zemstvelor erau destituiți, expulzați din gubernie sau chiar deportați numai pentru că îndrăzniseră să adreseze țarului o cerere prea supusă cu privire la drepturile pe care legea le recunoștea formal zemstvelor. „Consilierii zemstvelor județene și guberniale trebuie să fie simpli funcționari ministeriali și să se supună Ministerului Afacerilor Interne" — aceasta era teoria susținută de guvernul din Petersburg. Iar în ceea ce privește salariații mai mărunți ai zemstvelor, ca învățătorii, medicii, moașele, aceștia erau tratați cu o totală lipsă de menajamente : la un simplu ordin al Secției a treia ei erau destituiți în 24 de ore și deportați. Nu mai departe decît în 1896 o moșieriță, al cărei soț ocupa un post important într-una din zemstve, invitase la onomastica ei opt învățători. „Săracii de ei, nu dau ochii decît cu țăranii" — își spusese cucoana. A doua zi

se prezentă la ea ureadnicul [1] și îi ceru lista învățătorilor invitați la bal, pentru a raporta mai marilor săi, deoarece învățătorii nu au voie să se întrunească.

Ce bază pentru lupta politică puteau constitui asemenea dispoziții ?

Cînd am moștenit de la tata moșia lui din gubernia Tambov, satul Petrovskoe-Kropotkino, un timp m-am gîndit serios să mă mut acolo, consacrîndu-mi întreaga energie unei slujbe la zemstvă. Unii țărani și preoții săraci din satele învecinate mă rugau s-o fac. Într-un rînd, cînd cîțiva dintre cei ce mă sfătuiau să rămîn s-au adunat laolaltă, i-am întrebat : „Să presupunem că aș încerca să deschid o școală, să organizez o fermă model, să înființez un artel, că aș lua apărarea vreunui țăran, să zicem a judecătorului obștesc, care a fost biciuit din porunca moșierului Svecin. Mi se va da oare putința să continui ?“ Toți mi-au răspuns într-un glas : „Nici vorbă de așa ceva“.

După cîteva zile veni la mine un preot cărunt, foarte stimat în regiune. Era întovărășit de doi fruntași influenți ai rascolnicilor.

— Stați de vorbă pe îndelete cu ei — îmi spuse el. — Dacă vă dă ghes inima, mergeți cu ei, și, cu Evanghelia în mîini, predicați-le țăranilor... Știți și dumneavoastră singur ce anume să le predicați... Nici o poliție n-o să vă dea de urmă dacă ei vă vor ascunde. Altceva nu e nimic de făcut. Iată sfatul pe care vi-l poate da un bătrîn ca mine.

Rolul acesta l-am refuzat, firește, categoric. Le-am spus deschis pentru care motiv nu pot deveni un nou Wiclef. „Nu pot vorbi «în numele Evangheliei» atunci cînd ea nu este pentru mine decît o carte ca oricare alta. Pentru succesul propagandei religioase este nevoie de credință, iar eu nu pot crede în divinitatea lui Cristos și în poruncile Domnului“. La cele spuse atunci pot adăuga acum, din experiența vieții mele, că dacă propaganda revoluționară în numele religiei este, într-adevăr, recepționată de un număr mare de oameni care ar rămîne indiferenți la o propagandă pur socialistă, în schimb această propagandă religioasă este purtătoarea unui rău ce prevalează asupra foloaselor ei. Ea propovăduiește *supunerea ;* ea învață să te pleci în fața *autorității ;* ea promovează oameni despotici în cel mai înalt grad, cărora le place *să comande !* Pînă la urmă, în virtutea tuturor acestor lucruri, ea va propune

[1] Funcționar inferior în poliția rurală în Rusia țaristă. — *Nota trad.*

drept conducător *biserica,* adică bastionul organizat al supunerii oamenilor față de orice autoritate. Așa s-a întîmplat cu toate mișcările religioase, chiar dacă inițial ele erau mișcări profund revoluționare, ca, de pildă, anabaptismul *, așa s-a întîmplat și cu doctrinele filozofice anarhiste, cum ar fi teoria lui Descartes.

Nu o dată am discutat în cercul nostru despre necesitatea luptei politice, dar n-am ajuns la nici un rezultat. Apatia și indiferența claselor avute erau incurabile, iar iritarea în rîndurile tineretului nu atinsese încă acel grad de tensiune care, peste vreo 6-7 ani, avea să se vădească în lupta teroristă condusă de Comitetul executiv **. Mai mult decît atît — tragică ironie a istoriei — același tineret pe care Alexandru al II-lea, orbit de teamă și furie, îl trimitea cu sutele în deportare și la ocnă, l-a apărat în anii 1871-1878. Înșeși programele socialiste ale cercurilor împiedicau repetarea unui atentat împotriva țarului. Lozinca acelor vremuri era : „Pregătiți în Rusia o largă mișcare socialistă în rîndurile țăranilor și muncitorilor. Nu purtați grijă țarului și sfătuitorilor lui. Dacă mișcarea va începe, dacă țăranii se vor uni și masele vor cere pămînt și suspendarea plății pentru pămînturile obținute, guvernul va încerca să se sprijine în primul rînd pe clasele bogate și pe moșieri și va întruni Zemski sobor. Exact în același fel au silit răscoalele țărănești din Franța în 1789 guvernul regal să întrunească Adunarea națională. Același lucru se va întîmpla și în Rusia".

Dar asta nu era tot. Persoane izolate, precum și unele cercuri, văzînd că domnia lui Alexandru al II-lea se cufundă în mod fatal tot mai adînc în mocirla reacțiunii și nutrind totodată vagi speranțe în „liberalismul" moștenitorului (toți tinerii moștenitori ai tronului sînt bănuiți de liberalism), insistau asupra necesității de a repeta tentativa lui Karakozov. Dar cercurile organizate se opuneau categoric și îi convingeau stăruitor pe tovarășii lor să renunțe la asemenea planuri. Acum pot face cunoscut un fapt despre care pînă în prezent nu s-a știut nimic. Într-o zi sosise din guberniile sudice la Petersburg un tînăr ferm decis să-l ucidă pe Alexandru al II-lea. Aflînd despre aceasta, cîțiva membri ai cercului Ceaikovski i-au vorbit îndelung, îndemnîndu-l să n-o facă ; dar întrucît nu l-au putut convinge, i-au declarat că-l vor împiedica cu forța. Știind cît de slabă era în acea perioadă paza Palatului de

iarnă, se poate afirma cu certitudine că membrii cercului Ceaikovski i-au salvat lui Alexendru al II-lea viața. Iată cît de ostil era pe atunci tineretul acelui gen de luptă împotriva autocrației în care se va avînta cu abnegație atunci cînd suferințele sale vor fi depășit orice limită.

XV

Cei doi ani de activitate în cercul Ceaikovski mi-au lăsat o impresie de neuitat. M-am pomenit într-o familie de oameni atît de strîns uniți în urmărirea țelului comun, oameni pătrunși de atîta dragoste față de umanitate și de atîta delicatețe sufletească, încît nu-mi amintesc nici măcar un singur prilej în care viața cercului nostru să fi fost umbrită de o cît de mică neînțelegere. Acest lucru poate fi apreciat la justa lui valoare îndeosebi de cei ce au avut vreodată ocazia să se ocupe cu agitația politică.

Cercul nostru se întrunea des, și eu nu lipseam de la nici o ședință. Ne adunam pe atunci într-o suburbie a Petersburgului, într-o căsuță închiriată de Sofia Perovskaia, care făcuse uz în acest scop de un buletin de identitate fals, prezentîndu-se drept o soție de meseriaș.

Cu toate femeile din cercul nostru eram în cele mai bune relații tovărășești. Dar pe Sonia Perovskaia toți o *iubeam.*

După cum se știe, ea se născuse într-o familie aristocratică. Tatăl ei fusese un timp guvernatorul militar al Petersburgului. Cu consimțămîntul mamei, care-și adora fiica, Sofia Perovskaia părăsise casa părintească și se înscrisese la cursurile școlii superioare pentru fete, iar apoi, împreună cu surorile Kornilov, cele trei fiice ale unui bogat fabricant, a fondat micul cerc de autoinstruire, din care avea să ia naștere cercul nostru. Acum cine ar fi recunoscut în femeia modestă, cu capul înfășurat într-o broboadă, în rochie de stambă și cu cizme bărbătești în picioare, care căra apă din Neva cu căldarea, pe domnișoara care nu de mult repurta succese răsunătoare în saloanele aristocratice ale Petersburgului. În ceea ce privește morala, ea era principială, dar nicidecum o „predicatoare". Cînd era nemulțumită de careva, îi arunca o privire severă, încruntată, dar și această privire trăda firea ei deschisă, generoasă, căreia nimic din ce-i omenesc nu îi era străin. Într-o singură pri-

vință era neînduplecată. „Un afemeiat", spusese ea o dată scurt despre cineva, și intonația cu care rostise acest cuvînt, în timp ce-și vedea mai departe de treabă, mi s-a întipărit în minte pentru totdeauna.

Perovskaia vorbea puțin, dar gîndea mult și intens. Este suficient să-i vezi portretul, fruntea înaltă și expresia feței, ca să înțelegi că avea o gîndire profundă și serioasă, că pasiunile superficiale erau străine de firea ei, ca și discuțiile inutile, și că atunci cînd avea de apărat o părere, o apăra pînă la capăt, pînă cînd se încredința că e cu neputință să-și convingă interlocutorul.

Perovskaia era narodnică pînă-n adîncul sufletului și totodată o luptătoare revoluționară călită. Ea nu simțea nevoia să-i împodobească pe muncitori și pe țărani cu virtuți născocite pentru a-i îndrăgi și a li se consacra. Îi lua așa cum sînt. Îmi amintesc că o dată mi-a spus : „Am pornit la o acțiune mare. Poate că ea va costa viața a două generații, dar trebuie s-o ducem la bun sfîrșit". Cunoscutul portret al Perovskăi îi redă foarte bine chipul, curajul ei conștient, mintea ei deschisă și limpede, sufletul ei iubitor. Nicicînd o femeie n-a exprimat atît de puternic sentimentul unui suflet iubitor, cum a făcut-o Perovskaia în scrisoarea adresată mamei sale cu cîteva ceasuri înainte de a urca pe eșafod.

Cu excepția a două-trei, toate femeile din cercul nostru ar fi fost în stare să privească moartea în față și să moară așa cum a murit Perovskaia. Dacă în 1881 ele nu ar fi fost deja întemnițate sau deportate în Siberia, ar fi făcut parte din Comitetul executiv, și de le-ar fi fost sortit să urce pe eșafod, nu ar fi șovăit. Dar în anii aceia de început ai mișcării, nici una dintre ele, ca, de altfel, majoritatea bărbaților, nu se gîndea la posibilitatea unui asemenea deznodămînt. Perovskaia însă de bună seamă că-și spusese din capul locului că, oricare ar fi urmările activității ei de agitație, aceasta era necesară chiar dacă avea s-o ducă pe eșafod, cu alte cuvinte era pregătită să aducă jertfa supremă.

Voi relata o întîmplare din care se poate vedea cum erau celelalte femei membre ale cercului nostru. Într-o noapte, Kuprianov și cu mine ne-am dus la Varvara Batiușkova spre a-i face o comunicare importantă. Era tîrziu după miezul nopții, dar am văzut lumină la fereastra ei și am urcat scara. Batiușkova ședea într-o cămăruță la o masă și copia programul cercului nostru. Îi cunoșteam firea hotărîtă și ne veni ideea să facem o glumă prostească.

— Batiușkova, am venit după dumneata — am început eu. — Vrem să facem o încercare aproape desperată de a-i elibera pe tovarășii întemnițați în fortăreață.

Batiușkova nu puse nici o întrebare. Ea lăsă din mînă pana, se ridică liniștită de la locul ei și spuse : „Să mergem !“ Rostise aceasta cu atîta simplitate, că am înțeles într-o clipă cît de neroadă îmi fusese gluma și i-am mărturisit totul. Ea se reașeză pe scaun, iar în ochi îi luciră lacrimi. „Deci n-a fost decît o glumă ? — mai întrebă o dată cu reproș. — Cu *asta* nu se glumește !“ Înțelegeam acum toată cruzimea gestului meu.

Un alt prieten îndrăgit de toți cei din cercul nostru era Serghei Kravcinski, bine cunoscut în Anglia și America sub pseudonimul de Stepneak. Uneori noi îi ziceam prunc, atît de puțin se îngrijea de propria-i securitate. Dar această nepăsare era rezultatul neînfricării, care, în ultimă instanță, este adesea cel mai bun mijloc de a scăpa de urmăririle poliției. În scurt timp el deveni bine cunoscut muncitorilor ca propagandist sub numele de „Serghei“, și de aceea poliția îl căuta stăruitor. Cu toate acestea el nu lua nici o măsură de precauție. Dar aș fi dorit ca toți să fie atît de precauți ca Serghei cînd era vorba de securitatea altora.

Atunci cînd am ajuns să-l cunosc mai îndeaproape, l-am îndrăgit mult pentru caracterul lui cinstit și deschis, pentru energia-i tinerească, pentru bunul lui simț, pentru inteligența lui excepțională și pentru simplitatea lui, pentru fidelitatea, curajul și dîrzenia de care dădea dovadă. Serghei citea și gîndea mult și m-am convins că împărtășeam aceleași păreri cu privire la caracterul revoluționar al activității inițiate de noi. Era cu vreo zece ani mai tînăr decît mine și poate că nu înțelegea încă prea bine ce luptă îndîrjită va însemna viitoarea revoluție. Mai tîrziu avea să-mi povestească cu mult umor un episod din perioda de început a activității lui propagandistice. „O dată — povestea el — mergeam pe drum cu un tovarăș. Ne ajunge din urmă un țăran într-o sanie de lemn. Am început să-l lămuresc că nu trebuie să plătească impozitele, că dregătorii jefuiesc poporul și că în scriptură se spune că trebuie să te răzvrătești. Țăranul a dat bici calului, dar și noi am grăbit pasul. El mînă calul la trap, dar și noi ne țineam după el și eu îl tot lămuream cu privire la impozite și răzvrătire. În sfîrșit, țăranul îndemnă calul în galop, dar căluțul era tare nevolnic, așa încît noi n-am rămas de

sanie și am continuat propaganda pînă cînd ni s-a tăiat răsuflarea".

În ianuarie sau februarie 1874 locuiam la Moscova ca oaspete al surorii mele Lenocica. Ea ocupa pe atunci o căscioară cenușie pe stradela Malîi Vlasievski, aproape peste drum de casa tatei. Într-o dimineață mi s-a spus că mă caută un țăran. Am ieșit și am dat cu ochii de Serghei, care tocmai fugise din gubernia Tver. El avea o constituție atletică și cutreiera satele ca tăietor de lemne în tovărășia unui alt vlăjgan, ofițerul în retragere Rogaciov. Munca aceasta era foarte grea, mai cu seamă pentru cineva neobișnuit cu ea ; dar atît Rogaciov, cît și Serghei prinseseră drag de ea. Nimeni n-ar fi recunoscut în cei doi zdraveni tăietori de lemne pe niște foști ofițeri. Așa au colindat ei, fără a stîrni bănuieli, timp de vreo două săptămîni, făcînd peste tot o propagandă curajoasă. Uneori Serghei, care cunoștea Evanghelia aproape pe dinafară, o explica țăranilor, demonstrînd cu versete din ea că trebuie să se răzvrătească. Alteori el le explica idei ale marilor economiști. Țăranii îi ascultau pe propagandiști ca pe niște adevărați apostoli, îi duceau din izbă în izbă și refuzau să le ia bani pentru merinde. În două săptămîni propagandiștii au provocat o adevărată fierbere în cîteva sate. Zvonul despre ei s-a răspîndit departe în jur. Țăranii bătrîni și tineri șușoteau prin hambare despre cei doi „călători" și prinseră curaj să spună că în curînd boierilor li se va lua pămîntul, iar țarul le va da în schimb leafă. Tineretul deveni mai îndrăzneț față de jandarmi și spunea : „Stați puțin, curînd ne vine și nouă rîndul. N-o să vă mai bateți joc de noi, păgînilor !" Dar faima tăietorilor de lemne a ajuns și pînă la șeful postului de jandarmi, și ei au fost arestați. S-a dat ordin să fie aduși la post, situat la vreo douăzeci de verste.

Au fost duși sub o escortă compusă din cîțiva țărani. În drum s-a întîmplat să treacă printr-un sat unde era zi de hram.

— Cine sînt ăștia ? Arestați ? Nu-i nimic. Faceți-o-ncoace, fraților ! — spuseră țăranii care chefuiau.

Arestații și escorta au fost opriți pentru o zi întreagă, duși din izbă în izbă și cinstiți cu bragă. Țăranii din escortă nu s-au lăsat mult rugați. Dădeau braga pe gît și îi îndemnau și pe arestați să facă la fel. „Din fericire — povestea Serghei —, cana de lemn cu bragă care făcea ocolul mesei era atît de mare, încît nimeni nu putea vedea cît beau

atunci cînd o duceam la gură". Către seară cei din escortă erau beţi criţă şi, deoarece nu voiau să se arate în aşa hal şefului de post, s-a hotărît să înnoptăm în sat. În tot cursul zilei Serghei a stat de vorbă cu ţăranii. El le-a vorbit, „în numele Evangheliei", despre nedreptele rînduieli de pe pămînt. Ţăranii l-au ascultat şi şi-au exprimat părerea de rău că oameni atît de buni sînt duşi la post. Cînd toţi s-au dus la culcare, un tînăr din escortă îi şopti lui Serghei : „Poarta am s-o închid numai, fără s-o încui". Serghei şi Rogaciov au înţeles aluzia. După ce toţi au adormit, ei s-au strecurat în uliţă şi au pornit-o cu pas iute înainte, iar către orele cinci dimineaţa erau deja la vreo douăzeci şi cinci de verste de sat, într-o gară mică, de unde cu primul tren au pornit spre Moscova. Serghei a rămas la Moscova.

Aici el găsi adăpost la familia Lebedev, care, după cîte se pare, întreţinea relaţii cu cercul nostru din Moscova. În această familie el a întîlnit-o pe Tatiana Lebedeva, care ulterior avea să joace un rol important în Comitetul executiv al partidului „Narodnaia volea", dar pe atunci nu era decît o tînără fată dintr-o familie boierească. După toate probabilităţile, la ea s-a gîndit Serghei cînd a scris romanul său semiautobiografic „Andrei Kojuhov". Mai tîrziu, cînd noi toţi cei de la Petersburg am fost arestaţi, cercul din Moscova, al cărui suflet erau el şi Voinaralski, a devenit centrul principal al agitaţiei.

Vorbind despre Serghei am făcut o incursiune în viitor, iar acum mă voi întoarce la primăvara anului 1872, cînd m-am alăturat cercului Ceaikovski. În acele zile, propagandiştii se instalau ici-colo în mici grupuri, sub diferite forme, în oraşe şi sate. Unii organizau ateliere de fierărie, alţii făceau agricultură, iar tinerii din familii bogate lucrau în aceste ateliere sau la cîmp, pentru a fi în permanent contact cu masele muncitoare. La Moscova, cîteva foste studente ale Universităţii din Zürich au înfiinţat propria lor organizaţie şi s-au angajat la fabrici textile, unde lucrau cîte 14—16 ore pe zi, trăind în locuinţe comune viaţa grea şi lipsită de bucurii a muncitorarelor din fabricile Rusiei. Aceasta era o măreaţă şi eroică mişcare, la care participau activ nu mai puţin de două-trei mii de oameni, în vreme ce alţii, în număr de două sau de trei ori mai mare, simpatizau cu ei şi sprijineau în toate felurile avangarda de luptă. Cercul nostru din Petersburg coresponda

regulat (firește cifrat) cu nu mai puțin de jumătate din această armată*.

În curînd ne păru insuficientă literatura legală, cenzurată sever, în paginile căreia nu era îngăduită nici o aluzie la socialism, așa că am înființat în străinătate o tipografie proprie. Era nevoie, firește, să alcătuim broșuri speciale pentru muncitori și țărani, așa încît „comitetul literar", din care făceam și eu parte, avea întotdeauna destulă treabă. Cărțile și broșurile tipărite în străinătate erau aduse în Rusia prin contrabandă în baloturi, depozitate în anumite locuri, apoi expediate cercurilor locale, care difuzau literatura printre țărani și muncitori. Pentru toate acestea era nevoie de o organizație de proporții uriașe, de repetate călătorii în străinătate, de o vastă corespondență. Acestea erau necesare în primul rînd pentru a păzi de poliție atît pe sprijinitorii noștri, cît și depozitele de cărți. Noi aveam cîte un cifru special pentru fiecare din cercurile din provincie și nu o dată după ce 5—6 ore în șir totul fusese discutat pînă în cele mai mici amănunte, femeile, neîncrezătoare în acuratețea noastră în materie de scriere cifrată, mai munceau o noapte întreagă, acoperind file și file cu semne cabalistice și fracții matematice.

La ședințele noastre domnea întotdeauna un climat de caldă prietenie. Noțiunea de președinte, ca și alte formalități, erau prea străine de sufletul rusesc, așa încît la noi nu exista așa ceva. Și cu toate că discuțiile în contradictoriu erau uneori foarte aprinse, în special cînd se dezbăteau „probleme de program", ne dispensam prea bine de formalitățile specific vest-europene. Erau suficiente absoluta sinceritate, dorința comună de a rezolva problema cît mai bine și repulsia mărturisită față de orice manifestare de teatralism. Adesea ni se întîmpla să luăm masa chiar în timpul ședințelor, meniul nostru constînd invariabil din pîine neagră, castraveți murați, o bucată de brînză sau de salam și ceai slab la discreție. Mîncam astfel nu pentru că n-am fi avut bani (aveam întotdeauna bani mulți), dar socoteam că socialiștii trebuie să trăiască așa cum trăiește majoritatea muncitorilor. Și apoi banii erau necesari cauzei revoluționare.

La Petersburg ne-am creat în scurt timp vaste relații printre muncitori. Cu un an înainte de aderarea mea la cercul Ceaikovski, Serdiukov, un tînăr posedînd o frumoasă instrucțiune, și-a făcut mulți prieteni printre muncitorii din uzine, în majoritate muncitori la uzina de armament a

statului, și a organizat un cerc numărînd la vreo treizeci de membri, care se adunau pentru a citi și a discuta. La Petersburg muncitorii de la uzine erau destul de bine plătiți, și cei neînsurați o duceau binișor. Ei se familiarizară în scurt timp cu literatura radicală și socialistă din acea epocă, Buckle, Lassalle, Mill, Draper, Spielhagen devenind nume familiare pentru ei *. În ceea ce privește nivelul cultural, acești muncitori nu se deosebeau prea mult de studenți. Le plăcea să discute despre „legea de fier a salariului", despre lupta de clasă și conștiința de clasă, despre colectivism, ca și despre libertate — citîndu-l pe Mill, sau despre civilizație — citîndu-l pe Draper. „Capitalul" lui Marx apăruse nu de mult, și noi îl citeam cu toții ; pe atunci printre tineri nu se întîlnea îngustimea de vederi proprie zilelor noastre.

După ce Dmitri, Serghei și cu mine am aderat la cercul Ceaikovski, am început să frecventăm des acest cerc, ducînd aci discuții pe diferite teme. Dar speranțele noastre că acești tineri vor deveni propagandiști printre ceilalți muncitori, a căror situație era infinit mai grea decît a lor, nu s-au realizat pe deplin. Într-o țară liberă, ei ar fi devenit niște oratori obișnuiți la întruniri publice, dar, asemenea ceasornicarilor privilegiați din Geneva, ei manifestau un soi de dispreț față de simplii muncitori de fabrică și nu ardeau nicidecum de dorința de a deveni martiri ai cauzei socialiste. Abia după ce majoritatea dintre ei au fost arestați și unii ținuți la închisoare cîte trei ani pentru simplul fapt că au îndrăznit *a gîndi* ca socialiștii, abia după ce unii dintre ei au avut astfel putința să măsoare atotputernicia arbitrarului ce domnea în Rusia, ei au devenit propagandiști entuziaști în primul rînd ai revoluției politice.

Simpatiile mele se îndreptau cu precădere spre țesători și spre muncitorii din fabrici în genere. La Petersburg se adună mii de muncitori care pe timpul verii se întorc în satele lor să are pămîntul. Acești semițărani-semimuncitori aduceau cu ei la oraș spiritul de obște al satului rus. În rîndurile lor propaganda revoluționară se desfășura cu mult succes. Eram chiar nevoiți să domolim zelul noilor noștri prieteni, altminteri ei ar fi adus în casele noastre sute de tovarăși de-ai lor, bătrîni și tineri. Cei mai mulți dintre ei trăiau în mici arteluri : cîte zece-doisprezece oameni ocupau o locuință comună, mîncau laolaltă, fiecare participant achitînd lunar o cotă-parte din cheltuieli. Noi

vizitam aceste case. După scurt timp țesătorii ne-au făcut cunoștință și cu arteluri, de zidari, de tîmplari și altele, iar în unele din ele Serghei, Dmitri, Șișko și alți tovarăși au ajuns să fie ca la ei acasă : nopți întregi se vorbea aici despre socialism. Din cînd în cînd, cîte unul dintre noi pleca pentru o săptămînă sau două și în satele de unde erau originari prietenii noștri și acolo ducea o propagandă aproape deschisă printre țărani.

Firește, toți cei ce desfășurau propagandă printre muncitori se deghizau în țărani. Prăpastia ce desparte în Rusia pe „boier" de țăran este atît de adîncă, ei vin atît de rar în contact, încît apariția la țară a unui om îmbrăcat „ca un domn" ar fi stîrnit atenția generală. Dar și în oraș poliția s-ar fi sesizat de îndată ce ar fi observat printre muncitori un om diferit de ei prin îmbrăcăminte și prin felul de a vorbi. „La ce s-ar amesteca cu prostimea, dacă nu ar avea gînduri ascunse ?"

De multe ori, după un prînz într-o casă aristocratică sau chiar la Palatul de iarnă, unde mă duceam din cînd în cînd să vizitez un prieten, săream într-o birjă, grăbit să ajung la o sărăcăcioasă locuință de student dintr-o îndepărtată periferie a orașului, unde îmi scoteam hainele elegante și, îmbrăcat într-o cămașă de stambă, cizme țărănești și cojoc, mă duceam la prietenii mei țesători, aruncînd cîte o glumă mujicilor întîlniți în cale. Le povesteam ascultătorilor mei despre mișcarea muncitorească din străinătate, despre Internațională, despre Comuna din 1871. Ei mă ascultau cu multă atenție, străduindu-se să nu le scape nici un cuvînt, apoi îmi puneau întrebarea : „Ce putem face aici în Rusia ?" Noi le răspundeam : „Trebuie să propagați ideile auzite, să-i alegeți pe oamenii cei mai buni și să-i organizați. Altă cale nu există". Noi le citeam istoria Revoluției franceze dintr-o prelucrare după excelenta „Poveste a unui țăran" de Erckmann-Chatrian. Toți erau entuziasmați de „domnul Chauvel", care cutreiera satele și difuza cărți interzise. Toți ardeau de dorința de a-i urma exemplul. „Stați de vorbă și cu alții — spuneam noi —, stabiliți contacte între oameni, iar cînd vom fi mai mulți, se va vedea ce putem obține". Muncitorii ne înțelegeau perfect, și nu ne rămînea decît să le temperăm zelul.

În tovărășia lor am petrecut multe ceasuri frumoase. Deosebit de viu mi s-a întipărit în minte prima zi a anului 1874, ultimul An nou petrecut de mine în Rusia în li-

bertate. Revelionul îl făcusem într-o societate aleasă. S-au rostit acolo destule vorbe emfatice, „generoase", despre îndatoririle cetățenești, despre binele poporului și altele asemenea. Dar ceva ascuns răzbătea în toate aceste discursuri „emoționante". Părea că fiecare dintre oaspeți era preocupat în primul rînd cum să-și păstreze propria bunăstare. Nimeni însă nu îndrăznea să mărturisească deschis și sincer că este gata să facă numai ceea ce nu-i periclitează cu nimic situația. Sofisme, nesfîrșite sofisme cu privire la ritmul extrem de lent al evoluției, starea de înapoiere a maselor și inutilitatea sacrificiilor ; și toate erau spuse numai pentru a camufla adevăratele motive, de-a valma cu declarații că ar fi cu toții gata de sacrificiu... M-a cuprins subit tristețea și am părăsit această serată.

A doua zi dimineața m-am dus la o adunare a țesătorilor. Ea se ținea într-un subsol întunecos. Eram deghizat în țăran și m-am amestecat în mulțimea de cojoace. Un tovarăș, pe care muncitorii îl cunoșteau, mă prezentă simplu : „Borodin, prietenul meu". „Povestește-ne, Borodin — urmă el —, ce-ai văzut în străinătate". Și eu am început să vorbesc despre mișcarea muncitorească din Europa occidentală, despre lupta proletariatului, despre dificultățile ce-i stau în față, despre speranțele sale.

Cei prezenți la adunare erau în majoritate oameni de vîrstă mijlocie. Relatarea mea le-a trezit un puternic interes, și mi-au pus o serie de întrebări, toate foarte strîns legate de subiect : despre cele mai mici amănunte ale sistemului de organizare a asociațiilor muncitorești, despre țelurile Internaționalei și despre șansele ei de reușită. Apoi au urmat întrebări privitoare la cele ce s-ar putea face în Rusia, cît și la urmările propagandei noastre. Eu nu obișnuiam să minimalizez primejdiile legate de agitația noastră și le-am spus sincer ce gîndeam : „După toate probabilitățile, noi vom fi în curînd deportați în Siberia, iar voi, adică unii dintre voi, veți fi ținuți vreme îndelungată la închisoare pentru că ne-ați ascultat". Perspectiva aceasta sumbră nu le-a tăiat elanul și nu i-a înspăimîntat. „Ei, nici în Siberia n-or fi trăind numai urși, trăiesc și oameni. Unde trăiesc oameni, nu ne prăpădim nici noi". „Nu-i chiar atît de negru dracu după cum se spune". „Dacă ți-e frică de lupi, nu te duce în pădure".

Iar cînd mai tîrziu unii dintre ei au fost arestați, aproape toți s-au comportat excelent și n-au trădat pe nimeni.

XVI

În cei doi ani la care mă refer au fost efectuate numeroase arestări atît la Petersburg, cît și în întreaga Rusie. Nu trecea lună să nu pierdem pe vreunul dintre ai noștri sau să nu fie arestat careva din grupurile din provincie. Spre sfîrșitul anului 1873 arestările s-au înteţit. În luna noiembrie poliția năvăli într-una din principalele noastre case conspirative, dincolo de bariera Narvei. Am pierdut cu acest prilej pe Perovskaia, pe Sinegub și alți doi tovarăși. Am fost siliți să întrerupem orice legătură cu muncitorii din această parte a Petersburgului *.

Jandarmii deveniseră foarte vigilenți și observau imediat apariția unui student într-un cartier muncitoresc. Noi am organizat o nouă casă conspirativă, mai spre periferia orașului, într-un cartier muncitoresc, dar și pe aceasta a trebuit s-o părăsim în scurtă vreme. Printre muncitori mișunau spionii, care ne urmăreau cu mare atenție. În scurtele noastre, cu înfățișarea noastră țărănească, Dmitri, Serghei și cu mine ne strecuram neobservați. Noi continuam să frecventăm cartierele în care mișunau, jandarmii și spionii. Dar situația lui Dmitri și a lui Serghei era foarte primejdioasă. Poliția îi căuta cu înverșunare, deoarece numele lor dobîndiseră o largă popularitate în cartierele muncitorești. Dacă Klement sau Kravcinski ar fi fost găsiți din întîmplare în locuința vreunui cunoscut cu ocazia unei percheziții făcute de poliție, ar fi fost ridicați pe loc. Au fost perioade cînd Dmitri trebuia să caute zilnic o casă unde să poată rămîne noaptea în relativă liniște.

— Pot înnopta la dumneata ? — întreba el, făcîndu-și apariția către 10 seara la cîte un tovarăș.

— Cu neputință ! În ultima vreme casa mea este tot timpul supravegheată. Du-te mai bine la N.

— Chiar de la el vin. Mi-a spus că și casa lui este încercuită de spioni.

— Atunci du-te la M. Îmi este bun prieten și, totodată, este în afară de orice bănuială, dar pînă la el e cale lungă. Ia o birjă. Uite, poftim niște bani. Dar, din principiu, Dmitri nu lua banii și o pornea agale pe jos spre celălalt capăt al orașului, afară de cazul cînd rămînea să înnopteze la tovarășul la care în orice clipă poliția putea năvăli să facă percheziție.

În ianuarie 1874 poliția a pus mîna pe principala noastră citadelă din cartierul Vîborg, ce ne servea drept centru al propagandei în rîndurile țesătorilor. Cîțiva dintre cei mai buni propagandiști ai noștri au dispărut după misterioasa poartă a Secției a treia. Rîndurile noastre s-au rărit *. Era din ce în ce mai greu să ne întrunim cu toții. Depuneam toate eforturile pentru a constitui noi cercuri de tineret care să poată continua activitatea noastră după ce vom fi arestați. Ceaikovski se găsea pe atunci în Sud. Noi i-am înduplecat sau mai bine zis i-am silit pe Serghei și Dmitri să plece din Petersburg. În acel moment rămăsesem la Petersburg nu mai mult de cinci sau șase oameni pentru a continua activitatea cercului nostru.

Două luni s-au scurs într-un calm relativ, dar subit la jumătatea lunii martie am aflat că aproape toți muncitorii din cercul de la uzină fuseseră arestați și împreună cu ei fostul student Nizovkin, care, din nefericire, se bucura de încrederea lor.

Eram siguri că Nizovkin, apărîndu-și pielea, va mărturisi tot ce știe. În afară de Dmitri și Serghei, îl cunoștea pe fondatorul cercului, Serdiukov, și mă cunoștea și pe mine ; era de așteptat că la interogatoriu el va divulga adevăratele noastre nume. După cîteva zile fură ridicați doi țesători, băieți nu prea fermi, care cheltuiseră chiar niște bani aparținînd tovarășilor lor. Cei doi țesători mă cunoșteau sub numele de Borodin. Era cert că ei aveau să îndrume poliția pe urmele unui oarecare Borodin, îmbrăcat în straie țărănești, care lua cuvîntul la întrunirile țesătorilor. În acest fel, într-o singură săptămînă au fost ridicați toți membrii cercului nostru prezenți în oraș, în afară de Serdiukov și de mine.

Nu ne mai rămînea altceva de făcut decît să fugim din Petersburg, dar tocmai asta nu voiam să facem. În mîinile noastre era soarta unei uriașe organizații atît din interiorul Rusiei, cît și din străinătate, care se ocupa de tipărirea publicațiilor noastre și de aducerea lor prin contrabandă în țară. Cum era să părăsim, fără a lăsa alți tovarăși în locul nostru, întreaga rețea de cercuri și colonii din 40 de gubernii, rețea pe care o creasem cu atîta trudă în acești ani și cu care duceam o corespondență regulată ? În sfîrșit, cum era să părăsim cercurile noastre muncitorești din Petersburg și cele patru centre pentru propagandă în rîndurile muncitorilor din capitală ? Cum era să părăsim toate acestea înainte de a fi găsit oameni care

să menţină în continuare legăturile şi corespondenţa noastră ?

Serdiukov şi cu mine am hotărît să primim în cerc doi noi membri, cărora să le predăm toate sarcinile noastre. În fiecare seară ne întîlneam în colţuri diferite ale oraşului şi munceam asiduu. Nu notam niciodată nume sau adrese. Notate cifrat şi puse la loc sigur erau doar adresele legate de transportul cărţilor. De aceea era necesar ca noii membri să înveţe pe dinafară sute de adrese şi zeci de cifruri. Le-am repetat de atîtea ori noilor noştri tovarăşi, pînă cînd le-au memorizat. În fiecare seară studiam cu ei harta Rusiei europene, oprindu-ne mai cu seamă asupra graniţei de vest, unde locuiau cei ce recepţionau cărţile introduse prin contrabandă, şi asupra gubernïilor de pe Volga, unde erau situate majoritatea cercurilor noastre. Apoi, firește deghizaţi, îi duceam pe noii noştri tovarăşi în diferite cartiere ale oraşului, pentru a le face cunoştinţă cu muncitorii.

Cel mai indicat în cazul nostru ar fi fost să dispărem din locuinţele noastre şi să apărem în alt loc sub un nume fals şi cu acte false. Serdiukov şi-a părăsit locuinţa ; dar, întrucît nu avea acte, se ascundea la nişte cunoscuţi. S-ar fi cuvenit să procedez şi eu la fel, dar o împrejurare ciudată m-a împiedicat s-o fac. Tocmai isprăvisem un referat despre formaţiile glaciare din Finlanda şi Rusia, căruia urma să-i dau citire la adunarea generală a Societăţii ruse de geografie.

Între timp, nişte necunoscuţi misterioşi dădeau tîrcoale casei mele şi intrau la mine sub cele mai fanteziste pretexte. Unul manifestase dorinţa de a cumpăra cherestea de pe moşia mea din Tambov, situată într-o stepă despădurită. Spre surprinderea mea, am zărit pe strada Malaia Morskaia, unde locuiam, pe unul dintre ţesătorii arestaţi amintiţi mai sus. În felul acesta m-am putut convinge că şi casa mea este sub observaţie. Trebuia însă să mă comport ca şi cum nu s-ar fi petrecut nimic deosebit, deoarece vinerea următoare aveam să-mi prezint referatul la Societatea rusă de geografie.

Şedinţa a avut loc *. Dezbaterile au fost din cele mai aprinse şi am izbutit să-mi impun punctul de vedere cel puţin într-un punct. Geologii noştri au recunoscut că toate vechile teorii despre perioada diluviană şi transportarea blocurilor eratice pe teritoriul Rusiei de către gheţurile plutitoare sînt nefondate şi că întreaga problemă se cuvine

studiată de la început. Mi s-a oferit postul de președinte al secției de geografie fizică, în vreme ce eu îmi puneam întrebarea : „Nu voi petrece oare chiar această noapte la Secția a treia ?"

Ar fi trebuit să nici nu dau pe-acasă, dar eram frînt de oboseală și m-am întors să înnoptez. În noaptea aceasta jandarmii n-au venit. Am pus în ordine un vraf întreg de hîrtii, distrugînd tot ce ar fi putut compromite pe cineva, mi-am împachetat lucrurile și m-am pregătit de plecare. Știam că locuința mea este supravegheată, dar îmi făcusem calculul că poliția nu se va înființa decît noaptea tîrziu, așa încît voi izbuti să mă strecor neobservat către seară, cînd se va lăsa întunericul. S-a întunecat și eu mă pregăteam să plec, cînd una din fetele din casă îmi șopti : „Ați face mai bine să coborîți pe scara de serviciu". Am înțeles ce vrea să spună. Am coborît repede și am ieșit în stradă. În fața porții era o singură birjă. Am sărit în droșcă și am pornit în direcția bulevardului Nevski. Nu vedeam că sînt urmărit și începusem să cred că totul merge bine, cînd deodată, pe bulevardul Nevski, lîngă dumă, am observat o altă birjă care venea în galop în urma noastră și după puțin ne-o luă înainte.

Spre marea mea uimire, am văzut în droșcă pe unul dintre cei doi țesători arestați, lîngă care ședea un domn necunoscut. Țesătorul îmi făcu semn cu mîna de parcă ar fi vrut să-mi spună ceva. I-am spus birjarului să oprească. „Poate că i-au dat drumul chiar acum — gîndeam eu — și are să-mi transmită ceva important". Dar îndată ce birja s-a oprit, domnul care ședea lîngă țesător (era un agent secret), strigă tare : „Domnule Borodin, prinț Kropotkin, vă arestez. — El făcu semn unor polițiști, care mișunau întotdeuna pe Nevski, sări la mine în droșcă și-mi arătă o hîrtie cu ștampila poliției orășenești din Petersburg. — Am ordin să vă invit neîntîrziat la guvernatorul general pentru o explicație" — spuse el. Orice împotrivire ar fi fost zadarnică. Doi polițiști mă și încadrau. Am spus birjarului să întoarcă și să mă ducă la guvernatorul general. Țesătorul rămase în birja lui, care o luă în urma noastră.

După cîte se pare, poliția șovăise vreo zece zile înainte de a mă aresta, deoarece nu era sigură că Borodin și cu mine sîntem una și aceeași persoană. Faptul că reacționasem la semnul țesătorului risipi toate îndoielile.

S-a întîmplat ca tocmai în momentul cînd plecam de acasă să sosească de la Moscova un tînăr cu o scrisoare

pentru mine de la prietenul meu P. I. Voinaralski și cu alta pentru prietenul nostru comun Poleakov de la Dmitri Klement. Voinaralski mă informa despre înființarea la Moscova a unei tipografii secrete. Scrisoarea conținea numeroase vești îmbucurătoare despre activitatea revoluționară din acest oraș. Am citit scrisoarea și am distrus-o, iar pentru că a doua scrisoare nu conținea decît o nevinovată pălăvrăgeală prietenească am luat-o cu mine. Acum, cînd eram arestat, m-am gîndit că ar fi mai bine să distrug și această scrisoare. I-am cerut agentului să-mi arate încă o dată legitimația sa și în timp ce o scotea din buzunar, am zvîrlit neobservat scrisoarea pe caldarîm. Dar... cînd am ajuns la casa guvernatorului general, țesătorul întinse nenorocita hîrtie agentului, spunînd : „Am văzut cînd dumnealui a aruncat scrisoarea pe caldarîm și am ridicat-o".

Urmară ceasuri obositor de lungi în așteptarea procurorului. Reprezentantul puterii judecătorești joacă, după cum se știe, rolul unui om de paie în mîinile jandarmilor. Ei îl utilizează pentru a da o vagă aparență de legalitate percheziților și interogatoriului. A trecut destul de mult timp pînă ce procurorul a fost găsit și adus, spre a figura, chipurile, ca reprezentant al legalității. Am fost dus din nou la locuința mea, unde s-a făcut cea mai minuțioasă percheziție, care s-a isprăvit abia la trei noaptea. Jandarmii n-au găsit însă nici un petic de hîrtie care să poată fi utilizat împotriva mea sau a altcuiva.

După percheziție am fost dus la Secția a treia, care, sub denumiri diferite, a condus și conduce Rusia din timpul lui Nicolaie I și pînă astăzi și constituie un adevărat stat în stat. Bazele Secției a treia au fost puse de către Petru I prin înființarea Prikazului Preobrajenski, între zidurile căruia adversarii fondatorului imperiului militar rus erau supuși la torturi crunte, în urma cărora unii mureau chiar. Pe timpul împărătesei, Prikazul a fost transformat în Cancelarie secretă. Iar sub Anna Ioannovna camera de tortură a crudului Biron îngrozea întreaga Rusie. Nicolaie I, despot neînduplecat, a transformat Cancelaria în Secția a treia și i-a anexat un corp de jandarmi, șeful jandarmilor devenind un personaj mai înfricoșător decît însuși împăratul.

În perioada descrisă în aceste pagini a domniei lui Alexandru al II-lea, Secția a treia era atotputernică. Coloneii de jandarmi efectuau percheziții cu miile, fără să

le pese cîtuși de puțin dacă în Rusia există sau nu tribunale și legi. Ei arestau pe cine voiau, țineau în închisoare pe cei arestați cît aveau chef, și sute de oameni erau deportați în Rusia de nord sau în Siberia după bunul plac al vreunui colonel sau general. Iscălitura ministrului de interne era o simplă formalitate, deoarece el nu exercita nici un control asupra jandarmilor și nici măcar nu știa ce fac.

Era ora patru dimineața cînd începu interogatoriul.

Mi se declară solemn :

— Sînteți acuzat de apartenență la o societate secretă avînd drept scop răsturnarea formei de guvernămînt existente și de complot împotriva persoanei sacre a maiestății sale împăratul. Vă recunoașteți vinovat de aceste crime ?

— Atîta timp cît nu voi compărea în fața judecății publice, nu voi răspunde la nici un fel de întrebări — am spus.

— Consemnează — dictă procurorul secretarului —, acuzatul nu-și recunoaște vina. Trebuie să vă mai pun cîteva întrebări — urmă el după o scurtă pauză. — Cunoașteți pe un oarecare Nikolai Ceaikovski ?

— Dacă perseverați în a-mi pune întrebări la interogatoriile dumneavoastră, consemnați răspunsul „Nu" la toate cîte vor urma. Și dacă mă veți întreba de-mi cunosc sora, fratele sau mama vitregă, să scrieți de asemenea „Nu". Nu veți obține un alt răspuns de la mine. Știu că în cazul cînd voi răspunde „Da" cu privire la careva, îi veți pricinui imediat vreo neplăcere mare, veți face o descindere și o percheziție la el sau se va întîmpla ceva și mai grav. Apoi îi veți spune că eu l-am trădat.

Atunci mi se puse în față o lungă listă de întrebări și de fiecare dată răspundeam calm : „Consemnați *Nu*". Asta a durat cam un ceas. Cu ocazia interogatoriului m-am putut convinge că toți arestații, cu excepția celor doi țesători, s-au comportat foarte bine. În ceea ce-i privește pe țesători, ei știau doar că mă întîlnisem de vreo două ori cu nu mai mult de zece muncitori. Era evident că jandarmii nu știau nimic important despre cercul nostru.

— Ce faceți, prințe ? — îmi spuse ofițerul de jandarmi care mă ducea către orele 5 dimineața în celula mea. — Refuzul dumneavoastră de a răspunde la întrebări va fi utilizat ca o armă primejdioasă împotriva dumneavoastră.

— Nu este acesta un drept al meu ?

— Ba da... dar știți... Nădăjduiesc că veți găsi camera confortabilă. Se face focul în ea din momentul cînd ați fost arestat.

Am găsit-o foarte confortabilă și am adormit pe dată adînc. M-a trezit după cîteva ore jandarmul care mi-a adus ceaiul. În urma lui veni după scurt timp o altă persoană, care îmi șopti pe neașteptate : „Iată hîrtie și creion ; scrieți-vă biletul". Era un simpatizant pe care îl cunoșteam după nume. Prin el duceam noi corespondență cu cei arestați la Secția a treia.

Din toate părțile răzbăteau pînă la mine ușoare ciocănituri în pereți. Erau arestații care stăteau de vorbă după un anume cod. Dar cum eram nou aici, nu izbuteam să deslușesc sensul ciocănăturilor, care păreau să țîșnească din toți pereții.

Un lucru mă tulbura. În timp ce se făcea la mine percheziție, l-am auzit pe procuror șoptindu-i ofițerului de jandarmi că vor merge să facă percheziție la Poleakov, căruia îi era adresată scrisoarea lui Dmitri. Poleakov era un tînăr și foarte talentat student în zoologie și botanică, cu care fusesem împreună în expediție pe rîul Vitim. Se născuse într-o familie de cazaci săraci, la granița cu Mongolia. Înfruntînd nenumărate greutăți, Poleakov a ajuns la Petersburg și s-a înscris la universitate. Din timpul îndelungatei noastre călătorii am rămas prieteni intimi și într-o vreme am locuit chiar împreună la Petersburg. Dar Poleakov era străin de activitatea mea politică.

Am intrat în vorbă despre el cu procurorul. „Vă dau cuvîntul meu de onoare — am spus — că Poleakov n-a participat niciodată la vreo acțiune politică. Mîine își dă ultimul examen. Veți distruge pentru totdeauna activitatea științifică a unui tînăr care s-a zbătut mulți ani și a avut de învins mari obstacole pînă să ajungă la situația lui actuală. Știu că toate acestea nu vă privesc, dar universitatea vede în Poleakov o viitoare glorie a științei ruse".

Cu toate acestea s-a făcut percheziție la Poleakov, dar el nu a fost arestat, acordîndu-i-se o păsuire de trei zile ca să-și dea examenul. După cîteva zile am fost chemat la procuror și acesta, radiind de mulțumire, îmi arătă un plic pe care era scris ceva de mîna mea ; în plic era un bilet, tot de mîna mea, în care se spunea : „Te rog, transmite acest pachet lui V.E. cu rugămintea de a-l păstra pînă cînd îi va fi cerut în modul convenit". Numele persoanei căreia îi era adresat biletul nu era pomenit.

— Această scrisoare a fost găsită la domnul Poleakov — spuse procurorul. — Acum, prințe, soarta lui este în

mîinile dumneavoastră. Dacă îmi veţi spune cine este „V.E.", îl vom pune deîndată în libertate pe domnul Poleakov, în caz contrar îl vom ţine pînă cînd ne va dezvălui el numele persoanei sus amintite.

Am privit plicul, pe care scrisesem ceva cu creion chimic, şi biletul, scris cu creion obişnuit, şi mi-am amintit fulgerător totul în legătură cu ele.

— Afirm categoric — am spus — că plicul şi biletul n-au fost găsite împreună. Dumneavoastră aţi pus scrisoarea în plic. — Procurorul roşi. — Cum m-aţi putea face să cred — am urmat — că dumneavoastră, om practic, n-aţi observat că pentru bilet şi plic au fost utilizate creioane diferite ? Iar acum vreţi să mă încredinţaţi că ele constituie un singur tot ? Nu, stimate domn, vă declar că scrisoarea n-a fost adresată lui Poleakov.

Cîteva clipe procurorul rămase descumpănit apoi îşi reveni şi spuse cu tupeul de mai înainte.

— Poleakov însă a recunoscut că biletul îi era adresat lui.

Acum ştiam că procurorul minte. Poleakov ar fi putut, la rigoare, mărturisi ceva privitor la el, dar desigur că ar fi preferat Siberia decît să compromită pe un altul. M-am uitat ţintă în ochii procurorului şi i-am răspuns :

— Nu, stimate domn, Poleakov nu v-a spus aşa ceva. Ştiţi prea bine că spuneţi un neadevăr.

Procurorul izbucni mînios sau poate se prefăcu.

— Bine — făcu el tăios —, dacă veţi aştepta aici cîteva minute, am să vă aduc declaraţia scrisă a domnului Poleakov. El se află în camera alăturată.

— Cu plăcere, am să aştept oricît veţi dori.

M-am instalat pe canapea, fumînd ţigară după ţigară. Dar declaraţia nu-mi fu arătată nici în acea zi, nici mai tîrziu, iar ulterior, la fiecare întîlnire cu procurorul, eu îi făceam în necaz, întrebîndu-l :

— Ei, ce-i cu declaraţia lui Poleakov ?

Firește că nu exista nici o declaraţie *. Nu mai este nevoie să spun că Poleakov răspunsese întocmai cum mă aşteptam. El a spus că nu ştia absolut nimic nici despre scrisoare, nici despre persoana indicată prin iniţialele „V.E." Poliţia n-a izbutit niciodată să afle cine era „V.E."

Am fost dus înapoi în celulă, iar după un timp s-a întors procurorul, însoţit de un ofiţer de jandarmi.

— Interogatoriul dumneavoastră a luat sfîrşit — îmi spuse el —, veţi fi transferat în alt loc.

În fața porții stătea o caleașcă. Am fost invitat să urc în ea, iar alături de mine s-a așezat un ofițer de jandarmi voinic, caucazian de origine. Am încercat să-i vorbesc, dar el nu făcea decît să fornăie.

Din clipa cînd am urcat în caleașcă, m-am lovit de acel sistem al tăcerii care apoi avea să-mi fie aplicat timp de doi ani. Cînd caleașca o luă pe podul Dvorțovîi, am înțeles că sînt dus la fortăreața Petropavlovsk.

Admiram frumosul fluviu, gîndindu-mă că n-am să-l mai revăd atît de curînd. După ce străbătu podul, caleașca o coti la stînga. Intrarăm sub o boltă întunecată prin poarta fortăreței.

— Negreșit că voi fi ținut aici vreo doi ani — am spus ofițerului.

— Nu, nu chiar atît de mult! — răspunse caucazianul, care acum, cînd ajunsesem la fortăreață, recăpătase darul vorbirii. — Dosarul dumneavoastră este aproape complet și peste vreo două săptămîni va fi înaintat tribunalului.

— Cazul meu este foarte simplu — am spus —, dar înainte de a mă deferi justiției o să vreți să-i arestați pe toți socialiștii din Rusia, iar ei sînt mulți, foarte mulți, și în doi ani nu veți izbuti să-i prindeți pe toți. — Pe atunci nu știam că făcusem o adevărată prorocire.

Caleașca s-a oprit în fața locuinței comandantului și noi am intrat în vestibul. În întîmpinarea noastră ieși generalul Korsakov, un bătrîn înalt, cu o față posacă. Ofițerul de jandarmi îi șopti ceva la ureche și bătrînul răspunse „bine", după ce îl măsură cu o privire aproape disprețuitoare; apoi se întoarse spre mine. Era vădit că generalul nu este de fel încîntat să aibă un nou locatar și că îi este întrucîtva rușine de obligațiile sale, dar privirea lui părea să spună: „Sînt soldat și nu-mi fac decît datoria". Ne-am așezat din nou în caleașcă, dar foarte curînd ea opri în fața altei porți; aici am fost lăsați să așteptăm un timp, pînă cînd soldații au descuiat poarta pe dinăuntru. Am străbătut apoi niște coridoare lungi și înguste și am ajuns, în sfîrșit, la o a treia poartă de fier; după ce am trecut pe sub o boltă întunecoasă, ne-am pomenit într-o încăpere nu prea mare, unde pe dată m-au învăluit întunericul și umezeala.

Cîțiva subofițeri din paza fortăreței intrau și ieșeau în fugă, fără o vorbă, pășind fără zgomot cu ghetele lor din pîslă, pînă cînd temnicerul semnă de primirea celui

arestat în condica caucazianului. Mi se ordonă să lepăd totul de pe mine și să îmbrac hainele de pușcăriaș ; un halat din flanelă verde, niște ciorapi de lînă din cale afară de lungi și de groși și papuci galbeni atît de mari, încît abia mi se țineau în picioare, cînd am încercat să fac cîțiva pași. Am avut întotdeauna oroare de halat și papuci, iar ciorapii groși îmi stîrneau o adevărată repulsie. M-au forțat chiar să dezbrac flaneaua de mătase, care mi-ar fi prins cum nu se poate mai bine în umeda fortăreață. Firește, am protestat vehement și, după o oră, ea mi-a fost înapoiată, din ordinul generalului Korsakov.

După asta am fost dus printr-un coridor întunecos, de-a lungul căruia pășeau santinele, și introdus într-o celulă. Ușa grea de stejar s-a închis cu zgomot, s-a auzit răsucindu-se cheia în broască și am rămas singur în camera cufundată în semi-întuneric.

PARTEA A DOUA

FORTĂREAȚA PETROPAVLOVSK. EVADAREA

I

Așadar, eram în fortăreața Petropavlovsk, între zidurile căreia de două sute de ani încoace erau exterminate cele mai bune forțe ale Rusiei. Pînă și numele ei era rostit la Petersburg cu jumătate de glas.

Aici îl torturase Petru I pe fiul său Aleksei și îl ucisese cu propria lui mînă. Aici, într-o cazemată în care răzbiseră apele în timpul unei inundații, fusese întemnițată prințesa Tarakanova. Șobolanii, căutînd să scape de potop, se cățărau pe rochia ei. Aici cumplitul Minih își torturase adversarii politici, iar Ecaterina a II-a îi îngropase de vii pe cei ce se indignaseră de asasinarea soțului ei. Din timpul lui Petru I, vreme de o sută șaptezeci de ani, letopisețul acestui colos de piatră, ce se înalță din apele Nevei drept în fața Palatului de iarnă, nu vorbește decît despre asasinate, torturi, despre oameni îngropați de vii, condamnați la o moarte lentă sau aduși la nebunie în cazematele întunecoase și umede.

Aici și-au trăit începutul calvarului decembriștii, primii care au fluturat la noi steagul republicii și al desființării iobăgiei. Urmele lor mai pot fi văzute și astăzi în această Bastilie rusă. Aici au fost întemnițați Rîleev, Șevcenko, Dostoievski, Bakunin, Cernîșevski, Pisarev și mulți alții dintre cei mai buni scriitori ai noștri. Aici a fost torturat și spînzurat Karakozov.

Aici, undeva în fortul Alekseevski, a fost întemniţat şi Neceaev, extrădat de Elveţia ca criminal de drept comun, dar tratat în Rusia ca un primejdios criminal politic. Lui Neceaev nu i-a fost hărăzit să mai vadă libertatea. Se zvonea că în acelaşi fort zăceau întemniţaţi pentru toată viaţa, din ordinul lui Alexandru al II-lea, cîţiva oameni numai pentru că ar fi cunoscut taine ale palatului care nu se cuveneau ştiute. Pe unul dintre ei, un bătrîn cu o barbă lungă, îl văzuse în misterioasa fortăreaţă un cunoscut de-al meu.

Toate aceste umbre se arătau închipuirii mele ; dar gîndul mi se oprea în primul rînd la Bakunin care, deşi după 1848 fusese înlănţuit de zid timp de doi ani într-o fortăreaţă austriacă, iar apoi fusese extrădat guvernului rus şi petrecuse încă şase ani în fortul Alekseevski, ieşise din închisoare după moartea neînduplecatului despot mai energic decît mulţi dintre tovarăşii săi care fuseseră în tot acest timp în libertate *. „El a rezistat la toate încercările — gîndeam eu —, de ce m-aş lăsa eu doborît de închisoare ?"

Prima mea mişcare a fost să mă apropii de fereastră. Era un orificiu lat şi jos, tăiat în zidul gros de doi arşini [1] la asemenea înălţime, că abia o puteam atinge cu mîna. Era prevăzută cu două rame de fier în care se ţineau geamurile şi avea gratii. Prin geam puteam vedea, la o distanţă de circa cinci stînjeni, zidul exterior, de o neobişnuită grosime, al fortăreţei ; pe el se vedea ghereta cenuşie a santinelei. Numai privind în sus puteam zări o fîşie de cer.

Am examinat atent celula în care aveam să rămîn, poate, cîţiva ani. Orientîndu-mă după poziţia turnului înalt al monetăriei, am dedus că celula mea se află în colţul sud-vestic al fortăreţei, în bastionul situat cu faţa spre Neva. Clădirea în care mă aflam întemniţat nu era însă un bastion, ci ceea ce în ştiinţa fortificaţiei poartă denumirea de redută, adică o clădire interioară pentagonală, din piatră, cu etaj, care se înalţă puţin deasupra zidurilor bastionului şi are două rînduri etajate de tunuri. Celula mea era o cazemată destinată unui tun mare, iar fereastra era ambrazura acestuia. Razele soarelui nu pătrundeau pînă aici niciodată. Chiar şi vara, ele se pier-

[1] Unitate de lungime utilizată în Rusia ţaristă, egală cu 0,71 m. — *Nota trad.*

deau în grosimea zidului. Mobilierul consta dintr-un pat de fier, o masă și un taburet de stejar. Podeaua era acoperită cu pîslă vopsită într-o culoare închisă, iar pe ziduri erau lipite tapete galbene. Pentru a înăbuși sunetele, ele nu erau lipite direct pe zid, ci pe o pînză sub care am descoperit o rețea de sîrmă, iar sub ea un strat de pîslă. Abia sub acesta am izbutit să pipăi zidul. Lîngă peretele interior era așezat un spălător. În ușa groasă de stejar erau tăiate o ferestruică pătrată — prin ea avea să-mi fie dată mîncarea — și o vizetă de sticlă de formă prelungă, ce se închidea din exterior printr-o mică clapă. Prin această vizetă santinela din coridor putea vedea în orice clipă ce face deținutul. Și, într-adevăr, soldatul ridica de multe ori clapa vizetei, iar cizmele sale scîrțîiau îngrozitor în timp ce se furișa, asemenea unui urs, spre ușa mea. Am încercat să intru în vorbă cu el, dar atunci în ochiul pe care-l vedeam prin sticlă apărea o expresie de groază și clapa cădea imediat. După un minut sau două auzeam iar scîrțîitul, dar nici o singură dată n-am reușit să-i smulg santinelei o vorbă.

Tăcerea mormîntală începea să mă apese. Am încercat să cînt, mai întîi încetișor, apoi din ce în ce mai tare. „Oare mi-e scris în floarea vîrstei să-i spun iubirii adio pe vecie ?", cîntam eu din „Ruslan și Ludmila".

— Domnule, vă rog să nu cîntați ! — se auzi o voce groasă de bas de după ușă.

— Vreau să cînt și am să cînt.

— Cîntatul este interzis — se auzi iar vocea de bas a soldatului.

— Dar eu tot am să cînt.

Atunci veni gardianul și căută în fel și chip să mă convingă să renunț la cîntat, căci altminteri va fi nevoit să raporteze comandantului fortăreței și așa mai departe.

— Dacă nici n-am să vorbesc și nici n-am să cînt, mi se va înfunda gîtlejul, iar plămînii se vor atrofia — încercam să ripostez.

— Cîntați măcar cu jumătate de glas, ca pentru sine — mă rugă bătrînul gardian.

Dar nu era nevoie de atîtea rugăminți. După cîteva zile mi-a pierit pofta de cîntat. Am încercat să mai cînt din principiu, dar apoi am renunțat.

„Principalul — gîndeam eu — este să-mi păstrez vigoarea fizică. Nu vreau să mă îmbolnăvesc. Îmi voi închipui că urmează să petrec cîțiva ani în nord, într-o ex-

pediție polară. Voi face multă mișcare, gimnastică ; nu trebuie să mă las copleșit de ambianță. Zece pași de la un capăt la altul al celulei nu e chiar atît de prost. Dacă voi parcurge această distanță de 150 de ori, am făcut o verstă". Și am hotărît să străbat zilnic cîte șapte verste : două — dimineața, două înainte de prînz, două după prînz și una — înainte de culcare. „Dacă pun pe masă zece țigări și despart cîte una cînd trec pe lîngă ea — gîndeam —, va fi ușor să nu pierd șirul celor trei sute de drumuri înainte și înapoi. Trebuie să merg repede, dar să mă întorc pe loc încetișor, cînd la stînga, cînd la dreapta, ca să nu amețesc. Voi face apoi de două ori pe zi și gimnastică, folosind taburetul în chip de greutate". Îl ridicam de un picior și îl țineam cu brațul întins, apoi îl roteam în aer și în scurt timp am învățat să-l azvîrl dintr-o mînă într-alta, să-l trec peste cap, pe la spate și printre picioare.

La cîteva ceasuri după ce am fost adus în fortăreață, a apărut gardianul și mi-a oferit cîteva cărți. Printre ele se aflau cunoștințe vechi, ca, de pildă, „Fiziologia vieții de toate zilele" de Lewes, dar volumul al doilea, pe care țineam cu tot dinadinsul să-l citesc, se rătăcise și de astă dată. Am cerut hîrtie, toc și cerneală, dar refuzul a fost categoric. Toc și cerneală nu se dau în fortăreață decît cu autorizația specială a țarului însuși. Firește, sufeream mult din cauza inactivității forțate și am început să alcătuiesc în minte o serie de povestiri pe înțelesul poporului, cu subiecte împrumutate din istoria Rusiei.

În fortăreață se strînsese, moștenire de la cîteva generații de deținuți, o întreagă bibliotecă. Cernîșevski, tovarășii lui Karakozov și cei ai lui Neceaev, toți lăsaseră cîte ceva pentru viitoarele generații de deținuți. Existau aici chiar cîteva cărți rămase de pe urma decembriștilor, și una din ele a ajuns în mîinile mele ; am citit cu evlavie o confuză scriere mistico-filozofică ce fusese cîndva citită de primii martiri ai luptei împotriva autocrației din secolul nostru, căutînd în paginile cărții străvechi vreo urmă, un nume sau o convorbire notată pe margini. De altfel, toate cărțile erau în așa hal zgîriate cu unghia, că greu puteai desluși ceva.

Mulți deținuți izbutesc să citească în liniște și fără întreruperi cărți serioase abia la închisoare. Prinși de timpuriu în vîltoarea activității cercurilor revoluționare și a agitației politice, cei mai mulți dintre revoluționari tre-

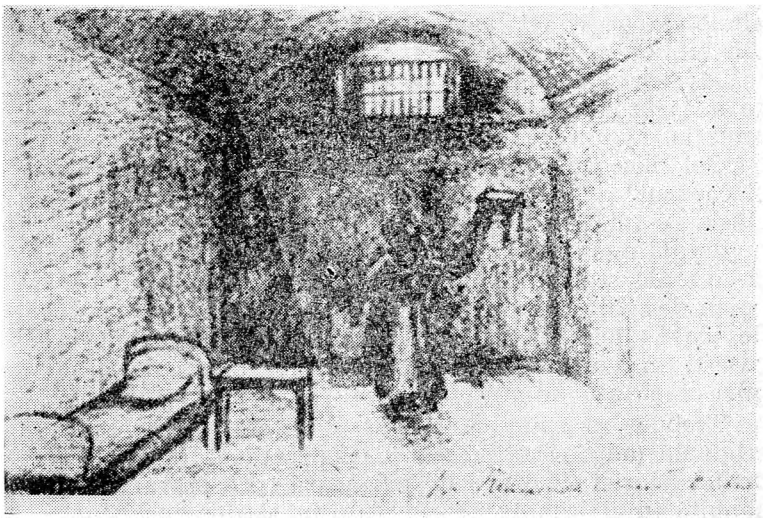

În cazemata fortăreței Petropavlovsk.
Desen în creion al lui P. A. Kropotkin

buie să ajungă la închisoare ca să citească lucrări voluminoase. Johann Most mi-a scris o dată că el și-a format instrucțiunea într-o închisoare germană. Anarhiștii din Lyon abia la Clairvaux au izbutit să capete o oarecare instrucțiune, căci unde putea să învețe un tînăr muncitor dacă nu la închisoare? Dar și majoritatea tinerilor studenți abia la închisoare au reușit să citească numeroase cărți și să cunoască temeinic istoria.

Cărții lui Lewes i-a urmat „Istoria secolului al XVIII-lea" a lui Schlosser, carte pe care cei ce-au nimerit într-o închisoare rusă o recitesc, toți fără excepție, de cîteva ori. Cenzura închisorii lăsa ușor să treacă această operă voluminoasă a istoricului german, pătrunsă de un spirit destul de liberal, și din paginile ei, în lipsa unor surse mai bune, tineretul nostru cunoștea revoluția franceză. Mi se îngădui să completez la rîndul meu biblioteca fortăreței. Am achiziționat întreaga „Istorie" a lui Soloviov și am completat ceea ce lipsea din Kostomarov, Sergheevici, Beleaev. Cît am stat aici, am recitit toate acestea de cîteva ori; m-au desfătat nu numai paginile unor cercetări cu caracter general, dar și lucrări de specialitate, cum ar fi „Îmbrăcămintea țarilor și țarinelor Rusiei" și

altele de acest fel, care ulterior aveau să-mi fie aduse din biblioteca Cerkasov.

Aş vrea să pomenesc cu o vorbă bună şi o altă carte ce mi-a produs o adevărată desfătare. Mă refer la „Crestomaţia evului mediu" a lui Stasiulevici.

Cel mai mult mă captivau, firește, lucrări ca „Vecea şi cneazul" a lui Sergheevici sau cercetări ca „Ţăranii în Rusia" a lui Beleaev, în care era înfăţişată viaţa maselor în timpul evului mediu rusesc. Cu o mare plăcere am citit şi „Vieţile sfinţilor", în paginile căreia, pierdute într-un noian de inepţii, se întîlnesc inimitabile tablouri ale vieţii de toate zilele din vremuri trecute. Letopiseţele noastre ruseşti sînt o adevărată comoară, şi nu poţi decît să te miri că au atît de puţini cititori !

Trebuie să spun că studierea detaliată, temeinică şi originală (adică însoţită de consideraţii şi deducţii *proprii*) a istoriei unei ţări te înarmează cu o pătrundere nebănuită în abordarea istoriei tuturor ţărilor europene. La început ai fi dispus să spui : ce este comun între istoria Franţei şi Germaniei şi cea a Rusiei ? Or, în realitate, aici, ca şi acolo, se repetă aceleaşi forme de dezvoltare a vieţii gentilice, a vieţii obştilor, a vieţii oraşelor şi a celei de stat. Iar cel mai frapant este faptul că anumite perioade îşi găsesc expresia în personalităţi înrudite. Firește, fiecare din aceste personalităţi îşi are fizionomia proprie — altminteri ele n-ar fi personalităţi, iar fiecare ţară îşi are specificul ei. Fiecare om îşi are fizionomia, iar un francez se deosebeşte de un rus chiar şi atunci cînd aparţine aceluiaşi tip — de diplomat, de militar sau de gînditor. Dar, odată admisă această amprentă *individuală* şi *naţională*, cînd examinezi îndeaproape diferitele stadii de dezvoltare ale culturii umane, asemănarea apare izbitoare.

Perioada merovingiană în Franţa prezintă asemănări cu perioada iniţială a dinastiei Rurik în Rusia. Autonomia oraşelor trece în Franţa şi în Rusia prin aceleaşi stadii de dezvoltare. Între Ludovic al XI-lea şi Ioan cel Groaznic, în lupta lor împotriva boierimii, asemănarea este perfectă şi — lucrul cel mai uimitor — cele două personalităţi vădesc numeroase trăsături comune. Între Petru I şi Ludovic al XIV-lea diferenţa este, firește, mare, dar rolul lor istoric — consolidarea statului absolutist — este foarte asemănător. Mai tîrziu, domnia împărăteselor în Rusia şi cea a amantelor lui Ludovic al XV-lea în Franţa sînt din

nou perioade asemănătoare de dezvoltare a statului. În sfîrșit, Alexandru al II-lea și Ludovic al XVI-lea au pășit pe același drum, și de nu s-ar fi amestecat teroriștii, domnia lui Alexandru al II-lea s-ar fi încheiat probabil printr-o Adunare Constituantă.

Ar fi zadarnic să căutăm alte asemănări mai mari. Istoria se repetă, dar nu se copiază — întocmai cum în istoria dezvoltării marsupialelor s-a repetat istoria dezvoltării mamiferelor (sau, mai bine zis, invers) și s-au creat tipuri paralele asemănătoare.

În schimb în ceea ce privește dezvoltarea instituțiilor și raporturilor juridice între diferitele componente ale organismului social asemănarea este și mai evidentă.

Așadar, chiar din prima mea zi în fortăreață, am avut lectură din belșug. Dar eram atît de obișnuit să scriu, să creez pe baza celor citite, încît numai lectura nu mă putea satisface.

Într-un număr vechi din „Delo" am dat peste două fragmente traduse din romanul „Tainele poporului" al scriitorului francez Eugène Sue. Numele lui Sue firește că nu era menționat (cenzura ar fi intervenit), dar traducerea era destul de completă. Fără să știu de unde proveneau fragmentele, am fost impresionat de ideile ce le conțineau. Am început să alcătuiesc în minte schițe similare din istoria Rusiei, destinate poporului. Născoceam intriga, personajele, evenimentele, discuțiile, capitol după capitol și, parcurgînd încăperea de la un capăt la altul, repetam în sinea mea aceste capitole scrise în gînd. Citisem undeva că Mill făcea ceva asemănător înainte de a scrie.

Un efort intelectual atît de intens mi-ar fi adus în scurt timp creierul la epuizare, dacă după două-trei luni, datorită scumpului și neprețuitului meu frate Saşa, nu mi s-ar fi îngăduit să scriu.

Cînd am fost arestat, Saşa era la Zürich. Din anii adolescenței el dorea să plece în străinătate, unde oamenii pot gîndi ce vor, citi ce vor, unde își pot exprima liber ideile.

El nu s-a alăturat niciodată mișcării care propovăduia „mersul în popor" în Rusia. El nu credea în posibilitatea unei revoluții populare, revoluția însăși i se părea că trebuie să fie o acțiune desfășurată de o reprezentanță organizată a poporului, de o Adunare națională și de niște „intelectuali" curajoși. Firea lui delicată, cu înclinații spre

filozofie și artă, era, probabil, scîrbită de contactul cu mulțimea mizeră, care uneori manifesta un spirit nobil, dar alteori era grosolană, beată și aplauda execuțiile celor mai buni apărători ai ei.

El admitea agitația socialistă după modelul practicat în Europa occidentală : conducători instruiți antrenînd după ei mulțimea la mitinguri, organizînd-o ; dar mărunta frămîntare de zi cu zi — discuțiile, astăzi cu Iakov Ivanovici, mîine cu Pavel Petrovici *, în locuințele muncitorilor, apelurile către țărănime, poate și răscoala țărănească cu excesele ei și chiar cu inevitabilele ei atrocități — toate acestea nu-l atrăgeau. El nu credea în instinctele revoluționare ale țărănimii, în posibilitatea trezirii lor și de aceea n-a aderat la mișcarea noastră.

În general, fratele meu Saşa nu era un narodnic revoluționar. Socialist prin convingeri, odată ajuns în străinătate, el fu cu tot sufletul alături de Internațională, dar alături de fracțiunea ei mai moderată. De s-ar fi întîmplat să izbucnească o răscoală, de ar fi fost la Paris în timpul Comunei, el ar fi luptat pe baricade pînă la ultima picătură de sînge, ar fi rămas cu ultimul mănunchi de muncitori pe ultima baricadă. El ar fi fost din tot sufletul alături de Comitetul executiv și s-ar fi dovedit și aici un curajos luptător. Dar în perioada pregătitoare el ar fi urmat fracțiunea moderată, crezînd mai presus de toate în lupta politică și în agitația de masă pe calea mitingurilor, congreselor, manifestațiilor.

Starea de spirit ce domnea pe atunci în cercurile intelectuale din Rusia îi era odioasă. Trăsătura dominantă a caracterului lui era o profundă sinceritate și francheţe. El nu suporta înșelăciunea sub nici o formă. Lipsa libertății cuvîntului în Rusia, supunerea față de despotism, „limbajul lui Esop" folosit de scriitorii ruși — toate acestea îi repugnau, erau contrare firii lui deschise.

Cînd am ajuns în străinătate și i-am scris din Elveția scrisori entuziaste despre viața de acolo, despre climă, despre copiii sănătoși, el hotărî să se mute în Elveția. După moartea celor doi copii ai săi — a încîntătorului Petea, prietenos, inteligent și drăgălaș, secerat în două zile de holeră la vîrsta de numai trei ani, și a lui Saşa, un fermecător prunc de două luni, răpus de tuberculoză —, Petersburgul i-a devenit și mai străin. L-a părăsit și s-a mutat în Elveția, la Zürich, unde pe atunci locuiau nu-

meroși studenți și studente, precum și Piotr Lavrovici Lavrov, pentru care Sașa avea o profundă stimă.

După cum am mai spus, Sașa începuse la vîrsta de 19 ani o voluminoasă lucrare, intitulată „Dumnezeu în fața judecății rațiunii". Dar și în negarea lui Dumnezeu, ca și în concepțiile lui despre lumea fizică, el nu ajungea la concluzii precise, definitive.

Nu credea în existența lui Dumnezeu — n-o admitea sub nici o formă — și analiza perfect imposibilitatea existenței unui Dumnezeu-individ, a unui Dumnezeu-creator, a unui Dumnezeu-univers și a unui Dumnezeu-neant. Înțelegea bine originea istorică, antropomorfică, a ideii de divinitate...

— Va să zică, nu există Dumnezeu ; atunci spune-o pe șleau — îi spuneam eu.

— Nu, din punct de vedere științific, n-am dreptul s-o spun — răspundea el și, printr-o subtilitate dialectică pe care n-am putut s-o *înțeleg* niciodată, în pofida a sute de discuții, și cu atît mai puțin s-o *admit*, conchidea că *din punct de vedere științific* nu are dreptul să afirme că Dumnezeu nu există. „Întocmai cum n-am dreptul să afirm — spunea el — că nu există nici o altă forță în afara forțelor fizico-chimice cunoscute de noi".

A rămas pînă la capăt adeptul lui Kant, respingînd materialismul, pe care-l numea ignoranță obraznică.

Cea mai fidelă expresie a concepțiilor sale filozofice Sașa o găsea în articolul lui P. L. Lavrov „Teoria mecanică a lumii", care produsese asupra lui o impresie profundă încă în anii adolescenței ; el îl inclusese în numărul puținelor cărți care-i influențaseră dezvoltarea. În general, concepțiile lui filozofice, ca și atitudinea lui față de Kant și de materialism coincideau cu cele ale lui Lavrov și, încă pe cînd se pregătea să plece la Zürich, Sașa nutrea față de el o profundă stimă. Cînd îl cunoscu personal, la această stimă se adăugă, întărind-o, un sentiment de prietenie, în măsura în care se poate vorbi de prietenie atunci cînd există o asemenea diferență de vîrstă.

În acest timp la Zürich era în toi lupta aprigă dintre „lavriști" și „bakuniști" *. Era cu neputință să rămîi neutru în această luptă. Sașa, împreună cu două-trei „zürichezе", încercă să rămînă neutru, ceea ce îi atrase o răceală din partea ambelor partide. De n-ar fi fost firea lui deschisă, bonomia lui irezistibilă, bunătatea-i fără mar-

gini, se prea poate ca atitudinea lor să fi fost de-a dreptul ostilă. Cu Lavrov el rămase totuşi în relaţii de prietenie.

Trebuie să arăt şi atitudinea celor din cercul Ceaikovski faţă de aceste dispute. Aveam la Zürich propria noastră tipografie, condusă de un oarecare Aleksandrov. Acesta era un bărbat înalt, bine legat, dar nu prea inteligent, după cum mi s-a spus, totuşi capabil să însufleţească tineretul. În jurul lui erau întotdeauna cîteva studente-zeţărite, care învăţau să culeagă şi îl ajutau în treburile tipografiei.

Cînd am hotărît să scoatem publicaţiile noastre pe scară mai largă, cercul îl trimise la Zürich pe Goldenberg, care luă locul lui Aleksandrov. Goldenberg fu acela care scoase broşurile noastre „Mudriţa Naumovna", „Ce să fie, fraţilor", „Povestea celor patru fraţi", „Răzmeriţa lui Pugaciov", „Cuvînt de vinerea mare" şi altele.

Dar, pe lîngă publicarea acestor cărţulii populare, noi am fi vrut să susţinem şi o revistă din străinătate.

Pe atunci se proiectau două reviste — una a lui Lavrov, alta a lui Bakunin. Lavrov voise la început să editeze o revistă constituţională, foarte moderată, al cărei program, dacă nu mă înşel, îl văzusem la Petersburg încă înainte de aderarea mea la cercul Ceaikovski şi de călătoria mea în străinătate. Îmi amintesc că pe atunci, necunoscîndu-l pe Lavrov şi neavînd contact cu vreo mişcare din Petersburg, am rămas absolut indiferent la acest program. El nu conţinea, după cîte îmi amintesc, nici cea mai mică aluzie la mişcarea muncitorească şi socialistă.

Mai tîrziu Lavrov a dat programului o orientare mai pronunţat socialistă.

Cînd m-am întors din străinătate şi mi-am povestit impresiile despre Internaţională celor din cercul Ceaikovski, al cărui membru eram deja, cercul hotărî să trimită la Zürich un delegat care urma să stea de vorbă atît cu Lavrov, cît şi cu Bakunin şi să decidă care din cele două reviste se apropie mai mult de programul nostru. Eu am fost de părere că ar trebui să fie trimis Dmitri [1], dar cercul hotărî să-l trimită pe Kuprianov (Mihriutka), faţă de inteligenţa căruia membrii cercului aveau o adevărată veneraţie.

Nu ştiu cum şi-a îndeplinit Kuprianov misiunea ; bakuniştii spuneau că nu s-a întîlnit cu nici unul dintre ei,

[1] Klement.

ci s-a dus de-a dreptul la Lavrov și i-a vorbit de necesitatea unui program mai socialist (al treilea program al lui Lavrov) în cazul cînd ar vrea să lucreze pentru mișcarea de tineret ce luase naștere. Fapt este că, după ce s-a întors din străinătate (eu îi dădusem pașaportul meu și trăisem o vară fără acte la Lenocika în Obiralovka), cercul a recunoscut revista „Vperiod" drept organ al său și a acordat revistei lui Lavrov un sprijin financiar. Cei mai mulți dintre membrii cercului, cu toate că știau *foarte puține* despre social-democrație și anarhism, erau, atît prin legăturile lor de cerc, cît și prin convingeri, mai curînd social-democrați decît anarhiști.

În ceea ce mă privește, aș fi optat fără rezerve pentru organul bakunist, iar Cearușin, și în parte Serghei Kravcinski și Dmitri Klement ar fi optat poate și ei pentru sprijinirea acestui organ sau a ambelor reviste, dar surorile Kornilov s-au făcut luntre și punte pentru organul social-democrat, și noi nu ne-am opus. Eram de părere că nu merită să ne sfădim pentru asta. Ne gîndeam că atunci cînd revista va apărea și dacă ne va fi pe plac, o vom aduce clandestin în țară. Cînd va apărea a doua și dacă ne va fi de asemenea pe plac, o vom aduce și pe ea în același mod, iar publicul cititor va alege el singur ce-i va conveni. Noi eram preocupați de problemele noastre și puteam urmări cu calm lupta ce se dădea la Zürich. Munca noastră ne absorbea cu totul și ne publicam broșurile pentru a o putea îndeplini cu succes.

Dar primul număr din „Vperiod", cu articolul lui despre necesitatea de a urma cursurile universitare, atunci cînd tineretul pleca să învețe în sînul poporului și cînd nici nu aveai ce învăța de la profesori în domeniul științelor sociale, acest număr i-a indignat aproape pe toți chiar și în cercul nostru. Parcă ne-a venit un suflu rece de mormînt. În genere, primul număr i-a nemulțumit categoric pe toți. Îndrumătorul tineretului trebuia el însuși îndrumat, tîrît după noi. Ceea ce s-a și întîmplat.

De altfel, nu acordam prea multă importanță acestei reviste. O difuzam și ne vedeam mai departe de treburile noastre. Îndemnurile lui Lavrov n-au produs asupra noastră nici o impresie. Din paginile revistei se desprindea un soi de plictiseală, în timp ce noi duceam o viață intensă, tumultuoasă.

Dar să revin, după această lungă digresiune, la Sașa.

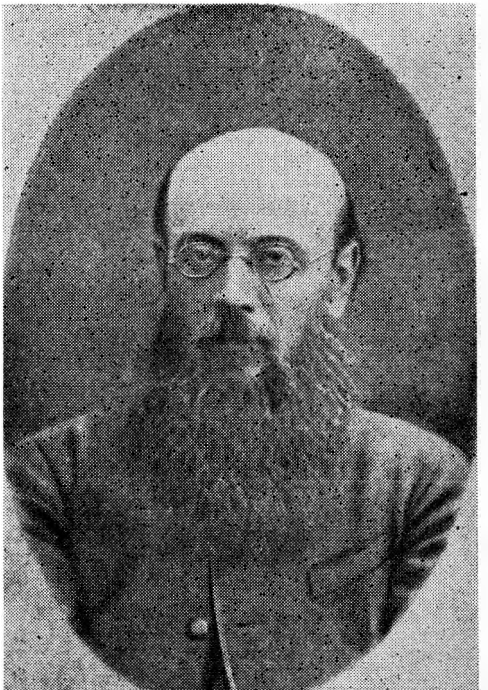

Aleksandr Aleksandrovici Kropotkin. Fotografie din deceniul al nouălea al secolului trecut

Locuia la Zürich şi nu intenţiona de fel să se întoarcă în Rusia. Cînd îi parveni însă vestea arestării mele părăsi totul : munca sa, viaţa liberă la care ţinea şi se întoarse în Rusia pentru a mă ajuta să rezist în închisoare.

După şase luni de la arestarea mea mi-a fost îngăduită o întrevedere cu el. În celulă îmi fură aduse hainele mele şi mi se spuse să mă îmbrac.

Nimeni nu mi-a spus unde voi merge. Am fost poftit să mă duc la gardian, unde mă aştepta acelaşi ofiţer de jandarmi gruzin care m-a adus la Petropavlovsk ; am ieşit pe poartă ; afară aştepta o caleaşcă. „La Secţia a treia“ — a fost singurul răspuns pe care l-am putut obţine de la ofiţerul pe care l-am întrebat unde mă duce.

Să ieşi din fortăreaţă, să faci o plimbare prin oraş era în sine o sărbătoare ; şi unde mai pui că am luat-o pe bulevardul Nevski.

În drum, îmi făceam planuri cum să evadez. Ofițerul dormita în colțul lui. Ce-ar fi să deschid încetișor portița și, în plin mers, să sar în cupeul luxos, tras de cai de rasă, al vreunei doamne din lumea mare. N-ar fi fost greu după aceasta să scap de urmăritori. Ce-i drept, o adevărată doamnă nu va accepta pentru nimic în lume să mă primească în caleașca ei, dar o demimondenă poate că se va lăsa înduplecată dacă o voi implora să mă salveze.

Toate acestea nu se puteau realiza, dar oricui îi este îngăduit să dea frîu liber fanteziei. Aș fi avut o șansă mult mai mare dacă de caleașcă s-ar fi apropiat un călăreț ducînd de dîrlogi un cal de rezervă. În cazul acesta m-aș fi putut îndepărta în galop.

La Secția a treia l-am găsit pe Sașa. Ni se acordase o întrevedere în prezența a doi jandarmi.

Amîndoi eram foarte emoționați. Sașa se înfierbîntase și-i tot făcea hoți pe jandarmi. „Ți-au furat totul : n-am găsit printre hîrtiile tale actele cutare, hîrtiile cutare". Izbutisem cu cîteva ceasuri înainte de arestarea mea să le trimit la loc sigur, unde să nu poată fi găsite de jandarmi Mă străduiam să-l fac să înțeleagă acest lucru, șoptindu-i în toate limbile : „Lasă asta !" Dar el insista. „Nu, n-am să las asta așa ; voi căuta hîrtiile și le voi găsi". Cu mare greutate am reușit să-i șoptesc în franceză că hîrtiile n-au fost luate de jandarmi.

Sașa puse în mișcare pe toți oamenii de știință pe care-i cunoștea atît de la Societatea rusă de geografie, cît și de la Academia de științe, ca să obțină pentru mine dreptul de a scrie în fortăreață. Aici tocul și hîrtia erau strict interzise, iar dacă lui Cernîșevski și Pisarev li se îngăduise să scrie, fusese nevoie pentru aceasta de permisiunea specială a țarului.

Sașa începu demersuri prin toți oamenii de știință pe care-i cunoștea. Societatea rusă de geografie ar fi vrut să capete darea mea de seamă despre călătoria pe care o făcusem în Finlanda, dar ea, firește, n-ar fi mișcat nici un deget ca să obțină pentru mine dreptul de a scrie dacă Sașa nu i-ar fi zgîlțîit pe toți. Academia de științe era și ea interesată în această chestiune.

În sfîrșit, permisiunea fu dată și într-o bună zi veni la mine gardianul Bogorodski și-mi spuse că mi s-a îngăduit să-mi scriu darea de seamă științifică și să întocmesc o listă a cărților ce-mi sînt necesare. Am notat vreo cincizeci de cărți, ceea ce avu darul să-l îngrozească pe

gardian. „Atîtea cărți n-au să vă aprobe pentru nimic în lume — spuse el —, ați face mai bine să cereți cinci pînă la zece, iar apoi veți cere treptat tot ce vă trebuie". Așa am și făcut și, în sfîrșit, îmi fură aduse cărțile, toc și hîrtie. Colile de hîrtie erau numărate și eu trebuia să le am în permanență la mine ; tocul, cerneala și creioanele nu-mi erau acordate decît pînă la „asfințitul soarelui".

Iarna soarele apune pe la trei. Dar nu era nimic de făcut. „Pînă la asfințit" — așa a spus Alexandru al II-lea, acordînd permisiunea.

II

Așadar, puteam din nou să muncesc.

Este greu să exprim în cuvinte ce ușurare am simțit cînd am început iarăși să scriu. Aș fi acceptat să trăiesc toată viața cu pîine și apă în cel mai întunecos dintre subsoluri, numai să pot lucra.

Eram singurul deținut în fortăreață căruia îi fuseseră acordate cele necesare pentru scris. Unii dintre tovarășii mei, care petrecuseră în detențiune cîte trei ani și mai bine, pînă la faimosul „proces al celor 193", nu avuseseră la dispoziție decît tăblițe de ardezie. Firește, în groaznica izolare a fortăreței, ei erau bucuroși și de o tăbliță și o acopereau toată cu cuvinte din limba străină pe care o studiau sau cu formule matematice. Dar ce satisfacție poți să ai cînd știi că tot ce ai scris va fi șters după cîteva ceasuri ?

Cursul vieții mele de închisoare devenise acum mai normal. Exista ceva care îmi umplea nemijlocit viața. Lucrarea pe care o pregătisem pentru Societatea rusă de geografie conținea, pe lîngă darea de seamă despre cercetările mele din Finlanda, și o analiză a bazelor ipotezei glaciațiilor. Știind acum că am timp destul la dispoziție, am hotărît să rescriu și să lărgesc acest capitol.

Academia de științe îmi puse la dispoziție minunata ei bibliotecă. În scurt timp cărțile și hărțile umplură o bună parte a celulei mele, inclusiv ediția completă a prospecțiunilor geologice suedeze, colecția aproape completă a dărilor de seamă ale tuturor expedițiilor polare și ediția

completă a revistei „Quarterly Journal“ [1] a Societății de geologie din Londra.

În fortăreață cartea mea se realizase în două volume groase. Primul a fost publicat de fratele meu și de prietenul meu Poleakov (în „Analele“ Societății ruse de geografie) ; cel de-al doilea, neterminat, a rămas la Secția a treia după evadarea mea. Manuscrisul a fost găsit abia în 1895, fiind remis Societății ruse de geografie, care, la rîndul ei, mi l-a expediat la Londra.

III

Cel mai greu de îndurat era tăcerea totală din jur, neputința de a schimba o vorbă cu cineva. Tăcerea aceasta ca de mormînt nu era întreruptă decît de scîrțîitul cizmelor santinelei care se furișa spre vizetă și de bătaia ceasului din clopotniță. Îmi dau seama că pe un om nervos această bătaie îl poate exaspera. La fiecare sfert de oră clopotele sună „Doamne miluiește“, o dată, de două, de trei, de patru ori. La fiecare oră răsună un dangăt rar, apoi clopotul începe să bată ritmic ora, după care urmează rugăciunea „Slăvit e Domnul nostru în Sion“ ; iarna, la schimbări bruște de temperatură, toate clopotele încep să sune îngrozitor de fals, și această cacofonie, asemenea unui dangăt de îngropăciune la mănăstire, durează nu mai puțin de cinci-șase minute. Iar la ora douăsprezece, ca încheiere, ceasul execută, și mai fals, imnul imperial. Ziua toate acestea sînt cît de cît acoperite de larma orașului, dar noaptea ai impresia că dangătul umple spațiul și, ascultînd la fiecare sfert de oră bătaia clopotelor, nu poți să nu te gîndești la viața ta de întemnițat, care se scurge steril, departe de toți, departe de viață.

Tăcere de moarte în jur...

Degeaba am încercat să ciocănesc în pervaz, cînd în dreapta, cînd în stînga — n-am primit nici un răspuns. Zadarnic am bătut din răsputeri cu piciorul desculț în dușumea, în speranța că voi auzi o bătaie de răspuns, cît de vagă, cît de îndepărtată — asta nu s-a întîmplat nici în prima lună, nici în a doua, nici în primul an, nici în prima jumătate a celui de-al doilea an.

[1] „Revistă trimestrială“.

În fiecare zi, dacă nu ploua cu găleata și nu viscolea, eram scos la plimbare. Pe la orele 11 venea un subofițer încălțat peste cizme cu galoși moi din pîslă și îmi aducea hainele : pantalonii, vestonul, cizmele, șuba. Mă grăbeam să le îmbrac și eram bucuros dacă între timp izbuteam să fac de vreo zece ori drumul de la un capăt al încăperii la celălalt — numai ca să aud sunetul propriilor mei pași...

Cînd îl întrebam pe subofițerul din paza fortăreței care-mi aducea îmbrăcămintea dacă afară e frumos sau plouă, el îmi arunca o privire speriată și pleca fără un cuvînt ; soldatul de gardă și subofițerul din corpul de gardă stăteau după ușă și nu-și luau ochii de la el, gata să-l denunțe dacă ar fi intrat în vorbă cu mine.

După asta începea plimbarea. Ieșeam în curticica interioară a redutei, unde se afla o mică baie și umblau de colo-colo doi soldați din corpul de gardă. Încercam să le vorbesc, dar ei tăceau.

Umblam în cerc pe trotuarul îngust ce înconjura curticica pentagonală și zi de zi vedeam același lucru. Cîteodată, foarte rar, vedeam o fată — era pesemne fiica gardianului —, care ieșea din locuința acestuia și, după ce făcea vreo zece pași pe trotuar, dispărea după o poartă ce se închidea imediat în urma ei ; apoi se auzea scîrțîitul unei alte portițe, ceea ce însemna că fata a ieșit din fortăreață.

De sărbători mi s-a întîmplat de cîteva ori să văd un băiețandru de vreo cincisprezece ani, elev la școala militară, era fiul gardianului. El se uita la mine atît de prietenos, aproape drăgăstos, încît după ce am evadat le-am spus tovarășilor că băiatul, după cîte se vede, simpatizează cu deținuții. Într-adevăr am aflat mai tîrziu, la Geneva, că de îndată ce a ieșit ofițer a aderat, pare-se, la partidul „Narodnaia volea", înlesnind corespondența între revoluționari și deținuții din fortăreață, apoi a fost arestat și deportat în Siberia răsăriteană, la Tunka.

Îmi mai amintesc că vara crescuseră cîteva flori lîngă clădirea băii ; firave, cu lujerele golașe, ele răzbiseră totuși printre pietrele curții pavate, la sud de clădirea băii ; văzîndu-le, am părăsit trotuarul și m-am apropiat de ele. Amîndoi paznicii și subofițerul se repeziră la mine : „Poftiți pe trotuar". Eu mă apropiasem de flori. Toți trei străjerii făcură cerc în jurul meu privindu-mă țintă — mi-au stricat toată bucuria, și nu m-am mai apropiat niciodată de flori.

Iată prima, a doua, a treia, a zecea, a cincisprezecea fereastră cu gratii... și iată iarăși prima... atîta variație exista în curticică. O dată sau de două ori a venit în zbor o vrabie și asta a fost un eveniment.

Mergeam înainte și nu-mi luam ochii de la vîrful aurit al clopotniței catedralei Petropavlovsk. Doar el se schimba de la o zi la alta, cînd strălucind cu auru-i luminos în bătaia soarelui, cînd ascunzîndu-și strălucirea sub vălul cenușiu și ușor al ceții, cînd posomorîndu-se sub norii grei, plumburii ce se tîrau în zilele de iarnă peste apele Nevei ; atunci vîrful clopotniței se întuneca, străpungînd cerul ca o săgeată de oțel.

„Așa s-ar putea să pierzi șirul zilelor" — îmi ziceam și chiar din prima zi mi-am făcut un calendar.

Aveam două perechi de ochelari, una pentru scris, alta pentru stradă, iar la una din ele aveam un toc de piele pe care niște liniuțe formau nenumărate mici romburi. Le-am numărat : pe amîndouă părțile erau peste o sută. Fiecare putea însemna o săptămînă și, mergînd la culcare, zgîriam cu cuțitul o liniuță de-a curmezișul rombului. În felul acesta știam ziua și data.

Sărbătorile mari erau vestite printr-o canonadă, pe care o începeau tunurile bastionului nostru. O dată canonada începu într-o zi și la o oră neașteptată. Ascultam cu răsuflarea tăiată — o sută și una de lovituri ar fi însemnat că a murit țarul. Dar n-au fost decît treizeci și una de lovituri : așadar, în familia țarului se ivise un nou-născut.

Altă dată, cînd vîntul urla deasupra acoperișului, răbufnind prin crăpăturile ferestrei, se auzi o lovitură de tun. Asta însemna inundație. De îndată în fața ochilor mei s-a ivit cunoscutul tablou înfățișînd-o pe prințesa Tarakanova în cazemata inundată în timp ce șobolanii i se cațără pe rochie.

Veni iarna, cu zile grele, cufundate în semiîntuneric. În cazemată se făcea atîta foc, încît mă sufocam.

Am rugat să se facă foc mai puțin și de îndată ce auzeam că se închide soba începeam să implor, să cer ca ea să fie lăsată deschisă.

— Va fi umed în celulă, foarte umed — mă prevenea colonelul, dar eu preferam umezeala zăpușelii și mirosului de mangal, și am obținut să nu se închidă soba așa devreme.

Atunci zidul exterior începu să se impregneze de umezeală. Pe tapete apărură pete de umezeală, din ce în

ce mai întinse, și pînă la urmă tapetele galbene în dungi începură să arate așa ca și cum s-ar fi turnat zilnic peste ele căni de apă. Nu aveam însă alegere și preferam această umezeală căldurii excesive care-mi dădea dureri de cap.

În schimb noaptea sufeream mult din cauza reumatismului. Temperatura în cazemată scădea brusc. La nivelul duşumelii circula un curent de aer rece și dintr-o dată se lăsa o umezeală de pivniță. Oricît de fierbinte ar fi fost soba, curentul de aer rece străbătea coridorul, năvălea în cazemată, aburii se îngroșau. Atunci începeau să mă doară chinuitor genunchii. Pătura era subțire, de altfel n-ar fi ajutat nici un fel de pătură : totul se îmbiba de umezeală — barba, cearșafurile — și începea „durerea de măsele" în oase.

Singura vorbă omenească o auzeam dimineața, cînd venea gardianul.

— Bună ziua. Să vă cumpăr ceva ?

— Da, vă rog, un sfert de funt de tutun și o sută de tuburi pentru țigări.

— Altceva nimic ?

— Nimic.

Convorbirea se rezuma la atît. Îmi făceam singur țigările. „E o ocupație și asta" — mă sfătuise gardianul chiar din prima zi.

Continuam să parcurg în fugă prin cazemată cele șapte verste, făceam douăzeci de minute gimnastică, dar iarna intra în drepturile sale. Ziua era din ce în ce mai mică : uneori, cînd cerul era mohorît, la ora două nu se mai vedea nimic, iar la 10 dimineața în cazemată încă era întuneric ; nici cînd se ivea soarele, el nu răzbătea în cazemată, razele sale se pierdeau în grosimea zidurilor, luminînd doar vreun cotlon. Mă simțeam foarte prost. Pe deasupra, se abătu peste noi o nouă nenorocire : Sașa fu arestat.

Venise să mă vadă împreună cu Lena de ziua mea onomastică, la 21 decembrie [1]. El n-a vrut să lase să treacă această zi și a obținut un vorbitor cu mine. În clipa

[1] Vorbitoarele, acordate la intervale mari, provoacă deținuților și rudelor lor o puternică stare emotivă. Cel arestat vede chipurile dragi, aude glasuri ce-i sînt scumpe și știe că toate acestea vor dispărea după cîteva minute. El se simte nespus de aproape și, în același timp, îngrozitor de departe de ai săi, deoarece nu poate avea loc o convorbire intimă în prezența unui om străin, dușman și spion. Ne-am despărțit cu inima grea.

despărțirii eu voiam să-i remit biletul după metoda noastră obișnuintă, dar biletul meu se întîlni cu al lui și al meu căzu pe jos. M-a cuprins groaza. De față era numai gardianul. Veni și momentul să ieșim ; eu am ieșit cu Lena, iar Sașa rămase în urmă. Am îmbrățișat-o dinadins pe Lena, ținînd-o strîns chiar lîngă fereastră. Gardianul a stat lîngă noi cît timp Sașa căuta pe jos biletul, un minuscul sul cafeniu. În sfîrșit ieși și el, făcîndu-mi semn cu capul : „L-am găsit".

Ne-am despărțit. Dar inima îmi era grea.

După cîteva zile urma să primesc de la fratele meu o scrisoare cu privire la publicarea cărții mele. Dar scrisoarea nu veni. Presimțeam că se întîmplase ceva și pentru mine au început zile de chinuitoare neliniște. „L-au arestat", gîndeam, și tăcerea lui, tot mai suspectă, mă apăsa ca plumbul.

La o săptămînă după vorbitor, în locul scrisorii așteptate de la fratele meu cu informații privitoare la publicarea cărții, am primit un scurt bilet de la Poleakov, în care acesta îmi aducea la cunoștință că de aci înainte avea să citească el corecturile și de aceea trebuia să iau legătura cu el în toate chestiunile privind publicarea. Am înțeles pe dată că se întîmplase ceva cu fratele meu. Dacă s-ar fi îmbolnăvit, Poleakov mi-ar fi scris-o. Începură zile grele. Aleksandr fusese, desigur, arestat, iar vina o purtam eu. Viața își pierdu pentru mine orice sens. Plimbările, gimnastica, munca nu mă mai interesau. Ziua întreagă măsuram celula în lung și în lat fără vreun scop și nu mă puteam gîndi decît la arestarea lui Aleksandr. Pentru mine, un holtei, detențiunea însemna doar privațiuni personale, dar Aleksandr era însurat, își iubea cu pasiune soția, iar acum avea și un băiat pe care-l iubea foarte mult. Părinții concentraseră asupra băiețașului întreaga dragoste ce-o nutriseră celor doi copii pe care-i pierduseră cu trei ani în urmă.

Cel mai greu de îndurat era incertitudinea. Cu ce se făcuse el oare „vinovat" ? De ce fusese arestat ? Care avea să-i fie osînda ? Se scurgea săptămînă după săptămînă. Neliniștea mea creștea ; nu primeam nici o știre. În sfîrșit, am aflat pe cale indirectă că Aleksandr fusese arestat pentru o scrisoare adresată lui P. L. Lavrov.

Amănuntele le-am aflat mult mai tîrziu. După întrevederea avută cu mine, Aleksandr îi scrisese vechiului său

prieten, Piotr Lavrovici Lavrov, care în acea perioadă edita la Londra revista „Vperiod". În scrisoare el își exprima neliniștea în legătură cu starea sănătății mele, vorbea despre nenumăratele arestări operate și își mărturisea deschis ura față de despotismul rus. Secția a treia interceptase scrisoarea la poștă și chiar în seara de ajun trimisese jandarmii la fratele meu ca să facă percheziție. Cu această ocazie ei se purtaseră și mai grosolan ca de obicei. După miezul nopții o jumătate de duzină de oameni năvăliră în locuința lui, răscolind și răvășind totul. Pipăiră pereții și scoaseră chiar din pat copilul bolnav, pentru a scotoci în așternut și saltea. Nu găsiră nimic, dar nici nu aveau ce găsi. Fratele meu fusese foarte indignat de această percheziție. Cu obișnuita-i sinceritate, el îi spusese ofițerului de jandarmi care efectua percheziția : „Împotriva dumitale, căpitane, n-am nici un resentiment : ești atît de incult, încît abia dacă-ți dai seama ce faci. Dar dumneata, stimate domn — se adresă el procurorului —, dumneata știi ce rol joci în toate acestea. Ai studii universitare. Cunoști legea și știi că o încalci, acoperind cu prezența dumitale ilegalitatea comisă de acești oameni. Dumneata, stimate domn, ești pur și simplu un ticălos".

Ei prinseră ură împotriva lui Aleksandr și îl ținură la Secția a treia pînă în luna mai. Copilul lui, un băiețaș adorabil, pe care boala îl făcuse mai gingaș și mai deștept, se stingea de oftică. Medicii spuseră că nu mai are decît cîteva zile de trăit. Fratele meu, care niciclnd nu ceruse vreo favoare dușmanilor, de data asta ceru permisiunea de a-și vedea pentru ultima dată copilul ; el rugă să i se dea drumul acasă pentru o jumătate de oră, pe cuvînt de onoare sau sub escortă. Dar nu i s-a îngăduit. Jandarmii găsiseră prilejul să se răzbune.

Copilul muri. Maică-sa fu din nou cît pe ce să se prăpădească în urma șocului nervos suferit. În acest timp fratele meu fu anunțat că va fi deportat la Minusinsk : va fi dus pînă acolo într-o căruță cu coviltir, însoțit de doi jandarmi. În ce-o privea pe soția lui, ea putea să-l urmeze mai tîrziu, dar acum nu avea voie să plece cu el.

— Dar spuneți-mi, în sfîrșit, care este crima mea ? — cerea fratele meu. Împotriva lui nu exista însă nici un cap de acuzare, afară de scrisoare. Deportarea păru tuturora un act atît de arbitrar, ea era în așa măsură o răzbunare personală a Secției a treia, încît nici una din rudele noastre nu-și închipuia că ar putea dura mai mult de cîteva

luni. Fratele meu înaintă o plîngere ministrului de interne. Acesta răspunse că nu se poate amesteca atunci cînd există o hotărîre a șefului jandarmilor. Fu înaintată o nouă plîngere senatului, dar și ea rămase fără urmări.

După vreo doi ani, sora noastră Elena adresă din proprie inițiativă o cerere țarului. Vărul meu Dmitri, guvernator general al Harkovului și ofițer în garda lui Alexandru al II-lea, mare favorit la curte, înmînă personal cererea, adăugînd cîteva cuvinte și de la el. Era profund indignat de acțiunile Secției a treia. Dar firea vindicativă constituie o trăsătură de familie a Romanovilor, iar la Alexandru al II-lea ea era deosebit de pronunțată. Răspunsul lui la cerere a fost : „Lasă-l să mai stea !“ Fratele meu a petrecut în Siberia doisprezece ani și nu s-a mai întors vreodată în Rusia.

IV

Nenumăratele arestări operate în vara anului 1874, ca și gravele intenții atribuite de poliție cercului nostru au provocat o schimbare profundă în concepțiile tineretului rus. Pînă atunci, principalul scop urmărit de el era să aleagă din rîndurile muncitorilor, iar uneori și din cele ale țăranilor, anumiți oameni pe care să-i formeze ca agitatori socialiști. Dar acum fabricile erau invadate de spioni și deveni evident că în orice caz, atît propagandiștii, cît și muncitorii vor fi în scurt timp ridicați și deportați pentru totdeauna în Siberia. Atunci marea mișcare a „mersului în popor“ căpătă o nouă fizionomie. Sute de tineri, nesocotind toate măsurile de precauție respectate mai înainte, porniră spre provincie. Cutreierînd orașe și sate, ei instigau poporul la revoltă și răspîndeau aproape pe față broșuri, cîntece și proclamații revoluționare. În cercurile noastre această perioadă fu supranumită „vara delirului“.

Jandarmii își pierduseră capul. Nu mai ajungeau mîini pentru a prinde și ochi pentru a urmări pe fiecare revoluționar în peregrinările sale dintr-o gubernie într-alta. Și totuși circa o mie cinci sute de oameni fură arestați în timpul acestei uriașe razii. Jumătate din numărul acestora aveau să fie ținuți cîțiva ani în închisori.

Rezultatele arestărilor în masă se făcură în scurt timp simțite și la noi, în bastionul Trubețkoi al fortăreței Petropavlovsk. El începu să fie populat de noi deținuți.

Așadar, nu mai eram singur. Din toate părțile răzbăteau pînă la mine bătăi de picioare în podea : o bătaie, două, trei, patru... unsprezece bătăi, douăzeci și patru de bătăi, cincisprezece. Apoi urma o pauză ; după ea, trei bătăi și un lung șir de treizeci și trei de bătăi. Bătăile se repetau în aceeași ordine de-o infinitate de ori, pînă cînd vecinul își dădea seama că ele înseamnă : „Cine ești dumneata ?“ În felul acesta se legau „convorbiri“, ce continuau apoi după alfabetul prescurtat inventat încă de decembristul Bestujev. Alfabetul este compus din șase rînduri a cîte cinci litere fiecare. Fiecare literă se exprimă prin rîndul în care este situată și prin locul ocupat în rînd.

Spre marea mea mulțumire, am descoperit că în stînga celulei mele se afla prietenul meu Serdiukov, cu care am izbutit după scurt timp să stau de vorbă prin ciocănituri pe cele mai variate teme, utilizînd mai cu seamă cifrul nostru.

Dar convorbirile în închisoare nu-ți aduc numai bucurii, ci și amărăciuni. Cu un etaj mai jos de mine era întemnițat un țăran pe nume Govoruha, cunoscut de-al lui Serdiukov, cu care acesta stătea de vorbă prin ciocănituri. Am stat și eu de vorbă cu el. Crima lui consta în aceea că îi ascultase pe socialiști. Spre adînca mea consternare, am observat că țăranul începe să piardă uneori șirul vorbelor. Treptat mintea i se încețoșa tot mai mult ; Serdiukov și cu mine constatam cum pas cu pas, zi cu zi, el se apropia tot mai mult de nebunie, pînă cînd vorbele lui se transformară într-un adevărat delir. Atunci de la etajul inferior începură să răzbată strigăte sălbatice și o larmă îngrozitoare. Vecinul nostru înnebunise ; cu toate acestea, el mai fu ținut cîteva luni în fortăreață înainte de a fi dus la casa de nebuni, de unde nefericitului nu i-a fost dat să mai iasă. Este îngrozitor să asiști în asemenea condiții la destrămarea lentă a unei minți omenești. Sînt încredințat că această împrejurare a contribuit la creșterea irascibilității scumpului meu Serdiukov. Cînd, după patru ani de detențiune, tribunalul l-a achitat și a fost pus în libertate, Serdiukov s-a împușcat.

O dată am avut parte de o vizită neașteptată. În celula mea intră, însoțit numai de un aghiotant, marele duce

Nikolai Nikolaievici, fratele lui Alexandru al II-lea, care inspecta fortăreaţa. Uşa se închise zgomotos în urma lui. Marele duce veni repede spre mine şi spuse : „Bună ziua, Kropotkin". Mă cunoştea personal şi acum îmi vorbea pe un ton familiar, prietenos, ca unui vechi cunoscut.

— Cum e cu putinţă, Kropotkin, ca tu, un paj al împăratului, un fost plutonier-major, să fii implicat în asemenea acţiuni şi acum să fii întemniţat în această îngrozitoare cazemată ?

— Fiecare cu convingerile lui — am răspuns.

— Convingeri ? Va să zică convingerea ta este că trebuie făcută revoluţie ?

Ce era să-i răspund ? Să spun „da" ? În acest caz, din răspunsul meu s-ar fi tras concluzia că eu, care refuzasem să dau vreo depoziţie jandarmilor, am „mărturisit totul" fratelui ţarului. Nikolai Nikolaievici vorbea pe tonul unui director de şcoală militară care încearcă să obţină „mărturisiri" de la un elev. Dar totodată nu puteam răspunde „nu". Aş fi spus o minciună. Nu ştiam ce să spun şi tăceam.

— Vezi ! Acum ţi-e ruşine...

Această remarcă m-a înfuriat şi am răspuns destul de răspicat :

— Am făcut depoziţiile mele anchetatorului, n-am nimic de adăugat.

— Înţelege, Kropotkin — spuse atunci Nikolai Nikolaievici pe tonul cel mai prietenos —, nu îţi vorbesc ca anchetator, ci absolut ca persoană particulară. Absolut ca persoană particulară — adăugă el, coborînd glasul.

Gîndurile mi se învălmăşeau în cap. Să joc rolul marchizului Posa ? Să-i vorbesc ţarului prin intermediul fratelui său despre dezastrul Rusiei, despre ruinarea ţăranilor, despre bunul plac al autorităţilor, despre iminenta şi cumplita foamete ? Să-i spun că noi am vrut să-i ajutăm pe ţărani să iasă din situaţia lor desperată, să le insuflăm curaj ? Să încerc în acest mod să-l influenţez pe Alexandru al II-lea ? Gîndurile îmi goneau unul după altul în minte. Dar pînă la urmă mi-am spus : „Niciodată ! Ar fi o nebunie. Ei ştiu toate acestea. Ei sînt duşmani ai poporului, şi cuvintele mele n-au să-i schimbe".

I-am răspuns că pentru mine el va fi totdeauna o persoană oficială, că niciodată nu voi izbuti să văd în el o persoană particulară.

Atunci Nikolai Nikolaievici începu să-mi pună tot felul de întrebări aparent inofensive.

— Nu cumva ai prins aceste idei în Siberia de la decembriști ?

— Nu. Am cunoscut un singur decembrist și n-am discutat vreodată cu el pe teme serioase.

— Atunci le-ai prins la Petersburg ?

— Am fost întotdeauna așa.

— Cum ! Chiar și în școala militară ? — se îngrozi el.

— În școala militară eram băiețandru. Ceea ce se conturează vag în tinerețe se precizează mai tîrziu, în anii maturității.

El îmi mai puse cîteva întrebări similare, și din tonul lui am înțeles ce urmărește. Marele duce încerca să obțină de la mine „mărturisiri", și în mintea mea se contura viu următoarea scenă : Nikolai Nikolaievici vorbește cu fratele său țarul spunîndu-i : „Toți acești procurori și jandarmi sînt niște proști. Lor Kropotkin nu le-a spus nimic, iar mie, într-o convorbire de zece minute, mi-a povestit totul". Asta începea să mă înfurie. Și cînd Nikolai Nikolaievici îmi spuse cam așa : „Cum ai putut să întreții legături cu toți acești oameni, cu mujici și oameni din altă clasă decît a ta", i-am tăiat brutal vorba : „V-am mai spus că am făcut toate depozițiile anchetatorului". El se răsuci brusc pe călcîie și ieși.

Ulterior, santinelele, niște soldați din gardă, au lansat o adevărată legendă în legătură cu această vizită. Tovarășul (binecunoscutul doctor O. E. Veimar) care, cu ocazia evadării mele a venit într-o birjă pentru a mă elibera, purta un chipiu militar. Datorită favoriților săi blonzi, el aducea cu Nikolai Nikolaievici. Și iată că în garnizoana din Petersburg începu să circule legenda că aș fi fost scos de însuși marele duce. De aici se vede că, chiar și în veacul ziarelor și al dicționarelor biografice, se pot naște legende.

V

Trecuseră doi ani, iar cercetările în cazul nostru nu avansau de loc. Doi ani de detențiune preventivă, în timpul cărora mulți dintre cei arestați și-au pierdut mințile ori s-au sinucis.

Tot mereu alți socialiști erau arestați în întreaga Rusie, dar numărul lor nu scădea. Oameni noi aderau la mișcare, ea pătrundea în noi sfere, cuprinzînd mase tot mai largi de oameni. Mișcarea „mersului în popor" lua amploare. Un exemplu grăitor îl constituie N.N. Ghe. Marele pictor, la apogeul talentului său, aureolat de glorie, părăsește Petersburgul în anii 1878—1879 și pleacă în Ucraina, spunînd că acum nu e momentul să pictezi, ci să trăiești în mijlocul poporului pentru a-i duce cultura, căci în această privință Rusia e cu o mie de ani în urma Europei, e timpul să-ți cauți în popor idealurile, într-un cuvînt, să faci exact ceea ce făceau mii de tineri.

L. N. Tolstoi face și el același lucru și își publică scrisorile despre recensămîntul de la Moscova, numai că el ajunge la același rezultat pe altă cale : face ceea ce făceau în ultimii cincisprezece ani nihiliștii sub influența unor impulsuri culturale și revoluționare, dar căutînd justificări în creștinism.

Prin refuzul meu de a da vreo depoziție, îmi asigurasem liniștea. N-am mai fost deranjat, nefiind chemat la interogatoriu decît de două ori. Comisia de anchetă își ținea acum ședințele în fortăreață, în curtina ce lega bastionul Ekaterininski cu bastionul din stînga ; aici fuseseră întemnițați în 1866 Karakozov și tovarășii lui. Tot aici își dădeau deținuții depozițiile.

Președinte al comisiei de anchetă era un ofițer de jandarmi, colonelul Novițki, om foarte energic și inteligent, despre care, de n-ar fi fost activitatea lui de jandarm, s-ar fi putut spune că este un om plăcut, fără pic de răutate în suflet.

Într-un rînd am fost adus la el. Mă pofti să șed într-un fotoliu, îmi oferi țigările sale, pe care le-am refuzat, aprinzîndu-mi o țigară de-a mea, și îmi arătă un manuscris ce-mi aparținea. Era încheierea scrisă de mine la broșura lui Tihomirov „Răscoala lui Pugaciov". Alături era broșurica noastră tipărită la Zürich după arestarea mea. Vederea ei m-a bucurat mult : „Ah, arătați-mi-o, vă rog, n-am văzut-o încă" — i-am spus.

El începu să citească textul meu după manuscris, propunîndu-mi să urmăresc în broșura tipărită ; aceasta era tipărită îngrijit, cu caractere frumoase și lizibile, fără greșeli de tipar. Novițki citea frumos și, treptat, începu să fie captivat ; tabloul obștilor libere constituind laolaltă uniuni libere, proprietare ale întregului pămînt, fără popi,

boieri și funcționari, conduse de o vece și asociindu-se între ele asemenea obștilor medievale era schițat într-un mod destul de atrăgător, și Novițki citea cu pasiune, din ce în ce mai prins.

Deodată se întrerupse rîzînd și mi se adresă cu cuvintele :

— Se poate oare, prințe, să credeți că toate acestea sînt cu putință în bezna noastră rusească ? Toate astea sînt minunate, admirabile, dar pentru a le realiza e nevoie de cel puțin două sute de ani.

— Fie și trei sute.

— Așadar, recunoașteți că este manuscrisul dumneavoastră ?

— Firește.

— Iar broșura este tipărită după el ?

— După cum vedeți.

— Asta e tot ce am vrut să lămuresc. Dacă vreți, vă puteți întoarce în celulă.

— Da — am răspuns —, toate bune și frumoase, dar deocamdată marș la pușcărie.

El se fîstîci... se ridică în picioare să mă conducă și în ușă, întinzîndu-mi mîna, pe care nu i-am luat-o, începu din nou să-mi facă declarații.

— Ah, prințe, vă stimez, vă stimez profund pentru refuzul dumneavoastră de a da depoziții. Dar dacă ați ști cît rău vă faceți. Nu îndrăznesc să vorbesc mai mult, dar una vă spun : un rău i-mens.

Am ridicat din umeri și am ieșit.

După cîtva timp am mai fost chemat o dată — ultima dată — în fața comisiei de anchetă. În ușă apăru procurorul Maslovski. Mă pregăteam să-i fac în necaz amintindu-i de depozițiile lui Poleakov, dar el nu făcu decît să schimbe o privire cu Novițki și ieși în fugă.

În fața lui Novițki, pe masă, era o scrisoare, găsită asupra mea în momentul arestării, împreună cu două pașapoarte. Era un scurt bilet cifrat, prin care comunicam la Moscova : „Iată două pașapoarte, refaceți-le în cutare și cutare mod". Nu apucasem să-l expediez cînd am fost arestat. În momentul arestării n-am tăgăduit, firește, că este scris de mîna mea.

— Iată — începu el — biletul care v-a fost confiscat acum doi ani. El e cifrat și vă dau cuvîntul meu de onoare că asupra unuia din tovarășii dumneavoastră a fost găsită cheia cifrului (ea fusese găsită asupra lui Voi-

naralski, căruia i-o dăduse unul dintre ai noștri, în pofida avertizărilor și cu toate că Voinaralski nu era membru al cercului, iar acesta și-o notase în blocnotesul său. O mulțime de scrisori pentru care fusese utilizat acest cifru se și aflau în mîinile Secției a treia. Trebuie să remarc în treacăt că, deși cifrul nostru era din cele mai simple — el este publicat în actul de acuzare emis în „procesul celor 193" —, și cu toate că experții se laudă că pot descifra orice cifru, ei n-au izbutit să citească nici o singură scrisoare înainte de a fi fost găsită cheia la Voinaralski).

Cifrul era extrem de simplu, compus din zece cuvinte, care trebuiau memorate, fără a le nota :

Пустынной Волги берега etc...
(Pe ale Volgăi maluri pustii
Se-nșiră iurte cenușii) etc.

Începutul era inspirat dintr-o poezie a lui Rîleev.

Pe ale Lenei maluri pustii
Se-nșiră iurte cenușii.

Fiecare literă era însemnată prin două cifre : una indica cuvîntul în care figura, iar a doua, locul ce-l ocupa în cuvînt [1]. P era 11, U era 12, S era 13. Literele care se repetau, ca E sau A, erau însemnate cu mai multe numere : 32, 34 sau 42 pentru E și 36, 74 etc. pentru A.

Să descifrezi un asemenea cifru este cu neputință, cu atît mai mult că noi foloseam scrierea continuă, punînd uneori cîteva cifre fără soț la începutul și la sfîrșitul scrisorii, îngreuind descifrarea prin perechi de cifre în plus, ca 26, 27, 28, 29, 20, intercalate ici și colo.

— De vreme ce cunoașteți cheia, ce rost are să-mi puneți întrebări ?

— Vă dau cuvîntul meu de onoare că o cunoaștem, dar am vrut să vă întrebăm și pe dumneavoastră.

— E absolut în zadar. Mă mir cum dumneavoastră, un om deștept, n-ați înțeles că nu merita să mă deranjați pentru o asemenea întrebare. Doar știți că n-am să vă dezvălui nici o cheie.

— Da... — îngînă el... — iată și descifrarea biletului dumneavoastră...

[1] Numerele corespund textului rus. — *Nota trad.*

— N-am de gînd s-o citesc. Biletul e al meu, descifrarea a dumneavoastră. Dacă sînteţi de părere că e corectă, să vă fie de bine. Nu e treaba mea să o verific.

— Da, firește, am știut, am prevăzut, dar e vorba de obligaţia mea de serviciu.

— Și de dorinţa de a fi avansat în slujbă ? Da ? Și acum, adio.

Cînd m-am ridicat, a intrat în fugă Maslovski, care, după cîte se pare, trăsese cu urechea după ușă.

— Ei, ce se aude ?

— V-am spus că este inutil să-l deranjăm pe prinţ. Firește, el nu știe nimic...

— Ah, prinţe — începu el iarăși în timp ce mă conducea spre ieșire.

— Adio — am spus, ieșind cu întreaga escortă după mine.

Cu aceasta interogatoriile mele au luat sfîrșit.

În închisoarea preventivă, unde am fost transferat în martie sau aprilie 1876, se vorbea că dosarul fusese înaintat tribunalului și că în curînd vom fi judecaţi.

Am fost chemat la procurorul curţii de apel, un oarecare Șubin. Am fost condus printr-o galerie interioară direct din închisoare în clădirea tribunalului ; acolo ședeau la o masă procurorul Șubin și un conţopist. Pe masă erau îngrămădite vrafuri de dosare voluminoase.

Niciînd n-am văzut om mai respingător decît mărunţelul procuror Șubin. O faţă palidă mistuită de desfrîu ; niște ochelari mari în dosul cărora se ascundeau ochii miopi ; buze subţiri încleștate cu răutate ; un păr de culoare nedefinită ; un cap mare, pătrat pe un trup mititel. Lombroso l-ar fi clasificat negreșit ca reprezentant al *„tipului de criminal“*. L-am detestat de la prima noastră convorbire.

Șubin mi-a explicat că cercetările prealabile au luat sfîrșit și dosarul a fost înaintat Departamentului justiţiei. Acum el avea obligaţia să-mi arate toate depoziţiile date împotriva mea.

Am constatat că erau puţine *.

Unul dintre muncitorii de la uzină — unul din cei 35 cîţi numărase cercul — declarase că îi vizitasem pe muncitori și le ţinusem prelegeri cu caracter revoluţionar. Era un tînăr — nu-l voi numi, căci, după cîte se pare, îl luase doar gura pe dinainte.

Apoi mai era declarația lui Egor — un țăran fără căpătîi, care se ținea după cei doi țesători pomeniți mai sus ; el declarase că eu îi vizitam și spuneam că pentru țărani e rău fără pămînt și că trebuie să ia pămîntul de la moșieri. Apoi erau două declarații ale celor doi țesători cum că eu le spusesem că trebuie răsturnat totul, iar țarul trebuie ucis... Egor și un altul (i-am uitat numele) erau spioni.

Toate acestea erau pure născociri, căci pe atunci noi, și mai cu seamă eu, susțineam teza că persoana țarului nu ne interesează de loc, căci dacă va izbucni o răscoală țărănească țarul va fugi probabil din proprie inițiativă la germani, deci nu țarul contează, ci aceia cărora le aparține pămîntul. Dar cu cei doi țesători nici nu purtam astfel de discuții, căci îi cunoscusem în condițiile următoare : ei își însușiseră opt ruble ce le fuseseră încredințate pentru a închiria o locuință ce urma să ne servească drept casă conspirativă, fapt pentru care i-am ocărît zdravăn.

Văzînd o asemenea declarație, am înțeles pe dată că fusese dictată de anchetatori.

— Ei, martori din ăștia vă găsesc și eu pentru douăzeci și cinci de ruble oricît de mulți — am spus.

— Și cine, dacă-mi permiteți să vă întreb, are să-i plătească ? — șuieră printre dinți Șubin.

Am stat pe gînduri o clipă :

— Dumneavoastră — am spus, văzîndu-i fața schimonosită de ură, și am făcut cu arătătorul un gest în direcția lui.

El, literalmente, *se înverzi* de furie.

Continuam să răsfoiesc hîrtiile care mă acuzau. Procese-verbale cu privire la programul scris de mîna mea, cu privire la epilogul broșurii „Răscoala lui Pugaciov", de asemenea un manuscris de-al meu, pe care, din nu se știe ce motiv, tovarășii îl păstraseră, cu privire la scrisoarea cifrată.

— Asta-i tot ?

— Mai e și asta — conțopistul împinse spre mine un alt dosar doldora de hîrtii.

Erau declarațiile muncitorilor de la uzină cum că ei nu-și amintesc ca eu să fi vorbit împotriva țarului.

Era aici și declarația dragului de Iakov Ivanovici : „Astfel de vorbe n-am auzit de la el, dar că Borodin a ocărît rău pe cutare și cutare (cei doi țesători) fiindcă au risipit banii primiți pentru a închiria o locuință, asta o

ţin minte bine ; rău i-a ocărît : să nu cheltuiţi, zicea, banii degeaba".

— Atît ?

— Atît.

Am luat tocul şi pe foaia de hîrtie ce-mi fusese oferită am scris cu litere mari că pînă la proces nu intenţionez să dau nici un fel de depoziţii.

Anii treceau şi noi tot mai eram în fortăreaţă.

Se scurseseră doi ani ; cîţiva oameni muriseră în detenţiune, alţi cîţiva înnebuniseră, iar de proces nu se auzea nimic.

Şi sănătatea mea s-a zdruncinat spre sfîrşitul celei de-a doua ierni. Căutam să mă ţin tare, dar „iernatul arctic", fără o refacere a forţelor în timpul verii, lăsase urme. Şi înainte se manifestaseră la mine simptome de scorbut. Probabil că erau o consecinţă a călătoriilor prin Siberia, în timpul cărora mă hrăneam doar cu pîine.

Acum, în întunericul şi umezeala cazematei şi, pe deasupra, în condiţiile unei munci intelectuale intense, simptomele de scorbut deveneau mai evidente : stomacul meu refuza să digere hrana din închisoare.

În martie sau aprilie 1876 ni se comunică, în sfîrşit, că Secţia a treia încheiase cercetările prealabile. Dosarul fusese remis autorităţilor judiciare şi de aceea noi am fost transferaţi în închisoarea preventivă, a cărei clădire se învecina cu cea a tribunalului.

„Preventiva", cum i se spunea, este o uriaşă închisoare model, cu trei etaje, construită în genul închisorilor model franceze şi belgiene. Micile celule au toate cîte o fereastră spre curte şi cîte o uşă spre un balcon de fier. Iar balcoanele diferitelor etaje sînt legate între ele prin scări de fier.

Pentru mulţi tovarăşi de-ai mei transferarea în „Preventivă" a însemnat o mare uşurare. Aici viaţa pulsa mult mai intens, existau mai multe posibilităţi de a comunica prin scris şi ciocănituri ; era mai uşor să obţii un vorbitor cu familia. Ciocănitul nu contenea toată ziua. În acest mod am izbutit chiar să-i expun unui tînăr vecin întreaga istorie a Comunei din Paris. Bineînţeles, această expunere a durat o săptămînă încheiată. În ceea ce priveşte sănătatea mea, în închisoarea preventivă ea s-a înrăutăţit şi mai mult. Nu suportam aerul închis din minuscula celulă. De îndată

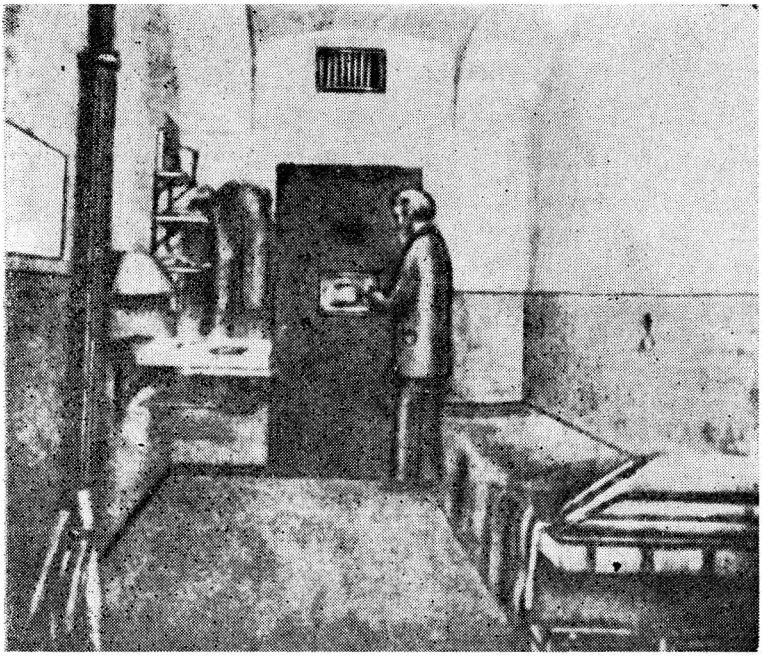

În celula închisorii preventive.
Desen în creion al lui P. A. Kropotkin

ce începea să funcţioneze caloriferul, temperatura, din glacială, devenea insuportabil de ridicată. Celula nu măsura decît patru paşi în diagonală, şi cînd începeam s-o străbat, trebuia de fiecare dată să mă răsucesc pe călcîie, ceea ce mă făcea să ameţesc după cîteva minute ; scurta plimbare în curticica împrejmuită cu ziduri înalte de piatră nu mă răcorea nici ea de loc. Cît priveşte medicul închisorii, care nu voia nici să audă de cuvîntul „scorbut" în „închisoarea lui", nu merită să vorbesc despre el. Pînă la urmă am ajuns să nu mai diger nici hrana cea mai uşoară.

Mi se îngădui să capăt hrană de acasă : nu departe de tribunal locuia o cumnată de-a mea, măritată cu un avocat. Dar digestia mi se dereglase într-atît, încît nu mai puteam mînca într-o zi decît o felie de pîine şi un ou sau două. Puterile mă părăseau văzînd cu ochii şi, după părerea generală, nu-mi mai rămîneau de trăit decît cîteva luni. Pentru a urca pînă la celula mea, aflată la etajul

întîi, trebuia să mă opresc de vreo două ori pe scară ca să-mi trag sufletul. Îmi amintesc cum o dată un soldat bătrîn care făcea de pază spuse cu milă : „Săracu' de tine, n-ai să mai apuci toamna".

Rudele mele se alarmară. Sora mea Lena încercă să facă demersuri pentru a obține eliberarea mea pe cauțiune, dar procurorul Șubin îi răspunse cu un surîs sardonic : „Aduceți-mi un certificat medical că fratele dumneavoastră va muri peste zece zile, atunci îl voi elibera". Procurorul avu satisfacția de a o vedea căzînd într-un fotoliu și izbucnind în hohote de plîns în prezența lui. Rudele mele obținură totuși să fiu văzut de un medic bun, profesor universitar, asistent al lui Secenov. El mă examină în modul cel mai minuțios și ajunse la concluzia că nu sufăr de nici o boală organică și că principala cauză a răului este o insuficientă oxigenare a sîngelui.

— Tot ce vă trebuie este aerul — conchise el. După o scurtă ezitare, el spuse hotărît : — Ce să mai discutăm ? Nu puteți rămîne aici. Este necesar să fiți transferat.

La vreo zece zile după asta am fost, într-adevăr, transferat la spitalul militar Nikolaievski, situat la periferia Petersburgului. Pe lîngă acest spital exista o mică închisoare pentru ofițerii și soldații îmbolnăviți în timpul anchetei. În această închisoare fuseseră transferați doi tovarăși de ai mei, cînd devenise limpede că vor cădea răpuși de tuberculoză.

În spital am început să mă refac cu repeziciune. Fusesem instalat într-o cameră încăpătoare la parter, alături de camera corpului de pază. Avea o fereastră mare, cu gratii, ce dădea spre sud, spre un mic bulevard străjuit de două șiruri de copaci, iar dincolo de bulevard se întindea un vast cîmp, unde mai mulți muncitori înălțau niște barăci pentru bolnavii de tifos. De-a lungul bulevardului mărșăluia înainte și înapoi o santinelă ; ghereta lui se afla drept în fața ferestrei mele.

Fereastra rămînea deschisă ziua-ntreagă, și eu mă desfătam cu razele soarelui, pe care nu le văzusem de-atîta timp. Sănătatea mea se refăcea repede, chiar mai repede decît aș fi dorit-o. Curînd am fost în stare să mistui o hrană ușoară, am prins putere și, cu un nou aflux de energie, m-am apucat iar de lucru. Nevăzînd vreo posibilitate de a termina al doilea volum al lucrării mele, am scris o expunere scurtă, dar destul de substanțială, sub forma unor

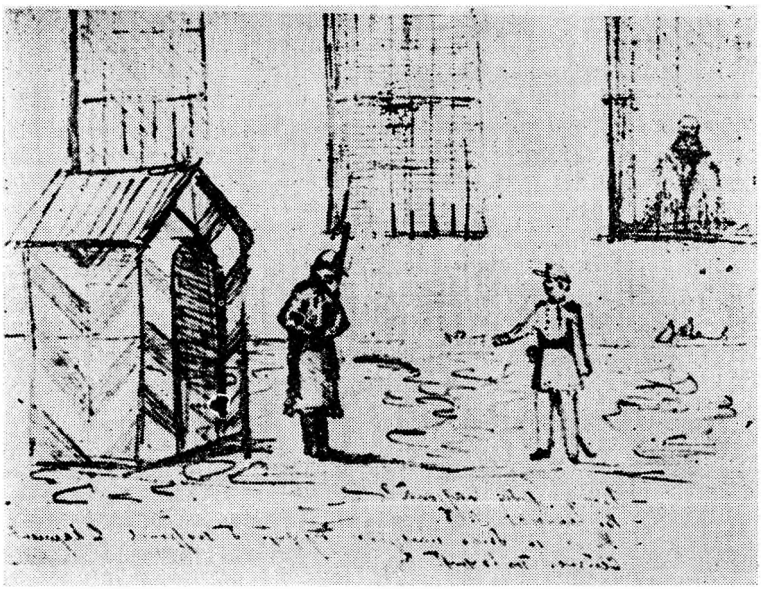

După gratii, în închisoarea spitalului.
Schiță a lui P. A. Kropotkin

teze, a capitolelor neterminate, pe care am anexat-o ca supliment la primul volum.

În fortăreață auzisem de la un tovarăș care stătuse o vreme în închisoarea spitalului că de acolo n-ar fi greu să evadez. Le-am scris, firește, prietenilor unde mă aflu ; totodată, le-am comunicat și speranțele mele. Dar evadarea s-a dovedit un lucru mult mai greu decît mi se spusese. În jurul meu fusese instituită cea mai vigilentă pază, fără precedent în trecut. La ușa mea fu postată o santinelă și nu-mi era îngăduit să ies vreodată pe culoar. Soldații atașați spitalului și ofițerii din corpul de pază care uneori intrau la mine se temeau, după cîte se părea, să rămînă cu mine mai mult de un minut sau două.

— Cereți să fiți scos la plimbare ! — îmi șopti într-un rînd unul dintre soldați. Ceea ce am și făcut. Doctorul îmi sprijini cererea și mi se îngădui să ies zilnic la ora patru după-amiază în curtea închisorii pentru o plimbare de o oră. Trebuia să fiu îmbrăcat cu halatul de flanelă verde al spitalului, dar mi se dădeau cizmele mele, vestonul și pantalonii.

Niciodată n-am să uit prima mea plimbare. După ce am fost scos afară, am văzut înaintea mea o curte măsurînd nu mai puțin de trei sute de pași în adîncime și două sute în lățime, acoperită în întregime de iarbă. Am simțit că mi se taie răsuflarea. Poarta era deschisă și prin ea puteam vedea strada, uriașul spital de peste drum și chiar trecătorii... M-am oprit în cerdacul închisorii și am rămas o clipă încremenit la vederea acestei curți și a porții.

De îndată ce am fost readus în cameră, m-am apucat de scris, comunicîndu-le prietenilor vestea cea bună. „Aproape că nu sînt în stare să cifrez — scriam cu mîna tremurîndă, așternînd niște semne invizibile în loc de cifre. — Apropierea libertății mă face să tremur ca de friguri. Astăzi m-au scos în curte. Poarta este deschisă și lîngă ea nu există santinelă. Prin această poartă voi evada. Santinelele nu mă vor prinde". Și am schițat planul evadării. „De poarta spitalului se va apropia o trăsură deschisă în care va ședea o doamnă ; ea va coborî, iar trăsura o va aștepta în stradă, la vreo cincisprezece pași de poarta mea. Cînd la ora patru voi fi scos la plimbare, am să țin o bucată de timp pălăria în mîini ; acesta va fi semnalul către cel ce va trece prin fața porții că în închisoare totul este în ordine. Voi trebuie să-mi răspundeți prin semnalul «Strada este liberă». Fără acest semnal n-am să mă urnesc. Nu vreau să fiu prins în stradă. Semnalul poate fi dat printr-un sunet sau printr-o lumină. Vizitiul l-ar putea da proiectînd cu ajutorul pălăriei sale lăcuite o pată de lumină pe zidul clădirii principale a spitalului ; și mai bine ar fi ca cineva să cînte atîta timp cît strada va fi liberă ; dacă ați izbuti să închiriați vilișoara cu ziduri cenușii pe care o zăresc din curte, semnalul ar putea fi dat de la o fereastră. Santinela va fugi după mine ca un cîine după un iepure, în linie curbă, în timp ce eu voi fugi în linie dreaptă. În felul acesta voi menține avansul meu de cinci-șase pași. În stradă voi sări în trăsură și o vom lua din loc în galop. Dacă santinela va trage, nu e nimic de făcut. Acesta este un element imprevizibil. Deoarece în închisoare moartea este inevitabilă, face să risc".

Au fost făcute încă alte cîteva propuneri, dar pînă la urmă fu adoptat proiectul meu. Cercul nostru s-a pus pe treabă. Oameni care nici nu mă cunoșteau participau cu

atîta suflet, de parcă ar fi fost vorba de un frate bun. Erau însă multe greutăţi de învins, iar timpul zbura. Tovarăşii mei trebuiau să aleagă vreo douăzeci de oameni pentru această acţiune, să găsească un cal şi un vizitiu cu experienţă, să pună la punct zeci de amănunte care intervin inevitabil într-un asemenea complot. Pregătirile au durat aproape o lună, or, în fiece zi puteam fi transferat înapoi în închisoarea preventivă.

În sfîrşit, ziua evadării fu fixată : 29 iunie, ziua sfinţilor Petru şi Pavel. Prietenii mei se lăsaseră furaţi de un oarecare sentimentalism şi voiau să mă elibereze cu tot dinadinsul în această zi. Ei îmi comunicară că la semnalul meu : „În închisoare e totul în ordine" îmi vor răspunde : „Şi la noi e totul în ordine", lansînd în aer un balonaş roşu de copil. Atunci se va apropia trăsura şi cineva are să cînte un cîntec cît timp strada va fi liberă.

În ziua de 29 iunie am ieşit afară, mi-am scos pălăria şi am aşteptat apariţia balonului, dar el nu s-a arătat. Se scurse o jumătate de oră. Am auzit în stradă huruitul roţilor unei trăsuri ; am auzit şi o voce de bărbat cîntînd un cîntec pe care nu-l cunoşteam, dar balonul lipsea.

Aşa s-a scurs o oră. Cu inima grea m-am întors la mine în cameră. „S-a întîmplat ceva, ai noştri s-au lovit de un obstacol" — gîndeam eu.

În ziua aceea se întîmplase un lucru de necrezut. Lîngă bazarul Gostinîi Dvor din Petersburg se vînd întotdeauna sute de baloane pentru copii. Dar în ziua aceea n-a existat nici unul şi prietenii mei n-au reuşit să găsească balonul de care aveau nevoie.

După cum s-a văzut ulterior, întîmplarea cu balonul a fost din cele mai fericite. Ora mea de plimbare terminîndu-se, trăsura a plecat, urmînd traseul pe care trebuia să trec în galop în cazul cînd aş fi evadat. Într-o stradelă îngustă, ea fu oprită în loc de nişte care cu lemne pentru spital. Caii avansau în dezordine, unii pe dreapta străzii, alţii pe stînga, şi trăsura fu nevoită să înainteze la pas, iar apoi, la cotitură, să se oprească de tot. Dacă eram în ea aş fi fost prins negreşit.

Acum tovarăşii stabiliră o serie întreagă de semnale, pentru a da de ştire dacă strada este liberă sau nu. Pe o distanţă de circa două verste de la spital au fost postate santinele. Una din ele urma să se plimbe încoace şi încolo cu o batistă în mîini, ascunzînd batista de îndată ce s-ar

Orest Eduardovici Veimar

arăta vreun car. O alta * avea să şadă pe o bornă la marginea trotuarului, mîncînd vişine, dar încetînd să mănînce la apariţia carelor, şi aşa pe tot parcursul. Toate aceste semnale erau transmise de la o santinelă la alta, ajungînd pînă la urmă la trăsură. Prietenii mei închiriară şi vilişoara cu ziduri cenuşii pomenită mai sus **, şi la fereastra ei deschisă se instală un violonist cu vioara în mîini, gata să înceapă a cînta deîndată ce va recepţiona semnalul : „Strada este liberă".

Evadarea fu fixată pentru ziua următoare. Orice amînare era primejdioasă : cei de la spital observaseră trăsura. După cîte se pare, autorităţile mirosiseră ceva suspect, deoarece în ajunul evadării mele, seara, l-am auzit pe ofiţerul şef de patrulă întrebînd santinela de lîngă fereastra mea : „Unde-ţi sînt cartuşele ?" Soldatul începu să le scoată cu stîngăcie din cartuşieră şi zăbovi vreo două minute, căutîndu-le. Ofiţerul, mînios, îl ocărî. „Nu vi s-a ordonat să aveţi patru cartuşe în buzunarul mantalei" ? El nu se îndepărtă decît după ce văzu că soldatul a executat întocmai ordinul.

— Fii cu ochii în patru ! — spuse ofițerul, depărtîndu-se.

Noul sistem de semnalizare urma să-mi fie comunicat fără întîrziere. A doua zi la ora două, la închisoare se prezentă o doamnă, o rudă apropiată a mea, rugînd să-mi fie remis un ceas [1]. De obicei totul trecea prin mîinile procurorului : dar, întrucît nu era vorba decît de un ceas, fără cutie, el îmi fu remis. Or, în ceas era ascuns un minuscul bilețel cifrat, în care era expus întregul plan. Cînd l-am văzut, am înlemnit de groază, într-atît era de îndrăzneață fapta. Jandarmii o și căutau pe doamnă în legătură cu altă chestiune și ea ar fi fost arestată pe loc dacă i-ar fi venit cuiva ideea să deschidă capacul ceasului ; dar am văzut-o pe ruda mea ieșind calmă pe poarta închisorii și luînd-o încetișor pe bulevard. Eu stăteam la fereastră și ea îmi strigă : „Verifică ceasul !"

Am ieșit la plimbare la ora patru, ca de obicei, și mi-am dat semnalul. Deîndată am auzit huruitul roților unei trăsuri, iar după cîteva minute din căsuța cu ziduri cenușii răzbătură pînă la mine sunete de vioară. Dar în acel moment eram în dreptul extremității opuse a clădirii, iar cînd m-am întors pe potecă la extremitatea mai apropiată de poartă, situată la vreo sută de pași, m-am pomenit cu santinela în spatele meu. „Am să mai fac o dată drumul", gîndii. Dar înainte de a fi ajuns la capătul opus al potecii, sunetele viorii se întrerupseră brusc.

Se scurse mai bine de un sfert de oră de chinuitoare neliniște înainte de a fi înțeles cauza întreruperii : pe poartă intrară cîteva care încărcate cu stive grele de lemne și se îndreptară spre celălalt capăt al curții. Imediat după aceasta, violonistul (și trebuie să adaug, unul foarte bun) începu să cînte îndrăcita, vesela mazurcă de Kontski, de parcă ar fi vrut să-mi spună : „Acum, mai cu curaj ! A sosit momentul !" Înaintam încet spre capătul mai apropiat de poartă al potecii, tremurînd la gîndul că sunetele mazurcii se pot întrerupe brusc înainte de a fi ajuns la capătul ei.

Cînd am ajuns la țintă, am întors capul ! Santinela se oprise la cinci sau șase pași în urma mea și privea în altă parte. „Acum sau niciodată ! — îmi străfulgeră prin minte.

[1] Acum pot spune că era o militantă, sora soției fratelui meu, Sofia Nikolaievna Lavrova, decedată cu două luni înainte de revoluția rusă. — *Adnotare făcută în 1917.*

Am zvîrlit de pe mine halatul de flanelă verde şi am rupt-o la fugă.

Neavînd prea multă încredere în forţele mele, am fugit întîi mai încet, spre a le cruţa. Dar de-abia făcusem cîţiva paşi că ţăranii, care aşezau lemnele la celălalt capăt al curţii, începuseră să răcnească : „Fuge, ţine-l ! Prinde-l !“ — şi se năpustiră spre poartă să-mi taie drumul. Atunci m-am avîntat înainte cît mă ţineau puterile. Înainte mă neliniştea adîncitura pe care roţile carelor o lăsaseră chiar în dreptul porţii, dar acum uitasem de ea. — Să fug, să fug ! Cît m-or ţine puterile !

Prietenii mei, care urmăriseră scena de la fereastra vilişoarei cu ziduri cenuşii, mi-au povestit ulterior că am fost urmărit de santinelă şi de vreo trei soldaţi, care şezuseră pînă atunci în pridvorul din faţa închisorii. În cîteva rînduri santinela încercase să mă lovească din spate cu baioneta, zvîrlind înainte mîna cu arma. La un moment dat, prietenii mei crezuseră chiar că am fost prins. Santinela n-a tras, deoarece era prea sigură că mă va ajunge din urmă. Dar eu am reuşit să-mi menţin avansul. La poartă, soldatul s-a oprit.

Cînd am ieşit în fugă pe poartă, am constatat cu groază că în trăsură şade un civil cu un chipiu militar pe cap. El nu se întoarse spre mine ! „Totul e pierdut ! — mă fulgeră un gînd. Tovarăşii îmi comunicaseră în ultima scrisoare : „Odată ajuns în stradă, nu te preda ; pe aproape vor fi prieteni care, la nevoie, te vor elibera prin forţă“, şi eu nu voiam în nici un caz să sar în trăsură dacă în ea şedea un duşman. Cînd m-am apropiat însă, am băgat de seamă că omul cu favoriţi blonzi care şedea în trăsură seamănă bine cu un prieten drag de-al meu. Acesta nu făcea parte din cercul nostru, dar eram prieteni apropiaţi şi nu o dată avusesem prilejul să-i admir uimitoarea bărbăţie, îndrăzneala şi forţa, de care dădea dovadă în clipe de primejdie.

„De ce-i aici ? — gîndii. — E cu putinţă oare ?“

Eram cît pe ce să-l strig pe nume, dar m-am oprit la timp şi, în loc de asta, am început, în plină fugă, să bat din palme pentru a-l face să se întoarcă spre mine. El întoarse capul şi atunci l-am recunoscut [1] *.

[1] Era doctorul Orest Eduardovici Veimar, care produsese senzaţie prin curajul şi sîngele rece de care dăduse dovadă la punctele de prim ajutor în timpul războiului ruso-turc. El a murit de tuberculoză la ocnă, în ţinutul Kara, unde a fost deportat în 1880 pentru apartenenţă la partidul „Narodnaia volea“.

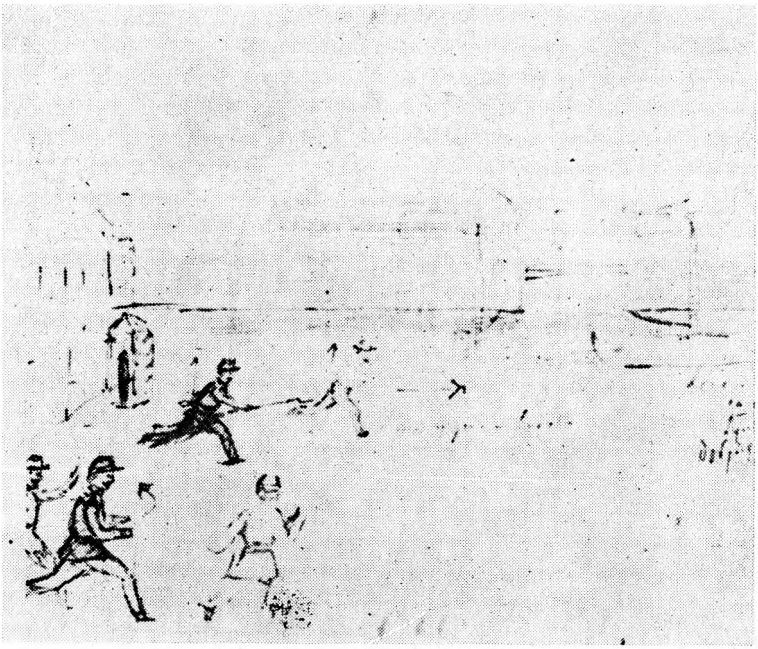

„...am reușit să-mi mențin avansul".
Schiță a lui P. A. Kropotkin

— Încoace, repede, mai repede ! — strigă el, ocărîndu-ne în fel și chip pe mine și pe vizitiu și ținînd totodată revolverul pregătit. — Mînă ! Mînă ! Au să te ucidă — striga el vizitiului. Superbul cal de curse, cumpărat special în acest scop, o porni pe dată în galop. În spatele nostru se auzeau strigăte : „Puneți mîna pe el !" Prietenul meu mă ajută în același timp să-mi pun un palton și un cilindru.

Trăsura coti brusc într-o stradelă îngustă, de-a lungul aceluiași zid lîngă care adineauri țăranii așezau lemnele și unde acum nu era nimeni, deoarece toți fugiseră în urmărirea mea. Cotisem atît de brusc, încît trăsura fu cît pe ce să se răstoarne. Ea nu reveni la o poziție normală decît atunci cînd eu m-am înfundat adînc în perne, trăgîndu-l și pe prietenul meu după mine. Acum calul înainta într-un frumos trap întins prin stradela îngustă, apoi o cotirăm la stînga. Doi jandarmi ce stăteau în ușa unei cîrciumi salu-

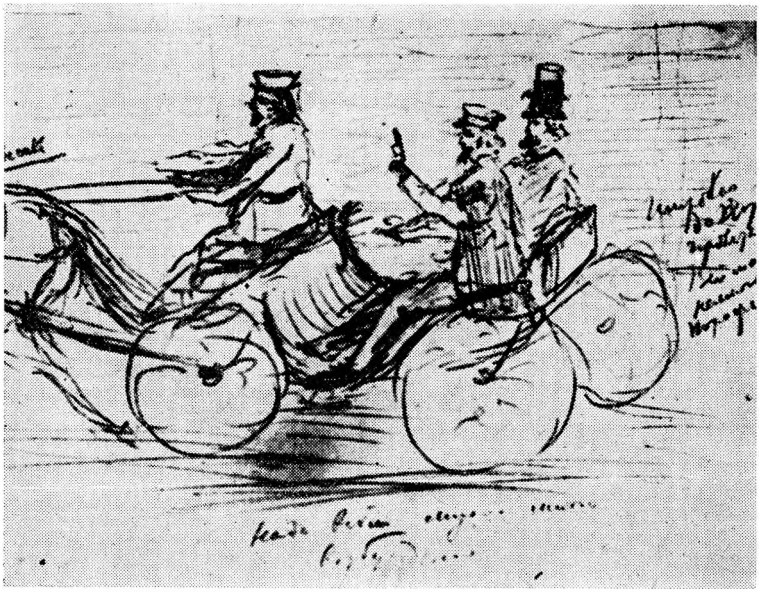

„Evadarea".
Schiță a lui P. A. Kropotkin

tară milităreşte chipiul lui Veimar. „Calm, calm — îi spuneam eu, căci el tot mai era foarte surescitat. — Totul merge foarte bine. Jandarmii te salută chiar !" Atunci vizitiul se întoarse spre mine şi recunoscui chipul, radiind de mulţumire, al unui alt prieten *.

Pe tot parcursul drumului întîlneam prieteni carę ne făceau cu ochiul sau ne strigau urări, în timp ce superbul nostru trăpaş ne ducea ca vîntul înainte. Am ieşit pe bulevardul Nevski, apoi ne-am angajat într-o stradă laterală şi ne-am oprit în faţa unei porţi ; aici i-am dat drumul trăsurii. Am urcat în fugă scara şi am căzut în braţele unei femei, o rudă de-a mea, care ne aştepta chinuită de neliniște ! Ea rîdea şi plîngea în acelaşi timp, implorîndu-mă să mă schimb cît mai repede şi să-mi rad barba, prea bătătoare la ochi. După zece minute prietenul meu şi cu mine am ieşit din casă şi am urcat într-o birjă.

Între timp, ofiţerul din pază şi soldaţii ataşaţi spitalului fugiseră pînă-n stradă, neştiind, la drept vorbind, ce să facă. Pe distanţă de-o verstă în jur nu exista nici o birjă.

deoarece toate fuseseră tocmite de tovarăşii noştri. O bătrînă din mulţime se dovedi mai isteaţă decît toţi.

— Săracii de ei ! — rostise ea ca pentru sine. — Desigur c-au să iasă pe Nevski, iar acolo i-or prinde dacă cineva o s-o ia de-a dreptul prin stradela asta.

Bătrîna avusese întru totul dreptate. Ofiţerul dădu fuga spre vagonul tramvaiului cu cai ce se oprise chiar acolo şi ceru vatmanilor caii, pentru a trimite oameni călare în urmărirea noastră. Dar vatmanii refuzară categoric să deshame caii, iar ofiţerul nu insistă.

Era o seară minunată. O luarăm spre insule, unde în zilele frumoase de vară îşi petrece serile lumea bună a Petersburgului. În drum, pe o stradă îndepărtată, ne-am abătut pe la un frizer care mi-a ras barba. Acest lucru m-a schimbat, firește, dar nu prea mult. Ne-am plimbat fără ţintă pe insule. Nu ştiam încotro s-o luăm, căci ni se spusese să nu venim decît noaptea tîrziu acolo unde urma să petrec noaptea.

— Ce o să facem acum ? — mi-am întrebat prietenul, care părea nehotărît.

— La Donon ! — porunci el dintr-o dată birjarului. — Nimănui n-o să-i vină în gînd să ne caute într-un restaurant la modă. Ne vor căuta pretutindeni, numai acolo nu ; iar noi o să luăm masa şi o să ciocnim în cinstea evadării tale reuşite.

Puteam obiecta împotriva unei propuneri atît de rezonabile ? Am intrat la Donon, am străbătut sălile scăldate în lumină, pline de lume şi am ocupat un separeu unde am petrecut seara pînă la ora ce ne fusese fixată. În acelaşi timp în casa unde ne oprisem imediat după evadare au năvălit cu vreo două ore mai tîrziu jandarmii. De asemenea s-au operat percheziţii la aproape toţi prietenii mei. Nimeni nu s-a gîndit însă să facă o razie la Donon.

După două zile trebuia să mă instalez, cu acte false, într-o locuinţă închiriată pentru mine. Dar doamna care urma să mă însoţească pînă acolo într-o caleașcă hotărî, pentru mai multă siguranţă, să meargă mai întîi singură şi constată că în jurul casei mişunau spionii. Prietenii mei se interesaseră de atîtea ori dacă e totul în ordine acolo, încît poliţia intrase la bănuială. Afară de asta, fotografia mea fusese difuzată de Secţia a treia în sute de exemplare printre poliţişti şi portari. Agenţii care mă cunoşteau per-

sonal mă căutau pe străzi, iar cei ce nu mă cunoșteau cutreierau străzile însoțiți de soldații și paznicii care mă văzuseră în închisoare. Țarul turba de mînie că evadarea putuse să aibă loc în capitala lui în plină zi, și dăduse ordinul : „Să fie prins cu orice preț".

Era cu neputință să rămîn la Petersburg, așa că mă adăposteam în vilele din împrejurimi. Pînă la urmă, tovarășii hotărîră că trebuie să plec în străinătate. Dar citisem într-un ziar suedez că în toate orașele portuare și de frontieră din Finlanda și ținutul baltic se află agenți care mă cunosc personal și, de aceea, am hotărît să adopt un itinerar neașteptat. Avînd la mine actele unuia dintre prietenii mei și însoțit de un alt tovarăș, am străbătut Finlanda ajungînd într-un port îndepărtat din golful Botnic, de unde am pornit spre Suedia.

După ce m-am îmbarcat, cu puțin înainte ca vaporul să ridice ancora, tovarășul care mă însoțise pînă la frontieră mi-a comunicat unele știri de la Petersburg, căci făgăduise prietenilor mei să nu-mi sufle nici o vorbă despre ele înainte. Sora mea Elena fusese arestată : fusese, de asemenea, ridicată sora soției fratelui meu, care, după ce Aleksandr a fost deportat în Siberia, venea o dată pe lună la mine la vorbitor.

Sora mea nu știuse absolut nimic despre pregătirile de evadare. Abia după ce am evadat, un tovarăș se dusese la ea pentru a-i comunica vestea cea bună. Dar zadarnic declarase ea jandarmilor că nu știe nimic. Fu smulsă de lîngă copii și ținută două săptămîni în închisoare. În ceea ce o privește pe cumnată, ea auzise vag de niște pregătiri, dar nu participase cu nimic la ele. Bunul-simț ar fi trebuit să le sugereze autorităților că o persoană care mă vizita deschis la închisoare nu putea fi amestecată într-o asemenea acțiune. Cu toate acestea, ea fu ținută în închisoare mai bine de două luni. Soțul ei, avocat cunoscut, a făcut zadarnic demersuri pentru a obține eliberarea ei.

— Știm acum — îi spuseseră jandarmii — că ea nu are nici un amestec în toate acestea ; dar noi am raportat împăratului, atunci cînd am ridicat-o, că persoana care a organizat evadarea a fost descoperită și arestată. E nevoie de timp pentru a pregăti pe maiestatea sa să accepte ideea că nu am pus mîna pe adevăratul vinovat.

Am străbătut Suedia fără a face vreo oprire și am sosit la Cristiania, unde am așteptat cîteva zile vaporul care să mă ducă în Anglia, la Hull. Dispunînd de timp liber, am cules informații despre partidul țărănesc din stortingul norvegian. În drum spre vapor, mă frămînta întrebarea : „Sub ce pavilion navighează oare ? Norvegian, german sau englez ?“ Dar în momentul acela am zărit la pupă pavilionul britanic, sub care și-au găsit adăpost atîți surghiuniți ruși, italieni, francezi și unguri. Și am salutat din tot sufletul acest pavilion.

EUROPA OCCIDENTALĂ

I

Cînd ne apropiam de ţărmurile Angliei, peste întinderile Mării Nordului urla uraganul, dar eu salutam fericit stihiile dezlănţuite. Admiram lupta vasului nostru cu valurile furioase. Ore întregi şedeam la etravă, în timp ce stropi mari de spumă îmi biciuiau obrazul. După doi ani petrecuţi în sumbra cazemată, fiecare fibră a făpturii mele lăuntrice fremăta şi se delecta, simţind pulsaţia vieţii.

Nu credeam să petrec în străinătate mai mult de cîteva săptămîni sau luni ; atît cît era necesar ca să se stingă vîlva stîrnită de evadarea mea şi ca să-mi mai refac cît de cît sănătatea. Am debarcat la Hull sub numele de Levaşev, nume sub care plecasem din Rusia. Evitînd Londra, unde spionii ambasadei ruse m-ar fi depistat în scurt timp, am plecat la Edinburgh.

În realitate n-aveam să mă mai întorc în Rusia. În curînd m-a prins în vîltoarea ei mişcarea anarhistă, care în momentul acela era în ascensiune în Europa occidentală. Simţeam că pot fi mai folositor aici decît în Rusia, ajutînd noii mişcări să se cristalizeze. În patrie eram prea cunoscut pentru a putea desfăşura o propagandă deschisă mai cu seamă printre muncitori şi ţărani. Ulterior, cînd mişcarea revoluţionară rusă îmbrăcă forma complotistă şi se transformă în luptă armată împotriva autocraţiei, orice idee de mişcare populară fu părăsită. Or, simpatiile mele

mă îndemnau tot mai mult să-mi leg soarta de cea a maselor muncitoare ; să difuzez în rîndurile lor idei capabile să le orienteze eforturile spre binele tuturor oamenilor muncii în general ; să aprofundez și să lărgesc idealul și principiile care vor sluji drept temelie viitoarei revoluții sociale ; să expun aceste idealuri și principii în fața muncitorilor nu ca un ordin venit de la fruntașii unui partid, ci ca urmare a propriei lor reflecții și, în sfîrșit, să trezesc la viață propria lor inițiativă, acum cînd muncitorii sînt chemați în arena istoriei pentru a elabora o orînduire socială nouă și dreaptă ; toate acestea îmi păreau la fel de importante pentru dezvoltarea omenirii ca tot ceea ce aș fi putut înfăptui în acest timp în Rusia.

Niciodată nu mi-am putut însuși punctul de vedere al rușilor asupra propagandei desfășurate în străinătate. Tovarășii ruși aproape că mă considerau un trădător al cauzei ruse pentru faptul că mi-am dăruit forțele agitației în Europa occidentală. Eu însă cred că, dimpotrivă, lucrînd pentru Europa occidentală, am făcut și pentru Rusia mai mult, poate, decît dacă aș fi rămas acolo. Toate mișcările din Rusia au luat naștere sub influența Europei occidentale și au purtat pecetea curentelor de gîndire ce predominau în Europa. Petrașevski a fost fourierist, Cernîșevski — odraslă a fourierismului și saint-simonismului *. Mișcarea noastră din deceniul al optulea, ca și cea actuală sînt vlăstare ale Internaționalei și Comunei, ale *europeanului* Bakunin și ale marxismului *european*.

De altfel, principala cauză a rămînerii mele în Europa era faptul că în Rusia nu vedeam tărîmul pe care mi-aș fi putut desfășura activitatea. În 1876, cînd am evadat, nu se mai întreprindea nimic în cercurile revoluționare, mai bine zis în rămășițele cercurilor noastre. Toți oamenii activi zăceau în închisori. După evadare am petrecut circa o săptămînă în împrejurimile Petersburgului și m-am văzut cu cîțiva dintre foștii noștri tovarăși. Toți vegetau într-o deprimantă inactivitate. Și ce ar fi putut întreprinde ?

Nu mai aveai pe cine chema să meargă în popor. Toți cei ce puteau s-o facă o făcuseră și fuseseră arestați. Afară de asta, devenea evident că este cu neputință să desfășori o propagandă pașnică. Era necesar să se treacă la o stare de război ; or, tocmai aceasta tineretul nostru n-o voia. Chiar mai tîrziu, cînd, sub influența focului tras de Vera Zasulici, a împotrivirii armate a iacobinilor din Odesa ** și a spînzurătorilor, un mănunchi de tineri hotărî să practice

teroarea recunoscînd teoretic importanța răscoalelor țărănești, în fapt ei nu se gîndeau decît la un singur lucru — la teroarea politică în scopul înlăturării țarului. Eu însă consideram că agitația revoluționară trebuia desfășurată mai cu seamă în rîndurile țăranilor, în scopul pregătirii unei răscoale țărănești. Nu că n-aș fi înțeles necesitatea luptei împotriva țarului, faptul că ea trezește spiritul *revoluționar*. Dar, după părerea mea, ea se cuvenea să fie doar *o parte* a agitației desfășurate în țară și nicidecum de către *toți*, și cu atît mai puțin să fie cauza exclusivă a partidului revoluționar.

Întrucît mă privește, nu izbuteam să cred că un atentat, chiar și unul reușit, la viața țarului ar putea da serioase rezultate directe, de pildă în sensul dobîndirii unor libertăți politice. Rezultate indirecte, ca subminarea ideii de autocrație, întărirea spiritului combativ, s-ar fi manifestat negreșit, asta o știam. Dar pentru a te dărui total luptei teroriste împotriva țarului trebuie să crezi în măreția rezultatelor *directe* ce pot fi dobîndite pe această cale. Iar în aceasta nu puteam crede atîta timp cît lupta teroristă împotriva autocrației și a satrapilor săi nu ar fi mers mînă în mînă cu lupta armată împotriva *celor mai apropiați dușmani* ai țăranului și muncitorului și nu ar fi fost dusă în scopul de a ridica la luptă poporul. Dar, deși agitația de acest gen era pomenită în programe, în special în acela al organizației „*Zemlea i volea*“ *, de fapt nimeni, cu excepția a trei-patru oameni de felul lui Kovalik sau Voinaralski, nu voia să se ocupe cu ea, iar Comitetul executiv și adepții lui socoteau o asemenea agitație de-a dreptul dăunătoare. Ei nădăjduiau să-i impulsioneze pe liberali la acte de curaj care i-ar smulge țarului o constituție, iar orice mișcare *populară*, însoțită în mod fatal de luarea prin forță a pămînturilor, de asasinate, incendieri etc., nu ar fi făcut, după părerea lor, decît să-i sperie și să-i îndepărteze pe liberali de partidul revoluționar.

Așa stau lucrurile și în ziua de azi. Oricît de greu mi-ar fi la anii mei, avînd răspunderea unei familii, s-o pornesc spre Rusia și să mă cufund acolo în activitatea revoluționară a unui agitator ilegalist, dar și acum [1], dacă aș vedea necesitatea prezenței mele acolo, dacă aș simți că e nevoie de mine, m-aș arunca în gura leului. Scriu aceste rînduri după o matură chibzuință, deoarece nu o dată m-am gîndit

[1] Scris în anii 1899—1900.

la asta. Dar în Rusia nimeni nu are nevoie de mine, și dacă m-aș pomeni acum acolo, aș fi în situația omului care împiedică să acționeze pe cei dispuși să acționeze, insuflîndu-le îndoieli, și totodată nu vede în jurul lui oameni apți să facă o treabă mai bună. Din același motiv n-am început pînă în prezent să editez vreo revistă pentru Rusia.

Sînt profund convins că în momentul de față (vara anului 1899) Rusiei îi este necesară o *răscoală țărănească* ca unică ieșire din situația ei actuală *. Dar și acum, ca și în urmă cu 25 de ani, nici unul dintre tinerii intelectuali nu împărtășește aceste idei. Acum toate privirile sînt îndreptate spre social-democrația germană, ale cărei succese sînt mult exagerate în Rusia. Dar dacă ar începe o răscoală populară de vaste proporții în Italia, răscoală care ar duce la o *revoluție* republicană de felul revoluției franceze din 1789—1793, situația s-ar schimba radical. Sau dacă în Franța ar începe o răscoală populară care ar duce la proclamarea de comune în întreaga Franță, iar în fiecare comună la expropriere, și în acest caz s-ar produce aceeași schimbare. Atunci tineretul nostru ar înțelege importanța unei răscoale țărănești, populare și s-ar dărui total pregătirii unei asemenea răscoale în Rusia.

Iată de ce socot că a munci pentru pregătirea unor răscoale populare în Europa, ca și pentru fundamentarea teoretică a mișcărilor viitoare este cel mai bun mijloc de a pregăti același lucru în Rusia.

După ce am debarcat la Hull și am plecat spre Edinburgh am comunicat doar cîtorva prieteni din Rusia și din Federația jurasiană că am ajuns cu bine în Anglia. Un socialist trebuie să trăiască întotdeauna din propria lui muncă. De aceea, odată instalat într-o odăiță la periferia capitalei Scoției, am început fără întîrziere să caut de lucru.

Printre pasagerii de pe vaporul cu care sosisem în Anglia era un profesor universitar norvegian, cu care am stat de vorbă, străduindu-mă să-mi reamintesc puțina suedeză pe care o știusem. Profesorul vorbea germana.

El îmi dădu, printre altele, un ziar care apărea la Cristiania. În paginile lui era publicată o dare de seamă despre o expediție norvegiană care tocmai se întorsese după o cercetare a adîncimilor în partea de nord a Oceanului Atlantic.

După ce m-am instalat la Edinburgh, am scris îndată o notă în limba engleză despre această expediție pentru revista „Nature", pe care fratele meu și cu mine o citeam cu regularitate la Petersburg chiar de la apariție. Redactorul adjunct mi-a mulțumit pentru notă și a adăugat, cu delicatețea pe care aveam s-o întîlnesc aici nu o dată, că engleza mea este „foarte bună", dar că trebuie să utilizez „mai multe particularități specifice acestei limbi".

M-am abonat la „Buletinul Societății ruse de geografie" și după scurt timp am început să trimit ziarului „Times" note ocazionale despre expediții geografice ruse. Prjevalski se afla în acea perioadă în Asia Centrală și călătoria lui era urmărită în Anglia cu mult interes.

Cu toate acestea, banii ce-i adusesem cu mine se topeau văzînd cu ochii și, întrucît toate scrisorile ce le expediam în Rusia erau interceptate, nu le puteam indica rudelor adresa mea. De aceea am plecat după cîteva săptămîni la Londra, presupunînd că acolo voi găsi mai ușor o ocupație regulată.

Nicăieri viața emigrantului nu este atît de grea ca la Londra. După ce se adaptează și își găsește un cîștig permanent, el poate îndrăgi Londra pentru viața independentă și relativ liberă pe care o duce aici. Dar la început străinul, mai cu seamă cînd este muncitor, o duce foarte greu la Londra.

După ce m-am stabilit la Londra, firește că m-am dus în primul rînd la redacția revistei „Nature", unde am fost primit cu multă amabilitate de redactorul adjunct Kelty. Se întîmplă că în acel moment editorul voia să dea extindere rubricii notelor și era de părere că cele scrise de mine sînt exact ceea ce îi trebuie. Așadar, mi-a fost pusă la dispoziție o masă de scris în încăperea redacției, pe care fu așezat un vraf de reviste științifice în toate limbile.

Mi se spuse :

— Veniți în fiecare luni, domnule Levașev, și răsfoiți aceste reviste. Dacă dați peste ceva demn de atenție, scrieți o notă sau însemnați articolul și noi îl vom trimite unui specialist.

Într-un rînd Kelty scoase dintr-un raft cîteva cărți în limba rusă și mă rugă să scriu o recenzie despre ele pentru „Nature". Am aruncat o privire asupra cărților și am rămas foarte încurcat. Era vorba de propriile mele lucrări despre perioada glaciațiilor și orografia Asiei. Fratele meu avusese grijă să le trimită revistei sale preferate. Strîngînd

cărţile într-un sac de voiaj, le-am dus acasă pentru a reflecta în liniște asupra situației. „Ei, și acum ce să fac cu ele ? — mă întrebam. — Să le laud nu pot, iar să-l critic pe autor nu vreau, deoarece împărtășesc părerile lui". În sfîrșit am hotărît să restitui a doua zi cărţile și să-i explic lui Kelty că, deși m-am prezentat sub numele de Levașev, în realitate eu sînt autorul acestor cărţi și de aceea nu pot scrie o recenzie despre ele.

Kelty citise în ziare despre evadarea lui Kropotkin și fu foarte bucuros să afle că acum acesta se află în siguranţă pe pămîntul Angliei. În ce privește îndoielile mele, Kelty făcu remarca judicioasă că eu nu sînt obligat să-l laud sau să-l fac praf pe autor : pot să expun pur și simplu conţinutul lucrărilor sale. Din ziua aceea între noi s-a legat o prietenie care mai dăinuie și astăzi.

În noiembrie sau decembrie 1876 am citit la rubrica „cutia poștală" a revistei „Vperiod" că cineva pe numele K. este rugat să se prezinte la redacţie pentru a i se înmîna o scrisoare din Rusia. Ghicind că este vorba de mine, am trecut pe la redacţie. În scurt timp m-am împrietenit atît cu P. L. Lavrov, cît și cu tineretul care culegea revista.

N-am rămas pentru mult timp în Anglia. Tînjeam după o activitate mai vie decît munca la revistă și cea literară. Chiar din primele zile am încercat să leg cunoștinţe printre muncitori și am angajat cu ei discuţii în probleme ale socialismului. Dar în acea perioadă (1876), muncitorii englezi nici nu voiau să audă de socialism. Îi interesau în cel mai bun caz trade-unionismul și cooperaţia.

De îndată ce am găsit o muncă permanentă ca geograf, pe care o puteam desfășura și în Elveţia, am plecat acolo. În scrisorile pe care le-am primit, în sfîrșit, din Rusia, se spunea că pot rămîne liniștit în străinătate, deoarece în patrie nu era nimic important de făcut. În acel moment Rusia fusese cuprinsă de un val de entuziasm în favoarea slavilor care se răsculaseră împotriva multiseculariului jug turcesc. Cei mai buni prieteni ai mei — Serghei Stepneak, Dmitri Klement și mulţi alţii — plecaseră în peninsula Balcanică, pentru a se alătura insurgenţilor. Prietenii îmi scriau : „Citim corespondenţele din «Daily News» despre atrocităţile săvîrșite de turci în Bulgaria, vărsăm lacrimi citindu-le și mergem să ne înscriem în detașamentele de insurgenţi ca voluntari sau ca surori de caritate".

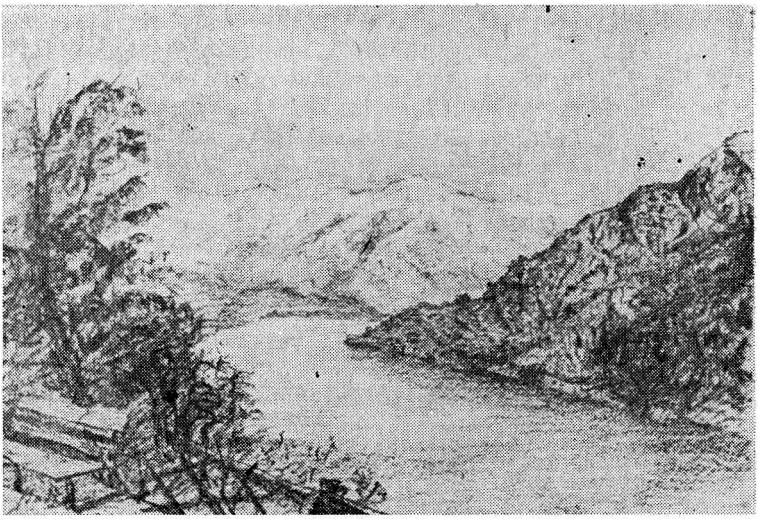

Pe malurile lui Lago Maggiore.
Peisaj de P. A. Kropotkin

În ianuarie 1877 eu mă aflam deja în Elveţia, aderasem la Federaţia jurasiană a Internaţionalei şi îmi începusem activitatea anarhistă ; locuiam în oraşul Chaux-de-Fonds.

II

Federaţia jurasiană a Internaţionalei a jucat un rol important în dezvoltarea socialismului în perioada aceea. Bakunin tocmai murise la Berna (la 1 iulie 1876), dar federaţia îşi menţinea situaţia dobîndită sub influenţa lui. La o lună după moartea lui Bakunin, la Berna s-a ţinut un nou congres al Internaţionalei. S-a hotărît la mormîntul lui Bakunin să se facă o încercare de conciliere între marxişti şi bakunişti. Guillaume mi-a scris despre aceasta, dar eu prevedeam că încercarea nu se va solda cu nici un rezultat. Guillaume însă dorea sincer concilierea, dorea sincer să întindă o mînă prietenească. Concilierea a fost realizată în parte. Fiecărei ţări i se acorda dreptul de a conferi activităţii sale socialiste caracterul ce-l va găsi de cuviinţă.

Dacă Germaniei îi convine cel mai mult activitatea social-democrată parlamentară — fie. Anarhiștii nu-i vor ataca pentru aceasta pe germani. Dar în schimb germanii vor lăsa Italiei, Spaniei, Elveției și Belgiei libertatea de a păși pe o cale proprie.

Liebknecht și Bebel, prezenți la Congresul de la Berna, garantară aceasta în numele partidului.

Și dintr-o dată, în toiul acestor declarații care creau o atmosferă de împăcare, la Geneva apare articolul tunător și veninos al lui Becker împotriva bakuniștilor. Articolul acesta a aprins pasiunile, între marxiști și bakuniști iscîndu-se iarăși ostilitatea.

În Franța, Spania și Italia situația era critică și numai datorită faptului că spiritul revoluționar trezit în rîndurile muncitorilor încă înainte de războiul franco-prusian era menținut de Internațională, guvernele nu se încumetau să sugrume întreaga mișcare muncitorească și să instaureze domnia terorii albe. Se știe că urcarea pe tronul Franței a contelui Chambord din familia Bourbon era cît pe ce să devină un fapt împlinit. Mac-Mahon rămînea președinte al republicii numai pentru a pregăti restaurarea monarhiei. Fusese fixată pînă și ziua intrării solemne în Paris a noului rege — Henric al V-lea ; chiar și hamurile împodobite cu coroana și monograma regală erau gata. Se știe, de asemenea, că restaurarea monarhiei a eșuat pentru că Gambetta și Clemenceau, un oportunist și un radical, au organizat pe o parte importantă din teritoriul Franței o serie de comitete înarmate, gata să pornească insurecția de îndată ce se va produce lovitura de stat. Dar principala forță a acestor comitete o constituiau muncitorii, dintre care mulți aparținuseră înainte Internaționalei și păstraseră spiritul combativ de odinioară. Pot spune, pe baza a ceea ce am cunoscut personal, că în cazul cînd conducătorii radicali ai burgheziei ar fi șovăit în clipa hotărîtoare, muncitorii din aceste comitete, dimpotrivă, mai cu seamă în sud, ar fi profitat de primul prilej pentru a porni insurecția, care, începută pentru apărarea republicii, s-ar fi dezvoltat în continuare într-o direcție socialistă.

Același lucru se poate spune și despre Spania. De îndată ce clerul și aristocrația, care alcătuiau anturajul regelui, încercau să-l împingă pe calea reacțiunii, republicanii amenințau cu insurecția, în care caz, după cum o știau și ei, elementul cu adevărat combativ ar fi fost muncitorii. Numai în Catalonia existau pe atunci mai bine de o sută de

mii de muncitori organizați în asociații puternice ; mai bine de optzeci de mii de spanioli aparțineau Internaționalei, țineau regulat congrese și își plăteau cu regularitate cotizațiile, mînați de un simț al datoriei pur spaniol. Vorbesc despre aceste organizații pe baza celor ce am văzut personal la fața locului. Știu că ele se pregăteau să proclame republica federativă spaniolă și să renunțe la colonii, iar în regiunile unde era posibil să se meargă mai departe ar fi făcut încercări în sensul colectivismului. Numai teama permanentă de insurecție a împiedicat monarhia spaniolă să nimicească toate organizațiile muncitorești și țărănești, reținînd-o totodată de la o grosolană reacțiune clericală.

Condiții similare existau și în Italia. În partea ei de nord asociațiile muncitorești nu atinseseră încă gradul de dezvoltare de astăzi, dar în diferitele regiuni ale țării activau secții ale Internaționalei și grupuri republicane. Monarhia trăia sub veșnica amenințare a unei răsturnări în cazul cînd republicanii din clasele de mijloc s-ar fi adresat elementelor revoluționare din rîndul muncitorilor.

III

Din Federația jurasiană făceau parte în acea vreme cîțiva oameni remarcabili de diferite naționalități, în majoritate prieteni personali ai lui Bakunin. Redactor al principalului nostru ziar, „Bulletin de la Fédération Jurassienne“ [1], era James Guillaume, de profesiune învățător, care se trăgea dintr-o veche familie din Neuchâtel. Timp de opt ani luptase cu tot felul de obstacole pentru a asigura existența ziarului, participînd totodată foarte activ la rezolvarea celor mai mărunte chestiuni ale Federației, pînă cînd a fost silit să părăsească Elveția, unde nu mai putea găsi de lucru. Atunci s-a mutat în Franța, unde numele lui va fi într-o zi menționat cu stimă în istoricul eliberării școlilor primare de sub influența popilor.

Federația jurasiană a editat o broșură scrisă de Guillaume și intitulată „Idées sur L'Organisation Sociale“ [2].

Un alt militant al Federației jurasiene, Adhémar Schwitzguébel, elvețian și el, era un reprezentant

[1] „Buletinul Federației jurasiene“. — *Nota trad.*
[2] „Idei cu privire la organizarea socială“. — *Nota trad.*

tipic al ceasornicarilor din Jura Franceză, veseli, îndrăgostiți de viață și ageri la minte, ce pot fi întîlniți în regiunea premontană a cantonului Berna. Schwitzguébel poseda uimitoarea facultate de a sesiza pe loc în ansamblul ei orice dificilă problemă politică sau economică și, după o serioasă reflecție, de a o expune limpede și simplu, din punctul de vedere al muncitorului, fără a-i știrbi însă profunzimea și semnificația. Era cunoscut pretutindeni „în munți", și cînd se întîlnea la congrese cu muncitori din alte țări se bucura întotdeauna de simpatia generală.

Antipodul lui Schwitzguébel era un alt elvețian, ceasornicar și el, pe nume Spiehiger. Acesta era un filozof, lent în mișcări, ca și în gîndire, cu înfățișare de englez. Spiehiger căuta în orice împrejurare să pătrundă miezul problemei și ne uimea prin justețea deducțiilor sale, la care ajungea printr-o cîntărire a chestiunii sub toate aspectele, în timp ce ședea zile întregi la mașina de ghioșare *.

În jurul acestor trei oameni se grupau cîțiva muncitori serioși, instruiți, unii de vîrstă mijlocie, alții bătrîni, dar cu toții îndrăgostiți de libertate și participînd cu entuziasm la măreața mișcare, și încă vreo sută de tineri înflăcărați și dinamici, în majoritate ceasornicari și ei. Pe toți îi caracteriza independența în gîndire, afabilitatea și fidelitatea pasionată cauzei, de dragul căreia erau gata să se jertfească. Cîțiva foști comunarzi care trăiau în exil aderară și ei la federație. Printre ei se număra marele geograf Elisée Reclus, puritan tipic prin comportare și mod de viață, iar sub aspect intelectual filozof enciclopedist francez din secolul al XVIII-lea ; un inspirator al celorlalți care nicicînd n-a condus și nu va conduce pe nimeni ; un savant ale cărui opere figurează printre cele mai bune ale secolului al XIX-lea și al cărui stil te uimește prin frumusețe, adresîndu-se minții și conștiinței. În timpul Comunei Reclus a pus mîna pe armă și a luptat alături de comunarzi.

Avea un tovarăș, un om în vîrstă pe nume Lefrançais, fost profesor, care a trăit de trei ori în exil : după zilele din iunie ale anului 1848, după lovitura de stat napoleoneană și după 1871. Fusese membru al Comunei, adică unul dintre aceia despre care se spunea că după prăbușirea Comunei plecaseră cu milioane de franci în buzunar. Cît de false sînt aceste afirmații ale presei burgheze ! Lefrançais muncea ca hamal în gara Lausanne și într-un rînd a fost cît pe ce să fie accidentat mortal descărcînd niște mărfuri, treabă la care era nevoie de umeri mai tineri decît ai lui. Cartea

lui Lefrançais despre Comuna din Paris este singura care prezintă adevărata semnificație istorică a mișcării într-o lumină veridică.

Împreună cu noi locuia și un alt membru al Comunei din Paris — Pindy, un tîmplar din nordul Franței, copil de suflet al Parisului. El și-a cîștigat o largă popularitate la Paris prin energia și limpezimea de gîndire dovedite cu ocazia unei mari greve sprijinite de Internațională la scurt timp după înființarea acesteia. În 1871 fusese ales membru al Comunei, care-l numi comandant al palatului Tuileries. Cînd trupele versailleze au intrat în Paris, masacrînd sute de prizonieri, în diferite colțuri ale orașului au fost împușcați nu mai puțin de trei oameni care au fost luați drept Pindy. Acesta însă fusese ascuns după bătălie de o tînără și curajoasă croitoreasă, care l-a salvat prin sîngele rece de care a dat dovadă cînd soldații au venit să-i perchezi-ționeze casa. Mai tîrziu ea a devenit soția lui.

Paul Brousse era pe atunci un tînăr medic, cu mintea neobișnuit de ageră, gălăgios, caustic și vioi, dispus să dezvolte orice idee cu o consecvență geometrică, pînă la ultimele ei consecințe. Critica făcută de el statului și instituțiilor de stat se deosebea prin causticitate și forță. Brousse găsea timp pentru a edita două ziare — unul în limba franceză, altul în limba germană (pe care el n-o cunoștea) — a scris zeci de scrisori lungi și a fost sufletul seratelor muncitorești. Mereu ocupat cu organizarea unor noi grupuri, ardoarea lui era aceea a unui adevărat francez meridional.

Dintre italienii care lucrau cu noi în Elveția merită o mențiune aparte doi prieteni intimi ai lui Bakunin — Cafiero și Malatesta, ale căror nume sînt pomenite întotdeauna împreună și vor fi pomenite de multe generații de italieni. Cafiero era un idealist cu suflet nobil și pur, care-și donase întreaga avere cauzei comune fără să-și pună vreodată întrebarea din ce va trăi mai tîrziu ; un gînditor veșnic cufundat în meditații filozofice ; omul cel mai blajin, dar care a pus mîna pe arme și a plecat în munții Benevento atunci cînd el și prietenii lui au hotărît că trebuie făcută o tentativă de răscoală socialistă, fie și numai pentru a demonstra poporului că o răzvrătire țărănească trebuie să fie un lucru mai serios decît un simplu protest împotriva perceptorilor *. Malatesta era un fost student în medicină care renunțase la o profesiune intelectuală și la avere de dragul revoluției ; un idealist pur, entuziast și

inteligent. În întreaga lui viață nu se gîndise niciodată dacă va avea un codru de pîine la prînz și un loc unde să înnopteze în ziua respectivă. Neavînd un colț al său, el era gata să vîndă înghețată pe străzile Londrei pentru a-și cîștiga existența, iar noaptea să scrie articole fulminante pentru ziarele italiene. În Franța el fu întemnițat, apoi pus în libertate și expulzat ; în Italia fu condamnat pentru a doua oară și deportat pe o insulă, de unde evadă și reveni în Italia sub un nume fals. Malatesta poate fi găsit întotdeauna acolo unde lupta e în toi, fie la el în patrie, fie în afara granițelor ei. Și viața aceasta o duce de treizeci de ani. Iar cînd se întîmplă să-l întîlnim după eliberarea sa din închisoare sau după o evadare, îl găsim la fel de optimist ca la ultima noastră întîlnire.

Printre noi erau foarte puțini ruși, deoarece majoritatea compatrioților mei îi urmau pe social-democrați. Alături de noi era însă un vechi prieten al lui Herzen, N. I. Jukovski, care părăsise Rusia în 1863 : sclipitor, elegant, extrem de inteligent, el era favoritul muncitorilor. Mai mult ca oricare dintre noi, el își cucerise ceea ce francezii numesc „l'oreille du peuple" [1]. Muncitorii îi ascultau întotdeauna cu plăcere, căci știa să le înflăcăreze inimile, arătîndu-le rolul important pe care erau meniți să-l joace în reorganizarea societății. Un timp a lucrat cu noi și un fost ofițer de stat-major, pe nume N. V. Sokolov, admirator al lui Paul-Louis Courier, pentru îndrăzneala acestuia, și al lui Proudhon pentru concepțiile lui filozofice. În Rusia Sokolov convertise pe mulți la socialism prin articolele sale publicate în „Russkoe slovo" și prin cartea „Renegații".

Eu nu-i menționez decît pe-aceia care și-au cîștigat o largă notorietate ca scriitori, ca delegați la congrese sau ca organizatori. Or, mă întreb : n-ar fi oare mai nimerit să scriu despre cei ce n-au publicat niciodată nimic, dar, în pofida acestui lucru, au jucat un rol la fel de important în viața federației ca oricare dintre scriitori ? Oare n-ar fi mai nimerit să-i menționez pe luptătorii de rînd, întotdeauna gata să se alăture oricărei mișcări, fără a se întreba dacă vor avea de făcut lucruri mari sau mărunte, aducătoare de glorie sau modeste ? Dacă acțiunile lor vor avea urmări măreț sau nu vor aduce decît nesfîrșite frămîntări lor și familiilor lor ?

[1] Încrederea poporului. — *Nota trad.*

IV

Din toate orașele elveției cunoscute de mine Chaux-de-Fonds este poate cel mai puțin atrăgător.

Dar pentru noi era important să răspîndim ideile noastre în acest centru și să însuflețim propaganda din acest oraș.

Pentru mine începu o viață consacrată activității pe care am îndrăgit-o. Noi organizam numeroase întruniri, în care scop distribuiam personal afișe prin cafenele și ateliere. O dată pe săptămînă se întruneau secțiile noastre și atunci aveau loc cele mai aprinse discuții. Pe lîngă aceasta, ne duceam să propovăduim anarhismul și la întrunirile convocate de alte partide politice. Eu călătoream mult, vizitam celelalte secții și le dădeam ajutor.

În anul acela (1877) am participat cu toții la o demonstrație cu steagul roșu la Berna *. Valul reacțiunii ajunsese pînă în Elveția, și poliția din Berna, încălcînd constituția, interzise purtarea pe străzi a steagului muncitoresc. De aceea era necesar să dovedim că cel puțin în unele locuri, muncitorii nu vor admite ca drepturile să le fie călcate în picioare și se vor împotrivi. În ziua aniversării Comunei din Paris am plecat cu toții la Berna pentru ca, în pofida interdicției, să străbatem străzile cu steaguri roșii. Firește, se produse o ciocnire cu poliția, în timpul căreia doi tovarăși fură loviți cu săbiile, iar doi polițiști destul de grav răniți. Dar unul din steaguri tot am izbutit să-l ducem pînă la sala unde a avut loc un entuziast miting. Nu mai e cazul să adaug că așa-zișii conducători erau în rîndurile noastre și au luptat cot la cot cu ceilalți. Fură trași la răspundere circa treizeci de cetățeni elvețieni, care se prezentaseră de bunăvoie la anchetator și îi declaraseră că au luat parte la demonstrație, cerînd să fie judecați. Cei care-i răniseră pe polițiști au ieșit deîndată din rînduri, declarînd că ei sînt făptașii. Procesul a trezit multe simpatii față de cauza noastră.

Cu toate acestea, guvernul din Berna a interzis ulterior arborarea steagului roșu în întregul canton. Atunci Federația jurasiană hotărî să-l arboreze, în pofida tuturor interdicțiilor, la Saint-Imier, unde urma să se țină congresul nostru anual, și să-l apere — în caz de nevoie — cu arma în mînă. De data aceasta eram înarmați și ne pregătisem să apărăm steagul nostru pînă la ultimele consecințe. În-

tr-una din pieţele pe care urma să le străbatem se postase un detaşament de poliţie spre a opri procesiunea noastră, iar pe un cîmp învecinat un pluton de miliţie făcea exerciţii de tir. Noi auzeam desluşit împuşcăturile în timp ce străbăteam străzile oraşului. Dar cînd, în sunete de fanfară, procesiunea noastră îşi făcu apariţia în piaţă şi deveni limpede că intervenţia poliţiei se va solda cu o gravă vărsare de sînge, am fost lăsaţi să trecem în voie. Astfel am ajuns nestingheriţi la sala unde a avut loc mitingul nostru. Nimeni dintre noi nu dorise neapărat o ciocnire, dar elanul trezit de această procesiune în dispozitiv de luptă, în sunete de fanfară fusese atît de puternic, încît e greu de spus ce sentiment ne stăpînea inimile cînd am ajuns în sală : uşurarea că încăierarea nu s-a produs sau regretul că totul a decurs atît de calm. Omul este o fiinţă extrem de complexă.

Noi constatam că în sînul naţiunilor civilizate se naşte o nouă formă de societate în locul celei vechi : societatea *celor egali* între ei. Membrii ei nu vor mai fi nevoiţi să-şi vîndă munca şi gîndirea acelora care în prezent îi angajează după bunul lor plac. Ei îşi vor putea utiliza cunoştinţele şi aptitudinile în producţia care va folosi tuturor : în acest scop, ei se vor constitui în organizaţii astfel concepute, încît să îmbine forţele existente pentru producerea celei mai mari bunăstări posibile pentru toţi, acordîndu-se totodată cea mai deplină libertate iniţiativei individuale. Această societate va fi constituită din nenumărate uniuni, care se vor asocia între ele în toate scopurile care necesită asociere, din federaţii productive pentru diferitele forme de producţie : agricolă, industrială, intelectuală, artistică ; din comunităţi de consum, care vor lua asupra lor tot ceea ce priveşte, pe de o parte, amenajarea locuinţelor şi ameliorărilor sanitare, iar pe de altă parte aprovizionarea cu produse alimentare, îmbrăcăminte etc.

Vor lua naştere, de asemenea, federaţii ale comunităţilor de consum, precum şi federaţii ale acestora cu uniunile productive. În sfîrşit, vor lua naştere asociaţii de proporţii şi mai vaste, care vor acoperi o întreagă ţară sau cîteva ţări, ai căror membri se vor asocia în scopul satisfacerii necesităţilor lor economice, intelectuale, artistice şi morale, ce nu se vor limita la o singură ţară. Toate aceste uniuni şi comunităţi se vor asocia pe baza liberului consimţămînt. După acest principiu funcţionează de pe acum companiile de cale ferată şi instituţiile poştale din diferite ţări, ne-

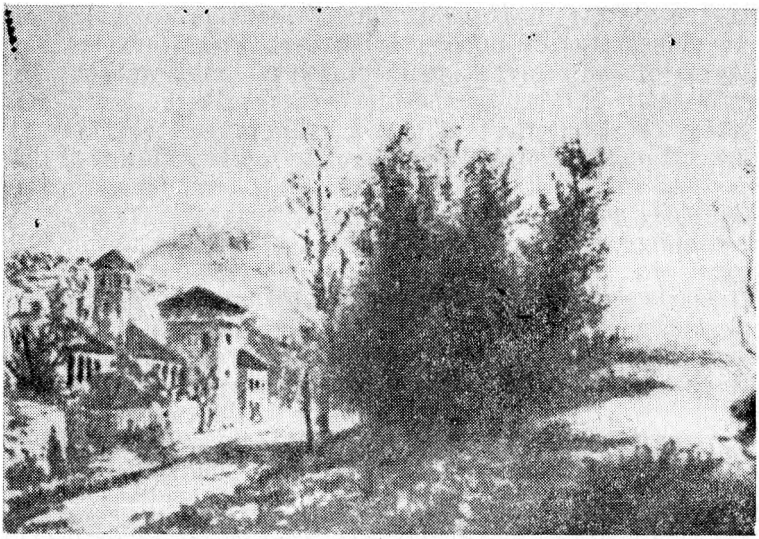

Peisaj din Locarno.
Desen al lui P. A. Kropotkin

avînd un departament central al căilor ferate sau al poștelor, deși cele dintîi sînt călăuzite exclusiv de scopuri egoiste, iar celelalte aparțin unor sate diferite și aflîndu-se adeseori în relații de ostilitate. Noile forme de producție și diferitele organizații se vor dezvolta în cea mai deplină libertate ; inițiativa individuală va fi încurajată, iar tendința spre uniformitate și centralizare va fi frînată. Această societate nu se va cristaliza niciodată într-o formă imobilă : dimpotrivă, ea își va schimba necontenit forma, deoarece va fi un organism viu, în continuă dezvoltare. Și atunci nu va fi nevoie de nici un fel de guvern, întrucît în toate cazurile pe care în prezent guvernul le consideră de resortul său, rolul lui îl vor juca convențiile și tratatele de alianță, încheiate în deplină libertate ; cazurile de conflict se vor împuțina inevitabil, iar cele ivite vor putea fi rezolvate prin arbitraj.

Mulți dintre precursorii noștri au încercat să înfățișeze o republică ideală bazînd-o cînd pe principiul autorității, cînd — în cazuri rare — pe principiul libertății. Robert Owen și Fourier au dăruit lumii idealul lor de societate liberă, societate care se dezvoltă organic în opoziție cu piramida socială ideală, concepție inspirată de

imperiul roman și de biserica catolică. Proudhon a continuat opera lui Fourier și Owen, iar Bakunin a aplicat concepția sa limpede și largă despre filozofia istoriei la critica instituțiilor actuale, „creînd în timp ce distrugea". Dar toate acestea n-au fost decît o muncă pregătitoare.

Asociația Internațională a Muncitorilor (Internaționala) a aplicat o nouă metodă de rezolvare a problemelor sociologiei practice, și anume adresarea directă către muncitori. Oamenii instruiți care aderaseră la Asociație nu făceau decît să explice muncitorilor ce se petrece în diferite țări, să analizeze rezultatele obținute, iar ulterior să-i ajute pe muncitori să-și formuleze cu precizie concluziile. Noi nu încercam să deducem din concepțiile noastre teoretice cum *trebuie să fie* societatea ideală ; noi ne limitam la a-i îndemna pe muncitori să analizeze cauzele răului actual și să elaboreze în cadrul întrunirilor și congreselor lor bazele practice ale unei orînduiri sociale mai bune. Așadar, bazele teoretice și practice ale societății spre care năzuiam erau elaborate de jos.

V

În toamna anului 1877 s-au ținut în Belgia două congrese : unul al Internaționalei la Verviers, celălalt — Congresul socialist internațional la Gand *.

Congresul de la Gand s-a curmat brusc pentru mine. La trei sau patru zile după deschiderea lui, poliția belgiană a aflat cine este Levașev și a primit ordinul de a mă aresta pentru încălcarea ordinelor polițienești, de care m-am făcut vinovat prezentîndu-mă la hotel sub un nume fals. Prietenii mei belgieni m-au avertizat. Ei susțineau că guvernul clerical aflat la putere ar fi în stare să mă extrădeze Rusiei și insistau să părăsesc neîntîrziat congresul. M-au împiedicat chiar să mă întorc de la un mare miting la hotel. Guillaume mi-a barat drumul, declarînd că mă va împiedica cu forța să merg la hotel. Am fost silit s-o iau în altă direcție împreună cu cîțiva tovarăși și, deîndată ce m-am alăturat lor, din toate colțurile pieței cufundate în întuneric, în care staționau grupuri de muncitori, răsunară fluierături și chemări cu jumătate de glas. Toate acestea aveau în ele ceva misterios. În sfîrșit, după îndelungi discuții în șoaptă și fluierături în surdină,

un grup de tovarăși mă duse sub escortă la un muncitor social-democrat la care urma să înnoptez și unde am fost primit într-un mod înduioșător de frățesc. A doua zi dimineața am plecat iar în Anglia și, debarcînd din nou pe malurile Tamisei, am provocat zîmbetul indulgent al vameșului englez. El voia cu orice preț să-mi vadă bagajele, iar eu nu-i puteam arăta decît un minuscul sac de voiaj.

Și de data aceasta n-am rămas decît puțin timp la Londra. Folosind bogatele materiale ale Muzeului Britanic, m-am consacrat studierii Revoluției franceze. Am încercat să elucidez cum începe o revoluție *. Dar aceasta nu mă satisfăcea : simțeam nevoia unei activități mai vii și după scurt timp am plecat la Paris. După crîncena reprimare a Comunei, aici începea să renască mișcarea muncitorească, la care am izbutit să particip. Împreună cu italianul Costa, cu cîțiva muncitori anarhiști francezi, cu Jules Guesde și tovarășii lui am fondat primele grupuri socialiste.

Am început cu lucruri foarte mici. Ne întîlneam cîte cinci-șase în cafenele ; iar cînd am izbutit să adunăm o sută de muncitori la un miting a fost un adevărat triumf. Nimeni nu putea prevedea pe atunci că după doi ani mișcarea avea să ia proporții impresionante. Dar în Franța lucrurile se desfășoară într-un fel deosebit. Cînd reacțiunea repurtează victoria, toate urmele vizibile ale mișcării dispar, doar cîțiva entuziaști mai încearcă să meargă contra curentului. Dar iată că pe nu se știe ce cale misterioasă, printr-o nevăzută osmoză a ideilor, reacțiunea este subminată. Ia naștere un nou curent, iar apoi devine deodată evident că ideea pe care toți o socoteau moartă, fusese vie tot timpul, crescuse și se răspîndise. Și deîndată ce agitația deschisă devine posibilă, apar mii de adepți, a căror existență n-o bănuise nimeni.

În aprilie 1878 perioada de înviorare nu începuse încă la Paris și, într-o noapte, Costa și un tovarăș francez, pe nume Pedousseau, fură arestați și condamnați la un an și jumătate închisoare, ca membri ai Internaționalei. Eu am scăpat de arestare numai datorită unei greșeli. Poliția l-a căutat pe Levașev și a arestat pe un student rus cu un nume foarte asemănător. De astă dată m-am înregistrat sub numele meu adevărat și am mai rămas la Paris circa o lună. După aceasta, tovarășii ruși mă chemară în Elveția.

VI

În timpul petrecut de mine atunci la Paris l-am cunoscut pe I. S. Turgheniev. El exprimase prietenului nostru comun P. L. Lavrov dorința de a se întîlni cu mine și totodată, ca adevărat rus ce era, de a-mi sărbători evadarea printr-o masă prietenească. Am păşit pragul casei marelui romancier cu o adevărată evlavie. Prin cartea sa „Însemnările unui vînător" Turgheniev făcuse Rusiei un imens serviciu, trezind repulsia față de iobăgie, (pe atunci încă nu știam că Turgheniev participa la editarea revistei „Kolokol"), iar prin povestirile sale publicate ulterior a adus un nu mai mic folos tinerei intelectualități ruse. El ne-a însuflat idealuri înalte și ne-a arătat ce este femeia rusă, ce comori ascund inima și mintea ei, cît poate face ea ca inspiratoare a bărbatului. El ne-a dezvăluit cum văd și cum iubesc femeia cei mai buni dintre noi. Romanul lui Turgheniev „În ajun" mi-a determinat din anii tinereții atitudinea față de femeie, și dacă am avut norocul rar de a găsi femeia pe care am visat-o și de a trăi fericit împreună cu ea mai bine de douăzeci de ani, aceasta o datorez lui Turgheniev.

Înfățișarea lui Turgheniev este bine cunoscută. Era foarte frumos : înalt, de o constituție atletică, cu plete mari cărunte. Ochii îi radiau inteligență, uneori cu sclipiri de umor, iar comportarea lui se deosebea prin acea simplitate și lipsă de afectare proprii celor mai buni scriitori ruși. Capul lui vădea de la prima privire o puternică dezvoltare a facultăților mintale. După moartea sa, cînd Paul Berre și Paul Reclus (un chirurg) i-au cîntărit creierul, ei au găsit că acesta depășește într-atît în greutate cel mai greu dintre creierele cunoscute, și anume pe cel al lui Cuvier, încît s-au îndoit de precizia cîntarului lor și și-au procurat un altul pentru a verifica rezultatul.

Turgheniev avea un dar remarcabil de a susține o conversație. Vorbea întocmai cum scria, în imagini. Cînd dorea să dezvolte o idee, nu recurgea la argumente, deși era un maestru al disputei filozofice ; o ilustra prin vreo scenă, înfățișată cu același talent cu care își scria nuvelele și romanele.

Între toți scriitorii din secolul al XIX-lea, fără îndoială că Turgheniev n-are egal în ceea ce privește cize-

larea și echilibrul armonios al operelor sale. Proza sa este sonoră ca muzica, ca profunda muzică beethoveniană, iar în multe din romanele sale — „Rudin", „Un cuib de nobili", „În ajun", „Părinți și copii", „Fum", „Deșteleniре" — se perindă, ca într-un caleidoscop, chipuri ale acelor reprezentanți ai clasei instruite care, începînd din 1848, „făureau istoria". Și totuși cea mai mare parte a tineretului a întîmpinat romanul lui Turgheniev „Părinți și copii", pe care el îl socotea cea mai profundă operă a sa, cu zgomotoase proteste. Tinerii găseau că nihilistul Bazarov nu este de fel un reprezentant al tinerei generații. Mai mult : numeroși erau aceia care vedeau în el o caricatură a tineretului. Această neînțelegere l-a mîhnit adînc pe Turgheniev. Deși ulterior, după apariția romanului „Deșteleniре" la Petersburg, s-a produs împăcarea între scriitor și tineret, vechea rană cauzată de aceste atacuri a rămas nevindecată.

Turgheniev știa de la Lavrov că sînt un fervent admirator al operelor sale și o dată, cînd ne întorceam în trăsură de la atelierul lui Antokolski, el m-a întrebat ce părere am despre Bazarov. I-am răspuns cu francheță : „Bazarov este un admirabil tip de nihilist, dar se simte că nu-l iubiți așa cum v-ați iubit ceilalți eroi".

— Dimpotrivă, l-am iubit, l-am iubit mult — exclamă Turgheniev cu o neașteptată aprindere. — Cînd vom ajunge acasă am să vă arăt jurnalul meu, unde am notat cum am plîns la moartea lui Bazarov.

Fără îndoială că lui Turgheniev îi era drag chipul de intelectual al lui Bazarov. El se identificase pînă-ntr-atît cu filozofia nihilistă a eroului său, încît ținea chiar un jurnal în numele său, în care aprecia evenimentele din punctul de vedere al lui Bazarov. Dar cred totuși că Turgheniev mai mult îl admira pe Bazarov decît îl iubea. Într-o strălucită prelegere despre Hamlet și Don Quijote, el îi împărțise pe toți cei ce „împing roata istoriei" în două clase, reprezentate de unul sau de celălalt din aceste două tipuri. „Mai presus de toate analiza, analiza și egoismul, iar de aici absența credinței. El nu trăiește decît pentru sine, este un egoist ; dar să creadă în sine nu poate nici măcar un egoist" — așa l-a caracterizat Turgheniev pe Hamlet. De aceea el este un sceptic și nu va înfăptui niciodată nimic, în vreme ce Don Quijote, care se luptă cu morile de vînt și ia un lighenaș de bărbierit

drept coiful lui Mambrin (care din noi n-a făcut asemenea greșeli ?), duce după sine masele. Masele îl urmează întotdeauna pe acela care, neluînd în seamă nici zeflemelile majorității, nici persecuțiile, pășește neabătut înainte cu ochii ațintiți spre un țel văzut poate numai de el. Cei de tipul lui Don Quijote caută, se prăbușesc, se ridică din nou și pînă la urmă învinq. Și aceasta pe bună dreptate. Și totuși „dacă, negînd totul, Hamlet pune la îndoială binele, răul el nu-l pune la îndoială și pornește la o luptă înverșunată împotriva lui..."

„Scepticismul lui Hamlet nu este indiferentism, dar în negare, întocmai ca în vîlvătaia focului, este o forță nimicitoare, și această forță îi nimicește voința".

Prin aceste cugetări Turgheniev ne dă, cred, cheia modului în care își tratează eroii. El, ca și unii dintre cei mai buni prieteni ai săi, aparținea tipului lui Hamlet. Turgheniev îl iubea pe Hamlet și era entuziasmat de Don Quijote. Iată de ce îl respecta și pe Bazarov. El a înfățișat în mod remarcabil superioritatea intelectuală a acestuia, a înțeles prea bine însingurarea tragică a lui Bazarov, dar nu-l putea înconjura cu acea duioșie, cu acea poetică dragoste pe care o dăruia, ca unor prieteni bolnavi, eroilor săi atunci cînd ei se apropiau de tipul hamletian. O asemenea dragoste ar fi fost aici nelalocul ei. Și noi îi simțeam lipsa !

N-aș putea spune exact cînd anume l-am văzut pe Turgheniev pentru ultima dată, în toamna sau în luna iulie a anului 1881. Era deja foarte bolnav și îl chinuia gîndul că are datoria să-i scrie lui Alexandru al III-lea, care urcase de curînd pe tron și mai șovăia ce politică să urmeze, că are datoria să-i scrie pentru a-i arăta că este necesar să dea Rusiei o constituție. Fără să-și ascundă amărăciunea, Turgheniev îmi spunea : „Simt că sînt obligat s-o fac, dar văd totodată că nu voi avea puterea s-o fac". Într-adevăr, el îndura deja groaznice chinuri, pricinuite de cancerul măduvei spinării. Îi venea greu chiar să șadă cîteva minute, și să stea de vorbă cu cineva. Astfel, el nu i-a mai scris scrisoarea țarului, iar cîteva săptămîni mai tîrziu această scrisoare nici n-ar mai fi avut vreun sens, căci Alexandru al III-lea proclamă printr-un manifest că intenționează să rămînă monarh absolut al Rusiei.

VII

Între timp, în Rusia evenimentele luaseră o întorsătură cu totul nouă. Războiul ruso-turc din 1877 stîrnise nemulţumirea generală. În ajunul izbucnirii sale, peste tot în Rusia, soarta slavilor trezea mari simpatii. Numeroşi erau şi cei ce credeau că după războiul de eliberare a Peninsulei Balcanice vor urma reforme în interiorul Rusiei. Dar eliberarea slavilor nu s-a realizat decît în parte. Uriaşele sacrificii ale poporului rus au fost zădărnicite de greşelile autorităţilor militare superioare. Zeci de mii de ostaşi au căzut în lupte ce nu s-au soldat decît printr-o jumătate de victorie, iar concesiile smulse Turciei au fost anulate de Congresul de la Berlin. Pe lîngă asta, era îndeobşte cunoscut că în timpul războiului se practicaseră delapidări pe o scară aproape la fel de întinsă ca în timpul campaniei din Crimeea.

În această atmosferă de nemulţumire generală începu, la sfîrşitul anului 1877, procesul intentat unui număr de 193 de persoane, arestate începînd din anul 1873. Inculpaţii, care erau apăraţi de cei mai buni avocaţi, îşi cîştigară de la bun început simpatia unor cercuri largi ale opiniei publice. Ei produseră o foarte bună impresie asupra societăţii din Petersburg. Iar cînd se află că jumătate dintre ei au zăcut în închisoare cîte trei şi patru ani în aşteptarea procesului şi că circa 20 de oameni înnebuniseră sau se sinuciseseră, simpatiile faţă de inculpaţi crescură şi mai mult, pînă şi printre judecători. Tribunalul dădu pedepse foarte grele doar unui mic număr de acuzaţi şi pedepse relativ uşoare celorlalţi, pe baza faptului că detenţiunea preventivă fusese atît de îndelungată şi constituia în sine o pedeapsă atît de aspră, încît ar fi fost nedrept să se mai adauge la ea alta. Toţi se aşteptau că ţarul va mai reduce şi el din pedepse. Dar, spre uimirea generală, Alexandru al II-lea, după ce luă cunoştinţă de sentinţa tribunalului, agravă pedepsele. Cei achitaţi fură deportaţi în gubernii îndepărtate ale Rusiei şi Siberiei, iar cei pe care tribunalul îi condamnase la detenţiune pe termen scurt fură trimişi pentru cinci şi zece ani la ocnă. Toate acestea erau opera generalului de jandarmerie Mezenţev, şeful Secţiei a treia.

Cam tot atunci generalul Trepov, şeful poliţiei din Petersburg, observînd că în timpul vizitei sale la închi-

soarea preventivă deținutul politic Bogoliubov nu-și scosese căciula în fața lui, se năpusti asupra acestuia cu pumnii ca un adevărat satrap ce era, iar cînd Bogoliubov ripostă, Trepov dădu ordin să fie biciuit. Vestea se răspîndi printre ceilalți deținuți, care protestară zgomotos în celulele lor și ca urmare fură crunt bătuți de gardieni și de poliția chemată în acest scop.

Deținuții politici ruși îndurau fără să crîcnească deportarea grea și munca silnică; dar ei luaseră hotărîrea fermă de a nu permite în nici un caz violența fizică asupra persoanei lor. Tînăra Vera Zasulici, care nici măcar nu-l cunoștea pe Bogoliubov, luă un revolver, se duse la șeful poliției și trase în el. Trepov se alese doar cu o rană. Alexandru al II-lea veni s-o vadă pe tînăra eroină, care, după cîte se pare, l-a impresionat prin înfățișarea ei deosebit de simpatică și prin modestia ei. Trepov avea atît de mulți dușmani la Petersburg, încît ei obținură ca dosarul să fie deferit unei obișnuite curți cu juri. Vera Zasulici declară la proces că a recurs la armă numai după ce au fost încercate fără succes toate mijloacele de a aduce cazul la cunoștința opiniei publice. Anumite persoane solicitaseră chiar corespondentului din Petersburg al ziarului „Times" ca acesta să dea în vileag faptul, dar n-a făcut-o nici el, deoarece, după cîte se vede, găsise relatarea neverosimilă. Atunci Zasulici, fără să sufle vreo vorbă cuiva despre intențiile sale, s-a dus să tragă în Trepov. Iar acum, cînd lucrurile ajunseră de notorietate publică, ea își manifestă mulțumirea că Trepov nu era decît rănit. Juraților o achitară pe Vera Zasulici, iar cînd poliția a vrut s-o aresteze din nou la ieșirea din incinta tribunalului, tineretul, care se îngrămădise pe stradă, a smuls-o din mîinile jandarmilor. Ea plecă în străinătate și, după scurt timp, ni se alătură nouă în Elveția.

Procesul Verei Zasulici a avut un puternic răsunet în întreaga Europă. Eram la Paris cînd sosi vestea achitării ei. În ziua aceea am avut treabă la mai multe redacții. Pretutindeni redactorii erau entuziasmați și scriau energice articole de fond în care o proslăveau pe tînăra fată. Pînă și serioasa „Revue des Deux Mondes", comentînd evenimentele anului, scria că în 1878 cea mai puternică impresie asupra opiniei publice europene o produseseră două persoane: prințul Gorceakov în timpul congresului de la Berlin și Vera Zasulici. Portretele lor apărură în mai multe almanahuri și calendare. Iar în ce-i

privește pe muncitorii europeni, abnegația Verei Zasulici îi răscoli profund.

Cîteva luni mai tîrziu, fără să fi existat în prealabil vreun complot, s-au produs la scurt interval unul după altul patru atentate împotriva unor capete încoronate. Muncitorul Hödel, iar după el doctorul Nobiling au tras în împăratul Wilhelm I al Germaniei ; după cîteva săptămîni muncitorul spaniol Oliva Moncasi a comis un atentat împotriva lui Alfons al XII-lea, iar bucătarul Passanante s-a năpustit cu un pumnal asupra regelui Italiei. Guvernele europene nu puteau admite ca atentatele împotriva a trei monarhi să se fi produs fără existența unui complot internațional și se cramponară de supoziția că răspunderea îi revine Federației jurasiene a Asociației Internaționale a Muncitorilor.

De atunci au trecut mai bine de 20 de ani [1]. Pot declara în mod categoric că n-au existat nici un fel de date care să confirme asemenea supoziții. Totuși, toate guvernele europene atacară Elveția, acuzînd-o că adăpostește pe revoluționarii care organizează asemenea comploturi. Paul Brousse, redactorul ziarului nostru „Avant-Garde", fu arestat și deferit justiției. Constatînd că nu există nici cel mai mic temei să se presupună că Brousse sau Federația jurasiană ar fi participat la recentele atentate, judecătorii elvețieni nu-l condamnară pe redactor decît la o scurtă pedeapsă cu închisoarea pentru un articol al său și la expulzarea pe termen de zece ani din Elveția. Ziarul însă fu interzis. Guvernul federal se adresă tuturor tipografiilor elvețiene cu cererea de a nu mai tipări asemenea publicații. În felul acesta, Federația jurasiană rămase fără ziar.

Pe lîngă asta, oamenii politici elvețieni, care de multă vreme nu vedeau cu ochi buni creșterea agitației anarhiste în țara lor, luară pe sub mînă măsura ca membrii de frunte de origine elvețiană ai Federației jurasiene să fie siliți, sub amenințarea imposibilității totale de a-și cîștiga existența, să părăsească Federația. Așa încît eu, un străin, m-am văzut silit să iau asupra mea redactarea ziarului jurasienilor. Firește, am ezitat, dar întrucît altă soluție nu exista, împreună cu doi tovarăși — Dumartray și Herzig — am fondat în 1879 la Geneva gazeta „Le Révolté", care apărea bilunar [2]. Majoritatea articolelor eram

[1] Scris în 1898.

[2] După scurt timp gazeta începu să apară săptămînal.

nevoit să le scriu chiar eu. Capitalul nostru editorial era de 23 de franci; dar ne-am apucat toţi cu sîrg să strîngem bani şi astfel am scos primul număr. Tonul gazetei noastre era moderat, dar esenţa ei revoluţionară, şi, pe măsura puterilor mele, mă străduiam să expun în paginile ei cele mai complexe probleme economice şi istorice într-un limbaj accesibil muncitorilor. Vechiul nostru ziar se vindea în cele mai bune perioade într-un număr de şase sute de exemplare. Acum noi scosesem „Le Révolté" într-un tiraj de două mii de exemplare şi în cîteva zile se vîndură toate. Gazeta a avut succes şi apare pînă astăzi la Paris sub denumirea „Temps Nouveaux" („Timpuri noi") [1].

Ziarele socialiste vădesc adesea tendinţa de a se transforma în pomelnice ale păcatelor orîndurii existente, iar acest pomelnic, care oglindeşte şi eforturile deznădăjduite ale clasei muncitoare, repetat în ziar săptămînă de săptămînă, produce asupra cititorului cea mai deprimantă impresie. Pentru a contrabalansa această impresie, redactorul este silit să conteze în primul rînd pe cuvintele înflăcărate, cu ajutorul cărora el încearcă să-i insufle cititorului încredere şi energie. Eu însă eram de părere că un ziar revoluţionar trebuie să consemneze în primul rînd simptomele care pretutindeni vestesc începutul unei ere noi, apariţia unor noi forme de viaţă socială şi indignarea crescîndă faţă de instituţiile perimate. Aceste simptome se cer urmărite, ele trebuie confruntate în modul cuvenit şi grupate în aşa fel încît să demonstreze celor şovăielnici existenţa sprijinului, invizibil şi adesea inconştient, pe care concepţiile înaintate îl găsesc peste tot, atunci cînd într-o societate începe să se trezească gîndirea. Speranţa, şi nicidecum desperarea, cum ar fi adesea dispuşi să creadă revoluţionarii foarte tineri, stă la baza revoluţiilor victorioase.

Istoricii relatează nu o dată cum un sistem filozofic sau altul a provocat o anumită schimbare în gîndire, iar ulterior şi în instituţii. Dar aceasta nu este istorie. În realitate, cei mai mari dintre filozofi n-au făcut decît să sesizeze simptomele transformărilor, au înţeles conexiunea lor lăuntrică şi, călăuziţi de inducţie şi intuiţie, au prevestit evenimentele viitoare. La rîndul lor, sociologii ne-au schiţat planuri de organizare socială, pornind de la

[1] După izbucnirea războiului apariţia i-a fost sistată, deoarece majoritatea tovarăşilor au plecat pe front. — *Adnotare făcută în 1917.*

un număr restrîns de principii și dezvoltîndu-le cu consecvență logică, întocmai cum se deduc teoremele geometrice dintr-un număr restrîns de axiome. Dar asta nu este sociologie. Prevederi sociologice juste se pot face numai luînd în considerare miile de simptome ale vieții noi, separînd faptele întîmplătoare de cele organic necesare și construind generalizările pe acest unic fundament solid.

Aceasta era metoda de gîndire cu care mă străduiam să-i familiarizez pe cititorii mei. Iar în ce privește critica orînduirii existente, eu n-o făceam decît pentru a scoate în evidență rădăcinile răului și pentru a arăta în ce măsură cultul, adînc înrădăcinat și educat cu perseverență, față de formele învechite, precum și larg răspîndita lașitate a minții și a voinței constituie principalele surse ale tuturor calamităților.

Dumartray și Herzig mă sprijineau fără rezerve în acest sens. Dumartray se născuse în Savoia, într-o familie de țărani extrem de săraci. El nu urmase decît școala elementară și aceasta scurt timp. Și totuși era unul dintre cei mai deștepți și ageri oameni din cîți am întîlnit vreodată. Herzig era un tînăr băiat de prăvălie din Geneva, reținut, timid, care roșea ca o fată atunci cînd i se întîmpla să exprime vreo idee originală. Dar cînd eu am fost arestat și întreaga răspundere pentru apariția gazetei căzu asupra lui Herzig, datorită voinței cu care era înzestrat el învățâ să scrie foarte frumos. Ulterior, el avea să scoată la Geneva, împreună cu italianul Bertoni, excelentul ziar muncitoresc anarhist „Le Réveil“ [1].

Trebuie să arăt că am avut parte și de zile grele. Deabia scosesem patru sau cinci numere, că tipografia în care ne tipăream gazeta refuză să ne servească. Pentru muncitori și publicațiile lor libertatea presei, consfințită de constituție, se lovește de numeroase îngrădiri în afară de cele menționate în lege. Proprietarul tipografiei n-avea nimic împotriva gazetei noastre ; aceasta îi plăcea ; dar în Elveția toate tipografiile depind de guvern, care le încredințează diferite comenzi cum ar fi buletinele statistice, formularele etc. Tipografului nostru i s-a spus categoric că dacă va continua să tipărească „Le Révolté“ nu mai poate conta pe comenzile guvernului de la Geneva. Atunci el s-a supus. Am cutreierat întreaga Elveție franceză și am luat legătură cu toți proprietarii de tipografii, dar pînă și de la cei ce simpatizau cu orientarea gazetei

[1] „Deșteptarea“.

noastre primeam răspunsul invariabil: „Noi nu putem subzista fără comenzile guvernului, și nu le vom obține dacă tipărim «Le Révolté»".

M-am întors la Geneva foarte deprimat, dar Dumartray era plin de ardoare și speranțe. „Prea bine — spunea el — să înființăm propria noastră tipografie! S-o luăm pe datorie, cu obligația de a plăti banii după trei luni, iar după trei luni negreșit să ne achităm datoria".

— Dar de unde să luăm banii? Nu avem decît cîteva sute de franci — am obiectat eu.

— Banii? Fleacuri! Banii au să vină. Să comandăm neîntîrziat literele și să scoatem primul număr. Iar banii au să apară.

Și de data aceasta cuvintele lui s-au adeverit. Cînd următorul nostru număr ieși din propria noastră „Imprimerie Jurassienne" [1] și noi le împărtășirăm cititorilor greutățile noastre, scoțînd pe lîngă asta și două mici broșuri, la culegerea și tipărirea cărora am ajutat cu toții, banii apărură într-adevăr și datoria fu achitată. Încasările anuale, care serveau la acoperirea cheltuielilor de tipărire a ziarului și broșurilor, se cifrau la circa opt mii de ruble și erau constituite în principal din bănuții de aramă și monedele mărunte de argint ale muncitorilor. Pentru un ziar, ca pentru orice altă întreprindere, oamenii prețuiesc mai mult decît banii.

Ne-am instalat tipografia într-o cămăruță. Zețarul nostru ucrainean acceptase să culeagă gazeta pentru salariul foarte modest de 60 de franci pe lună. Dacă avea putința să ia prînzul în fiecare zi și să se ducă din cînd în cînd la operă, omul acesta se declara satisfăcut.

— Mergi la baie, Kuzma? — l-am întrebat o dată, întîlnindu-l pe stradă cu o bocceluță învelită în hîrtie.

— Nu, mă mut într-o locuință nouă — mi-a răspuns el cu glasul lui melodios și cu obișnuitu-i zîmbet pe față.

„Imprimerie Jurassienne" își cîștigă după scurt timp o largă popularitate cu publicațiile sale, în special datorită broșurilor, pentru care noi — la insistențele lui Dumartray — nu fixam niciodată un preț mai mare de zece centime — patru copeici.

Pentru broșuri a fost nevoie să-mi formez un stil cu totul special. Trebuie să mărturisesc că uneori îi invidiam pe scriitorii ce-și pot permite să înnegrească multe file

[1] „Imprimerie Jurassienne" își avea sediul pe rue des Grottes, la Geneva.

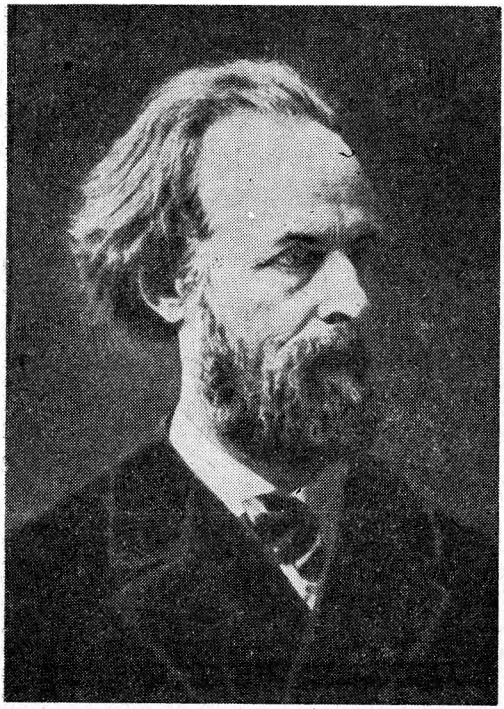

Elisée Reclus.
Fotografie

expunîndu-și ideile și să citeze binecunoscuta butadă a lui Talleyrand : „N-am avut timp destul ca să fiu concis". Cînd eram silit să comprim rezultatul cîtorva luni de muncă — de pildă un studiu despre originea legilor — în limitele unei broșuri de zece centime, trebuia să muncesc mult ca să fiu concis. Dar noi scriam pentru muncitori, pentru care douăzeci de centime reprezentau adesea o sumă prea mare. Iar rezultatul era că broșurile la prețul de unul sau doi sou se vindeau în zeci de mii de exemplare și erau traduse în străinătate în toate limbile. Ulterior, pe cînd eram întemnițat în Franța, Elisée Reclus a editat articolele mele de fond într-un volumaș, sub titlul inventat de el — „Cuvintele unui răzvrătit" („Paroles d'un Révolté") *.

În primul an a trebuit să contăm numai pe propriile noastre forțe ; dar cu timpul, Elisée Reclus a început să manifeste tot mai mult interes pentru publicația noastră

și ulterior ni s-a alăturat, iar după arestarea mea s-a dăruit cu tot sufletul ziarului. În 1880 Reclus m-a solicitat să-l ajut la alcătuirea monumentalului său volum de geografie consacrat Rusiei asiatice. El învățase singur limba rusă, dar era de părere că, întrucît eu fusesem în Siberia, puteam să-i fiu de folos prin informațiile ce le dețineam. Starea sănătății soției mele era proastă și medicii îi prescriseseră să părăsească neîntîrziat Geneva, așezată în bătaia unor vînturi reci. De aceea, în primăvara anului 1880 ne-am mutat la Clarens, unde locuia pe atunci Reclus. Aici, ajutat de soția mea, cu care discutam orice eveniment și orice articol pe care intenționam să-l scriu, ea fiind un critic exigent al lucrărilor mele, am scris cele mai bune articole pentru „Le Révolté", între care apelul „Către tineret" ; acesta, tradus în diferite limbi, s-a răspîndit în sute de mii de exemplare. În fond, aici am elaborat eu baza a tot ce am scris ulterior.

VIII

Între timp, în Rusia lupta pentru libertate devenea tot mai acută. Cîteva procese politice — „procesul celor 50", „procesul celor 193", „procesul grupului Dolgușin" * și altele — s-au judecat în această perioadă ; și toate au scos în evidență același lucru. Tineretul se ducea să propage socialismul în fabrici și la sate, erau difuzate broșuri tipărite în străinătate, și poporul era chemat — întrucîtva vag și confuz — să se răzvrătească împotriva condițiilor economice apăsătoare. Într-un cuvînt, se făcea ceea ce fac pretutindeni agitatorii socialiști. Nu s-a descoperit nici o urmă de complot împotriva țarului sau măcar de pregătire pentru acțiuni revoluționare. Și într-adevăr nu exista nimic asemănător. Pe atunci majoritatea tineretului manifesta chiar o atitudine ostilă față de asemenea activitate. Amintindu-mi acum de mișcarea din anii 1870—1878, pot spune fără teamă de a mă înșela că majoritatea tinerilor s-ar fi mulțumit cu posibilitatea de a trăi liniștit printre țărani și muncitori, luminîndu-i și muncind cot la cot cu ei, sau de a lucra în cadrul zemstvelor — într-un cuvînt de a aduce poporului nenumăratele servicii prin care oamenii instruiți, binevoitori și serioși

pot fi folositori țăranilor și muncitorilor. Am cunoscut mulți oameni din această mișcare și vorbesc în deplină cunoștință de cauză.

Sentințele tribunalelor erau crude, de o cruzime absurdă, deoarece mișcarea generată de întreaga situație anterioară a Rusiei avea rădăcini prea adînci pentru a putea fi sugrumată prin pedepse oricît de aspre.

Și de parcă s-ar fi urmărit cu tot dinadinsul ca tineretul să fie adus la desperare, cei condamnați la ocnă nu erau trimiși direct în Siberia. Ei erau ținuți cîțiva ani în „centrale", în comparație cu care chiar și minele siberiene păreau un paradis. Închisorile de ocnă centrale erau într-adevăr înspăimîntătoare. Într-una din ele — „focar al epidemiilor de tifos", după cum se exprimase un preot de închisoare în predica sa — mortalitatea atinsese într-un an douăzeci la sută. În „centrale", în ocnele din Siberia și în fortăreață, deținuții trebuiau să recurgă la „greva foamei" pentru a se apăra de gardienii cruzi sau pentru a obține cel mai neînsemnat avantaj : vreo muncă sau cărți care să-i salveze de nebunia ce amenință pe oricine se afla în detențiune celulară fără vreo ocupație. Oroarea unor asemenea greve ale foamei, cînd deținuții refuzau hrana timp de șapte-opt zile și apoi zăceau nemișcați în delir, îi lăsa însă indiferenți pe jandarmi. La Harkov, deținuții muribunzi erau legați cu funii și hrăniți cu de-a sila, cum se îndoapă gîștele *.

Știrile despre aceste grozăvii străbăteau prin zidurile închisorilor și soseau din depărtata Siberie, răspîndindu-se în cercurile largi ale tineretului. A fost un timp cînd nu trecea săptămînă să nu se afle despre vreo nouă ticăloșie de acest fel sau despre ceva și mai grav.

O cumplită deznădejde puse atunci stăpînire pe tineret. „În alte țări — se auzea de pretutindeni — oamenii au curajul să se împotrivească. Un englez sau un francez n-ar suporta asemenea samavolnicii. Cum de le putem îndura noi ? Trebuie să ne împotrivim cu arma în mînă în timpul atacurilor nocturne ale jandarmilor. Să știe, cel puțin că, întrucît arestarea înseamnă o moarte lentă și chinuitoare, nu ne vor ridica decît cu forța". La Odesa, Kovalski și prietenii lui i-au întîmpinat cu focuri de revolver pe jandarmii veniți noaptea să-i aresteze **.

Alexandru al II-lea răspunse la această nouă mișcare prin introducerea stării excepționale ***. Rusia fu împărțită în cîteva districte, în frunte cu guvernatori generali,

care primiseră ordinul de a spînzura fără cruțare. Kovalski, care, de fapt, n-a ucis pe nimeni cu gloanțele sale, a fost executat. Spînzurătoarea deveni un soi de lozincă. În doi ani fură spînzurați douăzeci și trei de oameni, printre care tînărul Rozovski în vîrstă de 19 ani, prins în timp ce lipea o proclamație într-o gară. Faptul acesta era singurul cap de acuzare împotriva lui. Deși copil ca vîrstă, Rozovski a murit ca un erou.

Atunci revoluționarii lansară o chemare la luptă: „Apărați-vă! Apărați-vă de spioni, care se strecoară în cercuri sub masca prieteniei și apoi vă vînd dușmanului din simplul motiv că nu vor mai fi plătiți dacă nu vor mai denunța. Apărați-vă de cei ce tratează cu bestialitate pe deținuți! Apărați-vă de atotputernicii jandarmi!" Trei importanți funcționari de stat și doi sau trei spioni mărunți au pierit în această nouă fază a luptei. Generalul Mezențev, care-l convinsese pe țar să dubleze pedepsele după pronunțarea sentinței în procesul „celor 193", fu ucis la Petersburg în plină zi. Un colonel de jandarmi *, vinovat de lucruri și mai grave, a avut aceeași soartă la Kiev, iar la Harkov fu ucis guvernatorul general, vărul meu Dmitri Kropotkin, în timp ce se întorcea de la teatru. Închisoarea centrală, unde s-a produs prima grevă a foamei și unde s-a recurs la hrănirea forțată, se afla sub administrația lui. În fond, nu era om rău; știu bine că personal mai curînd simpatiza cu deținuții politici; dar era un om lipsit de caracter și, pe lîngă aceasta, un curtean, ofițer din garda țarului, și de aceea a preferat să nu se amestece atunci cînd un singur cuvînt al său ar fi putut curma maltratările crîncene la care erau supuși deținuții. Alexandru al II-lea îl iubea, și situația lui la curte era atît de stabilă, încît imixtiunea lui ar fi fost, probabil, aprobată la Petersburg.

— Mulțumesc! Ai procedat conform propriilor mele dorințe — îi spusese țarul în 1872, cînd D. N. Kropotkin se prezentase la Petersburg pentru a raporta despre dezordinile populare de la Harkov, cu ocazia cărora îi tratase cu blîndețe pe răzvrătiți **.

De data aceasta însă, el aprobase comportarea temnicerilor, și tineretul din Harkov fu atît de indignat, încît s-a tras în el și a fost rănit mortal.

Cu toate acestea, nimeni nu se atingea de persoana împăratului; pînă în 1879 nu s-a produs nici un atentat la viața lui. Gloria de eliberator de care se bucura îi crea

o aureolă ce-l apăra de atentate infinit mai bine decît hoarda de jandarmi și de agenți secreți. Dacă Alexandru al II-lea ar fi manifestat atunci cea mai mică dorință de a ameliora situația în țară, dacă ar fi făcut apel măcar la una sau două din persoanele cu care lucrase în perioada reformelor și le-ar fi însărcinat să cerceteze situația generală din Rusia sau măcar pe cea a țăranilor, dacă el ar fi manifestat cea mai mică intenție de a îngrădi puterea poliției secrete, hotărîrea lui ar fi fost salutată cu entuziasm. Un singur cuvînt ar fi putut face din nou din Alexandru al II-lea un „eliberator" și din nou tineretul ar fi exclamat ca Herzen în 1858 : „Ai biruit, galileene !" Dar, întocmai ca pe vremea revoluției poloneze, cînd în el se trezise despotul și, instigat de Katkov, n-a găsit altă soluție decît spînzurătorile, și acum, plecîndu-și urechea la sfaturile aceluiași geniu rău Katkov, Alexandru al II-lea nu găsi nimic mai bun de făcut decît să numească guvernatori generali cu o anume împuternicire : să spînzure.

Atunci și numai atunci o mînă de revoluționari — Comitetul executiv, sprijinit însă de nemulțumirea crescîndă din sînul claselor culte și chiar din anturajul țarului, a declarat absolutismului acel război care, după cîteva atentate eșuate, avea să se termine în 1881 prin moartea lui Alexandru al II-lea.

Doi oameni sălășluiau în Alexandru al II-lea, și acum lupta dintre ei, luptă din an în an tot mai aprigă, căpătase un caracter tragic. Cînd se întîlnise cu Soloviov, care trăsese în el și nu-l nimerise, Alexandru al II-lea își păstrase în așa măsură sîngele rece, încît fugise spre cea mai apropiată poartă nu în linie dreaptă, ci în zigzag, în timp ce Soloviov continua să tragă. În felul acesta el scăpase neatins. Doar un glonte îi sfîșiase mantaua. În ziua morții sale Alexandru al II-lea dăduse, de asemenea, dovadă de un indiscutabil curaj. În fața unei adevărate primejdii, el era curajos, dar tremura neîncetat de teama unor fantome, create de propria lui închipuire. Numai și numai pentru a-și păstra puterea imperială, el se înconjurase de oamenii cei mai reacționari, cărora prea puțin le păsa de el, ei căutînd doar să se mențină în posturile lor avantajoase.

Fără îndoială că Alexandru al II-lea păstrase un atașament față de mama copiilor lui, deși pe atunci întreținea deja relații intime cu prințesa Iurievskaia-Dol-

gorukaia, cu care s-a însurat imediat după moartea împărătesei.

— Nu-mi pomeni de împărătească : mă doare prea mult — spunea el nu o dată lui Loris-Melikov. Și totuși Alexandru al II-lea o părăsise cu totul pe Maria Aleksandrovna, care îl ajutase cu credință pe vremea cînd el era eliberatorul. Ea agoniza în Palatul de iarnă uitată de toți. Un cunoscut medic rus, astăzi decedat, spunea prietenilor săi că el, un om străin, fusese indignat de indiferența țarului față de împărătească în timpul bolii sale. Alexandru al II-lea, care locuia într-un alt palat, îi făcea zilnic doar o scurtă vizită oficială.

După ce Comitetul executiv făcu o îndrăzneață tentativă de a arunca în aer Palatul de iarnă *, Alexandru al II-lea întreprinse un pas fără precedent. El instaură un soi de dictatură și îl învesti pe Loris-Melikov cu împuterniciri extraordinare. Acestui general, armean de origine, Alexandru al II-lea îi mai dăduse o dată împuterniciri dictatoriale, atunci cînd la Vetleanka, pe cursul inferior al Volgăi, izbucnise ciuma, și Germania amenințase că-și va mobiliza armata și va declara Rusia sub carantină dacă epidemia nu va fi curmată. Acum, cînd Alexandru al II-lea văzu că nu se poate încrede nici chiar în vigilența poliției palatului, el îi dădu drepturi dictatoriale lui Loris-Melikov ; iar cum Melikov era socotit un liberal, această nouă măsură fu interpretată în sensul că după scurt timp va fi convocat Zemskii sobor. Dar după explozia de la Palatul de iarnă nu urmară imediat noi atentate și de aceea Alexandru al II-lea se liniști, iar după cîteva luni, înainte ca Melikov să fi putut realiza ceva, fu transformat din dictator în simplu ministru de interne. Accesele subite de melancolie, în timpul cărora Alexandru al II-lea își reproșa că domnia lui căpătase un caracter reacționar, luau acum forma unor crize paroxistice de plîns. Uneori plîngea atît de amar, încît îl aducea pe Loris-Melikov la capătul răbdării. În asemenea zile el îl întreba pe ministru : „Cînd va fi gata proiectul tău de constituție ?“ Dar dacă după două-trei zile Melikov îi raporta că regulamentul organic este gata, țarul se făcea că nu-și amintește de nimic. „Ți-am vorbit eu despre așa ceva ? — întreba el. — La ce bun ? Să lăsăm asta mai bine în seama succesorului meu. Acesta va fi darul pe care îl va face el Rusiei“.

Cînd zvonul despre un nou complot parvenea la Alexandru al II-lea, el era gata să întreprindă ceva ; dar cînd în

lagărul revoluționarilor părea să domnească acalmia, el își pleca urechea la șoaptele reacționarilor și totul stagna. Loris-Melikov se aștepta din zi în zi să fie demis.

În februarie 1881 Loris-Melikov raporta : Comitetul executiv a pus la cale un nou complot, al cărui plan nu putea fi descoperit nici prin cele mai minuțioase cercetări. Atunci Alexandru al II-lea hotărî să convoace un soi de adunare consultativă a reprezentanților zemstvelor și orașelor. Obsedat de gîndul că-l paște soarta lui Ludovic al XVI-lea, Alexandru al II-lea compara proiectata „comisie comună" cu acea întrunire a notabililor ce fusese convocată înaintea Adunării Naționale din 1789. Proiectul urma să fie depus în Consiliul de Stat ; dar Alexandru al II-lea începu din nou să șovăie. Abia în dimineața zilei de 1 martie 1881, după un nou avertisment serios al lui Loris-Melikov, Alexandru al II-lea fixă pentru joia următoare audierea proiectului în ședința Consiliului de Miniștri. Întîi martie cădea într-o duminică, și Loris-Melikov îl rugă stăruitor pe țar să nu meargă la paradă, fiind posibil un atentat. Dar Alexandru al II-lea nu-i dădu ascultare. El voia s-o vadă pe marea ducesă Ekaterina Mihailovna, fiică a mătușii sale Elena Pavlovna, care în deceniul al șaptelea fusese unul din conducătorii partidului reformelor, și să-i comunice personal vestea cea bună, poate și ca un act de căință în memoria Mariei Aleksandrovna. Se pare că țarul i-ar fi spus marii ducese : „Je me suis décidé à convoquer une Assemblée des Notables" [1]. Dar această concesie tardivă și șovăielnică n-a fost adusă la cunoștința generală. La întoarcerea din sala manejului Alexandru al II-lea fu ucis.

Se știe cum s-a petrecut aceasta. Sub cupeul blindat fu aruncată o bombă, în scopul de a-l opri. Cîțiva cerchezi din escortă fură răniți. Rîsakov, cel ce aruncase bomba, fu prins pe loc. În pofida sfaturilor stăruitoare ale vizitiului de a nu coborî din cupeu — el afirma că trăsura, ușor deteriorată, poate face drumul pînă la palat —, Alexandru al II-lea se dădu jos. El simțea că demnitatea de militar îl obligă să-i vadă pe cerchezii răniți și să le spună cîteva cuvinte. Așa a procedat în timpul războiului ruso-turc, de pildă, atunci cînd în ziua lui de naștere fusese pornit un atac nebunesc asupra Plevnei, soldat cu un cumplit dezastru. Alexandru al II-lea s-a apropiat de Rîsakov și

[1] „Am hotărît să convoc o adunare a oamenilor de vază". — *Nota trad.*

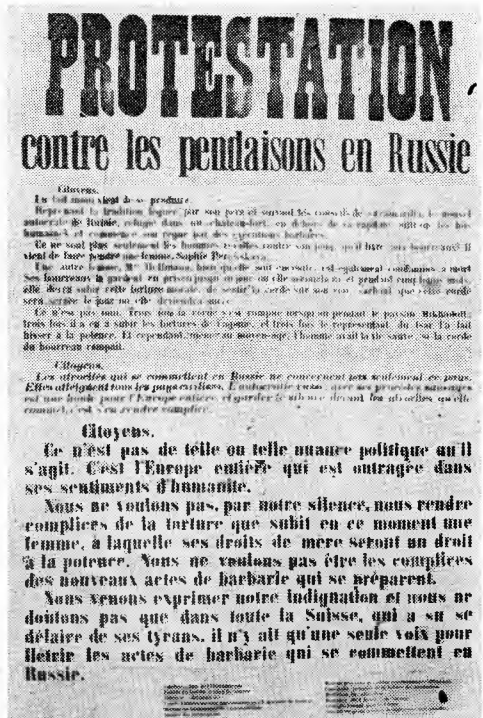

PROTESTATION

contre les pendaisons en Russie

Citoyens.

Ce n'est pas de telle ou telle nuance politique qu'il s'agit. C'est l'Europe entière qui est outragée dans ses sentiments d'humanité.

Nous ne voulons pas, par notre silence, nous rendre complices de la torture que subit en ce moment une femme, à laquelle ses droits de mère seront un droit à la potence. Nous ne voulons pas être les complices des nouveaux actes de barbarie qui se préparent.

Nous venons exprimer notre indignation et nous ne doutons pas que dans toute la Suisse, qui a su se défaire de ses tyrans, il n'y ait qu'une seule voix pour flétrir les actes de barbarie qui se commettent en Russie.

Afiş de protest împotriva execuţiei grupului participanţilor la atentatul din 1 martie 1881

l-a întrebat ceva, iar apoi, în timp ce trecea pe lîngă un alt tînăr, Grinevițki, care stătea tot acolo pe chei cu o bombă în mîini, acesta îşi zvîrli bomba între ei doi, în aşa fel încît atît el, cît şi ţarul să fie ucişi. Ambii fură răniţi mortal şi muriră după cîteva ore.

Acum Alexandru al II-lea zăcea pe zăpadă într-un lac de sînge, părăsit de toţi adepţii săi ! Cu toţi se făcuseră nevăzuţi. Cadeţii [1] care se întorceau de la paradă se apropiară în fugă de ţarul care agoniza, îl ridicară de jos, îl aşezară într-o sanie, acoperind trupul cuprins de frisoane cu o manta de cadet, iar pe cap îi puseră un chipiu de cadet. Împreună cu ei sărise în ajutorul rănitului, deşi mai avea la subsuoară o bombă învelită în hîrtie şi risca să fie prins şi spînzurat, unul din teroriştii... Firea omenească e nespus de contradictorie.

[1] Elevi ai şcolii militare. — *Nota trad.*

Așa a luat sfîrșit tragedia lui Alexandru al II-lea. Mulți nu puteau înțelege cum de s-a putut întîmpla ca un țar care făcuse atîta pentru Rusia să moară de mîna revoluționarilor. Dar mie mi-a fost dat să fiu martorul primelor manifestări reacționare ale lui Alexandru al II-lea și să urmăresc intensificarea lor ulterioară ; s-a întîmplat că am putut să-mi cufund privirea în adîncurile sufletului său complex, să discern în el pe autocratul înnăscut, a cărui cruzime nu era decît în parte atenuată de instrucțiune, și să-l înțeleg pe omul acesta înzestrat cu vitejia soldatului, dar lipsit de bărbăția omului de stat, cu pasiuni puternice, dar voință slabă. Pentru mine, tragedia aceasta s-a desfășurat cu consecvența logică a fatalității din dramele shakespeariene. Ultimul ei act îl prevăzusem încă la 13 iunie 1862, ascultînd cuvîntarea plină de amenințări rostită de Alexandru al II-lea în fața noastră, proaspăt avansați la gradul de ofițeri, în ziua cînd din ordinul său avuseseră loc primele execuții în Polonia.

IX

O panică nebună puse stăpînire pe cercurile apropiate curții din Petersburg. Alexandru al III-lea, care, în pofida staturii lui uriașe, era lipsit de curaj, refuză să se instaleze în Palatul de iarnă și se adăposti la Gatcina, în palatul străbunicului său Pavel I. Cunosc această clădire străveche, construită după planul unei fortărețe a lui Vauban, împrejmuită de șanțuri și prevăzută cu turnuri de pază de unde scări secrete duc în cabinetul țarului. Am văzut în acest cabinet o trapă prin care dușmanul putea fi pe neașteptate zvîrlit într-o pînză de apă cu pietre ascuțite la fund, ca și scările secrete ce coborau în închisorile subterane și într-o galerie subterană ce ducea spre un lac. Toate palatele lui Pavel I erau construite după un plan identic. Între timp, pentru a tăia accesul revoluționarilor, se săpase o galerie subterană prevăzută cu instalații electrice automate în jurul palatului Anicikov, unde Alexandru al III-lea avea să locuiască pînă la încoronare.

Pentru paza țarului fu înființată o ligă secretă. Ofițerilor de toate gradele le erau făgăduite salarii întreite dacă vor intra în această ligă, îndeplinind de bunăvoie rolul

de spioni strecurați în toate clasele societății. Această ligă există pînă astăzi [1], într-o formă mai oficială, sub denumirea de „ohrana", și din cînd în cînd îl sperie pe țar cu tot felul de orori născocite, pentru a-și menține existența.

Tot atunci fu înființată o altă organizație și mai secretă — drujina sacră * —, în frunte cu Vladimir Aleksandrovici, fratele țarului, cu scopul de a-i combate pe revoluționari prin toate mijloacele, inclusiv asasinarea emigranților socotiți drept conducători ai recentelor comploturi. Eu figuram pe lista celor vizați. Vladimir îi blama cu asprime pe membrii ligii pentru lașitatea lor și își exprima regretul că printre toți acești ofițeri nu se găsește nici unul care să ia asupra sa exterminarea emigranților respectivi. Atunci un ofițer, care fusese paj al țarului pe vremea cînd eu eram la școala militară, fu ales de ligă pentru a duce planul la îndeplinire.

În realitate însă, emigranții nu se amestecau de loc în activitatea Comitetului executiv de la Petersburg. Tentativa de a conduce un complot din Elveția, atunci cînd revoluționarii din Petersburg trăiau sub continua amenințare a morții, ar fi fost un nonsens. Atît Stepneak, cît și eu, am scris nu o dată că nici unul dintre noi nu s-ar apuca de îndoielnica treabă de a elabora niște planuri de activitate fără a fi la fața locului. Dar era în interesul poliției din Petersburg să afirme că nu-i stă în putere să-l apere pe țar, întrucît toate comploturile sînt urzite în străinătate. Spionii — asta o știu cu certitudine — îi furnizau din abundență rapoarte în sensul dorit.

I s-a propus și generalului Skobelev să intre în această ligă, dar el a refuzat categoric. Din comunicările lui Loris-Melikov, dintre care unele au fost date publicității la Londra de un prieten al defunctului (vezi „Constituția lui Loris-Melikov", ediția londoneză a Fondului presei libere pe anul 1893), se vede că atunci cînd Alexandru al III-lea s-a urcat pe tron și n-a avut curajul să convoace pe aleșii zemstvelor, Skobelev a propus lui Loris-Melikov în persoană și contelui Ignatiev („pașa-minciună", cum fusese poreclit acesta de diplomații din Constantinopol) să-l aresteze pe Alexandru al III-lea și să-l silească să semneze un manifest, acordînd țării o constituție. Se vorbește că Ignatiev ar fi raportat totul țarului, obținînd în felul acesta postul de ministru de interne. Ocu-

[1] Scris în 1898.

pînd acest post, el a utilizat sfaturile fostului prefect al poliției Parisului, Andrieux, luînd diferite măsuri pentru a paraliza activitatea revoluționarilor.

Dacă liberalii ruși ar fi dat dovadă în acel moment de un curaj civic minim și de o oarecare capacitate de activitate politică, Zemskii sobor — sfatul reprezentanților stărilor sociale din întreaga Rusie — ar fi fost convocat. Din aceleași comunicări ale lui Melikov reiese că Alexandru al III-lea reflectase un timp la convocarea unui asemenea sfat. El se hotărî, în sfîrșit, să o facă și își informă fratele cu privire la aceasta. Bătrînul Wilhelm I îi sprijinea intenția. Dar liberalii n-au întreprins nimic, în vreme ce partidul lui Katkov acționa intens în sens contrar. Andrieux îi scria lui Alexandru al III-lea că zdrobirea nihiliștilor este o nimica toată și îi arăta cum s-o facă (scrisoarea conținînd sfaturile lui este publicată în broșura sus-amintită). Atunci Alexandru al III-lea se decise, în sfîrșit, să declare că va rămîne autocrat neîngrădit al Rusiei.

La cîteva luni după moartea lui Alexandru al II-lea, din ordinul Consiliului federal eu am fost expulzat din Elveția. La drept vorbind, nu m-am simțit prea jignit. Dar regretam că Elveția s-a hotărît la un asemenea pas. El confirma într-un fel teoria „comploturilor urzite pe pămînt elvețian" și exprima totodată recunoașterea unei slăbiciuni, de care marile puteri nu pregetară să profite. Doi ani mai tîrziu, cînd Jules Ferry propuse Germaniei și Italiei o împărțire a Elveției, principalul lui argument fu că guvernul elvețian însuși recunoscuse republica drept un „focar al comploturilor internaționale". Prima concesie atrase în curînd pretenții mai insolente și făcu, în mod neîndoielnic, situația Elveției mai puțin independentă decît înainte.

Tocmai sosisem la soția mea, care locuia în acel moment în munți, nu departe de casa lui Elisée Reclus, cînd mi se ceru să părăsesc Elveția. Expediarăm modestul nostru bagaj la cea mai apropiată stație de cale ferată și o pornirăm pe jos spre Aigle, desfătîndu-ne pentru ultima dată cu priveliștea munților ce ne erau atît de dragi. Am trecut munții tăindu-i „pe scurtătură" și ne-am amuzat copios constatînd că scurtătura ne-a obligat la mari ocoluri. În sfîrșit, am coborît în vale și am luat-o înainte pe drumul colbăit. Elementul comic, inerent unor asemenea situații, s-a ivit de astă dată sub chipul unei englezoaice. Eleganta lady,

tolănită pe pernele cupeului alături de un gentleman, zvîrli cîteva broșuri cu conținut moralizator celor doi drumeți sărăcăcios îmbrăcați, pe care îi depășise trăsura ei. Am ridicat din colbul drumului broșurile. Această lady se număra, după cîte se vede, printre doamnele care se cred creștine și consideră de datoria lor să distribuie cărțulii religioase „străinilor corupți". Socotind că o vom întîlni negreșit pe doamnă în gară, am scris pe una din broșuri cunoscutul verset din Evanghelie despre bogatul care mai greu va intra în împărăția cerurilor decît va trece cămila prin urechile acului, adăugînd și pasajul corespunzător despre farisei. Cînd am sosit la Aigle, doamna lua o gustare, fără să fi coborît din trăsură. Prefera pesemne să continue călătoria prin fermecătoarea vale în trăsură decît într-un vagon încins de dogoare.

I-am înapoiat politicos cărțuliile moralizatoare, spunînd că am adăugat pe ele cîte ceva folositor și pentru dumneaei. Lady nu știa ce să facă : să se năpustească asupra mea sau să accepte lecția cu smerenie creștinească. Cele două porniri se succedară în ochii ei.

Soția mea se pregătea să susțină la Universitatea din Geneva ultimele examene pentru obținerea licenței în științele naturii. De aceea ne-am instalat în orășelul francez Thonon, situat pe malul francez al lacului Leman, unde am petrecut două luni.

În ce privește sentința de condamnare a mea la moarte, dată de drujina sacră, am fost înștiințat despre ea de către o persoană foarte sus-pusă din Rusia *. Am aflat chiar și numele doamnei care fusese trimisă de la Petersburg la Geneva, unde urma să devină sufletul complotului. De aceea, m-am limitat să aduc faptul și numele la cunoștința corespondentului din Geneva al ziarului „Times", cu rugămintea de a le da publicității în caz că se va întîmpla ceva cu mine. Am publicat o notă în același sens și în „Révolté". După aceasta nu m-am mai gîndit la sentință. Soția mea însă n-a luat lucrurile atît de ușor, întocmai ca și madame Sanceau, o țărancă bună la inimă, la care locuiam cu casă și masă. Ea aflase despre complot pe altă cale (prin sora ei, care slujea ca dădacă în casa agentului rus Malîșinski) și mă înconjura cu o grijă înduioșătoare. Căsuța ei se afla în afara orașului și de fiecare dată cînd porneam seara spre oraș, pentru a-mi întîmpina soția la gară sau pentru vreo altă treabă, madame San-

ceau găsea întotdeauna un pretext ca soțul ei să mă însoțească cu un felinar.

— Așteptați o clipă, domnule Kropotkin — spunea ea —, soțul meu merge și el în oraș după cumpărături și, cum știți, ia întotdeauna felinarul.

Alteori îl trimitea pe fratele ei să mă însoțească de la distanță, așa ca eu să nu-l observ.

X

În octombrie sau noiembrie 1881, de îndată ce soția mea și-a dat examenele, am plecat de la Thonon la Londra, unde am locuit aproape un an. De atunci nu a trecut prea multă vreme [1], dar pot spune că viața intelectuală a Londrei, ba chiar a întregii Anglii, se deosebea profund de ceea ce avea să devină cu numai cîțiva ani mai tîrziu. Este îndeobște știut că în deceniul al cincilea Anglia era aproape în fruntea mișcării socialiste din Europa. Dar în anii reacțiunii care a urmat, mișcarea măreață ce cuprinsese masele largi ale claselor muncitoare a descrescut și s-a stins. Ea fu dată uitării atît în Anglia, cît și pe continent, iar mișcarea pe care scriitorii francezi o numesc cea de-a treia trezire a proletariatului nu se conturase încă în Marea Britanie. Lucrările comisiei agrare din 1871, propaganda desfășurată de Joseph Arch în rîndurile muncitorilor agricoli, ca și eforturile anterioare ale socialiștilor creștini au pregătit, desigur, întrucîtva terenul. Dar trezirea năzuințelor socialiste ce s-a produs după sosirea în Anglia în deceniul al nouălea a lui Henry George și după apariția cărții sale „Progresul și sărăcia" nu începuse încă.

Anul petrecut de mine atunci la Londra a fost un an de adevărat exil. Pentru un adept al concepțiilor socialiste extreme atmosfera de aici era irespirabilă. Nu se manifesta nici cel mai mic semn al intensei mișcări socialiste pe care aveam s-o găsesc în plină desfășurare la întoarcerea mea în 1886. Despre Burns, Champion, Keir Hardie și alți lideri ai muncitorilor nici nu se pomenea. Fabienii * nu existau, William Morris nu se proclamase încă socialist,

[1] Scris în 1898.

Sofia Grigorievna, soția lui P. A. Kropotkin

iar trade-unionurile, din care la Londra nu făceau parte decît cîteva ramuri privilegiate ale industriei, aveau o atitudine ostilă față de socialism. Singurii militanți și reprezentanți declarați ai mișcării socialiste erau soții Hyndman, în jurul cărora se grupa un număr restrîns de muncitori. În toamna anului 1881, ei au organizat un mic congres ; dar numărul participanților era atît de neînsemnat, încît noi spuneam în glumă că întregul congres a locuit în casa doamnei Hyndman. Nici chiar starea de spirit radicală cu o tentă socialistă mai mult sau mai puțin pronunțată, care își făcea neîndoielnic loc în conștiințe, nu se manifesta încă fățiș. Bărbații și femeile din rîndurile intelectualității care aveau să iasă în număr mare în arena vieții obștești patru ani mai tîrziu și, fără a deveni socialiști, aveau să participe la diferite mișcări avînd drept scop bunăstarea sau educarea maselor — creînd astfel un nou climat și o nouă societate de reformatori — nu se arătaseră încă. Ei existau, firește, întocmai cum existau toate elementele unei mișcări pe scară largă. Dar, negăsind centrele de atracție, care ulterior aveau să fie grupurile socialiste, ei

se pierdeau în mulțime, necunoscîndu-se între ei și adeseori neînțelegîndu-și propria ființă.

N.V. Ceaikovski locuia pe atunci la Londra și, ca odinioară, el și cu mine am început să facem împreună propagandă în rîndurile muncitorilor. Sprijiniți de puținii muncitori englezi cu care făcusem cunoștință la congresul din 1881 sau pe care persecuțiile împotriva lui Johann Most îi orientaseră spre socialism, noi vizitam cluburile radicale, vorbeam despre situația din Rusia, despre mișcarea „mersului în popor" a tineretului nostru și despre socialism în genere. Auditorii se adunau într-un număr ridicol de mic : rar se întîmpla să fie mai mult de zece oameni. Uneori se ridica de la locul lui cîte un cartist cu tîmplele cărunte și spunea cu tristețe că tot ce propovăduim noi a mai fost spus cu 40 de ani în urmă și întîmpinat pe atunci cu entuziasm de mulțimile de muncitori, dar acum jarul s-a stins și nu există nici o speranță de renaștere.

Hyndman publicase recent o remarcabilă expunere a teoriei socialismului elaborată de Marx, sub titlul „Anglia pentru toți", și îmi amintesc cum în vara anului 1882 stăruiam pe lîngă el să fondeze un ziar socialist. Îi spuneam cu ce fonduri infime începuserăm noi editarea gazetei „Le Révolté" și îi preziceam succes. Dar situația era atît de nefavorabilă, încît pînă și Hyndman considera această tentativă ca sortită eșecului — afară doar dacă el personal se va îmbogăți peste noapte și va putea suporta cheltuielile. Poate că avea dreptate ; dar cînd, după doi ani, el a fondat „La Justice", muncitorii sprijiniră bucuros ziarul. La începutul anului 1886 în Anglia apăreau deja trei ziare socialiste și federația social-democrată devenise destul de influentă.

În vara anului 1882 am rostit o cuvîntare într-o engleză stîlcită în fața minerilor din Durham la întrunirea lor anuală. Am mai ținut apoi la Newcastle, Glasgow și Edinburgh prelegeri despre mișcarea rusă, fiind primit cu mult entuziasm. După prelegeri mulțimi de muncitori îi aclamau cu însuflețire pe stradă pe nihiliști. Și totuși soția mea și cu mine ne simțeam atît de singuri la Londra, iar eforturile de a trezi mișcarea socialistă în Anglia păreau atît de vane, încît în toamna anului 1882 am hotărît să ne mutăm din nou în Franța. Eram sigur că acolo voi fi după scurt timp arestat, dar nu o dată ne spusesem unul altuia : „Mai bine o închisoare franceză, decît acest mormînt".

Aceia care vorbesc într-una despre mersul lent al oricărei evoluții ar face bine să studieze dezvoltarea socialismului în Anglia. Evoluția este un proces lent, dar desfășurarea ei nu este niciodată identică. Ea are perioade de stagnare și perioade de neașteptat avînt.

XI

Ne-am oprit din nou la Thonon și am închiriat locuința la fosta noastră gazdă, madame Sanceau. Din Elveția a sosit la noi și fratele soției mele, bolnav în ultimul grad de tuberculoză.

Niciînd n-am văzut o atare mulțime de spioni ruși ca în cele două luni petrecute la Thonon. Roiuri, adevărate roiuri de spioni ruși asediau casa și încercau să pătrundă înăuntru sub diferite pretexte, sau se mărgineau să umble pe sub ferestre, în grupuri de cîte doi, trei și patru. Îmi imaginez ce raporturi fantastice înaintau ei șefilor lor. Un spion trebuie să raporteze cu orice preț. Dacă el va spune pur și simplu că a stat o săptămînă în stradă și n-a observat nimic suspect, va fi dat afară din slujbă cît ai bate din palme.

Aceasta a fost epoca de aur a poliției secrete ruse *. Politica lui Ignatiev a dat roade. Două sau trei poliții diferite se întreceau în zel și urzeau cele mai îndrăznețe intrigi. Fiecare dintre ele dispunea de mulți bani. Colonelul Sudeikin, de pildă, organiza comploturi împreună cu Degaev, care ulterior avea să-l ucidă, divulga emigranților din Geneva numele agenților lui Ignatiev și propunea teroriștilor din Rusia să ucidă — cu ajutorul său — pe ministrul de interne Tolstoi și pe marele duce Vladimir. Sudeikin susținea că după aceasta va fi numit el ministru de interne cu împuterniciri dictatoriale și țarul va fi întru totul la discreția sa. Această etapă în dezvoltarea poliției secrete și-a găsit expresia supremă în răpirea din Bulgaria a prințului de Battenberg.

Poliția franceză era și ea în plină fierbere. O frămînta întrebarea : „Ce face el acolo la Thonon ?“ Eu continuam să redactez „Le Révolté“, scriam articole pentru „Enciclopedia britanică“ și pentru „Newcastle Chronicle“. Dar toate acestea le păreau prea prozaice. Într-o zi un jandarm

local se înființă la gazda mea. Auzise din stradă huruitul unei mașini și ardea de dorința de a înainta un raport cum că a descoperit la mine o mașină de tipar secretă. Veni în lipsa mea și ceru gazdei mele să-i arate mașina de tipar. Madame Sanceau răspunse că o atare mașină nu există și emise presupunerea că jandarmul auzise huruitul mașinii ei de cusut. Dar pe acesta nu-l putea satisface o explicație atît de banală. El o obligă pe madame Sanceau să coasă la mașină, în vreme ce el trăgea cu urechea din casă și pe sub ferestre, spre a se convinge dacă huruitul seamănă cu cel auzit de el înainte.

— Și ce face el toată ziua ? — o întrebă pe gazdă jandarmul.

— Scrie.

— Dar nu poate să scrie toată ziua !

— Mai taie și lemne în grădină la amiază, iar după prînz, între patru și cinci, se plimbă.

Lucrurile se petreceau în noiembrie.

— Aha ! Asta e. „A la tombée de la nuit“ [1].

Și jandarmul notă în carnețel : „Nu iese niciodată din casă înainte de căderea nopții“.

Pe atunci eu nu-mi puteam explica acest neobișnuit interes al spionilor ruși față de persoana mea ; dar, după cîte se vede, el se datora următoarei împrejurări. Cînd Ignatiev devenise ministru de interne, urmînd sfatul fostului prefect al Parisului, Andrieux, el elaboră un nou plan. Trimise o mulțime de agenți în Elveția, unde unul dintre ei începu să scoată un ziar care revendica o oarecare lărgire a autonomiei zemstvelor *. Dar principala sarcină a publicației era să lupte împotriva revoluționarilor ; ea urmărea să grupeze în jurul ei pe toți emigranții care dezaprobau teroarea. Acesta era, firește, un mijloc de a semăna discordia. Mai tîrziu, cînd aproape toți membrii Comitetului executiv fură arestați în Rusia și numai doi sau trei fugiră la Paris, Ignatiev trimise un agent pentru a le propune armistițiul **. El făgădui că nu vor mai avea loc execuții în legătură cu comploturile urzite sub Alexandru al II-lea, nici în cazul cînd cei fugiți vor cădea în mîinile guvernului, că Cernîșevski va fi lăsat să plece din Viliuisk și că va fi numită o comisie pentru revizuirea situației tuturor celor deportați pe cale administrativă în Siberia. Pe de altă parte, Ignatiev cerea Comitetului exe-

[1] „La căderea nopții“. — *Nota trad.*

cutiv să nu comită noi atentate la viața țarului pînă nu va fi avut loc încoronarea. Se prea poate să fi fost pomenite și reformele pe care Alexandru al III-lea intenționa să le facă în favoarea țăranilor. Armistițiul fu încheiat la Paris și respectat de ambele părți. Teroriștii încetară operațiile militare. Guvernul n-a mai executat pe nimeni pentru comploturile anterioare ; dar cei arestați erau îngropați de vii la Schlüsselburg, această Bastilie rusă, de unde n-a parvenit nici o veste despre ei timp de 15 ani și unde majoritatea lor mai zace și astăzi [1]. Cernîșevski fu adus din Siberia, fixîndu-i-se domiciliu la Astrahan, unde el rămase izolat de întreaga lume intelectuală rusă. În acest surghiun el muri după scurt timp. În Siberia fu trimisă o comisie care a adus înapoi pe unii deportați și a fixat termene pentru toți ceilalți. Fratelui meu i s-a majorat pedeapsa cu cinci ani.

Cînd am fost la Londra în 1882 mi s-a spus și mie că un om care se pretinde agent al guvernului rus și este gata s-o dovedească ar vrea să intre în tratative cu mine.

— Spuneți-i — am răspuns eu — că dacă va veni la mine am să-l azvîrl de pe scară.

Ignatiev, considerînd că acum țarul este asigurat împotriva atentatelor organizate de Comitetul executiv, se temea, pesemne, ca să nu întreprindă ceva anarhiștii. Probabil că din această pricină ar fi vrut să mă știe pe mine cît mai departe.

XII

Mișcarea anarhistă din Franța a luat o mare extindere în anii 1881-1882. Se credea îndeobște că spiritul francez este ostil comunismului și de aceea în Asociația Internațională a Muncitorilor era propovăduit „colectivismul". Pe atunci, prin colectivism se înțelegea socializarea mijloacelor de producție și libertatea pentru fiecare grup de producători de a organiza consumul pe bază individualistă sau comunistă. În realitate însă, spiritul francez este ostil numai comunismului de cazarmă, adică falansterelor de școală veche și „armatelor muncii", despre care s-a vorbit

[1] *Scris în 1898.* După cum se știe, ei au fost eliberați abia de mișcarea revoluționară din 1905.

în deceniul al cincilea. Traversînd Franța în drum de la Thonon spre Londra, am vizitat orașele Lyon, Saint-Etienne și Vienne, unde am ținut prelegeri. În aceste orașe am găsit un mare număr de muncitori dispuși să adopte concepțiile noastre.

La sfîrșitul anului 1882, în departamentul Lyon criza făcea ravagii. Producția mătăsurilor era total paralizată, iar mizeria în rîndurile țesătorilor era atît de mare, încît numeroși copii se îngrămădeau diminețile la porțile cazărmilor, unde soldații le împărțeau resturi din pîinea și supa lor. În treacăt fie spus, aici a început popularitatea generalului Boulanger, care a îngăduit soldaților să împartă resturile rațiilor lor alimentare. Minerii din întreaga regiune se aflau și ei într-o situație extrem de critică.

Știam că acolo începuseră puternice frămîntări, dar în cele unsprezece luni cît stătusem la Londra pierdusem legăturile strînse cu mișcarea franceză. La cîteva săptămîni după întoarcerea mea la Thonon am aflat din ziare că minerii din Monceau-les-Mines, catolici zeloși, dar aduși la desperare de împilările la care-i supunea proprietarul minelor, porniseră un soi de răscoală. Ei organizau întruniri secrete și discutau despre o grevă generală ; crucile de piatră, înălțate pe toate drumurile din jurul minelor, erau răsturnate sau nimicite cu ajutorul cartușelor cu dinamită, utilizate în cantitate mare de mineri la munca în subteran și care adesea rămîneau la ei. Agitația s-a intensificat.

Pe zi ce trecea creștea nemulțumirea muncitorilor față de consilierii municipali și liderii politici oportuniști, care nu făceau nimic pentru a combate mizeria crescîndă, precum și față de presa care trata cu superficialitate, ca pe un lucru de nimic, o criză atît de gravă. Cum se întîmplă în asemenea cazuri, furia celor mai sărace pături ale populației se îndrepta în primul rînd împotriva localurilor de petrecere și de desfrîu, care atrag în mod deosebit asupra lor mînia maselor în ceasurile de suferință și desperare, ele întruchipînd în ochii săracilor însuși egoismul și desfrîul celor bogați. Un loc deosebit de odios muncitorilor era cafeneaua din subsolul teatrului Bellecour, care rămînea deschisă toată noaptea. Aici, ziariștii și politicienii chefuiau și beau pînă-n zori în societatea unor femei de moravuri ușoare. Nu era întrunire la care să nu răsune amenințări mai mult sau mai puțin camuflate la adresa acestei cafenele, iar într-o noapte cineva făcu să explodeze acolo un cartuș cu dinamită. Un muncitor socialist, care se

afla din întîmplare în cafenea, sări să stingă fitilul aprins al cartușului, dar fu omorît de explozie, care avu drept rezultat și rănirea ușoară a cîtorva dintre burghezii cheflii. A doua zi un cartuș cu dinamită explodă în ușa cercului de recrutare și se răspîndi zvonul că anarhiștii intenționează să arunce în aer uriașa statuie a Maicii Domnului de pe colina Fourvière, în apropiere de Lyon.

Panica puse stăpînire pe burghezia din Lyon. Fură arestați 60 de anarhiști — cu toții muncitori, afară de Émile Gautier, care ținea în acel moment o serie de prelegeri în departamentul Lyon. Totodată, ziarele din Lyon începură să îndemne sistematic guvernul să mă aresteze ; eram prezentat ca liderul agitației, venit special din Anglia pentru a conduce mișcarea. Din nou în orășelul nostru își făcură apariția haitele de spioni ruși. Aproape zilnic primeam misive, pesemne scrise de către spionii din poliția internațională, cu indicații asupra vreunui complot de dinamitare sau cu aluzii misterioase la transporturi de dinamită expediate mie. Am adunat o întreagă colecție de asemenea scrisori, însemnînd pe fiecare : „Police Internationale“ [1]. Poliția franceză mi-a confiscat-o cu ocazia unei percheziții, dar n-a îndrăznit să prezinte scrisorile acestea la proces. Ele nu mi-au fost însă restituite.

În luna decembrie în casa mea fu efectuată o percheziție în stil rusesc. Soția mea fu și ea reținută și percheziționată în gara Thonon, de unde pleca spre Geneva. Firește, n-a fost găsit nimic compromițător pentru mine sau pentru alții.

S-au scurs zece zile, în care timp aș fi putut pleca nestingherit dacă aș fi vrut. Am primit cîteva scrisori în care eram sfătuit să fug ; una din ele era de la un prieten rus anonim, poate membru al corpului diplomatic, care, după cîte se vede, mă cunoscuse pe vremuri. El mă sfătuia să mă ascund fără întîrziere, altminteri s-ar putea să devin prima victimă a convenției de extrădare ce urma să fie încheiată între Franța și Rusia. Am rămas pe loc ; iar cînd în „Times“ a apărut o telegramă anunțînd fuga mea din Thonon, am expediat o scrisoare redacției acestui ziar indicînd adresa mea și declarînd că nu intenționez să mă ascund după ce atîția dintre prietenii mei fuseseră arestați.

În noaptea spre 21 decembrie cumnatul meu a murit în brațele mele. Noi știam că suferă de o boală incurabilă, dar

[1] „Poliția internațională“. — *Nota trad.*

este întotdeauna sfîșietor de greu să vezi stingîndu-se o viață tînără, după o luptă deznădăjduită cu moartea. Soția mea și cu mine eram zdrobiți de durere : amîndoi îl iubisem mult pe acest tînăr remarcabil... Cu vreo trei ceasuri mai tîrziu, cînd mijiră zorile unei mohorîte zile de iarnă, se înființară jandarmii să mă aresteze *. Văzînd în ce stare se găsește soția mea, am rugat să fiu lăsat cu ea pînă la înmormîntare, dîndu-mi cuvîntul de onoare că mă voi prezenta la închisoare la termenul fixat. Dar am fost refuzat și în aceeași noapte am fost dus la Lyon. Elisée Reclus, înștiințat printr-o telegramă, sosi imediat și își arătă față de soția mea întreaga bunătate a inimii sale de aur. Sosiră și alți prieteni din Geneva. Deși înmormîntarea a avut un caracter pur laic, fapt nemaiîntîlnit în orășelul nostru, jumătate din populație mergea în urma sicriului. Oamenii voiau să arate astfel soției mele că simpatiile păturilor sărace și ale țăranilor din Savoia erau de partea noastră, și nu de cea a guvernului. Cînd începu procesul meu, țăranii l-au urmărit zi cu zi, coborînd la oraș din satele lor pierdute în munți pentru a cumpăra ziarele și a afla cum stau lucrurile.

Guvernul recurse la un procedeu machiavelic — urmărirea noastră pentru apartenență la Internațională. În Franța există o lege, promulgată imediat după căderea Comunei, în virtutea căreia cei ce aparțin acestei asociații pot fi deferiți unui simplu tribunal polițienesc și condamnați de către acesta la pedepse mergînd pînă la cinci ani închisoare. Or, tribunalul polițienesc dă întotdeauna sentințe pe placul guvernului.

Procesul începu la Lyon în primele zile ale lunii ianuarie 1883 și dură aproape două săptămîni. Acuzația era ridicolă, deoarece toți știau că muncitorii din Lyon nu aparținuseră niciodată Internaționalei ; mai mult, ea căzu cu desăvîrșire, după cum reiese din următorul episod. Singurul martor al acuzării era șeful poliției secrete din Lyon — un om în vîrstă, pe care tribunalul îl trata cu neobișnuit respect. Trebuie să spun că depozițiile sale erau în fond absolut veridice. Văzînd că depozițiile șefului poliției secrete sînt conforme cu realitatea, m-am încumetat să-i pun o întrebare :

— Ați auzit vreodată vorbindu-se la Lyon despre Asociația Internațională a Muncitorilor ?

— Niciodată ! — răspunse el posac.

— Cînd, la înapoierea mea de la Congresul de la Londra în anul 1881, am făcut tot ce mi-a stat în putere pentru a reînvia Internaţionala în Franţa, au fost eforturile mele încununate de succes ?

— Nu. Muncitorii au găsit că Internaţionala nu este suficient de revoluţionară.

— Vă mulţumesc — am spus ; apoi, adresîndu-mă procurorului, am adăugat : — Iată întregul edificiu al acuzării năruit de propriii dumneavoastră martori.

Cu toate acestea, am fost condamnaţi toţi pentru apartenenţă la Internaţională. Patru dintre noi fură condamnaţi la maximum de pedeapsă — cinci ani închisoare şi o amendă de două mii de franci ; ceilalţi — la detenţiune pe termene între patru ani şi un an. În realitate, acuzatorii noştri nici n-au încercat să demonstreze existenţa Internaţionalei. Lucrul acesta fusese dat cu desăvîrşire uitării. Ni se propuse pur şi simplu să vorbim despre anarhism, ceea ce am şi făcut foarte bucuros. Iar cînd un tovarăş din Lyon încercă să elucideze punctul privitor la explozii, i se spuse pe un ton grosolan că nu sîntem urmăriţi pentru explozii, ci pentru apartenenţă la Internaţională, la care, în treacăt fie spus, nu aparţineam decît eu.

În asemenea procese există întotdeauna un moment comic, pe care de data aceasta l-a constituit o scrisoare a mea. Elemente pe care să fie clădită acuzarea nu existau de loc. Fuseseră efectuate zeci de percheziţii la locuinţele anarhiştilor francezi, dar nu s-au găsit decît două scrisori de-ale mele. Procurorul încercă să le exploateze la maximum. Una dintre ele o adresasem unui muncitor francez care căzuse o dată pradă deprimării. Era o scrisoare scurtă şi procurorul nu izbuti s-o valorifice în nici un fel. Cît priveşte cea de-a doua, ea era pe douăsprezece pagini. De astă dată procurorul se întrecu pe sine însuşi. Această scrisoare era adresată şi ea unui prieten francez, un tînăr cizmar *. Acum el este un scriitor foarte cunoscut în Franţa, respectat de toţi pentru francheţea şi firea lui deschisă, pentru bunul lui simţ politic. Din nefericire, pe atunci el putea înnegri opt sau zece file fără a pune un singur punct sau măcar o virgulă. Într-un rînd i-am scris o foarte lungă scrisoare, în care îi explicam că pe hîrtie ideile se împart în propoziţii principale şi secundare, că cele dintîi se cuvin despărţite prin punct sau punct şi virgulă, iar pentru cele-

lalte nu trebuie să te zgîrceşti măcar la o virgulă. I-am explicat prietenului meu cît de mult ar cîştiga scrierile sale dacă ar lua această mică precauţie.

Acestei scrisori procurorul îi dădu citire în faţa tribunalului, însoţind-o de comentarii patetice :

— Aţi auzit, stimaţi domni, conţinutul acestei scrisori — începu el, adresîndu-se instanţei. — La prima vedere nu cuprinde nimic deosebit. Inculpatul dă o lecţie de gramatică unui muncitor... Dar — şi glasul procurorului începu să vibreze de emoţie — el n-a făcut-o nicidecum pentru a ajuta pe un biet muncitor să dobîndească cunoştinţele pe care acesta numai din lene nu le-a dobîndit în şcoală. Nu pentru a-l ajuta să-şi cîştige cinstit pîinea... Nu, domnii mei ! Această scrisoare a fost scrisă pentru a-i insufla ură faţă de măreţele şi admirabilele noastre instituţii ; pentru a strecura insidios în sufletul lui otrava anarhismului, în unicul scop de a face din el un duşman şi mai înverşunat al societăţii... Blestemată fie ziua în care Kropotkin a pus piciorul pe pămîntul Franţei !

Noi nu ne puteam stăpîni rîsul tot timpul cît a ţinut această filipică. Judecătorii se uitau la procuror de parcă ar fi vrut să spună : „Ajunge !", dar acesta se antrenase, nu observa nimic şi, îmbătat de propria-i elocvenţă, tuna şi fulgera folosind din ce în ce mai mult un ton teatral. El dădea dovadă de atîta zel deoarece nădăjduia să primească o recompensă de la guvernul rus ; şi aceasta îi fu, într-adevăr, oferită.

Curînd după condamnarea noastră, preşedintele tribunalului poliţienesc fu avansat, fiind numit membru în tribunalul departamental. În ce-i priveşte pe procuror şi pe celălalt membru al tribunalului poliţienesc, ei fură — lucrul pare de necrezut — decoraţi de guvernul rus cu ordinul Anna, iar guvernul francez le îngădui să primească decoraţiile ! Astfel, faimoasa alianţă franco-rusă a luat naştere încă la Lyon după procesul nostru.

În duelul dintre tribunal şi noi, am ieşit victorioşi noi. Opinia publică s-a exprimat în favoarea noastră. Imediat a fost introdusă în parlament o propunere de amnistiere, pentru care au votat circa o sută de deputaţi. Propunerea fu ulterior introdusă cu regularitate în fiecare an, cîştigînd un număr tot mai mare de voturi, pînă cînd am fost, în sfîrşit, eliberaţi *.

XIII

Procesul luase sfîrșit, dar noi am mai rămas vreo două luni în închisoarea din Lyon. Majoritatea tovarășilor mei făcură recurs împotriva sentinței tribunalului polițienesc și așteptau un răspuns. Eu însă, împreună cu alți patru prieteni, refuzasem să particip la recurs și continuam să lucrez în celula mea.

Încă în timpul detențiunii mele la Lyon am început să înțeleg îngrozitoarea influență demoralizatoare pe care închisoarea o are asupra deținuților. Ulterior, în timpul celor trei ani petrecuți la Clairvaux, această constatare m-a determinat să iau categoric poziție împotriva întregului sistem de detențiune în închisoare *.

Închisoarea din Lyon este o închisoare „modernă", construită în formă de stea, în conformitate cu sistemul de detențiune celulară. În spațiile dintre razele stelei au fost amenajate mici curți asfaltate. Dacă vremea îngăduie, deținuții sînt scoși aici la muncă. Principala lor ocupație constă în prelucrarea deșeurilor de mătase. La anumite ore în aceste curți erau scoși și nenumărați copii. Nu o dată am urmărit prin fereastră aceste făpturi prost alimentate, slabe și istovite, mai mult umbre de copii. Toate aceste chipuri supte, trupurile slabe, tremurînde purtau pecetea vădită a anemiei, și răul se accentua nu numai în dormitoarele comune, dar chiar și în curte, în plină zi. Care va fi soarta acestor copii după ce vor părăsi o asemenea școală cu sănătatea zdruncinată, cu voința și energia frînte ? Anemia, care ucide energia și dragostea de muncă, care slăbește voința, distruge capacitățile intelectuale și pervertește imaginația, îndeamnă la crimă în mult mai mare măsură decît o sănătate normală. Or, tocmai acest dușman al neamului omenesc este cultivat în închisori. Și la aceasta mai trebuie adăugată influența îngrozitoarei ambianțe ! Chiar dacă ar fi posibilă o totală izolare a deținuților — lucru irealizabil —, tot n-ar ajuta la nimic. Atmosfera închisorii este suprasaturată de acea pasiune a riscului, care constituie însăși esența hoției, escrocheriei și altor acțiuni antisociale. În aceste pepiniere, pe care statul le întreține, iar societatea le tolerează numai pentru că vrea să evite o dezbatere și o analiză a propriilor ei racile, se educă generații întregi de viitori criminali. Uitîndu-mă la acești copii și gîndindu-mă

la ce îi așteaptă în viitor, nu puteam să nu-mi pun întrebarea „Cine e adevăratul criminal : acest copil sau judecătorul care condamnă anual sute de copii la o asemenea soartă ?“ Sînt gata să admit că judecătorul nu este conștient de crima pe care o comite. Dar sînt oare făptuite conștient toate crimele pentru care oamenii sînt trimiși la închisoare ?

Chiar în primele săptămîni ale detenţiunii mele am fost frapat de încă o împrejurare care scapă atenției judecătorilor și criminaliștilor. Vreau să spun că închisoarea reprezintă în majoritatea cazurilor, fără a mai vorbi de erorile judiciare, o pedeapsă mult mai grea pentru niște oameni absolut nevinovați decît pentru condamnații înșiși.

Aproape toți tovarășii mei de închisoare — reprezentanți tipici ai populației muncitoare franceze — întreţineau din munca lor fie soția și copiii, fie o soră, fie o mamă bătrînă. Rămase fără sprijin, femeile acestea au făcut tot ce le-a stat în puteri pentru a-și găsi de lucru. Unele au izbutit ; dar nici una nu cîștiga regulat măcar un franc și jumătate pe zi. Aceasta însemna, firește, subalimentație și privațiuni de tot felul ; zdruncinarea sănătății acestor femei și copii ; apoi slăbirea forțelor intelectuale, a energiei și voinței... Am înțeles atunci că sentințele date de tribunal în fond supun pe niște oameni absolut nevinovați la suferințe aproape întotdeauna mai amare decît cele hărăzite condamnaților. Îndeobște se consideră că legea îl pedepsește pe criminal supunîndu-l la tot felul de chinuri fizice și morale. Dar omul este o ființă care se obișnuiește puțin cîte puțin cu orice condiții de viață. Ce se întîmplă însă în timpul detenţiunii sale cu soția și copiii lui, ființe absolut nevinovate ? Legea îi pedepsește cu și mai multă cruzime decît pe vinovat.

La jumătatea lunii martie 1883, douăzeci și doi dintre noi, condamnați la pedepse depășind un an, fură transferați în cea mai mare taină la închisoarea centrală din Clairvaux.

Cît timp am stat închiși la Lyon, eram tratați în modul în care sînt în genere tratați în Franța deținuții pînă la proces, adică purtam îmbrăcămintea noastră, aveam dreptul să primim hrană de la restaurant și, în schimbul cîtorva franci pe lună, puteam închiria o celulă ceva mai mare — așa-zisa „pistole“. Eu am profitat de acest drept pentru a lucra intens la niște articole pentru „Encyclopaedia Britannica“ și pentru „Nineteenth Century“. Acum ne

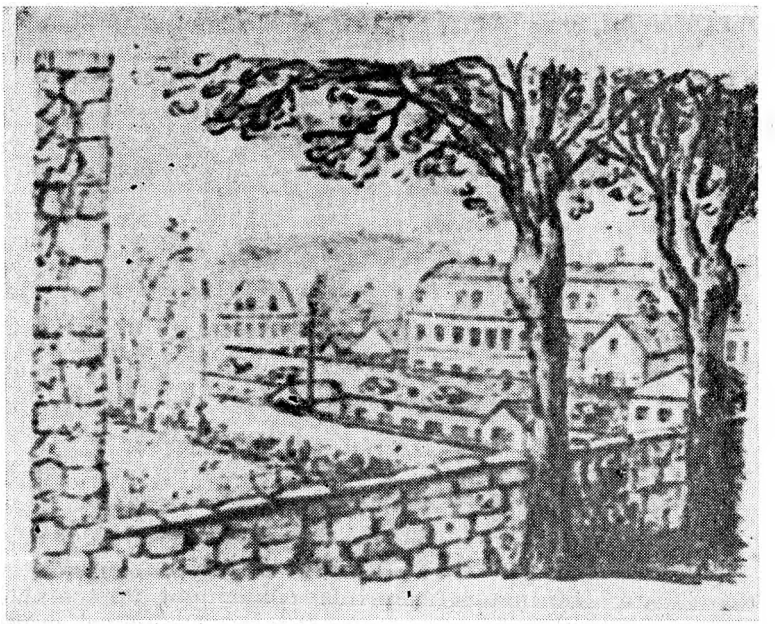

Închisoarea Clairvaux, unde în anii 1883—1886 a fost deținut P. A. Kropotkin.
Desen al lui P. A. Kropotkin

întrebam cum vom fi trataţi la Clairvaux. Dar în Franţa se consideră îndeobște că pentru deținuții politici pierderea libertății și inactivitatea forțată sînt ele însele o pedeapsă atît de grea, încît nu mai este cazul s-o agravezi prin ceva. De aceea ni se spuse că vom fi lăsaţi în condiţiile detenţiunii preventive : ni se vor repartiza celule separate, ni se va îngădui să purtăm hainele noastre, vom fi scutiţi de munca obligatorie și vom avea dreptul să fumăm.

Ca și celorlalți deținuți, ni se îngădui să cumpărăm la cantina închisorii cîte ceva în plus de mîncare și o jumătate de sticlă de vin roșu pe zi. Toate acestea erau de bună calitate și la un preț foarte modest.

Prima impresie ce mi-a produs-o Clairvaux a fost din cele mai favorabile. Petrecusem o zi întreagă în tren, de la orele două sau trei dimineața, în obișnuitele vagoane de arestaţi, împărţite într-un soi de mici cuști. Cînd am sosit la închisoare, am fost plasaţi temporar în clădirea destinată detenţiunii celulare. Celulele minuscule erau cele de

tip obișnuit, foarte curate. Cu toată ora tîrzie de noapte, am primit mîncare caldă, simplă, dar de excelentă calitate. Directorul închisorii și gardianul erau extrem de politicoși cu noi.

A doua zi, directorul închisorii mă duse să-mi arate încăperile ce ne erau destinate. Iar cînd mi-am spus părerea că sînt bune, dar cam mici pentru 22 de oameni, înghesuiala putînd deveni cauza unor îmbolnăviri, el se grăbi să ne aleagă un alt șir de încăperi în clădirea unde cîndva locuise starețul mănăstirii, iar acum era instalat spitalul. Ferestrele noastre dădeau într-o grădiniță. De aici se deschidea o minunată priveliște. În aceeași secție, în camera alăturată, zăcuse bătrînul Blanqui trei sau patru ani pînă la eliberarea sa. Înainte el fusese întemnițat în clădirea pentru detențiune celulară.

Așadar, ne stăteau la dispoziție trei camere încăpătoare și una mai mică, repartizată mie și lui Gautier, astfel încît ne-am putut continua munca literară. După toate probabilitățile, această din urmă amabilitate se datora demersurilor făcute de un mare număr de oameni de știință englezi, care, de îndată ce am fost condamnat, au semnat o petiție cerînd eliberarea mea. Printre semnatari erau numeroși colaboratori ai „Enciclopediei britanice", inclusiv Herbert Spencer și poetul Swinburne. Victor Hugo, pe lîngă semnătură, a mai adăugat și cîteva cuvinte pline de tîlc. În genere, opinia publică din Franța dezaproba net condamnarea noastră. Cînd soția mea pomeni la Paris că aș avea nevoie de cărți, Academia de științe își oferi biblioteca, iar Ernest Renan, printr-o foarte amabilă scrisoare, îmi puse la dispoziție toate cărțile sale.

La închisoare era o grădiniță în care puteam juca popice sau „jeu de boule" [1] făcînd uneori o larmă de care sînt capabili numai francezii și meridionalii. Nu mai e nevoie să spun că am organizat de îndată cursuri și că în timpul celor trei ani cît am stat la Clairvaux am ținut tovarășilor mei prelegeri de cosmografie, geometrie și fizică, ajutîndu-i totodată să studieze limbi străine. Aproape toți și-au însușit măcar o limbă străină : engleza, germana, italiana sau spaniola. Unii și-au însușit chiar două.

Cu toate acestea, spre sfîrșitul primului an sănătatea mea se zdruncină din nou. Clairvaux este construit pe un teren mlăștinos ; malaria are aici un caracter endemic,

[1] Joc cu mingea. — *Nota trad.*

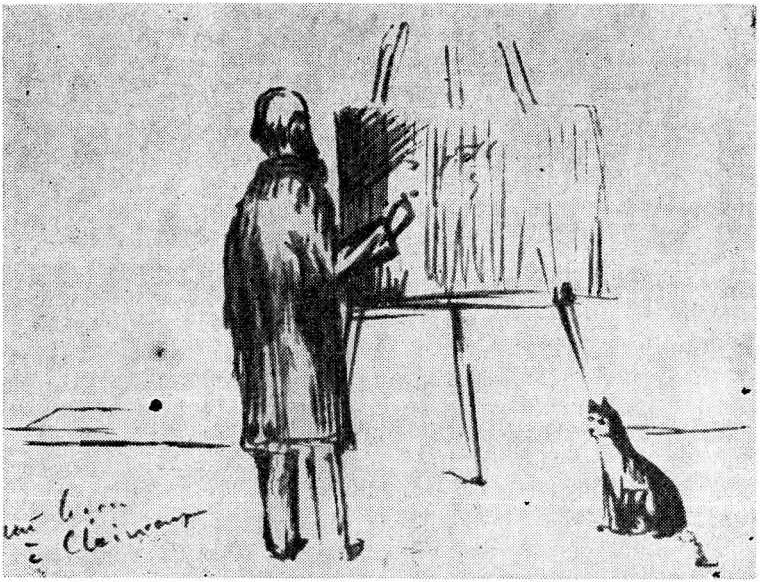

P. A. Kropotkin predă tovarășilor lui muncitori la închisoarea Clairvaux. Desen al autorului

iar în cazul meu această boală se asocie cu scorbutul. Atunci soția mea, care studia la Paris și lucra în laboratorul lui Wurtz, pregătindu-și examenul de doctorat în științele naturii, lăsă totul baltă și se mută în sătucul Clairvaux, care număra la vreo zece căsuțe pitulate la picioarele uriașului zid ce împrejmuia închisoarea. Firește, viața ce o ducea în deplina singurătate a sătucului, în vecinătatea închisorii, nu era prea plăcută ; dar ea rămase aici pînă cînd am fost eliberat *. În decursul primului an ni se acordă numai un vorbitor la două luni și asta în prezența gardianului, care ședea între noi. Dar cînd soția mea își exprimă hotărîrea fermă de a rămîne la Clairvaux, i se îngădui să mă vadă zilnic într-una din căsuțele situate în curtea închisorii, unde se afla postul de pază. Mîncarea mi se aducea de la hotelul în care locuia soția mea. Ulterior ni se îngădui chiar să ne plimbăm în grădina directorului închisorii, sub supravegherea severă a unui paznic. De obicei unul dintre tovarășii mei ni se alătura în timpul acestei plimbări.

Spre mirarea mea, am descoperit că închisoarea centrală de la Clairvaux este un adevărat orășel industrial, înconjurat de livezi și lanuri de grîu și împrejmuit cu un zid neobișnuit de lung. Dacă în închisoarea centrală franceză deținuții sînt, poate, în mai mare măsură la cheremul directorului și a mai marilor săi decît într-o închisoare engleză, în schimb tratamentul la care sînt supuși este mult mai uman decît în instituțiile corespunzătoare de pe cealaltă parte a Mării Mînecii. Sistemul medieval de pedepse, încă în vigoare în închisorile engleze, a dispărut de mult din cele franceze. Deținutul nu este lăsat să doarmă pe scînduri și nici nu se scoate salteaua o dată la două zile. De îndată ce arestatul intră la închisoare, primește un așternut destul de bun, de care nu va fi nicicînd privat. El nu este forțat să facă munci umilitoare, cum ar fi învîrtitul unei roți cu picioarele sau destrămarea unei frînghii gudronate pentru a obține fuioare de cînepă. Deținutul efectuează, dimpotrivă, munci utile. Iată de ce închisoarea din Clairvaux are caracterul unui orășel industrial.

Pe lîngă aceasta, deși pedeapsa pentru nesupunere este foarte aspră, totuși nu există biciuirea, care se mai practică în închisorile engleze. O asemenea pedeapsă ar fi de neconceput în Franța. Într-un cuvînt, se poate spune despre Clairvaux că este cea mai bună închisoare din Europa. Și totuși rezultatele obținute aici sînt la fel de proaste ca în orice închisoare de tip vechi.

Sub celulele noastre se afla farmacia, și noi intram uneori în contact cu deținuții care lucrau acolo. Unul dintre ei era un bătrîn cărunt de cincizeci și cinci de ani, care își ispășise pedeapsa, în timp ce noi eram la Clairvaux. A fost înduioșătoare despărțirea lui de închisoare. El știa că după cîteva luni sau chiar săptămîni se va pomeni iar aici și de aceea îl rugă dinainte pe medic să-i rezerve un loc la farmacie. Bătrînul nu era pentru prima dată la Clairvaux și știa că nu fusese nici pentru ultima dată. Cînd l-au pus în libertate, nu avea pe nimeni la cine să-și adăpostească bătrînețile. „Cine o să mai vrea să-mi dea de lucru ? — spunea el. — Și ce meserie cunosc ? Nici una ! Cînd voi fi pus în libertate, nu-mi rămîne decît să mă duc la tovarășii mei de odinioară. Ei, cel puțin, mă vor primi ca pe un vechi prieten". Apoi, în societatea lor, bătrînul dădea pe gît mai multe pahare, cărora le urmau discuții însuflețite despre o nouă lovitură grozavă, o nouă pungășie. Și atunci, poate din lipsă de caracter, poate pentru

a le fi pe plac prietenilor săi, bătrînul li se alătura și ajungea din nou la închisoare. Așa se întîmplase pînă acum de cîteva ori. Dar iată că se scurseseră două luni de la eliberarea bătrînului și el nu se mai întoarse la Clairvaux. Atunci deținuții și chiar gardienii se neliniștiră. „Oare să fi ajuns în alt district judiciar, de nu s-a întors încă ? — spuneau toți. — Numai de nu s-ar fi pomenit, bietul de el, amestecat în vreo «afacere urîtă» (se subînțelegea ceva mai grav decît hoția) ; ar fi păcat, e un bătrîn atît de așezat și de liniștit". Curînd însă s-a văzut că prima presupunere era cea justă. Sosi o veste dintr-o altă închisoare că bătrînul nostru stă acolo și face demersuri pentru a fi transferat la Clairvaux.

Deținuții bătrîni ofereau cea mai jalnică priveliște. Pentru mulți dintre ei experiența închisorii începuse în copilărie sau în fragedă tinerețe ; alții nimeriseră la închisoare la o vîrstă matură, dar... „dacă ai nimerit o dată la închisoare, la închisoare ai să-ți sfîrșești zilele". Așa glăsuiește proverbul născut din experiența vieții. Acum, cînd depășiseră vîrsta de șaizeci de ani, bătrînii știau că se vor stinge în închisoare. De parcă ar fi vrut să le grăbească moartea, administrația închisorii îi repartiza în atelierele unde din tot felul de deșeuri de lînă se fabricau ciorapi de pîslă. Din cauza prafului din aceste ateliere în scurt timp bătrînii se îmbolnăveau de tuberculoză și moartea nu întîrzia să vină. Atunci patru deținuți îl duceau pe bătrînul lor tovarăș la groapa comună.

Cînd în Franța fură introduse închisorile centrale reorganizate, se presupunea că va fi posibil să se mențină în ele sistemul tăcerii absolute. Dar acesta este în așa măsură contrar firii omenești, încît a trebuit să se renunțe la aplicarea lui strictă.

Unui observator superficial închisoarea poate să-i pară absolut mută, dar în realitate aici pulsează o viață la fel de activă ca în orice orășel. Cu jumătate de glas, prin cîteva vorbe zvîrlite în treacăt, rostite în șoaptă sau cu ajutorul cîtorva rînduri așternute în grabă pe un petic de hîrtie, toate veștile se transmit pe dată de la un capăt al închisorii la celălalt. Tot ce se întîmplă printre deținuții înșiși sau în clădirea principală, unde locuiesc membrii administrației, în satul Clairvaux sau în lumea largă a politicii pariziene se transmite fără întîrziere în toate celulele și atelierele. Francezii sînt prea sociabili ca să li se poată interzice să vorbească. Noi nu aveam nici un fel de relații

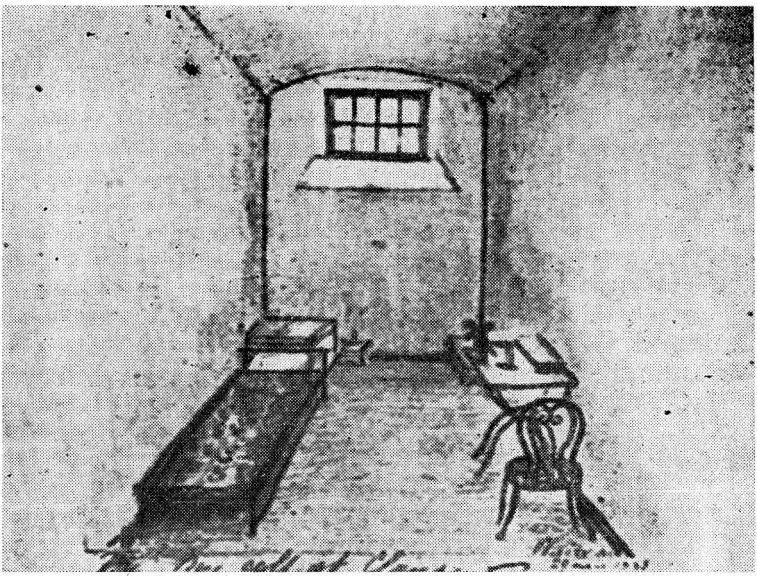

Celula lui P. A. Kropotkin în închisoarea Clairvaux.
Desen al autorului

cu deținuții de drept comun și totuși cunoșteam toate noutățile zilei. Într-un rînd, un potlogar mărunt, întemnițat și el, manifestă dorința de a-mi transmite un bilet, în care îmi cerea ca eu s-o rog pe soția mea, care locuia în sat, să-i facă o vizită soției lui, care locuia și ea acolo. Un mare număr de deținuți participară cum nu se poate mai activ la transmiterea acestui bilet, care avea de trecut prin nu se știe cîte mîini pînă să ajungă la destinație. Iar cînd în ziarele pariziene apărea o notă ce putea să ne intereseze pe noi, deținuții politici, numărul respectiv din ziar parvenea la noi în modul cel mai neașteptat, de pildă legat de o piatră și azvîrlit peste zidul înalt al grădinii noastre.

Detențiunea celulară nu întrerupe relațiile. Cînd am sosit la Clairvaux și am fost plasați în celule separate, aici era atît de frig, încît abia izbuteam să scriu. Cînd soția mea, care locuia pe atunci la Paris, primi o scrisoare de la mine, aproape că nu-mi recunoscu scrisul. Directorul dădu dispoziție ca celulele să fie încălzite la maximum, dar, cu toate strădaniile, frigul rămînea același. Pînă la urmă se

descoperi că toate caloriferele erau înfundate cu petice de hîrtie, frînturi de memorii, bricege și tot felul de mărunțișuri tăinuite acolo de cîteva generații de deținuți.

În celulele aparent izolate viața clocotește ca într-un stup. Numai că viața aceasta capătă uneori aspecte ce o situează în întregime în domeniul psihopatologiei. Nici Krafft-Ebing nu și-a putut imagina sentimente atît de denaturate ca cele ce se întîlnesc în cazurile de detențiune celulară.

Nu voi repeta aici ceea ce am spus despre influența morală a închisorilor asupra deținuților în cartea mea „În închisorile ruse și franceze", editată în limba engleză la Londra în 1886, la scurt timp după eliberarea mea de la Clairvaux. Mă voi limita doar la cele ce urmează. Populația închisorilor este constituită din elemente eterogene. Gîndindu-mă la așa-zisa categorie de „criminali" propriu-ziși, despre care vorbesc atît de mult în ultima vreme Lombroso și discipolii săi, m-a uimit foarte mult un anume fapt. Închisorile, considerate îndeobște ca o garanție împotriva acțiunilor antisociale, în fond nu sînt decît o pepinieră a acestor acțiuni. Oricine știe că lipsa de instrucțiune, repulsia față de munca regulată, incapacitatea fizică de a depune un efort susținut, spiritul de aventură greșit orientat, pasiunea riscului, lipsa de energie, o voință nedezvoltată și indiferența față de binele celorlalți sînt cauzele care duc la închisoare această categorie de deținuți. În timpul detențiunii mele însă m-a izbit puternic faptul că tocmai aceste vicii, fiecare din ele în parte, se dezvoltă fatalmente în închisoare. Și asta se întîmplă în virtutea a însuși specificului închisorii ; atîta timp cît vor exista închisorile, ele vor contribui la dezvoltarea acestor vicii.

Munca deținuților este o muncă de robi, iar acest gen de muncă nu-l poate însufleți pe om, nu-i poate da conștiința necesității muncii. Un deținut poate fi calificat într-o meserie, dar nu i se poate insufla dragostea față de această meserie. Dimpotrivă, în majoritatea cazurilor el se obișnuiește să urască munca.

Este neîndoielnic că detențiunea prelungită distruge — în mod fatal, ineluctabil — energia în om, în plus, ea îi ucide și voința. Deținutul nu găsește în viața din închisoare prilejuri de a-și exersa voința. Mai mult, dacă natura l-a înzestrat cu voință, aceasta nu va fi pentru el decît o sursă de neplăceri : după părerea administrației închisorii, voința deținutului *se cuvine* frîntă și așa se și întîm-

plă. Și mai puține posibilități găsește el pentru a-și manifesta simpatiile firești. Se face totul pentru a-l împiedica pe deținut să întrețină între zidurile închisorii sau în afara lor contacte cu aceia de care îl leagă o afecțiune. Apoi, pe măsură ce se scurg anii, deținutul devine din ce în ce mai puțin capabil de o muncă încordată, fizică sau intelectuală. Și dacă nici înainte nu-i plăcea munca regulată, această aversiune nu face decît să crească în timpul petrecut de el la închisoare.

Dacă înainte ca omul să fi ajuns la închisoare îl obosea munca monotonă, pe care nu era în stare s-o îndeplinească în modul cuvenit, sau dacă nu-i era pe plac munca excesivă și prost plătită la care este condamnat muncitorul, în închisoare acest sentiment se transformă într-o adevărată repulsie. Dacă înainte el se îndoia doar de utilitatea principiilor morale curente, acum, după ce a aruncat o privire critică asupra apărătorilor oficiali ai acestor principii și a aflat părerea despre ei a tovarășilor săi, deținutul respinge deschis vechiul cod moral. Și dacă dezvoltarea maladivă a unui temperament pasionat și senzual l-a împins pe om la o acțiune criminală, această trăsătură maladivă a caracterului său se va dezvolta și mai mult în cîțiva ani de detențiune, atingînd de multe ori proporții înspăimîntătoare. În acest din urmă sens — cel mai primejdios — se manifestă cel mai puternic influența închisorii.

În Siberia mi-a fost dat să văd ce abisuri de decădere și ce focare de pervertire fizică și morală reprezintă vechile noastre închisori, murdare și supraaglomerate. Pe atunci eu, un tînăr de douăzeci de ani, credeam că aceste instituții pot fi simțitor ameliorate dacă celulele nu vor fi supraaglomerate, dacă deținuții vor fi împărțiți după categorii și puși la o muncă sănătoasă. Acum însă, eram pe cale să renunț la aceste iluzii. M-am putut convinge că cele mai bune închisori „reorganizate" — cu detențiune celulară sau fără — sînt la fel de rele, dacă nu și mai rele, atît pentru deținuți, cît și în ceea ce privește utilitatea lor pentru societate, ca și vechile închisori dinainte de reorganizare. Ele nu-i îndreaptă pe deținuți. Dimpotrivă, în marea majoritate a cazurilor, influența lor este din cele mai dăunătoare. În cartea sus-menționată spuneam că închisorile sînt „universități ale crimei, întreținute de stat". Și acum, reflectînd după mulți ani la aceeași

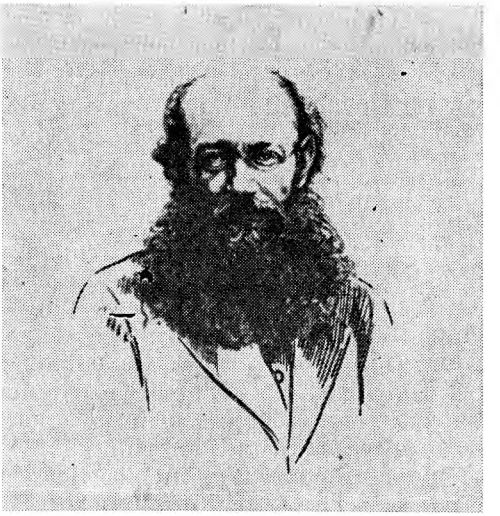

P. A. Kropotkin în perioada detenţiunii sale în închisoarea Clairvaux (1883—1886). Fotografie de Nadar

problemă, nu pot decît să repet — pe baza a nenumărate fapte — cele spuse de mine atunci.

Personal n-am nici un motiv să mă plîng de anii cît am stat într-o închisoare franceză. Pentru un om activ şi independent pierderea libertăţii şi a activităţii constituie în sine o privaţiune atît de dureroasă, încît despre toate celelalte privaţiuni proprii vieţii de închisoare nu mai merită să vorbeşti. Dar acel ce-şi leagă soarta de un partid extremist trebuie să fie gata să zacă un număr de ani la închisoare şi să nu cîrtească. El înţelege că şi în detenţiune continuă să contribuie într-o oarecare măsură la progresul omenirii, pe care-l dezvoltă şi-l consolidează ideile scumpe lui.

La Lyon gardienii erau foarte brutali ; de asta ne-am putut convinge cu toţii : tovarăşii mei, soţia mea şi eu însumi. Dar după cîteva conflicte totul s-a aranjat. Pe deasupra, administraţia ştia prea bine că presa pariziană este de partea noastră şi nu voia să atragă asupra sa fulgerele lui Rochefort şi critica usturătoare a lui Clemenceau. La Clairvaux însă nu s-au produs nici un fel de conflicte. Întreaga administraţie fusese schimbată cu cîteva luni înainte de sosirea noastră. Gardienii omorîseră în celulă pe unul dintre deţinuţi şi îi spînzuraseră pe urmă cadavrul, încercînd să-i prezinte moartea drept o sinucidere. Dar adevărul ieşise la iveală de astă dată datorită medi-

cului. Gardianul-şef şi cîţiva subalterni fură destituiţi şi în închisoare se statorniciră cu totul alte relaţii. În genere, am păstrat cele mai bune amintiri despre directorul închisorii Clairvaux şi nu o dată m-am gîndit în timpul cît eram acolo că oamenii sînt adesea mai buni decît instituţiile în care lucrează. Dar, neavînd nici o doleanţă personală, sînt cu atît mai în măsură să contest categoric instituţia în sine, ca o rămăşiţă a unui trecut întunecat, vicioasă la bază şi constituind sursa a nenumărate calamităţi pentru societate.

Trebuie să mai menţionez un fapt care m-a frapat chiar mai mult decît influenţa demoralizatoare a închisorilor asupra deţinuţilor. Ce cuibar de infecţie constituie orice închisoare şi chiar orice tribunal pentru vecini, pentru toţi cei ce locuiesc prin apropiere ! Lombroso a stîrnit mare vîlvă cu „tipul de criminal" descoperit, chipurile, de el în sînul populaţiei închisorilor. Dacă el ar fi cercetat cu aceeaşi luare-aminte lumea care gravitează în jurul tribunalelor : agenţi secreţi, spioni, avocaţi de stradă, delatori şi escroci de tot felul, ar fi ajuns negreşit la concluzia că sfera geografică de răspîndire a „tipului de criminal" nu se limitează la zidurile închisorii. Nicăieri n-am văzut o atît de bogată faună de personaje aparţinînd celui mai de jos tip uman, ca la tribunalul din Lyon, unde aceste creaturi forfotesc cu zecile. Nimic asemănător n-am întîlnit, firește, între zidurile închisorii Clairvaux. Dickens şi Cruikshank au imortalizat cîteva din aceste tipuri, alcătuind o lume cu totul aparte, care gravitează în jurul tribunalelor şi răspîndeşte infecţia departe în jur. Constatarea este valabilă pentru orice închisoare centrală de felul celei din Clairvaux. În jurul închisorii se întinde ca o pecingine o atmosferă de hoţie măruntă şi escrocherie, de delaţiune şi vicii de tot felul.

Toate acestea le-am văzut. Şi dacă înainte de condamnarea mea ştiam că actualul sistem de pedepsire este defectuos, părăsind Clairvaux am înţeles de asemenea că sistemul acesta nu este numai defectuos şi nedrept, dar că e o nebunie din partea societăţii să întreţină pe socoteala ei — din necunoaşterea sau prefăcuta necunoaştere a realităţii — aceste „universităţi ale crimei" şi cuibare ale pervertirii ; şi toate acestea sub pretextul că închisorile sînt necesare pentru înfrînarea instinctelor criminale ale cîtorva indivizi.

XIV

Fiecare revoluționar întîlnește în calea sa un anumit număr de spioni și agenți provocatori. Am avut și eu parte de asemenea noroc. Toate guvernele cheltuiesc importante sume de bani pentru întreținerea acestor mîrșave creaturi, dar în fond acestea nu sînt primejdioase decît pentru tinerii cu caș la gură. Cel ce cunoaște cît de cît viața și oamenii se obișnuiește repede să recunoască indivizii de soiul ăsta : este în ei ceva care te face pe dată bănuitor. Ei se recrutează din drojdia societății — dintr-o categorie de oameni cu nivelul moral foarte scăzut. Și dacă cineva cercetează mai cu luare-aminte fizionomia morală a celor cu care intră în contact, în scurt timp va discerne în comportamentul acestor „stîlpi ai societății" ceva care îl frapează și-l face să-și pună întrebarea : „Ce anume i-a atras spre mine ? Ce pot ei avea comun cu mine ?" În majoritatea cazurilor această simplă întrebare este suficientă pentru a te pune în gardă.

Cînd am fost la Geneva pentru prima dată, agentul guvernului rus însărcinat cu supravegherea emigranților ne era bine cunoscut tuturor. Își zicea „contele X", dar, întrucît nu avea nici lacheu, nici cupeu, pe a cărui portieră să-i fi fost gravat blazonul, el pusese ca acesta să fie brodat pe hăinuța cățelului său. Noi îl întîlneam uneori la cafenea, dar nu intram în vorbă cu el. În fond era „inofensiv", căci tot ce făcea era să cumpere la chioșcuri publicațiile emigranților și să întocmească rapoarte asupra conținutului lor, garnisite cu comentariile sale, pe care le expedia șefilor săi.

Cu totul alt fel de oameni și-au făcut apariția la Geneva cînd a început să sosească noua generație de emigranți. Și totuși, pe o cale sau alta, noi îi recunoșteam întotdeauna și pe spionii cei noi.

Cînd prin preajma noastră își făcea apariția un necunoscut, i se puneau de îndată, cu obișnuita francheță, întrebări privind trecutul și intențiile sale. În felul acesta se lămurea repede ce fel de om aveam în față. Sinceritatea în relațiile reciproce este cel mai bun mijloc de a stabili bune raporturi între oameni ; iar într-un caz ca acesta ea este de-a dreptul de neprețuit. Oameni despre care nici unul dintre noi nu știa nimic, nu auzise despre ei în Rusia, ei fiind cu desăvîrșire necunoscuți cercurilor noastre, ve-

neau la Geneva și numai după cîteva zile sau chiar ore deveneau intimii coloniei. Cît despre spioni, dintr-un motiv sau altul, ei nu izbuteau niciodată să ne cîștige prietenia. Spionul se poate referi la anumite cunoștințe comune ; el îți poate prezenta cea mai perfectă relatare, uneori chiar veridică, cu privire la trecutul lui în Rusia ; el își poate însuși la perfecție comportamentul și argoul nihiliștilor, dar ceea ce nu-și poate el însuși este etica nihilistă ce s-a cristalizat în rîndurile tineretului rus. Și acest simplu fapt îl ține departe de colonia noastră. Spionii sînt capabili de orice prefăcătorie, dar nu izbutesc să-ți dea impresia că sînt călăuziți de principii morale.

In perioada cît am lucrat cu Reclus, la Clarens locuia un asemenea individ, de care ne feream cu toții. Noi nu știam nimic compromițător despre el, dar simțeam că nu este „de-al nostru". Și cu cît se străduia el mai mult să pătrundă în rîndurile noastre, cu atît creștea suspiciunea noastră. Nu schimbasem o vorbă cu el, deci specimenul se zbătea să lege cunoștință cu mine. Văzînd că nu va reuși pe căi obișnuite, el începu să-mi scrie scrisori, fixîndu-mi întîlniri misterioase în scopuri nu mai puțin misterioase, în pădure și alte asemenea locuri. Într-un rînd am acceptat în glumă o asemenea invitație și m-am dus la locul fixat, urmat la oarecare distanță de un bun prieten. Dar acest domn, care, pesemne, avea un acolit, a aflat, desigur, că sînt însoțit și nu s-a prezentat. În felul acesta am scăpat de „plăcerea" de a-i vorbi vreodată. De altfel, lucram pe atunci atît de susținut, încît fiecare minut din timpul meu era consacrat fie geografiei, fie ziarului „Le Révolté" : n-aveam timp de conspirații. Mai tîrziu am aflat că acest om expedia Secției a treia raporturi detaliate cu privire la așa-zisele convorbiri ce le-ar fi avut cu mine, pomenind de încrederea mea față de el și dezvăluind comploturi fantastice împotriva țarului ce s-ar țese la Petersburg și ar fi conduse de mine. Toate acestea erau luate la Petersburg drept adevărul adevărat. Dar nu numai la Petersburg : și în Italia se dădea crezare diferitelor baliverne raportate de spioni. Astfel, cînd Cafiero fu într-un rînd arestat în Elveția, i s-au arătat teribilele rapoarte ale spionilor italieni, care comunicau guvernului lor că mă pregătesc să trec granița împreună cu Cafiero, amîndoi înarmați cu bombe. În realitate, pe atunci eu încă nu vizitasem Italia și nu intenționam de fel să plec acolo.

Se cuvine spus că spionii nu-şi plămădesc întotdeauna rapoartele numai din pure ficţiuni. Adesea ei comunică fapte adevărate, dar totul depinde de modul în care este prezentată întîmplarea. Hohote de rîs ne-a stîrnit un raport expediat guvernului francez de spionul care ne-a urmărit în 1881 în drumul nostru de la Paris la Londra. Spionul, cum se întîmplă adesea, juca un joc dublu. El şi-a vîndut raportul şi lui Rochefort, care l-a publicat în ziarul său. Tot ce relata spionul era adevărat, dar amuzant era modul în care prezenta lucrurile ! Aşa, de pildă, iscoada scria : „Am ocupat compartimentul vecin cu acela în care se instalaseră Kropotkin cu soţia sa". Era purul adevăr : el şezuse acolo. L-am remarcat de îndată, deoarece chipul lui antipatic, cu o expresie de răutate, ne atrăsese luarea-aminte. „Ei au vorbit tot timpul rusește, pentru ca ceilalţi pasageri să nu-i înţeleagă". Şi asta era adevărat : am vorbit rusește, ca întotdeauna. „Cînd au sosit la Calais, au comandat cîte o supă de pasăre". Nimic de obiectat : aşa a fost. Începe apoi latura misterioasă a călătoriei. „După aceasta, amîndoi s-au făcut subit nevăzuţi. Zadarnic i-am căutat pe platformă şi în alte locuri ; iar cînd au reapărut, el era deghizat şi îl întovărăşea un preot rus, care nu l-a părăsit pînă la Londra, unde i-am pierdut urma". Şi de data aceasta totul corespundea realităţii. Soţia mea se plîngea de o uşoară durere de dinţi şi eu i-am cerut bufetierului permisiunea de a intra în camera lui, unde să pot cauteriza dintele bolnav. Aşa se explică „dispariţia". Iar întrucît urma să traversăm canalul, mi-am băgat în buzunar pălăria moale de fetru şi mi-am pus căciula de blană : deci m-am „deghizat". În ce-l priveşte pe misteriosul preot, şi el a existat în realitate. Nu era rus, dar puţin importă, căci era îmbrăcat ca un preot ortodox. Îl zărisem stînd la bufet şi cerînd ceva, nefiind înţeles însă de nimeni.

— Aqua ! Aqua ! [1] — repeta el cu glas tînguitor.

— Daţi-i acestui domn un pahar cu apă — am spus eu omului de serviciu. Preotul începu să-mi mulţumească cu o ardoare pur orientală. Soţiei mele i se făcu milă de el şi încercă să-i vorbească în diferite limbi, dar preotul nu cunoştea decît greaca modernă. Pînă la urmă am descoperit că ştie cîteva cuvinte dintr-una din limbile slavilor de sud şi am înţeles următoarele : „Sînt grec ; ambasada

[1] Apă ! Apă ! (lat.) — *Nota trad.*

turcă, Londra". I-am explicat, mai mult prin semne, că mergem și noi la Londra, așa încît poate să ne însoțească.

Cel mai amuzant este că am aflat, într-adevăr, pentru el adresa ambasadei turce înainte chiar să fi ajuns la gara Charing Cross din Londra. Trenul s-a oprit într-o gară și în vagonul tixit de clasa a treia s-au urcat două doamne elegante. Amîndouă țineau în mîini ziare. Una dintre ele era englezoaică, a doua — o femeie frumoasă, care vorbea bine franceza — se dădea drept englezoaică. De-abia am schimbat cîteva vorbe și ea mă întrebă fără ocolișuri :

— Ce părere aveți despre contele Ignatiev ? — și imediat după asta : — Pe noul țar îl veți ucide în curînd ?

Din aceste două întrebări am înțeles care-i este meseria dar, amintindu-mi de preotul meu, am întrebat-o :

— Nu cunoașteți din întîmplare adresa ambasadei turce de la Londra ?

— Strada cutare, numărul cutare — răspunse ea fără șovăială, ca o școlăriță.

— Desigur că știți și unde este ambasada rusă ? — am mai întrebat-o eu.

Și această adresă îmi fu comunicată cu aceeași amabilitate. Cînd am sosit în gara Charing Cross, doamna începu să se agite insistent în jurul bagajelor mele. Ea se oferi chiar să ducă un geamantan greu cu mîinile ei înmănușate. Spre marea ei mirare, i-am tăiat scurt vorba.

— Ajunge, doamnele nu duc bagajele bărbaților. Pleacă !

Dar să mă întorc la spionul meu francez, cel iubitor de adevăr. „Kropotkin a coborît în gara Charing Cross — raporta el — și a rămas în gară circa o jumătate de oră după sosirea trenului. L-am pîndit tot timpul ascuns după o coloană. După ce au văzut că toți pasagerii au părăsit peronul, el și soția lui au sărit într-o trăsură. Am făcut tot posibilul să mă țin după ei și am auzit adresa pe care birjarul a comunicat-o polițistului de la poartă : «Strada cutare, numărul 12». Am fugit în urma trăsurii. Prin apropiere nu era nici o birjă, astfel încît am fost nevoit să alerg pînă la Trafalgar Square, unde am găsit una. Atunci am pornit în urmărirea lor. Ei s-au oprit în fața casei susmenționate".

Toate datele, adresa și celelalte sînt absolut exacte. Dar ce aspect misterios li se conferă ! Noi ne anunțasem sosirea unui prieten rus, dar în dimineața aceea, fiind o ceață groasă, el nu se trezise la timp. L-am așteptat vreo

jumătate de oră, iar apoi, lăsîndu-ne bagajul la gară, am plecat la el acasă.

„Ei au stat pînă la ora două cu storurile trase — urma agentul în raportul său — și de-abia atunci ieși din casă un bărbat înalt, care după o oră s-a întors cu bagajele lor". Pînă și remarca privind storurile trase este adevărată. Din cauza ceței a fost nevoie să aprindem lămpile cu gaz și am lăsat storurile, spre a nu contempla priveliștea puțin atrăgătoare a unei străduțe din Islington, învăluită în ceața gălbuie.

În timpul cît lucram cu Elisée Reclus la Clarens, plecam de două ori pe lună la Geneva pentru a scoate ziarul „Le Révolté". Într-un rînd, cînd am sosit la tipografie mi s-a spus că un rus vrea să-mi vorbească. El fusese pe la prietenii mei și le spusese că a venit la Geneva pentru a-mi propune să publicăm un nou ziar rus, după prototipul ziarului „Le Révolté". El se oferea să furnizeze toate fondurile necesare. Prietenii mei stăruiră să-i vorbesc, și astfel ne-am întîlnit într-o cafenea. El se prezentă sub un nume german — să zicem Tonlem —, dîndu-se drept originar din Ținutul baltic. Se lăuda că posedă o mare avere — cîteva moșii și fabrici — și își exprima indignarea față de politica de rusificare dusă de guvernul rus în guberniile baltice. Impresia pe care o producea era întrucîtva nedefinită — nici bună, nici proastă —, astfel încît prietenii mei insistau să-i accept propunerea. Dar mie omul nu mi-a prea inspirat încredere chiar de la prima privire.

De la cafenea el mă invită la hotel, în camera sa. Aici el deveni mai puțin reținut, se demască mai mult și pînă la urmă produse asupra mea impresia cea mai defavorabilă. „Să nu vă îndoiți de averea mea — îmi spuse el. — Am făcut o descoperire remarcabilă, care îmi va aduce o groază de bani. Voi obține un brevet și voi dona toți banii cauzei revoluției ruse". Și atunci, spre uluirea mea, îmi arătă un jalnic sfeșnic, a cărui unică originalitate erau hidoșenia lui și trei firicele de sîrmă pentru fixarea lumînării. Un asemenea sfeșnic nu putea tenta nici pe cea mai modestă gospodină și în cazul cînd, contrar așteptărilor, brevetul ar fi fost totuși obținut, nici un fabricant n-ar fi dat pe el mai mult de 25 de ruble. „Om bogat și își pune speranțele într-un asemenea sfeșnic — m-am gîndit eu. — se vede că n-a văzut niciodată vreunul mai bun". Părerea mea despre el era formată. Nu putea fi un

bogătaș, și banii pe care îi oferea nu erau ai lui. De aceea i-am spus pe șleau :

— Bine, dacă doriți atît să înființați un ziar revoluționar rus și spuneți că aveți o părere atît de măgulitoare despre mine, depuneți banii pe numele meu la o bancă oarecare, astfel încît ei să fie la dispoziția mea. Dar vă previn că dumneavoastră nu veți avea nici o legătură cu ziarul.

— O, firește, firește ! — răspunse el. — Mă voi limita să mă abat din cînd în cînd pe la redacție, să dau cîte un sfat și să vă ajut la transportarea ziarului în Rusia.

— Nu, nimic din toate acestea nu se va întîmpla. Nu trebuie să mă vizitați de loc.

Prietenii mei erau de părere că-l tratasem prea aspru pe acest om ; dar după cîtva timp am primit o scrisoare de la Petersburg prin care eram preveniți că vom fi vizitați de un spion al Secției a treia, pe nume Tonlem. Sfeșnicul, după cum se vede, ne-a făcut un prețios serviciu.

Fie că e vorba de un asemenea sfeșnic sau de altceva, dar această speță de oameni pînă la urmă se trădează întotdeauna. O dată, la Londra, într-o dimineață cețoasă a anului 1881, am fost vizitați de doi ruși. Pe unul îl cunoșteam după nume, celălalt — un tînăr pe care primul mi l-a prezentat drept prietenul său — îmi era total necunoscut. El se oferise să-și însoțească prietenul în răstimpul scurt pe care acesta urma să-l petreacă la Londra. Întrucît îmi fusese recomandat de un cunoscut, nu nutream nici un fel de suspiciuni față de el. Dar în ziua aceea eram foarte ocupat și am rugat pe un alt cunoscut, care locuia prin apropiere, să le găsească o cameră și să le arate Londra. Soția mea, care nici ea nu văzuse încă Anglia, îi întovărăși. Seara, la întoarcere, ea îmi spuse :

— Știi, omul ăsta nu-mi place de loc. Ferește-te de el.

— Dar de ce ? Despre ce-i vorba ? — întrebai eu.

— Nimic precis, dar mai mult ca sigur că nu este „de-al nostru". Mi-am dat seama îndată după felul în care se poartă cu personalul la cafenea, după felul în care achită nota.

— Dacă e așa, ce caută la noi ?

Soția mea era atît de sigură că suspiciunile ei sînt întemeiate, încît, îndeplinindu-și îndatoririle de gazdă, ea nu-l lăsă pe tînăr nici o clipă singur în camera mea. Ne-am angajat într-o discuție și atunci musafirul a început să-și dezvăluie tot mai deslușit caracterul josnic, astfel încît

cunoscutul său roşea pentru el. Iar cînd am început să-i pun întrebări mai detaliate privitor la trecutul său, răspunsurile s-au dovedit foarte puţin satisfăcătoare. Am devenit circumspecţi. Pe scurt, după vreo două zile, amîndoi au părăsit Londra, iar după două săptămîni am primit de la prietenul meu o scrisoare desperată, în care el se scuza că mi-l prezentase pe tînăr ; se dovedise că acesta era un spion al ambasadei ruse din Paris. Am consultat lista agenţilor secreţi din Franţa şi Elveţia, pe care noi, emigranţii, o primisem recent din partea Comitetului executiv (acesta îşi avea oamenii săi pretutindeni la Petersburg). În această listă am descoperit numele tînărului. Fusese modificată doar o literă.

Să fondezi un ziar subvenţionat de poliţie avînd în frunte un agent al poliţiei este un truc vechi ; la un asemenea truc a recurs prefectul poliţiei din Paris în 1881. Locuiam cu Elisée Reclus în munţi, cînd am primit o scrisoare de la un belgian, care ne informa că intenţionează să fondeze un ziar anarhist la Paris şi ne solicita colaborarea. Scrisoarea, plină de linguşiri, ne produse o impresie defavorabilă. Pe lîngă aceasta, Reclus îşi amintea vag că auzise pomenindu-se numele autorului scrisorii în legătură cu o poveste urîtă. Am hotărît să refuzăm colaborarea şi eu am scris unui prieten la Paris că trebuie să aflăm mai întîi care este originea banilor cu care s-ar fi fondat ziarul. Se prea poate ca banii să fie furnizaţi de orléanişti : trucul nu este nou şi a fost folosit nu o dată de această familie ; trebuia să cunoaştem sursele. Cu sinceritatea proprie muncitorilor, prietenul meu de la Paris a citit scrisoarea mea într-o şedinţă la care a asistat şi viitorul editor al ziarului. Acesta s-a prefăcut a fi foarte jignit şi am fost nevoit să răspund la cîteva scrisori în legătură cu această chestiune, dar am rămas tare pe poziţie. „Dacă persoana în cauză tratează chestiunea cu seriozitate, va înţelege că trebuie să ne explice de unde provin banii. In caz contrar, înseamnă că nu este vorba de un revoluţionar, şi noi nu putem avea nimic comun cu el".

Pînă la urmă acest domn răspunse la întrebările noastre insistente că banii îi dă o mătuşă a sa, o doamnă bogată cu vederi conservatoare, care a cedat însă dorinţei fierbinţi a nepotului ei de a avea un ziar propriu. Doamna nu locuieşte în Franţa, ci la Londra. Am cerut atunci să ni se dea numele şi adresa ei, iar prietenul nostru Malatesta se oferi să se întîlnească cu ea. El se duse la întîlnire

însoțit de un alt prieten, un italian care făcea comerț cu mobilă uzată. Doamna locuia într-un apartament nu prea mare. În timp ce Malatesta stătea de vorbă cu „mătușa" și se convingea tot mai mult că ea nu face decît să joace un rol într-o comedie, prietenul său negustorul examina mesele și scaunele și descoperi că întregul mobilier fusese închiriat — după toate probabilitățile, chiar în ajun — de la vecinul său, negustor și el. Etichetele negustorului se mai puteau vedea pe mese și scaune. Firește, asta nu dovedea încă nimic, dar bănuielile noastre se întăriră. Am refuzat categoric să am ceva de-a face cu publicația.

Ziarul folosea un ton extrem de vehement. În fiecare număr se cereau incendieri, asasinate și folosirea bombelor cu dinamită. L-am întîlnit pe editorul ziarului cîteva luni mai tîrziu la Congresul de la Londra din iulie 1881 și de îndată ce i-am văzut fața buhăită, l-am auzit vorbind și am constatat ce soi de femei roiau în jurul lui, mi-am și format părerea despre el. La congres, unde prezenta tot soiul de rezoluții sîngeroase, toți îl ocoleau. Iar cînd el își exprimă dorința de a cunoaște adresele anarhiștilor din toate țările, fu refuzat într-o formă nu tocmai politicoasă. Pe scurt, după două luni el fu demascat și chiar în ziua următoare ziarul își încetă apariția. La vreo doi ani după aceasta, prefectul poliției pariziene Andrieux își publică memoriile. În paginile lor el vorbea despre un ziar pe care-l fondase și pomenea numele editorului acestui sîngeros ziar, care nu era altul decît acel Serreau care stîrnise bănuielile noastre. Andrieux povestea aici și despre explozia pe care agenții săi o puseseră la cale la Paris, punînd sub monumentul lui Thiers niște cutii de sardele „umplute cu ceva".

Nu e greu de imaginat ce sume enorme de bani cheltuiseră pentru toate acestea Franța și alte națiuni!

Aș putea scrie cîteva capitole pe tema activității spionilor, dar mă voi limita să mai povestesc doar despre doi aventurieri apăruți la Clairvaux.

Soția mea locuia pe atunci în unicul hotel din satul ce se înălțase în umbra zidurilor închisorii. Într-o zi proprietăreasa hotelului intră la ea în cameră cu un mesaj din partea a doi domni care tocmai sosiseră la hotel și doreau să-i vorbească soției mele. Proprietăreasa își puse în slujba lor întreaga elocvență.

— O! eu cunosc oamenii — spunea ea — și pot să vă asigur, madame, că aceștia sînt domni adevărați, domni în

adevăratul înțeles al cuvîntului ! Unul dintre ei se prezintă drept un ofițer german, dar negreșit este fie baron, fie „milord", iar celălalt este translatorul său. Ei vă cunosc foarte bine. Baronul pleacă în Africa — poate pentru totdeauna — și dorește să vă vadă înainte de plecare.

Soția mea își aruncă ochii pe adresa scrisorii și citi : „A madame la princesse Kropotkine. Quand à voir ?" [1] Nu mai avea nevoie de alte dovezi pentru a se convinge cine erau acești „domni în adevăratul înțeles al cuvîntului". Cît privește conținutul scrisorii, era și mai dezastruos decît adresa. Încălcînd toate regulile gramaticii și ale bunului-simț, „baronul" scria despre o comunicare secretă pe care dorea să i-o facă. Soția mea refuză net să primească pe autorul scrisorii și pe translatorul său. Atunci „baronul" începu să o bombardeze cu scrisori, pe care ea le restituia fără să le deschidă. În scurt timp întregul sat se împărți în două tabere : una, în frunte cu proprietăreasa hotelului, era de partea baronului, a doua, în frunte cu proprietarul, era împotriva lui. Prin sat începu să circule o poveste romantică : baronul o cunoscuse pe soția mea înainte ca ea să se fi măritat cu mine. Ei dansaseră nu o dată împreună la ambasada rusă din Viena și el tot mai era îndrăgostit, dar ea, crudă, nu-i îngăduia să o revadă măcar o dată înaintea plecării lui într-o expediție primejdioasă !

Imediat după aceasta fu lansată o poveste misterioasă despre un copil dispărut, un băiat pe care noi, după cum se povestea, îl ascundeam. Baronul voia să știe „unde e băiatul lor ?" „Ei au un fiu, acum în vîrstă de șase ani. Unde se află el ?" „Dacă ar fi avut un copil, ea n-ar fi acceptat pentru nimic în lume să se despartă de el", spunea o tabără. „Nu vorbiți ! Ei au un băiat, dar îl ascund" — susținea cealaltă tabără.

Pentru noi doi această dispută a constituit o revelație interesantă. Ea ne dovedea că administrația închisorii nu era singura care citea scrisorile mele : conținutul lor devenea cunoscut și ambasadei ruse. În timpul cît mă aflam la Lyon, iar soția mea plecase în Elveția pentru a se întîlni cu Elisée Reclus, ea îmi scrisese o dată : „Puștiul nostru arată foarte bine, sănătatea lui este înfloritoare. Ieri a împlinit cinci ani și noi am petrecut vesel seara, sărbătorindu-i ziua de naștere". Știam că soția mea vorbește

[1] „Către prințesa Kropotkin. Cînd poate fi văzută ?" — *Nota trad.*

despre „Le Révolté", deoarece noi îi spuneam adesea, „notre gamin" — puștiul nostru.

Acum, cînd acești domni se informau despre „puștiul nostru" și indicau chiar cu precizie vîrsta lui, devenise limpede că scrisoarea nu trecuse numai prin mîinile directorului închisorii. De această împrejurare se cuvenea să ținem seama.

Nimic nu scapă atenției unor săteni, și în scurt timp baronul începu să trezească anumite suspiciuni. El îi scrisese soției mele o nouă scrisoare, și mai elocventă decît cele precedente. Acum își cerea scuze pentru faptul că, stăruind să obțină o întrevedere, se dăduse drept o veche cunoștință. El recunoștea că ea nu-l cunoaște, dar spunea că este un binevoitor și are să-i facă o comunicare importantă. Viața mea este în mare primejdie, lucru de care dorește s-o avertizeze. Baronul și secretarul lui plecară pe cîmp pentru a citi scrisoarea și a se consulta cu privire la conținutul ei. Pădurarul îi urmase de la distanță. Cei doi nu căzuseră de acord în ce privea scrisoarea, o rupseră și zvîrliseră bucățile pe cîmp. Atunci pădurarul așteptă o bucată de timp, pînă cînd cei doi dispărură din vedere, strînse peticele de hîrtie și citi scrisoarea. După un ceas satul întreg știa că baronul n-a cunoscut-o niciodată pe soția mea ; povestea romantică pe care o relata cu atîta sentiment tabăra baronului se risipi ca un fum.

— Aha ! În cazul acesta ei nu sînt aceia drept care se dau — conchise la rîndul său jandarmul local —, va să zică, ei sînt spioni germani. — Și îi arestă.

Trebuie spus în apărarea jandarmului că nu de mult pe la Clairvaux se abătuse într-adevăr un spion german. Pe timp de război uriașa clădire a închisorii poate sluji drept depozit de provizii sau drept cazarmă ; de aceea, statul-major german voia, firește, să cunoască împărțirea interioară a clădirii și importanța ei strategică. Și iată că într-o bună zi în satul nostru sosi un vesel fotograf ambulant ; el legă prietenie cu toți cei de aici, fotografiind gratis pe toată lumea. I se îngădui să fotografieze nu numai curtea închisorii, dar și celulele. După ce isprăvi cu toate acestea, el porni spre alt oraș, situat de asemenea lîngă granița răsăriteană, și aici fu arestat de autoritățile franceze, care găsiră asupra lui documente militare compromițătoare. Șeful de jandarmi, avînd încă vie amintirea vorbărețului fotograf, ajunse la concluzia că baronul și secretarul său sînt și ei spioni germani și îi duse la în-

chisoarea din orășelul Bar-sur-Aube. Acolo ei fură puși în libertate chiar a doua zi și ziarul local anunță că cei arestați „nu sînt spioni germani, ci persoane trimise de o altă putere, cu care întreținem relații mai prietenești".

Acum opinia publică deveni cu desăvîrșire ostilă baronului și secretarului său. Păţaniile lor nu luară sfîrșit însă. După eliberare, ei intrară în micuța cafenea a satului și, la o sticlă de vin, începură să-și verse năduful, vorbind nemțește. „Ești un prost și un laș — spunea falsul secretar falsului baron. — De-aș fi fost în locul tău, l-aș fi ospătat pe judecătorul de instrucție din acest revolver. Să încerce numai să facă același lucru cu mine ; am să-i expediez un glonț în frunte" și așa mai departe.

Atunci un comis-voiajor, care șezuse liniștit în colțul său, fugi fără întîrziere la șeful de jandarmi și îi relată convorbirea pe care o auzise. Jandarmul întocmi pe loc un proces-verbal și îl arestă din nou pe secretar, care se dovedi a fi un farmacist din Strasbourg. El fu dus la tribunalul polițienesc din același Bar-sur-Aube și condamnat la o lună închisoare, „pentru amenințări la adresa unui judecător într-un local public". După aceasta baronul mai trecu prin alte peripeții și satul nu-și recăpătă aspectul lui pașnic obișnuit decît după plecarea celor doi necunoscuți.

Această poveste cu spioni a avut un final comic. Dar cîte tragedii provoacă acești ticăloși ! Cîte vieți prețioase se pierd, cîte familii își văd fericirea distrusă, și asta tot numai pentru ca acești netrebnici să trăiască în îndestulare. Cînd te gîndești la miile de spioni ce mișună pretutindeni, întreținuți fiind de toate guvernele, la cursele pe care ei le întind oamenilor imprudenți, la viețile omenești ce se curmă tragic din vina lor ; cînd îți amintești de suferințele pe care acești ticăloși le seamănă peste tot în calea lor, la sumele importante cheltuite pentru întreținerea acestei sinistre armate recrutate din drojdia societății, la viciile inoculate de ei societății în ansamblul ei, ca și unor familii izolate ; cînd te gîndești la toate acestea, nu poți să nu te cutremuri în fața răului infinit pricinuit de ei. Și armata aceasta nu este constituită numai din domnii care fac spionaj politic sau militar. În Anglia există ziare, mai cu seamă în stațiunile balneare, ale căror coloane sînt pline de anunțurile unor „agenți secreți" care se oferă să adune materialul necesar pentru divorțuri, urmărindu-i pe soți din însărcinarea soțiilor și pe soții din însărcinarea soților, strecurîndu-se în sînul familiilor, prinzîndu-i în

cursă pe naivi și pretîndu-se la orice de dragul arginților. Oamenii au fost scandalizați de murdăriile sistemului de spionaj descoperite recent în sferele militare superioare ale Franței, dar ei nu observă că și printre ei, poate chiar în propria lor casă, agenții secreți, oficiali și particulari, fac același lucru, dacă nu și mai rău.

XV

Cereri ca noi să fim puși în libertate se făceau auzite neîncetat, atît în presă, cît și în Camera deputaților. Și aceasta cu atît mai mult cu cît o dată cu noi fusese condamnată și Louise Michel... pentru tîlhărie ! Louise Michel, care literalmente și-ar fi dat cel din urmă șal, cea din urmă haină unei femei nevoiașe, care în închisoare n-a acceptat niciodată o hrană mai bună decît a celorlalți deținuți, cedînd altora ceea ce i se trimitea din afară, tocmai ea a fost condamnată la nouă ani închisoare pentru tîlhărie ! Lucrul părea absurd pînă și oportuniștilor burghezi. În realitate, Louise Michel condusese o demonstrație a șomerilor și, intrînd într-o brutărie, luase cîteva pîini și le împărțise șomerilor flămînzi : în asta consta tîlhăria.

Cererea ca anarhiștii să fie puși în libertate se transformase astfel într-o lozincă de luptă împotriva guvernului, și în toamna anului 1885 toți tovarășii mei, cu excepția a trei, fură într-adevăr eliberați printr-un decret al președintelui Grévy. Din acel moment răsunară și mai puternic cererile ca Louise Michel și cu mine să fim, de asemenea, puși în libertate. Dar eliberării mele i se opunea Alexandru al III-lea. Într-un rînd, primul-ministru, Freycinet, răspunzînd unei interpelări în Cameră, se încumetă chiar să spună că în calea „eliberării lui Kropotkin stau complicații diplomatice". Ciudate cuvinte în gura primului-ministru al unei țări independente ! Dar cuvinte și mai ciudate răsunară ulterior, după încheierea acelei nefaste alianțe între Franța republicană și Rusia țaristă. În sfîrșit, la jumătatea lunii ianuarie 1886 am fost puși în libertate și noi : Louise Michel, alți trei tovarăși și cu mine, cîți mai rămăsesem la Clairvaux.

Eliberarea mea a însemnat și eliberarea soției mele din detențiunea ei benevolă în sătucul de lîngă zidurile închi-

sorii, detenţiune ce începea să-i zdruncine sănătatea. Am plecat deci împreună cu soţia mea la Paris pentru a petrece cîteva săptămîni la prietenul nostru Elie Reclus, cunoscut antropolog, care în afara hotarelor Franţei este adesea confundat cu fratele său mai mic, geograful Elisée. O prietenie strînsă îi legase încă din fragedă copilărie pe cei doi fraţi. Cînd sosi pentru ei timpul de a se înscrie la universitate, au pornit împreună pe jos spre Strasbourg, din sătucul lor din valea Girondei. Ulterior, în deceniul al cincilea, cei doi fraţi au locuit la Paris. Elie Reclus devenise un fourierist convins, amîndoi vedeau în mişcarea din 1848 începutul unei ere noi. Ca urmare, după lovitura de stat a lui Napoleon al III-lea, ei fură siliţi să părăsească Franţa şi să emigreze în Anglia.

După amnistie, fraţii Reclus se întoarseră la Paris, unde Elie a editat un ziar fourierist-cooperatist care s-a bucurat de o largă popularitate în rîndurile muncitorilor. Voi nota, în treacăt, că Napoleon al III-lea, care, după cum se ştie, poza în Cezar şi, jucîndu-şi rolul, se interesa de situaţia claselor muncitoare, trimitea pe unul din aghiotanţii săi la tipografia ziarului de fiecare dată cînd acesta trebuia să apară, pentru a aduce la Tuileries primul exemplar chiar de sub presă. Ulterior, Napoleon al III-lea ar fi fost chiar dispus să protejeze Asociaţia Internaţională a Muncitorilor, cu condiţia ca ea să-şi exprime într-unul din buletinele sale, măcar în cîteva cuvinte, încrederea în măreţele reforme sociale ale Cezarului. Dar Internaţionala refuză net, şi Napoleon ordonă să fie pornită o acţiune judiciară împotriva ei.

Cînd a fost proclamată Comuna, amîndoi fraţii Reclus aderară din toată inima la ea. Elie acceptă postul de custode al Bibliotecii naţionale şi al Muzeului Louvre, sub direcţia lui Vaillant. Simţului său de prevedere, ca şi muncii lui neobosite, i se datorează în mare măsură faptul că uriaşe comori ale ştiinţei şi artei adunate în aceste două instituţii au rămas nevătămate în timpul bombardării Parisului şi a incendiilor ce i-au urmat. Dintr-o simplă întîmplare, Elie Reclus, care şi-a ocupat postul pînă în ultimul moment, n-a fost împuşcat de versaillezi. El fu condamnat la ocnă pentru că îndrăznise să accepte din partea Comunei un post atît de important. Dar izbuti să se ascundă şi emigră cu familia sa în Elveţia.

Acum, întorcîndu-se la Paris, el se consacră muncii care constituia ţelul vieţii sale — etnografia. Poţi să-ţi

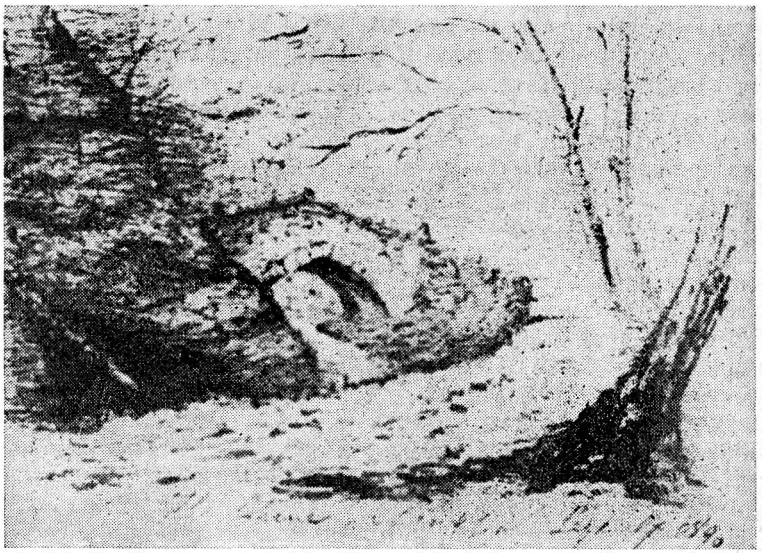

Un pod vechi din Anglia.
Desen al lui P. A. Kropotkin

faci o părere despre valoarea operei sale din puținele capitole publicate separat sub titlurile „Primitivii" și „Australienii", precum și din cursul de istorie a originii religiilor, pe care el l-a expus în prelegerile ținute la Bruxelles, la „École des Hautes Études". În întreaga literatură etnografică puține lucrări sînt pătrunse de atîta simpatie față de oamenii primitivi și de înțelegerea lor. În ceea ce privește istoria religiei (o parte a ei a fost publicată în revista „Société Nouvelle", care ulterior a apărut sub titlul „Humanité Nouvelle"), aceasta reprezintă, după părerea mea, cea mai bună lucrare apărută în problema dată. Fără îndoială că lucrarea lui Reclus este superioară încercărilor în același sens ale lui Spencer, deoarece filozoful englez, în pofida inteligenței lui ieșite din comun, era lipsit de acea capacitate de înțelegere a firii naturale și simple a omului primitiv, capacitate atît de dezvoltată la Elie Reclus. În plus, la Elie Reclus se adăuga cunoașterea profundă a unei ramuri puțin cercetate a psihologiei populare — *evoluția și transformarea* credințelor. Prin modestia sa, calmul mișcărilor sale și perspicacitatea sa filozofică, el este un tipic gînditor din antichitatea elină. Într-o societate mai puțin

înclinată spre metode șablon de instrucțiune și spre dobîndirea de cunoștințe fragmentare, o societate care ar fi pus mai mult preț pe elaborarea unor concepții umanitare mai largi, Elie Reclus ar fi fost, desigur, întocmai ca predecesorii lui antici, înconjurat de numeroși discipoli.

În timpul cît am locuit la Paris, acolo luă amploare o intensă mișcare anarhistă și socialistă. Louise Michel ținea prelegeri în fiecare seară și se bucura de o primire entuziastă atît din partea auditoriului muncitoresc, cît și a celui burghez. Popularitatea ei, mare și pînă atunci, crescu și mai mult, extinzîndu-se printre studenți, care, deși erau ostili opiniilor ei extremiste, o venerau ca pe o femeie ideală.

Am ținut și eu o prelegere în fața unui auditoriu de cîteva mii de persoane și imediat după aceasta am părăsit Parisul, înainte ca guvernul să fi dat ascultare presei reacționare și rusofile, care insista să fiu expulzat din Franța.

Din Paris am plecat la Londra, unde am avut prilejul să mă mai întîlnesc o dată cu vechii mei prieteni — Stepneak și Ceaikovski. Mișcarea socialistă era acum la apogeu și viața la Londra nu mai era pentru mine vegetarea anostă și chinuitoare de acum patru ani. Ne-am instalat într-o mică vilă la Harrow, în imediata apropiere a Londrei. Mobilarea casei ne preocupă prea puțin. O mare parte a mobilierului am meșterit-o împreună cu Ceaikovski. El fusese între timp în Statele Unite și acolo învățase puțină tîmplărie. Soția mea și cu mine ne-am bucurat mult și de faptul că pe lîngă casă aveam un petic de pămînt. Deși era un pămînt argilos de Middlesex, greu de lucrat, ne-am apucat cu multă rîvnă de grădinărit și am obținut rezultate remarcabile, cum era și de așteptat, deoarece luasem în prealabil cunoștință de lucrarea lui Toubeau și avusesem contacte cu alți grădinari parizieni, iar mai înainte făcusem și noi unele experiențe în grădina închisorii Clairvaux.

Spre sfîrșitul verii am suferit o lovitură îngrozitoare. Am aflat că fratele meu Aleksandr nu mai este în viață.

De cînd mă aflam în străinătate, pînă la întemnițarea mea în Franța, noi nu am corespondat. În ochii guvernului rus, a iubi un frate urmărit pentru convingerile lui politice este un păcat mare, iar a întreține relații cu el atunci cînd se află în exil este o crimă. Un supus al țarului este dator să urască pe toți cei ce se răscoală împotriva autorității supreme, iar fratele meu era în mîinile poliției ruse. De

aceea renunţasem odată pentru totdeauna să-i scriu lui sau altor rude.

Cît am fost întemniţat la Clairvaux, fratele meu mi-a scris şi noi am schimbat cîteva scrisori. El îmi scria că, întrucît corespondenţa noastră va fi citită de jandarmi în Siberia şi de administraţia închisorii în Franţa, putem, în sfîrşit, coresponda sub această dublă supraveghere. El îmi povestea în scrisorile sale despre viaţa lui de familie, despre cei trei copii ai săi, despre munca sa. Mă sfătuia insistent să urmăresc cu atenţie dezvoltarea ştiinţei în Italia, unde se efectuau remarcabile cercetări originale, care rămîneau însă necunoscute lumii ştiinţifice pînă cînd le dădea o utilizare careva în Germania. El îşi exprima şi părerea asupra desfăşurării probabile a vieţii politice din Rusia. Fratele meu nu credea în posibilitatea instaurării în Rusia într-un viitor apropiat a unui regim constituţional după modelul parlamentar vest-european ; dar el aştepta (şi considera absolut suficientă pentru moment) convocarea unui Zemskii sobor. Acesta n-ar avea putere legislativă, pregătind doar proiectele de legi, cărora Consiliul de Stat şi puterea ţarului ar urma să le dea forma definitivă şi sancţionarea.

Cel mai mult însă îmi scria despre lucrările lui ştiinţifice. Fratele meu avusese întotdeauna o înclinaţie deosebită pentru astronomie şi pe vremea cînd ne aflam la Petersburg publicase în limba rusă o excelentă sinteză a tuturor cunoştinţelor existente despre stelele căzătoare.

În Siberia fratele meu începu să studieze structura lumii siderale şi se apucă să analizeze ipotezele privind sistemele solare, galaxiile şi nebuloasele împrăştiate în spaţiul infinit. El se străduia să deslueşească relaţiile probabile dintre ele, viaţa lor şi legile dezvoltării şi dispariţiei lor. Din cînd în cînd, ştiinţei îi sînt necesare asemenea sinteze de mare anvergură, realizate de oameni conştiincioşi şi muncitori, înzestraţi cu simţ critic şi imaginaţie.

Dar în micul oraş siberian, departe de biblioteci, neavînd posibilitatea de a urmări progresul ştiinţei, fratele meu nu izbuti să analizeze decît lucrările apărute înainte de deportarea sa.

De atunci au apărut în aceeaşi problemă cîteva opere capitale. Aleksandr ştia de ele ; dar cum era să-şi procure cărţile, atîta timp cît era nevoit să trăiască în Siberia ? Expirarea termenului de deportare nu-i trezea speranţe trandafirii. El ştia că nu i se va îngădui să locuiască în-

tr-un centru universitar și nici să plece în străinătate : deportării siberiene îi va urma o alta, poate și mai rea, în vreun orășel pierdut de provincie din Rusia răsăriteană.

Deznădejdea puse stăpînire pe sufletul său. „Uneori mă cuprinde o tristeţe faustiană“ — îmi scria el. Cînd termenul deportării sale s-a apropiat de sfîrșit, el și-a expediat soţia și copiii în Rusia cu ultimul vapor înainte de închiderea navigaţiei. Și într-o noapte întunecoasă tristeţea faustiană i-a curmat firul vieţii...

Un nor de sumbră durere plană deasupra căsuţei noastre. După cîteva luni însă îl străpunse o rază de lumină. În primăvara următoare veni pe lume o minusculă făptură, care căpătă numele fratelui meu. Strigătul neajutorat al copilului făcu să vibreze în inima mea o coardă, de care nu știusem pînă atunci.

XVI

În 1886 în Anglia mișcarea socialistă era în plină desfășurare. Grupuri numeroase de muncitori i se alăturau deschis în principalele orașe ale ţării. Reprezentanţii claselor de mijloc și în special tineretul o sprijineau în fel și chip. În anul acela numeroase ramuri ale industriei treceau printr-o gravă criză. În fiecare dimineaţă, iar uneori și toată ziua, auzeam pe stradă grupuri de muncitori cîntînd tristul cîntec „Sîntem șomeri“ sau vreun imn religios cerînd să li se dea pîine. Mulţi șomeri își petreceau noaptea în Trafalgar Square în ploaie și vînt, învelindu-se cu ziare. Și o dată, în februarie, mulţimea, după ce ascultase cuvîntările lui Burns, Hyndman și Champion, năpădi Piccadilly Street, una din cele mai bogate străzi ale Londrei, sparse cîteva din vitrinele marilor magazine, opri trăsurile și-i sili pe cei dinăuntrul lor să coboare. Dar mult mai importantă decît această explozie de indignare era starea de spirit ce domnea în rîndul celor mai sărace pături ale populaţiei muncitoare de la periferiile Londrei. Ea era atît de ostilă celor avuţi, încît în caz că tribunalul ar fi dat pedepse mari conducătorilor mișcării, traşi la răspundere pentru această „rebeliune“, s-ar fi trezit spiritul de ură și de răzbunare, străin miș-

cărilor muncitorești engleze din ultimii ani — simptomele sale erau foarte vizibile în 1886 —, și și-ar fi pus amprenta pentru multă vreme pe toate mișcările ce aveau să se producă în viitor. Clasele de mijloc înțeleseră însă primejdia. Imediat în West-End (partea de vest, bogată, a Londrei) fură colectate sume uriașe pentru a ameliora situația din partea săracă a orașului — East-End. Firește, cu banii aceștia nu se putea combate o mizerie ce cuprindea pături atît de largi ale populației, dar suma era îndeajuns de mare pentru a arăta bunele intenții ale donatorilor. În ce-i privește pe agitatorii arestați, ei fură condamnați, din aceleași considerente, la pedepse de numai două și trei luni închisoare.

În toate păturile societății se trezi atunci interesul pentru socialism și pentru diferitele proiecte de reforme și de transformare a societății. În toamnă și iarnă mi s-au făcut nenumărate propuneri de a ține prelegeri. Ca urmare, am vizitat aproape toate orașele mari din Anglia și Scoția, ținînd prelegeri despre închisori, dar mai cu seamă despre mișcarea anarhistă. Și pentru că eu acceptam îndeobște prima invitație ce-mi era făcută după terminarea prelegerii, mi se întîmpla să înnoptez cînd în palate, cînd în locuințele sărăcăcioase ale unor muncitori. În fiecare seară, mă vedeam după prelegere cu nenumărate persoane, aparținînd celor mai diferite clase sociale. Și fie că era în camera modestă a unui muncitor, fie în salonul unui bogătaș, pretutindeni se încingeau aceleași discuții pasionate despre socialism și anarhism, care nu se sfîrșeau decît noaptea tîrziu, trezind speranțe în casele modeste și temeri în cele somptuoase. Dar aici, ca și acolo, discuțiile se purtau cu aceeași seriozitate.

Prima întrebare a bogaților era : „Ce doresc socialiștii ? Ce intenționează să facă ?“ Apoi urma întrebarea : „Care anume concesii vor fi absolut necesare la un moment dat pentru a se evita un conflict serios ?“ În timpul acestor conversații nu mi se întîmpla decît rareori să aud că revendicările socialiștilor ar fi nedrepte sau absurde, dar, totodată, auzeam exprimată peste tot certitudinea fermă că o revoluție nu e cu putință în Anglia, deoarece țara ar fi condamnată în acest caz la foamete și că, pe de altă parte, revendicările majorității muncitorilor n-au atins încă nici amploarea și nici precizia revendicărilor socialiste. „Muncitorii — mi se spunea — se vor mulțumi cu mult mai puțin ; concesiile secundare, care le vor asigura o

ușoară creștere a bunăstării și ceva mai multă odihnă, vor fi primite de ei drept chezășia unui viitor mai bun". „Anglia este o țară de centru stînga ; noi trăim mereu pe bază de compromis" — mi-a spus într-un rînd un vechi membru al parlamentului, Joseph Cowen, care, în urma unei îndelungate experiențe, își cunoștea bine țara.

Și în casele muncitorilor mi se puneau alte întrebări decît în Franța și Elveția. Pe muncitorii de rasă latină îi preocupă profund principiile generale, schimbările locale fiind determinate tocmai de aceste principii. Dacă un consiliu municipal oarecare din Franța alocă fonduri pentru sprijinirea unei greve sau organizează cantine gratuite pentru școlari, acestor fapte nu li se acordă prea multă importanță. Acestea sînt considerate măsuri cît se poate de firești. „E de la sine înțeles : un copil flămînd nu poate să învețe — va spune muncitorul —, trebuie, așadar, să i se dea de mîncare". Iar dacă un alt consiliu municipal va aloca fonduri pentru o grevă, muncitorul francez va remarca liniștit : „Patronul, firește, n-avea dreptate, de vreme ce i-a adus pe muncitori la punctul de a face grevă : se cuvenea deci să fie sprijiniți". Și discuțiile se vor rezuma la atît. În genere, muncitorii nu acordă nici o importanță concesiilor infime în favoarea comunismului ce se fac în actuala societate individualistă. Muncitorul anticipează cu mintea viitorul. El se întreabă : „Dacă vom trece la orînduirea socialistă, *cui* îi va reveni sarcina organizării producției ? Comunității, asociațiilor muncitorești, consiliului municipal sau statului ? Este oare suficientă o învoială liber consimțită pentru menținerea orînduirii sociale ? Ce impuls moral va înlocui principiul constrîngerii, existent în societatea actuală ? Poate oare un guvern democratic, ales, să înfăptuiască adîncile prefaceri în sens socialist devenite necesare și nu este oare nevoie ca un fapt împlinit — confiscarea proprietății — să fie premergător reformelor legislative ?" Iată întrebările la care eram nevoit să răspund în Franța.

În Anglia, dimpotrivă, se urmărea mai cu seamă obținerea unor concesii și paliative. Interesului față de principiile generale îi lua locul în Anglia dorința de a aprofunda amănuntele și particularitățile, de a rezolva dificultățile ce se vor ivi inevitabil în viața reală.

O altă trăsătură caracteristică a mișcării din Anglia o constituie numărul important de persoane aparținînd claselor de mijloc care o sprijineau în feluri diferite. Unele i

se alăturau deschis, altele o sprijineau indirect. În Franța și Elveția aceste două categorii, muncitorii și clasele de mijloc, se situau pe poziții de luptă, față-n față, împărțite net în două tabere. Așa cel puțin se prezentau lucrurile în anii 1876—1885. Pe cînd locuiam în Elveția, nu aveam relații decît cu muncitorii ; nu cred să fi avut mai mult de două-trei cunoștințe printre reprezentanții claselor de mijloc. În Anglia însă o asemenea situație ar fi fost cu neputință. Un număr important de bărbați și de femei din burghezie ne ajutau deschis, fără să șovăie, atît la Londra cît și în provincie, la organizarea mitingurilor socialiste, colectau prin parcuri bani în folosul greviștilor, erau secretari de secții și organizau manifestații. Afară de aceasta, noi am fost martorii unui început al mișcării „mersului în popor", asemenea aceleia care avusese loc în Rusia la începutul deceniului al optulea, dar nu la fel de profundă și de eroică, iar uneori avînd un caracter filantropic, trăsătură cu desăvîrșire absentă la noi. Și în Anglia erau numeroși cei care căutau diferite modalități de a se apropia de muncitori : vizitau în acest scop cocioabele, organizau universități populare, unii intelectuali se mutau în cartierele sărace, ca de pildă la Toynbee-Hall și altele.

Se cuvine spus că în acele zile a existat cu adevărat un curent de puternic entuziasm. Numeroși reprezentanți ai claselor instruite credeau, fără îndoială, că revoluția socială a și început, cum o spune un personaj al comediei lui William Morris „Masele ce se învîrt", căruia îi scapă cuvintele : „Revoluția nu numai că se apropie, ea a și început". S-a întîmplat însă ceea ce se întîmplă întotdeauna cu asemenea entuziaști : cînd au văzut că în Anglia, ca și pretutindeni, este necesară o îndelungată și perseverentă muncă pregătitoare pentru a învinge toate obstacolele, o mare parte dintre ei au abandonat lupta. Acum ei se mulțumesc cu rolul de spectatori simpatizanți.

XVII

Eu am participat activ la această mișcare și, împreună cu cîțiva tovarăși, am fondat, pe lîngă cele trei ziare socialiste existente, o publicație lunară anarhistă intitulată „Freedom" („Libertatea"), care continuă să apară și astăzi.

Ziarul „La Révolte", editat la Paris

Concomitent, m-am consacrat din nou elaborării științifice a anarhismului, activitate care fusese întreruptă de arestarea mea. Partea critică a lucrării mele — critica societății contemporane — fusese publicată de Elisée Reclus pe cînd mă aflam la Clairvaux, sub titlul „Paroles d'un Révolté" („Cuvintele unui răzvrătit"). Acum am început să elaborez aspectul constructiv al societății anarho-comuniste — pe cît putea fi prevăzut — și mi-am expus opiniile într-o serie de articole publicate în ziarul nostru parizian „La Révolte" („Pușiul nostru" — „Le Révolté", urmărit pentru propagandă antimilitaristă, fusese nevoit să-și schimbe titlul și acum devenise „fetița"). Ulterior, aceste articole au apărut la Paris într-o formă prelucrată în volum, purtînd titlul „La Conquête du Pain" *.

Această activitate m-a determinat să studiez mai cu luare-aminte unele aspecte ale vieții economice a popoarelor contemporane. Ținînd prelegeri în diferite orașe ale Angliei și Scoției, profitam de aceste deplasări pentru a avea convorbiri mai lungi cu muncitorii, precum și pentru a vizita diferite fabrici și uzine, mine și mari șantiere navale, fără a neglija însă micile ateliere din asemenea centre

importante ale producției meșteșugărești cum sînt Sheffield și Birmingham.

Luînd în modul acesta contact cu viața reală, nu pierdeam nici o clipă din vedere următoarele probleme : ce forme trebuie să adopte producția bazată pe principii socialiste, adică organizată de oamenii muncii înșiși, în scopul satisfacerii optime a tuturor necesităților populației. Pînă atunci majoritatea socialiștilor afirmaseră că societatea civilizată produce mult mai multe bunuri decît este necesar pentru asigurarea bunăstării tuturor și că nedreaptă este numai repartiția a ceea ce se produce. „Cînd se va fi înfăptuit revoluția socială — spuneau ei —, fiecăruia nu-i va rămîne decît să se întoarcă în fabrica sau atelierul său și să-și reînceapă munca. Societatea va intra de la sine în stăpînirea plusvalorii, adică a profitului pe care în prezent îl acaparează capitalistul". În ceea ce mă privește, am ajuns la concluzia contrară, și anume că, în condițiile actualului sistem de proprietate privată, însăși producția, care are drept scop profitul, se dezvoltă într-un sens greșit și este absolut insuficientă pentru a satisface necesitățile vitale esențiale ale întregii populații. În condițiile unei productivități atît de scăzute, *„bunăstarea* pentru toți" nu este posibilă. Proprietatea privată și producția în scopul profitului împiedică în mod direct satisfacerea reală a necesităților populației, oricît de modeste ar fi ele în prezent la marea majoritate a poporului.

Nici un produs, notam eu, nu se produce într-o cantitate mai mare decît se cere pentru satisfacerea tuturor necesităților. „Supraproducția", despre care se vorbește atît, înseamnă numai că masele sînt prea sărace și nu au posibilitatea să cumpere nici măcar obiectele de primă necesitate, produse de ele și de care au stringentă nevoie. În același timp însă, în toate țările civilizate producția, atît cea industrială cît și cea agricolă, *poate și trebuie* să fie sporită fără mare greutate ca să ajungă la nivelul necesar asigurării bunăstării generale. Aceste reflecții m-au determinat să studiez *posibilitățile* de a transforma agricultura într-una modernă, precum și de a organiza învățămîntul pe baze noi, pentru a da fiecăruia putința de a se consacra unei munci plăcute și productive, atît fizice cît și intelectuale, și pentru a ridica productivitatea muncii în genere. Am expus pe larg aceste idei într-o serie de articole care au apărut în „Nineteenth Century", iar ulterior sub forma unui volum intitulat „Ogoare, fabrici și ateliere" *.

Studierea vieții economice a popoarelor m-a făcut să ajung la concluzia că nu sîntem de fel atît de bogați pe cît se pare. Cea mai bogată țară din lume este Anglia. Dar dacă am aduna tot ce obține ea de pe ogoarele sale, din minele sale, din nenumăratele ei fabrici și uzine, ca și de pe urma comerțului ei mondial și am împărți această sumă în părți egale între toți locuitorii, n-ar reveni pe cap de locuitor decît o rublă și jumătate, cel mult două. Din acest simplu fapt se vede că revoluția socială, oriunde s-ar produce ea, va trebui să-și propună din primul moment drept sarcină principală *sporirea producției*. În primii ani după eliberare va crește inevitabil consumul de alimente și alte mărfuri, deoarece pînă în prezent în toate țările Europei nu mai puțin de o treime din populație îndură foame și lipsuri în ceea ce privește îmbrăcămintea și multe altele. Prin urmare, toate popoarele trebuie să-și încordeze puterile pentru a dezvolta și a perfecționa în țările lor pe de o parte agricultura, iar pe de altă parte industria prelucrătoare. În aceasta stă chezășia progresului și succesului în eliberarea muncii de sub jugul capitalului.

Curînd după aceasta m-am consacrat unei alte probleme importante care mă preocupase și înainte. Se știe la ce concluzii au ajuns majoritatea discipolilor lui Darwin, chiar cei de talia unui Huxley, în interpretarea legii „luptei pentru existență" formulată de el. Nu există oprimare a popoarelor negre de către cele albe sau a celor slabe de către cele puternice pe care să nu fi încercat să o justifice prin cuvintele „lupta pentru existență".

Încă pe cînd eram la Clairvaux am simțit că este necesară o reconsiderare totală a însești noțiunii de „luptă pentru existență" în lumea animală și cu atît mai mult a aplicării ei la lumea oamenilor. Încercările făcute în acest sens de unii socialiști nu mă satisfăceau de loc ; cugetam asupra acestei probleme, cînd am descoperit în cuvîntarea rostită de un zoolog rus, profesorul Kessler, la Congresul naturaliștilor ruși din anul 1880, o concepție nouă și remarcabilă despre lupta pentru existență. „Întrajutorarea — spunea el — este o lege naturală întocmai ca și lupta, dar pentru dezvoltarea *progresivă* a speciei, cea dintîi este mult mai importantă decît a doua".

Această idee, pe care, din păcate, Kessler o ilustra în cuvîntarea sa cu prea puține fapte (inteligentul Severțov a adoptat-o imediat și a demonstrat-o prin două-trei exemple), a constituit pentru mine cheia întregii probleme.

Din Clairvaux am scris pe această temă o lungă scrisoare lui Elisée Reclus și am început să culeg material din viața animalelor, care să-mi confirme ideea.

Acum, cînd Huxley, în dorința de a combate socialismul, a publicat în 1888 în „Nineteenth Century" crudul său articol „Lupta pentru existență : un program", m-am hotărît, în sfîrșit, să expun într-o formă accesibilă materialele adunate de mine în ultimii șase ani și să-mi arăt obiecțiile împotriva concepției curente despre lupta pentru existență la animale și la oameni. Mi-am împărtășit intențiile unor prieteni englezi, dar în curînd m-am convins că „lupta pentru existență", interpretată ca lozinca : „Vai de cei slabi !" și ridicată la rangul de „lege naturală" ineluctabilă, consacrată de știință, prinsese în Anglia rădăcini atît de adînci, încît aproape că se transformase într-un canon. Numai doi oameni m-au încurajat să iau poziție împotriva acestei false interpretări a vieții naturii. Directorul revistei „Nineteenth Century", James Knowles, înzestrat cu o remarcabilă perspicacitate, a sesizat de îndată importanța problemei și a început să mă îndemne cu o ardoare juvenilă să mă consacru acestei munci. Celălalt a fost Bates, autorul binecunoscutei lucrări „Un naturalist pe fluviul Amazoanelor". Acesta, după cum se știe, a adunat vreme de mulți ani tocmai acele materiale privind mutațiile speciilor pe baza cărora Darwin și-a elaborat importantele lui generalizări ; Darwin, în biografia sa, vorbește despre el ca despre unul dintre cei mai inteligenți oameni pe care i-a întîlnit vreodată. Bates era secretarul Societății de geografie din Londra și-l cunoșteam. Cînd i-am comunicat intenția mea, s-a bucurat mult. „Da, să realizați neapărat această lucrare ! — mi-a spus el. — Acesta este darvinism autentic. E de-a dreptul dureros să constați ce au făcut *ei* din ideile lui Darwin. Scrieți cartea, iar după ce o veți fi editat, am să vă adresez o scrisoare, pe care puteți s-o publicați".

O mai bună încurajare nici că era cu putință, și eu mi-am continuat cu energie sporită lucrarea care a început să apară în „Nineteenth Century" sub titlul „Întrajutorarea la animale", apoi — „la oamenii primitivi, la barbari, în orașul medieval și în societatea contemporană". Ulterior am publicat-o într-un volum sub titlul „Întrajutorarea ca factor al evoluției" *. Din păcate, nu i-am trimis lui Bates primele două articole despre întrajutorarea la animale, deși ele au apărut încă pe cînd era în viață. Nădăjduiam

să termin în scurt timp partea a doua, consacrată întrajutorării la oameni, dar au trecut cîțiva ani și între timp Bates a murit.

Cercetările pe care am fost nevoit să le întreprind în legătură cu această lucrare, în scopul de a cunoaște mai îndeaproape instituțiile perioadei barbare și cele ale orașelor medievale libere, m-au îndrumat pe calea altor cercetări interesante, și anume a studierii rolului jucat de stat în ultimele trei secole, din momentul celei mai recente afirmări a lui în Europa secolului al XVI-lea. Pe de altă parte, studierea instituțiilor de întrajutorare în diferitele faze ale civilizației m-a adus la cercetări privind dezvoltarea la oameni a ideilor de dreptate și moralitate. Am expus rezultatele acestor cercetări în două prelegeri. Una din ele este intitulată „Statul și rolul său în istorie". Cealaltă se numește : „Dreptate și moralitate". În această prelegere am schițat concepția mea despre etică, adică despre moralitatea socială în genere, iar în ultimii trei [1] ani m-am consacrat unei elaborări mai complete a ideilor exprimate în această prelegere *.

În decursul ultimilor zece ani, dezvoltarea socialismului în Anglia a căpătat un caracter nou. Cei ce acordă maximă importanță numărului de adunări socialiste și anarhiste și numărului de auditori atrași de ele sînt gata să conchidă că propaganda socialistă este în descreștere, iar cei care apreciază succesele ideii după numărul voturilor acordate candidaților ce pretind să reprezinte socialismul în parlament ajung la concluzia că în Anglia propaganda socialistă este pe cale de dispariție. Dar nu poți să-ți faci o idee despre aria de răspîndire a concepțiilor socialiste după numărul voturilor acordate candidaților care formulează, în măsură mai mare sau mai mică, în programele lor revendicările socialiștilor. O asemenea interpretare ar fi greșită mai cu seamă în Anglia. Într-adevăr, dintre cele trei curente socialiste, promovate de Fourier, Saint-Simon și Robert Owen, în Anglia și Scoția predomină acesta din urmă. De aceea, intensitatea mișcării se cuvine apreciată nu atît după numărul mitingurilor și al voturilor, cît după gradul de pătrundere a ideilor socialiste în sindicate, în asociațiile cooperatiste și în așa-zisul socialism municipal, precum și în mințile oamenilor în întreaga țară. La unii aceste concepții sînt perfect conștiente, la alții ele mai sînt

[1] 1895—1898.

foarte confuze, dar pentru toți ele au și început să servească drept unitate de măsură la aprecierea fenomenelor economice și politice.

Dacă vom considera Anglia din acest unghi de vedere, va trebui să recunoaștem că ideile socialiste au căpătat aici o mai largă răspîndire față de anul 1886. Și voi spune chiar, fără să șovăi, că răspîndirea lor este uriașă în comparație cu anii 1876—1882.

Întreaga Europă trece acum printr-un moment foarte critic — dezvoltarea militarismului. Militarismul, adică încrederea în forța militară, este consecința inevitabilă a victoriei repurtate asupra Franței în 1871 de imperiul militarist german, cu sistemul său de serviciu militar obligatoriu. Inevitabilitatea dezvoltării militarismului și a imperialismului în Europa a fost prevăzută chiar atunci, în primul rînd de către Bakunin. Din fericire, în prezent a și început să se contureze curentul opus[1].

În ceea ce privește ideile comuniste, din momentul cînd au început să fie propagate într-altă formă decît cea de cazarmă sau de mănăstire, și anume în forma obștii, a înțelegerii liber consimțite, ele au căpătat o largă răspîndire în Europa și America. M-am putut convinge de asta personal, în cei 27 de ani[2] de cînd particip activ la mișcarea socialistă. Cînd îmi reamintesc ideile confuze, neconturate, timide, exprimate de muncitori și de prietenii lor la primele congrese ale Internaționalei sau de cele care circulau la Paris în timpul Comunei, chiar printre cele mai eminente personalități, și cînd le compar cu ideile răspîndite în prezent în sînul marii mase muncitorești, trebuie să spun că aceste două concepții despre viață îmi apar ca aparținînd unor lumi diferite.

Nu există perioadă în istorie — cu excepția, poate, a perioadei revoluționare din secolul al XII-lea, care a generat orașele medievale conduse de adunarea populației — în timpul căreia ideile privind organizarea socială să fi suferit o transformare atît de radicală ca în prezent. Și acum, în cel de-al șaizecilea an al vieții, sînt și mai ferm convins decît acum treizeci de ani că situația în Europa este de așa natură, încît o coincidență pur întîmplătoare a unor împrejurări favorabile poate declanșa revoluția, care se va extinde la fel de repede în toate țările ca cea din

[1] Scris în 1898.

[2] Scris în 1898.

1848, dar va avea o importanţă mult mai mare : ea va oferi lumii nu o simplă luptă între partide politice ostile, ci transformarea rapidă şi radicală a întregii orînduiri sociale în direcţia comunismului.

Şi sînt ferm convins că oricare ar fi caracterul acestei mişcări în diferitele ţări, pretutindeni, în fiecare ţară se va manifesta o înţelegere mai largă a transformărilor sociale, devenite inevitabile, decît am constatat-o oriunde în ultimele şase secole. În acelaşi timp, e puţin probabil ca împotrivirea claselor privilegiate să aibă acel caracter de oarbă înverşunare, care în secolele trecute făcea revoluţiile atît de sîngeroase.

Acest măreţ rezultat este demn de eforturile depuse în ultimii treizeci de ani de miile de luptători din rîndurile tuturor naţiunilor şi claselor.

ADNOTĂRI

La pagina 19 (*). În 1924 străzii Precistenka i s-a schimbat numele în strada Kropotkin.

La pagina 22 (*). Casa în care s-a născut P.A. Kropotkin se află în pasajul Kropotkin (fostă str. Ştatnaia) la numărul 26. Între anii 1920 şi 1930 aici s-a aflat Muzeul P.A. Kropotkin. S-au păstrat şi casele în care şi-a petrecut copilăria (în stradela Malaia Levşinskaia la numărul 4 şi în Malaia Vlasievskaia la numărul 8).

La pagina 23 (*). În pergamentul pe care senatul l-a eliberat bunicului lui P.A. Kropotkin se spune că neamul prinţilor Kropotkin îşi trage obîrşia de la cnejii Smolenskului. Cneazul Smolenskului Sveatoslav Ivanovici, un urmaş direct al lui Vladimir Monomahul, l-a avut ca nepot pe Dmitri Vasilevici Kropotka (cuvînt care înseamnă migălosul sau zăbavnicul).

„Urmaşii seminţiei cnejilor Kropotkin au slujit cu credinţă scaunul rusesc drept stolnici şi în alte cinuri boiereşti, pentru care au fost răsplătiţi de ţar cu moşii şi alte cinstiri şi semne ale bunăvoinţei împărăteşti. Cele de mai sus sînt întărite în Cartea istoriei ruseşti la Hrisovul genealogic al boierimii şi în Arhiva hrisoavelor de cinuri"... Din Hrisovul genealogic al boierimii reiese că P.A. Kropotkin s-a născut în „cea de-a treizecea generaţie" de la „primul cneaz rus Rurik". Pe acest temei, unii dintre biografii lui P.A. Kropotkin au considerat că el era mai îndreptăţit să ocupe tronul rusesc decît reprezentanţii familiei domnitoare a Romanovilor. În documente, numele său se întîlneşte scris şi cu „a", adică Krapotkin.

La pagina 27 (*). Familia Sulima îşi trage originea de la hatmanul zaporojan Ivan Sulima, un luptător pentru libertatea Ucrainei. În 1635 a căzut prizonier la polonezi, care l-au executat la Varşovia prin sfîşierea în patru. Nikolai Semionovici Sulima, strănepotul său şi bunicul din partea mamei al lui

Kropotkin (1777—1840), a avut o contribuţie însemnată în războiul pentru apărarea patriei din 1812. Între anii 1833 şi 1837 a fost mai întîi guvernatorul Siberiei răsăritene, apoi al celei apusene.

La pagina 53 (*). Înfiinţat în 1804, primul gimnaziu din Moscova era considerat drept unul din cele mai bune de acest fel. Cu un an înainte de intrarea lui P.A. Kropotkin (1852) în acest gimnaziu, aici a fost adoptată o nouă programă analitică, deosebită de cea a celorlalte gimnazii. A fost introdusă în special predarea dreptului, iar în locul limbii eline s-au introdus ştiinţele naturii (zoologia, botanica, mineralogia, anatomia). Între anii 1851 şi 1857, dreptul a fost predat de Apollon Alekseevici Grigoriev, critic şi publicist, poet, traducător al lui Shakespeare. Primul gimnaziu din Moscova a fost absolvit de istoricii M.P. Pogodin (1818) şi S.M. Soloviov (1838), de dramaturgul N.A. Ostrovski (1844) şi de mulţi alţi oameni de seamă ai ştiinţei şi culturii ruse.

La pagina 53 (**). În deceniul al şaselea, istoria era predată de V.I. Sobceakov.

La pagina 54 (*). Geografia a fost predată între anii 1852 şi 1858 de I.A. von Sengbusch, care a publicat în deceniul al şaptelea mai multe articole în domeniul specialităţii sale.

La pagina 70 (*). În arhivă s-au păstrat diferite numere ale revistelor „Vremennik" („Letopiseţ") din anii 1855—1856 şi „Literaturnîi listok" („Foaia literară"), scoase de fraţii Kropotkin în acei ani.

La pagina 88 (*). Scrisorile fraţilor Kropotkin au fost duse în 1872 în străinătate de A. Kropotkin. După înapoierea acestuia în patrie şi arestarea lui, ele au fost păstrate de P.L. Lavrov. P. Kropotkin le-a adus în Rusia împreună cu documentele sale cele mai de preţ. Corespondenţa a fost publicată într-o formă prescurtată în două volume („Corespondenţa lui Piotr şi Aleksandr Kropotkin", Moscova-Leningrad, 1932—1933).

La pagina 90 (*). „Mi-am schimbat întrucîtva convingerile şi încep să nu mai cred în nimic. Dă-mi dovezi ale existenţei divinităţii" — îi scria P. Kropotkin fratelui său în aprilie 1858 (vezi „Corespondenţa...", vol. I, p. 84).

La pagina 90 (**). Într-una din scrisorile adresate fratelui său (ianuarie 1858), A. Kropotkin expune concepţiile lui K.F. Rulié, sfătuindu-l să-şi procure cursul acestuia. Această scrisoare, consacrată problemelor ştiinţifice, este foarte caracteristică pentru corespondenţa lor, deoarece pe opt pagini de scrisoare îşi găsesc loc aproximativ treizeci de mii de semne. Ea poate fi citită numai cu lupa. În februarie 1858, P. Kropotkin îi anunţă fratelui său dorinţa de a se ocupa serios de ştiinţele naturii (vezi „Corespondenţa...", vol. I, p. 132—133).

La pagina 100 (*). În scrisorile lui P. Kropotkin din deceniul al şaptelea, un loc important îl ocupă problemele de istorie. P. Kropotkin este de părere că un istoric nu trebuie să se mulţumească cu descrierea fenomenelor, ci să le cerceteze cauzele, izvoarele, pentru a le putea explica (vezi „Corespondenţa...", vol. I).

La pagina 104 (*). Poezia „Lui Iskander" a lui Ogariov a fost publicată pentru întîia oară în revista „Polearnaia zvezda" (1858, IV), pe urmă a fost retipărită în volumul „Versuri" al lui

N.P. Ogariov (Londra, 1858). În deceniul al şaptelea, ea a devenit un popular cîntec revoluţionar.

La pagina 109 (*). Încă în aprilie 1858 P. Kropotkin îi comunică fratelui său că a început să scoată o gazetă cu titlul „Ecouri din Corpul de paji" rugîndu-l să scrie pentru ea, şi primeşte consimţămîntul acestuia. Într-o versiune puţin schimbată îi scrie şi despre felul cum răspîndeşte gazeta („...le-am vîrît în dulapurile a doi dintre colegi despre care eram sigur că nu sînt adepţi ai sistemului lui Nikolaie") („Corespondenţa...", vol. I, p. 86).

La pagina 117 (*). În lista absolvenţilor din 1862 ai Corpului de paji se află trecut plutonierul-major prinţ Kropotkin, care a fost numit sotnic în oastea de cavalerie căzăcească de pe Amur. Dar numele lui Kropotkin nu figurează printre „elevii evidenţiaţi" de pe placa de marmură din Sala albă a Corpului de paji. Este de presupus că el a fost şters imediat după arestarea sa survenită în 1874 (vezi „Corpul de paji al majestăţii sale imperiale", vol. II, p. 411—414).

La pagina 129 (*). Oastea căzăcească de pe Amur a fost formată în decembrie 1858. În ea au fost încorporaţi peste două mii de cazaci mutaţi disciplinar din unităţile militare ale trupelor din interior. Regimentul de cavalerie căzăcească a fost format în 1860.

La pagina 135 (*). Rząd narodowy — guvernul naţional al Poloniei care a luat fiinţă la 10 (22) mai 1863 în cursul răscoalei.

La pagina 136 (*). În luna mai 1862, Kreiţ, comandantul poliţiei din Moscova, i-a raportat guvernatorului general că „începînd din ziua de optsprezece a acestei luni, indivizi necunoscuţi au pornit să răspîndească pe bulevarde şi la porţile caselor chemări conţinînd instigări sociale şi purtînd titlul „Molodaia Rossiia".

Manifestul „Molodaia Rossiia", al cărui autor a fost P. G. Zaicinevski, chema poporul la o revoluţie în scopul unei transformări sociale radicale, adică pentru instaurarea unei republici sociale şi democrate.

La pagina 137 (*). N.G. Cernîşevski a fost arestat la 7 iulie 1862.

La pagina 139 (*). În aprilie 1863, P. Kropotkin şi-a notat în jurnal gîndurile despre N.N. Muraviov: „Este remarcabilă soarta pe care a avut-o Muraviov în Siberia... Părerea despre Muraviov încă nu s-a cristalizat... mai greu este de a vorbi despre folosul şi daunele aduse de Muraviov: folosul se exprimă prin impulsul pe care l-a dat vieţii din Siberia, stîrpirea într-o anumită măsură a mitei etc., iar daunele prin linia urmată de el şi caracterul guvernării sale, despotismul adoptat în această direcţie, influenţa personalităţilor etc." („Jurnalul lui P.A. Kropotkin", Moscova-Petrograd, 1923, p. 92—93).

La pagina 141 (*). În scrisoarea trimisă la 1 iunie 1863 din Cita, P. Kropotkin îi scrie fratelui său: „Scriu şi lucrez mult, ceea ce atrage după sine oboseală, plictiseală şi îndobitocire; de exemplu, mă ocup ore în şir cu înmulţirea şi adunarea cifrelor ce reprezintă izmenele şi cămăşile din inventarul pentru puşcăriaşi, şi treaba asta trebuie făcută fiindcă o dată cu darea de seamă asupra stării de lucruri din închisori se cer şi

informări statistice asupra acestora" („Corespondența...", vol. II, p. 106).

La pagina 141 (**). P.A. Kropotkin a efectuat această anchetă în noiembrie 1862. Jurnalul său păstrează însemnarea: „Kuznețova Pelagheia, 27 de ani, a fost bătută cu nuielele la cancelaria militară în prezența a... oameni și a primit pînă la douăzeci de lovituri... Iv. Grigoriev nu ține minte să aibă rude, stă închis de șase săptămîni, nu primește mîncare, trăiește din ce capătă din cerșit... Bokșir, închis pentru că a schimbat un cal furat de undeva" („Jurnalul lui P. A. Kropotkin", p. 70). Alte amănunte despre această misiune Kropotkin le comunică fratelui său într-o scrisoare din 24 noiembrie 1862 trimisă din satul Kabanskoe (vezi „Corespondența...", vol. II, p. 59—61).

La pagina 141 (***). Referire la A.I. Herzen și N.P. Ogariov, care au considerat răscoala drept inoportună și insuficient pregătită.

La pagina 142 (*). Politica urmată de țarism în Polonia a fost aspru criticată de ofițerii ruși cu idei înaintate. În semn de protest, mulți ofițeri de stat-major și-au dat demisia, iar unii au trecut de partea răsculaților. Un grup de ofițeri din regimentul finlandez de gardă, care fusese trimis să înăbușe răscoala, grup condus de V.I. Barteniev, discipol al lui Cernîșevski, a încercat să intre în legătură cu răsculații pentru a le da ajutor. De partea răsculaților au luptat zeci de ofițeri din armata rusă.

La pagina 143 (*). Manifestul lansat la 22 ianuarie 1863 de către comitetul central al răsculaților proclama drept țel al revoluției cucerirea independenței naționale, egalitatea în drepturi civile, desființarea stărilor sociale, dar menținea proprietatea moșierească asupra pămîntului. Proclamînd drept proprietate a țăranilor loturile folosite de ei pînă la răscoală în schimbul prestațiilor, manifestul le promitea în același timp moșierilor o recompensare pentru pagubele suferite. Aripa dreaptă a răsculaților a făcut tot posibilul ca să îndepărteze țărănimea de la luptă. Instrucțiunile date răsculaților prevedeau „să nu se tolereze nici cea mai mică manifestare, fie ea cît de vagă, a vreunui cataclism social" și luau apărarea vieții și avutului moșierilor, stabilind cele mai grele pedepse pentru cei ce atentau la ele. Această greșeală a răscoalei poloneze a hotărît cu anticipație deznodămîntul ei și a fost bine sesizată de Kropotkin. Punctul său de vedere asupra problemei poloneze coincidea cu concepțiile revoluționarilor ruși, în primul rînd cu cea a lui A. I. Herzen, care arătau că lagărul democrat polonez nu a înțeles pînă la capăt importanța problemei țărănești, subordonînd-o misiunii de cucerire a independenței naționale (vezi culegerea „Răscoala din 1863". Materiale și documente, Moscova-Wroclaw, 1963—1964).

La pagina 156 (*). Amintirile lui Kropotkin referitoare la această expediție sînt completate de relatarea ofițerului P.N. Kovrighin, care a fost însărcinat cu echiparea caravanei „negustorului clasa a doua Piotr Alekseev din Irkutsk". După cum afirmă Kovrighin, el și-a dat imediat seama că P. Alekseev e un „pseudo-negustor, căci toate manierele și felul său de a vorbi erau prefăcute". Și cazacii buriați care au însoțit cara-

vana s-au dumirit de îndată ce hram poartă „negustorul" și l-au ghicit că e militar după felul impecabil în care călărea. „De mai multe ori — povestește Kovrighin — m-am apucat să vorbesc cu P.A. despre decembriști, despre Irkutsk, despre Petersburg, despre literatură etc. Negustorul mă asculta cu atenție, dar nu-și dovedea prin nimic originea sa negustorească. Abia cînd i-am spus că în Siberia negustorilor le place literatura și lectura, el mi-a răspuns că ei, oamenii negoțului, n-au vreme pentru cărți. P.A. a plecat, iar după două-trei luni ofițerul care echipase caravana împreună cu mine m-a întrebat :

— Piotr Nikolaevici, știi dumneata ce fel de negustor am echipat noi amîndoi ?

— Știu că nu era negustor, dar nu-mi dau seama ce e în realitate — i-am răspuns.

— E prințul Kropotkin, un ofițer superior cu misiune specială pe lîngă guvernator. Deși tînăr, e un om foarte cult și are înainte o carieră strălucită. Ai să vezi că peste vreo zece ani o s-ajungă și el guvernator general..." (vezi *I. I. Popov.* „Fapte trecute și trăite", partea I, Leningrad, 1924, p. 159).

La pagina 158 (*). Obó sau ovón — mormane de piatră sau uneori și de vreascuri aflate pe drumurile de munte ale Asiei centrale, unde fiecare trecător adaugă o piatră și leagă de crengi sau de un par o șuviță de păr de cal sau cîteva fîșii de cîrpă „în semn de recunoștință spiritului munților" pentru că l-a ajutat să termine drumul cu bine.

La pagina 161 (*). P.A. Kropotkin a descris această expediție în articolul „Două călătorii în Manciuria făcute în 1864 (1. Descrierea drumului de la punctul de pază Staro-Muruhaitul prin Merghen pe Aigun. 2. Sungari de la Jilin pînă la vărsare)", „Analele secției siberiene a Societății ruse de geografie", vol. III, Irkutsk, 1865 ; „Expediția pe Sungari (Din jurnalul lui Kropotkin)", „Buletinul Societății ruse de geografie" nr. 4, 1865 ; ziarul „Golos" („Glasul") din 3 decembrie 1864. Despre această expediție, precum și despre altele efectuate de P. A. Kropotkin vezi și *L.S. Berg.* „Eseu cu privire la istoria descoperirilor geografice ruse", Moscova-Leningrad, 1946 ; *V.A. Obrucev.* „P.A. Kropotkin" (în volumul „Oameni ai științei ruse", vol. I, Moscova-Leningrad, 1948, p. 588—598) ; *S.S. Anisimov.* „Călătoriile lui Kropotkin", Moscova, 1951.

La pagina 164 (*). „Raportul asupra expediției din regiunea Olekma-Vitim", întocmit de P. A. Kropotkin și I. S. Poleakov, constă dintr-un volum de 680 de pagini cu desene, hărți și planuri. O scurtă dare de seamă cu privire la această expediție a fost publicată în revista germană de geografie a lui Petermann „Reise im Olekminsk-Witim'schen Gebiet. Sommer 1866, von Fürsten Kropotkin" („Călătorie în regiunea Olekma-Vitim. Vara anului 1866, de prințul Kropotkin"). Aceleiași expediții îi e consacrat și articolul lui Kropotkin „Scrisoare de pe drumul expediției din regiunea Vitim" („Sibirskii vestnik" — [„Mesagerul din Siberia"], Irkutsk, 1866, nr. 22) ; „Mina Zadon de pe rîul Kveigheri („Sibirskii vestnik", 1867, nr. 4) ; „O călătorie pe Lena" („Zapiski dlia citenia" — „Însemnări pentru lectură". Supliment la ziarul „Birjevîe vedomosti", 1867, nr. 1). Pentru expediția din regiunea Olekma-Vitim, P.A. Kro-

potkin a fost distins cu medalia de aur a Societății ruse de geografie. Mai tîrziu, cu numele lui Kropotkin a fost botezat un lanț de munți de pe podișul Patom.

La pagina 167 (*). Darea de seamă întocmită de P.A. Kropotkin asupra procesului participanților la răscoală a fost publicată din nou în revista „Bîloe", 1922, nr. 17, p. 105—154 și în culegerea „Memoriile lui P. A. Kropotkin", p. 123—172.

La pagina 170 (*). În amintita dare de seamă a lui Kropotkin sînt menționați drept conducători și inițiatori principali ai răscoalei Czelinsky, care aici are 48 de ani, Szarmowicz, Kotkovski, Arczimowicz, Iliaszewicz și Wronski. Ei au fost condamnați la moarte. Guvernatorul general a confirmat sentința pentru toți, în afară de cea a lui Arczimowicz și Wronski („Bîloe", 1922, nr.17, p. 129).

La pagina 171 (*). În scrisoarea adresată la 22 august 1866 fratelui său, Kropotkin își exprimă îngrijorarea dacă nu cumva acesta a fost trimis să înăbușe răscoala. „Ar fi fost oribil, dezgustător", scrie el („Corespondența...", vol. II, p. 199—200).

La pagina 174 (*). Schema orografică alcătuită de Kropotkin reprezenta un mare pas înainte față de concepția lui A. Humboldt. Totuși, ea se întemeia în special pe date hipsometrice, și nu geologice, cusur explicabil prin nivelul de atunci al științei. În cele mai noi cunoștințe cu privire la relieful Asiei, observațiile lui Kropotkin își păstrează în mare măsură importanța, însă ipoteza sa cu privire la orientarea de la nord-est spre sud-vest a formelor de bază ale reliefului nu a fost confirmată. S-a constatat că relieful Asiei este mult mai complex decît și l-a înfățișat Kropotkin la mijlocul secolului trecut (vezi *V.A. Obrucev.* „P.A. Kropotkin", în volumul „Oameni ai științei ruse", vol. II).

La pagina 174 (**). „Schema generală a orografiei Siberiei răsăritene și materiale pentru orografia Siberiei răsăritene", în „Analele de geografie generală ale Societății ruse de geografie", vol. V, 1875.

La pagina 174 (***). P. A. Kropotkin a fost membru al mai multor comisii ale Societății ruse de geografie (Comisia pentru stabilirea nevoilor Ținutului Amur, Comisia meteorologică, Comisia pentru organizarea unei expediții în Turkestan, Comisia pentru elaborarea programului de cercetare a guberniilor Petersburg și Oloneț, Comisia pentru explorarea mărilor din nordul Rusiei).

La pagina 178 (*). Referatul a fost publicat sub forma unei broșuri sub titlul „Expediția pentru explorarea mărilor din nordul Rusiei". Referatul Comisiei pentru echiparea expediției de explorare a mărilor din nordul Rusiei. P.P. Semionov Tian-Șanski a scris despre acest referat următoarele: „Concluziile comisiei au fost însoțite de vastele însemnări notate cu foarte mult talent de secretarul comisiei P.A. Kropotkin" *(P.P. Semionov Tian-Șanski.* „Istoria unei jumătăți de veac de activitate a Societății ruse de geografie 1845—1895", Sankt-Petersburg, 1896, partea a III-a).

La pagina 182 (*). D.V. Karakozov, membru al cercului revoluționar al narodnicului Ișutin, a săvîrșit un atentat neizbutit la viața împăratului Alexandru al II-lea (vezi în continuare la paginile 188—191).

La pagina 184 (*). E vorba de execuția narodovolților, care au pornit lupta politică împotriva autocrației.

La pagina 184 (**). Date mai amănunțite vezi la paginile 311—312.

La pagina 187 (*). Sub această denumire au fost scoase la începutul anului 1861 niște proclamații ilegale (trei în total) de către cercul unor oameni apropiați de N.G. Cernîșevski. Ele au fost bine cunoscute în mediul intelectualității progresiste din deceniul al șaptelea. Și frații Kropotkin știau despre „Velikoross". Într-una din scrisorile sale, Aleksandr a trimis o proclamație scrisă de el după modelul „Velikoross"-ului. In ea se cerea eliberarea țăranilor cu împroprietărire fără plată și convocarea unor reprezentanți ai poporului în vederea elaborării unei constituții („Corespondența...", vol. I, p. 249—252).

La pagina 187 (**). „Zemlea i volea", organizație revoluționară apărută la sfîrșitul anului 1861 sub puternica influență a lui N.G. Cernișevski, precum și a lui A.I. Herzen și N.P. Ogariov. Din Comitetul ei central au făcut parte P.A. și A.A. Serno-Solovievici, A.A. Slepțov, N.N. Obrucev, N.I. Utin și alții. Programul organizației cerea pămînt pentru popor și înlocuirea autocrației prin suveranitatea poporului. Ea și-a încetat activitatea în 1863 din cauza prigoanei dezlănțuite de poliție, fără să-și fi îndeplinit programul ideologic și organizatoric. Amănunte asupra istoriei ei vezi în *I.I. Linkov.* „Lupta revoluționară dusă de A.I. Herzen și N.P. Ogariov și societatea secretă «Zemlea i volea» în deceniul al șaptelea", Moscova, 1964.

La pagina 187 (***). La un dineu de gală, care a avut loc la 16 aprilie la Clubul englez, N.A. Nekrasov a citit niște versuri apologetice dedicate lui M. Muraviov. În numărul din aprilie al revistei „Sovremennik" (1866, nr. 4) au fost publicate versurile lui Nekrasov închinate lui O. Komissarov, „salvatorul" țarului, precum și un articol ce cuprindea actul de credință față de împărat al lui Rozanov. Lui Nekrasov i-a fost rușine de aceste acte, făcute în scopul salvării revistei de represiunile pornite împotriva ei, și le-a retractat în mod public, considerînd aceste versuri drept „note false" scoase de lira sa (vezi *V. Evgheniev-Maksimov.* „Viața și activitatea lui N. A. Nekrasov", vol. III, Moscova, 1952, p. 302—303).

La pagina 189 (*). În literatura științifică rusă consacrată „cercului lui Ișutin", pe care Kropotkin îl numește „cercul lui Karakozov", după numele celui mai cunoscut revoluționar din acest cerc, această perioadă a mișcării este considerată drept tranzitorie, ea îmbinînd în germene mai multe curente contradictorii ce s-au manifestat atît de evident mai tîrziu în activitatea diferitelor organizații ale narodnicismului revoluționar din deceniul al optulea și începutul celui de-al nouălea.

La pagina 197 (*). Internaționala I — Asociația Internațională a Muncitorilor — a fost înființată în ziua de 28 septembrie 1864 la Londra.

La pagina 202 (*). Theisz a fost numit de către Consiliul Comunei comisar al poștei și telegrafului, salariații fiind obligați să-i dea ascultare. În Comună, organizarea sistemului poștal se baza, ca și în celelalte ramuri ale vieții economice și politice, pe principiul autoritar, al puterii de stat și al disciplinei, așa

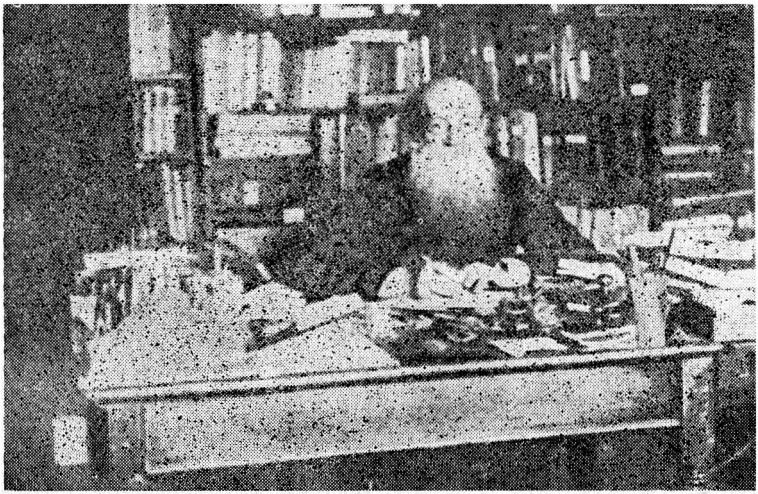

P. A. Kropotkin la masa de lucru

că n-ar prea fi indicată drept model reușit al posibilității realizării „utopiei fără stat".

La pagina 204 (*). *Madame* Olga este probabil O.S. Levașova, membră a secției ruse din Internaționala I.

La pagina 207 (*). Federația jurasiană a Internaționalei a fost întemeiată în 1871. Și-a luat numele de la munții Jura din Elveția, unde se afla centrul activității ei. Reunea secțiile muncitorilor din industria ceasornicăriei din Neuchâtel, Chaux-de-Fonds, Saint-Imier, Sonvilier și din alte localități. A fost principalul focar al anarhismului în cadrul Internaționalei. M.A. Bakunin, J. Guillaume, N. Jukovski, A. Schwitzguébel, Spichiger — conducătorii ei — au fost adversari activi ai marxismului. Federația și-a încetat activitatea în 1878, în urma dizolvării Internaționalei.

La pagina 207 (**). Din Consiliul General al Internaționalei făceau parte delegați ai muncitorilor din diferite țări. Karl Marx, care juca un rol de conducere în consiliu, îi reprezenta pe muncitorii germani, precum și secția rusă a Internaționalei.

La pagina 213 (*). Comuna a inițiat, dar n-a reușit să ducă la capăt, un amplu program de transformări social-economice, emițând decrete cu privire la transmiterea către asociațiile muncitorești a întreprinderilor abandonate de proprietari, cu privire la introducerea controlului muncitoresc, cu privire la protecția muncii, și a luat o serie de măsuri în domeniul politicii spațiului locativ și al aprovizionării. A fost pregătit un proiect de decret cu privire la rechiziționarea tuturor întreprinderilor mari.

La pagina 220 (*). În literatura contemporană despre cercul Ceaikovski nu există o unitate de păreri în ceea ce privește momentul apariției lui. Majoritatea cercetătorilor — N.A. Troițki,

Ş. M. Levin, B. P. Kozmin, R. V. Filippov — înclină să-i vadă germenul nu în cercul organizat de Perovskaia şi surorile Kornilov, cum o face Kropotkin, ci în grupul lui M. A. Natanson (1869), în aşa-numita comună a lui Vulf, cu care cercul Sofiei Perovskaia a fuzionat în 1871.

La pagina 222 (*). Nota lui P. A. Kropotkin „Se cuvine oare să ne ocupăm de cercetarea idealului orînduirii viitoare?" a fost dezbătută în cadrul cercului în noiembrie 1873 şi adoptată ca program.

La pagina 227 (*). Anabaptism — sectă religioasă care s-a răspîndit în perioada reformei în Germania, Elveţia, Ţările de Jos. Anabaptiştii respingeau ierarhia bisericească, revendicau comunitatea averilor, luptau împotriva regimului feudal.

La pagina 227 (**). Comitetul executiv al partidului „Narodnaia volea", organ central de conducere al acestui partid, care a pornit lupta politică împotriva autocraţiei. Una din formele acestei lupte era teroarea. Din Comitetul executiv făceau parte mulţi foşti membri ai cercului Ceaikovski — S. L. Perovskaia, A.I. Jeleabov, M.F. Frolenko, N.N. Morozov, M.R. Langans, L.A. Tihomirov.

La pagina 233 (*). Este vorba probabil de aşa-numitul grup al „moscoviţilor" sau „Organizaţia social-revoluţionară pe întreaga Rusie" (1875). Din acest grup făceau parte S.I. Bardina, O.S. Linbatovici, L.N. Figner şi alte foste studente de la Zürich, membrii grupului „caucazienilor" — I. S. Djabadari, M. M. Cikoidze, T. F. Zdanovici, precum şi P. Alekseev, S. Agapov, Greaznov şi alţi muncitori. „Moscoviţii" făceau propagandă printre muncitori spre a pregăti din rîndurile acestora agitatori pentru sate. Munca lor de propagandă se extindea asupra a vreo douăzeci de fabrici din Moscova, apoi asupra fabricilor din Ivanovo-Voznesensk, Serpuhov, Tula, Şuia şi chiar din Kiev, Odesa şi Tiflis.

În primăvara anului 1872 au avut loc numai cîteva cazuri de „mers în popor". „Marea mişcare a «mersului în popor»" despre care vorbeşte Kropotkin s-a desfăşurat în primăvara şi vara anului 1874, cînd el fusese deja arestat. În această perioadă, revoluţionarii foloseau de preferinţă forma propagandei „mobile": ei nu mai locuiau la sate timp îndelungat, ci peregrinau din loc în loc.

La pagina 234 (*). În afara celor menţionaţi mai sus, membrii cercului mai cunoşteau şi pe mulţi alţii. Printre muncitori circulau în acea perioadă şi cărţi ca „Războiul civil din Franţa" a lui Karl Marx, „Situaţia clasei muncitoare din Rusia" de N. Flerovski, „Scrisori istorice" de P.L. Lavrov, „Sistemul statal şi anarhia" de M.A. Bakunin, „Episoade istorice" de Louis Blanc, operele lui Dobroliubov, Şelgunov (vezi „Mişcarea muncitorească din Rusia în secolul al XIX-lea", vol. II, partea I, p. 443—444).

La pagina 237 (*). Cu privire la activitatea lui P.A. Kropotkin în rîndurile muncitorilor există date în procesele-verbale ale interogatoriilor lui S.V. Mitrofanov, S.N. Vinogradov, A.V. Nizovkin. În speţă, în depoziţia cea mai completă, aparţinînd lui Stepan Mitrofanov, muncitor de la uzinele Nobel din Petersburg, găsim: Kropotkin „spunea că, atunci cînd la noi

va crește partidul muncitorilor cu nivel ridicat, va fi posibil să aderăm la o asociație internațională. Scopul acestei asociații internaționale, după cum explica el, constă în desființarea capitalurilor particulare și a proprietății particulare în genere și în înlocuirea lor prin proprietate colectivă ; atunci statele nu vor mai fi necesare, și în locul lor vor fi organizate asociații federative libere" („Mișcarea muncitorească din Rusia în secolul al XIX-lea", vol. II, partea I, p. 456, 465, 471—472, 474—478).

La pagina 238 (*). În ianuarie 1874, O. Ceșer, proprietarul fabricii textile Nikolskaia (din cartierul Vîborg al Petersburgului), a declarat șefului poliției din Petersburg, Trepov, că „printre muncitorii fabricii sale sînt difuzate idei internaționale". Ceșer se referea la informațiile primite de la muncitorul Matvei Tarasov. Muncitorii fură puși sub observație, fapt care a dus la arestarea membrilor cercului organizat de „ceaikoviști" („Mișcarea muncitorească din Rusia în secolul al XIX-lea", vol. II, partea I, p. 437—438).

La pagina 239 (*). Referatul a fost ținut la 21 martie 1874. În procesul-verbal al ședinței Societății de geografie se spune : „Prințul A. Kropotkin a prezentat auditoriului cercetările sale privind formațiile glaciare din Finlanda, care l-au adus la convingerea că toate blocurile eratice risipite pe șesurile Rusiei centrale și de nord au fost aduse acolo din Finlanda de ghețari, și nu de ghețuri plutitoare, cum s-a crezut îndeobște pînă în prezent". Cercetări ulterioare au confirmat ipoteza lui P.A. Kropotkin.

La pagina 244 (*). Judecînd după materialele din dosarul de anchetă, Poliakov a dat explicații în legătură cu scrisoarea lui P.A. Kropotkin găsită la el, dar aceste explicații n-au furnizat instrucției nici un fel de probe împotriva lui Kropotkin și de aceea nu au fost utilizate.

La pagina 248 (*). Informațiile despre Bakunin sînt inexacte. Ca participant la răscoalele de la Dresda și Praga din 1848, Bakunin a petrecut în închisorile austriece circa trei ani, dintre care o jumătate de an la Olmütz, cu cătușe la mîini și la picioare. Extrădat în 1851 guvernului rus, a fost întemnițat timp de aproape șase ani la Slisselburg și în fortăreața Petropavlovsk. Bakunin și-a răscumpărat libertatea cu prețul renegării convingerilor sale revoluționare. El i-a adresat lui Nicolae I o „Mărturisire" în care renega trecutul său revoluționar, îl înfiera. Lucrul acesta a devenit cunoscut abia după Revoluția din Octombrie. Mai pe larg despre Bakunin vezi *N.I. Kolpinski* și *V.A. Tvardovskaia.* „Bakunin în mișcarea rusă și internațională", „Voprosî istorii", 1964, nr. 10.

La pagina 254 (*). Se prea poate să fie vorba de persoane reale — muncitori de la întreprinderi din Petersburg, membri ai cercului organizat de „ceaikoviști" — Iakov Ivanovici Ivanov și Pavel Koriușkin. Despre Iakov Ivanovici, Kropotkin pomenește și la p. 275.

La pagina 255 (*). „Lavriștii" și „bakuniștii" — două curente în sînul narodnicismului revoluționar din deceniul al optulea ce-și datorează numele ideologilor lor, respectiv P.L. Lavrov și M.A. Bakunin. „Bakuniștii" porneau de la convingerea că poporul este gata pentru o revoluție socialistă imediată. Ei considerau

că sarcina revoluționarului este activitatea de agitație în popor, în scopul ridicării lui la răscoală. „Lavriștii" vedeau posibilitatea unei asemenea răscoale în cel mai îndepărtat viitor, chemînd tineretul revoluționar la o pregătire îndelungată și serioasă a revoluției pe calea propagandei și la „autopregătirea" revoluționarilor în vederea acestui scop.

La pagina 274 (*). Cele mai amănunțite depoziții cu privire la Kropotkin au fost date de Stepan Mitrofanov, muncitor de la uzinele Nobel. El a relatat conținutul prelegerilor (vezi adnotarea referitoare la p. 237), precum și faptul că l-a întîlnit pe Kropotkin în apartamentul lui Peterson, la Serghei Vinogradov și în casa conspirativă. El a enumerat cu de-amănuntul semnalmentele lui Kropotkin (de statură mijlocie, cu o barbă roșcată mare, purtînd ochelari, cu ochi miopi), a indicat pe cine anume a întîlnit la prelegerile lui Kropotkin. Serghei Vinogradov, muncitor la fabrica de muniții din Petersburg a recunoscut numai că omul indicat sub numele de prinț Kropotkin explica în prelegerile sale situația muncitorilor din străinătate. „Țăranilor Kondratiev și Prokofiev le-a fost arătată fotografia lui Kropotkin, pe care au recunoscut-o ca fiind a acestuia din urmă". Iakov Ivanovici (după toate probabilitățile, Iakov Ivanov, maistru la fabrica textilă Malțev) a declarat că „nu cunoaște pe nici una din persoanele menționate" și a refuzat să dea depoziții („Mișcarea muncitorească din Rusia în secolului al XIX-lea", vol. II, partea I, p. 456, 460, 465, 475).

La pagina 282 (*). Este vorba de A.I. Zundelevici, ulterior membru în Comitetul executiv al partidului „Narodnaia volea".

La pagina 282 (**). În „vilișoara cu ziduri cenușii" s-au instalat M. P. Leschern von Herzfeld și E. Veimar — fratele lui O. Veimar, organizatorul evadării.

La pagina 284 (*). Este vorba de Orest Veimar. În adnotare se menționează greșit că el ar fi fost condamnat ca membru al partidului „Narodnaia volea". În realitate, O. E. Veimar a fost condamnat de un tribunal militar la începutul anului 1880, împreună cu o serie de membri ai partidului „Zemlea i volea" și de persoane apropiate lor (Adr. Mihailov, A. Oboleșev, L. Bulanov, O. Natanson, M. Kolenkina și alții).

La pagina 286 (*). Este vorba de M.A. Natanson, care a participat activ la pregătirea evadării lui Kropotkin ; el avea să fie ulterior unul din organizatorii partidului „Zemlea i volea".

La pagina 291 (*). Fourierismul și saint-simonismul — curente în socialismul utopic clasic francez din deceniul al cincilea al secolului al XIX-lea, ale căror denumiri sînt derivate din numele principalilor lor teoreticieni, Ch. Fourier și C.H. Saint-Simon, și care, alături de socialismul utopic al lui R. Owen, constituie una din sursele ideologice ale marxismului. Exagerarea influenței Europei occidentale în dezvoltarea mișcării sociale din Rusia nu este întîmplătoare la Kropotkin, care acorda un loc de prim plan în viața societății ideilor, necesităților, năzuințelor oamenilor, și nu condițiilor social-economice ce le generează. O asemenea reprezentare cu privire la mișcarea revoluționară din Rusia este, în fond, foarte apropiată de explicația „populistă", pe care chiar el o critică în text, pentru încercarea de a găsi cauzele „mersului în popor"

într-o influență „din afară", în „influența emigranților". Inconsecvența și un caracter întrucîtva contradictoriu al opiniilor sînt mărturia slăbiciunii și vulnerabilității concepției idealiste despre lume a lui Kropotkin.

La pagina 291 (**). Este vorba de împotrivirea armată față de poliție a membrilor cercului lui M.I. Kovalski la 30 ianuarie 1878, cu ocazia arestării lor în casa conspirativă de pe strada Sadovaia din Odesa. În cercul acesta cu componență neomogenă, majoritatea o constituiau răzvrătiții de tip bakunist. „Iacobini", adică adepți ai complotului politic, se considerau numai G.F. Cerneavskaia, N. Iujakova, N.A. Vitașevski.

La pagina 292 (*). „Zemlea i volea" — societate secretă revoluționară narodnicistă (1876—1879); a publicat un ziar purtînd aceeași denumire. Principalii săi organizatori și activiști erau A.D. Mihailov, M.A. Natanson, G.V. Plehanov, S.M. Kravcinski, D.A. Klement, L.A. Tihomirov. Programul ei semibakunist își propunea drept scop organizarea revoluției țărănești sub lozinca „Zemlea i volea" („Pămînt și libertate"). Ca urmare a divergențelor privind lupta politică împotriva guvernului, societatea s-a scindat în 1879 în două organizații: „Narodnaia volea" și „Ciornîi peredel".

La pagina 293 (*). În 1897, în articolul „Despre situația actuală din Rusia", Kropotkin a exprimat aceeași idee, și anume că Rusia se află în ajunul unei revoluții țărănești. În afară de țărănime, Kropotkin citează printre factorii revoluționari narodnicismul și mișcările religioase din țară. El vorbește, de asemenea, despre creșterea mișcării muncitorești, considerînd că ea nu mai necesită „o conducere". Această apreciere anarhistă a situației din țară a fost caracteristică pentru Kropotkin pînă în 1917.

La pagina 299 (*). Este vorba de mașina-unealtă a ceasornicarului-gravor.

La pagina 300 (*). „Răscoala de la Benevento" — tentativă de răscoală țărănească de lîngă orașul Benevento, în munții Italiei de sud, în anul 1876; este legată de numele revoluționarilor Cafiero, Malatesta și S. Kravcinski, care au luat parte la ea. În două sate răsculații au pus mîna pe arhive, le-au dat foc, au împărțit populației arme și banii din casa perceptorului.

La pagina 302 (*). În scrisoarea din 21 martie 1877 către P. Robin, Kropotkin, sub impulsul recentei emoții, povestește despre această demonstrație — desfășurată sub faldurile steagului roșu în sunetele cîntecului lui P. Brousse „Steagul roșu" —, despre încăierarea cu poliția, despre miting și despre vizita la mormîntul lui Bakunin, prin care s-a încheiat demonstrația. „Nimic nu cîștigă în așa măsură adeziunea poporului ca îndrăzneala", aceste cuvinte Kropotkin le-a așternut pe filele scrisorii sus-amintite (Arhiva centrală de stat, folio 1 179, op. 3, dosar 525). La manifestația de la Berna din 18 martie 1877 în memoria Comunei din Paris au participat circa două mii de oameni. Dintre revoluționarii ruși au participat împreună cu Kropotkin G.V. Plehanov, D.A. Klement, A.Z. Ralli.

La pagina 305 (*). Congresul al nouălea de la Verviers al Internaționalei s-a ținut între 6 și 8 septembrie. Congresul mondial

P. A. Kropotkin lîngă casa sa din Londra. Fotografie

de la Gand — între 9 şi 15 septembrie 1877. La Congresul de la Gand, P.A. Kropotkin a fost ales secretar.

La pagina 306 (*). Rezultatul acestui studiu l-au constituit o serie de eseuri privitoare la istoria revoluţiei franceze care au apărut în revistele „Le Révolté" şi „Les temps nouveaux", iar ulterior cartea „Marea revoluţie franceză", apărută în 1909 la Paris, Londra, Berlin şi tradusă apoi în limbile spaniolă, italiană, polonă şi suedeză (în limba rusă a apărut în 1914 la Londra şi în 1917 în Rusia).

La pagina 316 (*). Prima ediţie rusă a cărţii „Cuvintele unui răzvrătit" a apărut în 1909.

La pagina 317 (*). „Procesul celor 50" a avut loc în februarie 1877, intentat fiind membrilor „Organizaţiei social-revoluţionare din Rusia" (vezi adnotarea la p. 233). Un deosebit ecou în rîndurile opiniei publice l-au avut cuvîntările acuzaţilor Piotr Alekseev şi S.I. Bardina.

„Procesul celor 193" este cel mai mare proces politic din deceniul al optulea. Numărul inculpaţilor depăşea cifra de 2 500 de oameni (printre ei se numărau 355 de femei). După stabilirea gradului de culpabilitate, el se reduse la 900. În momentul procesului rămăseseră 193 de acuzaţi (mulţi muriseră în închisori, iar unii, asemenea lui Kropotkin, izbutiseră să fugă).

„Grupul lui Dolgușin“ — membri ai cercului revoluționar narodnic organizat de A.V. Dolgușin (1872—1874). Ei tipăreau și difuzau printre țărani și muncitori proclamații revoluționare conținînd apeluri la insurecție.

La pagina 318 (*). Despre situația din închisoarea centrală din Harkov relata broșura lui A.V. Dolgușin „Îngropați de vii“, care s-a bucurat de popularitate în mediul revoluționar spre sfîrșitul deceniului al optulea.

La pagina 318 (**). Vezi adnotarea (**) la p. 291.

La pagina 318 (***). Starea excepțională a fost introdusă în gubernille Petersburg, Moscova, Harkov, Kiev, Odesa. Guvernatorilor generali provizorii ale acestor gubernii li s-au acordat drepturi speciale în ceea ce priveau arestările, deportările administrative, suspendarea și interzicerea publicațiilor periodice ș.a.m.d. Autoritatea lor în raport cu administrația civilă era asimilată autorității comandantului suprem pe timp de război.

La pagina 319 (*). Este vorba despre colonelul de jandarmi baronul Gheiking, ucis potrivit deciziei Comitetului executiv din Sud de către G.A. Popko, membru al cercului Lizogub-Osinski.

La pagina 319 (**). În proclamația partidului „Zemlea i volea“, D.N. Kropotkin este calificat drept unul dintre cei mai primejdioși dușmani ai „Partidului social-revoluționar rus“, drept un temnicer inuman al membrilor arestați ai acestui partid. La 9 februarie 1879, el fu ucis de G. Goldenberg ca represiune pentru violențele la care fuseseră supuși deținuții în închisoarea centrală din Harkov și pentru maltratarea studenților. În nr. 4 al ziarului „Zemlea i volea“ a fost publicată o scrisoare a lui Goldenberg, în care acesta expunea motivele politice ale asasinatului.

La pagina 321 (*). Explozia de la Palatul de iarnă fusese organizată de Comitetul executiv al partidului „Narodnaia volea“. Principalii organizatori au fost A.I. Jeleabov și A.D. Mihailov. Ea a fost efectuată de muncitorul S.N. Halturin, care se angajase ca tîmplar la Palatul de iarnă. Cu această ocazie Comitetul executiv al partidului „Narodnaia volea“ a editat o proclamație specială.

La pagina 325 (*). „Drujina sacră“ — ligă secretă a reacționarilor monarhiști, înființată în scopul luptei împotriva mișcării revoluționare. A fost organizată în primăvara anului 1881 din inițiativa viitorului ministru S.I. Vitte. Din ea făceau parte marii duci, frații P. A. și P. P. Șuvalov, contele Voronțov, Denisov, prințul Demidov, o serie de miniștri și generali. Cei dintîi care au fost condamnați la moarte de „drujina sacră“ erau P.A. Kropotkin, revoluționarul rus Lev Gartman și ziaristul francez Henri Rochefort, care-și exprima deschis simpatia față de mișcarea revoluționară rusă.

La pagina 327 (*). Despre sentința de condamnare pronunțată de „drujina sacră“ P.A. Kropotkin a fost înștiințat prin P.L. Lavrov de către M.E. Saltîkov-Scedrin, care la rîndul său a aflat de ea de la ministrul de interne M.T. Loris-Melikov.

La pagina 328 (*). „Fabienii“ — socialiști-reformiști englezi, membri ai Societății fabienilor întemeiată în 1883 (W. Morris, Sidney și Beatrice Webb, B. Shaw și alții). Ei respingeau lupta

de clasă și revoluția prin violență, propunîndu-și drept scop rezolvarea problemei sociale — trecerea uneltelor și mijloacelor de producție în proprietate colectivă — pe calea unor reforme pașnice. Denumirea societății a fost inspirată de numele lui Fabius Cunctator (Temporizatorul), consul roman, învingător al lui Hanibal, care aplica în război tactica sleirii treptate a forțelor dușmanului.

La pagina 331 (*). Se are în vedere orientarea reacționară a ministrului de interne N.P. Ignatiev (1 mai 1881 — 30 mai 1882).

La pagina 332 (*). Este vorba de ziarul „Volnoie slovo", editat de A.P. Malșinski, agent al „drujinei sacre". Comitetul executiv al partidului „Narodnaia volea", în scrisoarea din 14 decembrie 1881 către revoluționarii ruși emigranți, printre care se număra și Kropotkin, îi avertiza că „Volnoie slovo" este o întreprindere a Ligii (precum și a Cabinetului negru), deci o agentură de spionaj. Acestui ziar îi conferea un caracter deosebit colaborarea la el a marcantului emigrant ucrainofil M.P. Dragomanov, care încerca să utilizeze organul „drujinei sacre" în lupta împotriva terorii revoluționare și pentru lărgirea drepturilor zemstvelor.

La pagina 332 (**). La Paris se aflau în acel moment doi membri ai Comitetului executiv al partidului „Narodnaia volea": M.N. Oșanina (Polonskaia) și L.A. Tihomirov. Rolul de mediator între „drujina sacră" și revoluționari și l-a asumat N.I. Nikoladze, cunoscut activist pe tărîm social. Spre sfîrșitul anului 1882, el a dus la Petersburg — ca rezultat al tratativelor — un bilet scris de L.A. Tihomirov, conținînd obligația de a nu mai organiza atentate nici înaintea încoronării lui Alexandru al III-lea, nici după ea, în schimbul punerii în libertate a lui N. G. Cernîșevski și a anchetării abuzurilor administrației la ocna din regiunea Kara. Sleit de puteri, partidul „Narodnaia volea" nu s-a încumetat să formuleze revendicări mai serioase. Dar în momentul sosirii lui Nikoladze la Petersburg, „drujina sacră" fu dizolvată, și tratativele dintre „Narodnaia volea" și cercurile guvernamentale rămaseră în suspensie.

La pagina 336 (*). La 22 decembrie în ziarul lui H. Rochefort „L'Intransigeant" a apărut telegrama: „Piotr Kropotkin a fost arestat astăzi și trimis sub escortă la Lyon. Nu i s-a îngăduit măcar să asiste la înmormîntarea fratelui meu. Sofia Kropotkina".

La pagina 337 (*). Este vorba de Jean Grave.

La pagina 338 (*). Lucrul acesta este confirmat de corespondența diplomatică secretă purtată între Rusia și Franța în perioada dintre arestarea lui în decembrie 1882 și amnistierea din 1885. Guvernul țarist încerca să obțină extrădarea lui Kropotkin, iar cînd a întîmpinat un refuz, motivat prin provocarea eventuală a unui protest al opiniei publice mondiale și prin uzanțele juridice din Franța, a exercitat presiuni în cursul procesului, cerînd o pedeapsă exemplară. Ulterior, autoritățile ruse s-au străduit să împiedice amnistierea lui Kropotkin. Guvernul țarist a manifestat un interes deosebit pentru hîrtiile celui arestat, întrebînd dacă nu există printre ele documente legate de mișcarea revoluționară rusă.

La pagina 339 (*). P.A. Kropotkin și-a expus punctul de vedere asupra rolului pedepselor aplicate în societatea capitalistă în cartea „În închisorile ruse și cele franceze" (traducere rusă din 1906). Kropotkin a pregătit pentru congresul anarhist internațional de la Paris din anul 1900, congres ce a fost interzis, un referat intitulat „Răzbunarea legalizată, botezată justiție", care a apărut sub formă de broșură. Lev Tolstoi o aprecia mult și a utilizat-o nu o dată în cuvîntările sale publice. Judecînd după citatele extrase de el din această lucrare, deosebit de importantă îi apărea ideea lui Kropotkin cu privire la influența pervertitoare a pedepsei cu închisoarea, la faptul că „frica de închisoare n-a reținut niciodată pe nici un criminal" (vezi *L.N. Tolstoi.* „Pentru fiece zi. Învățăminte despre viață, exprimate în maxime", Opere complete, vol. 44).

La pagina 343 (*). Scrisorile adresate în această perioadă de Sofia Grigorievna Kropotkina lui P.L. Lavrov înfățișează viața soțului ei în închisoarea Clairvaux, legăturile lui cu lumea exterioară, lecturile și preocupările lui. Printre cărțile cerute de Kropotkin în timp ce se afla în detențiune figurează îndeosebi revistele „Otecestvennîe zapiski" și „Vestnik «Narodnoi voli»" (pe anul 1884), istoria lui Kostomarov, epopeea populară finlandeză „Calevala". S. G. Kropotkina face totodată demersul în vederea strîngerii de fonduri pentru soția revoluționarului narodnic S. Vittenberg, care atentase la viața țarului și fusese executat. Într-una din scrisori se vorbește despre vizita făcută lui Kropotkin la închisoare de către Elisée Reclus.

La pagina 371 (*). Cartea „La Conquête du Pain" („Cucerirea pîinii") a fost alcătuită din articolele apărute în „La Révolte" și consacrate organizării societății pe baze anarhiste. Prima ediție (franceză) din 1892 a fost tradusă în principalele limbi ale lumii. În Rusia a fost editată de cîteva ori (ultima ediție datează din 1921).

La pagina 372 (*). Cartea „Ogoare, fabrici și ateliere" a fost alcătuită din articole apărute în „Nineteenth Century". Primele ediții au apărut în limba engleză (în 1899 la Boston și Londra). În Rusia, cartea a apărut în 1903 fără numele autorului și cu pasaje eliminate de cenzură. Ultima ediție completă a apărut în 1921. Articolul final al cărții a apărut prelucrat sub formă de broșură în 1919, sub titlul „Munca manuală și intelectuală. În ce mod și la ce s-o aplici".

La pagina 374 (*). Începînd din 1892, în urma îmbolnăvirii lui Huxley, P.A. Kropotkin a fost solicitat să conducă rubrica actualității științifice la „Nineteenth Century" și a desfășurat această activitate pînă în 1901.

Cartea „Întrajutorarea ca factor al evoluției" a apărut în 1902 în limba engleză. Baza ei o constituiau articolele publicate în „Nineteenth Century". Prima ediție rusă, cu spații albe datorate cenzurii, a apărut în 1904. Numele autorului era notat „P. Kr-in". Ediția din 1906 a fost confiscată de poliție. În anii 1917—1921 cartea a fost reeditată la Moscova și Harkov. În arhiva lui P. A. Kropotkin s-au păstrat numeroase

materiale privind problema întrajutorării în lumea animală. El intenționa să le publice ca un supliment la carte.

La pagina 375 (*). Broșura „Statul și rolul său în istorie" a apărut în mai multe limbi. A fost inclusă sub formă de capitol în cartea „Știința contemporană și anarhia" (Londra — 1901, Petersburg — 1906, Petrograd — 1920). Prelegerea „Dreptate și moralitate" a fost tradusă de P.A. Kropotkin în limba rusă în 1918, iar în 1921 a apărut sub formă de broșură. După o lungă întrerupere, P.A. Kropotkin a revenit în 1918 la studiul problemelor etice. El n-a izbutit să scrie decît prima parte a proiectatei lucrări („Etica"), care a apărut în 1922 sub titlul „Originea și dezvoltarea moralității".

INDICE DE NUME

A

Adlerberg Aleksandr Vladimirovici (1819—1888) — conte, general-aghiotant, membru al Direcției generale a cenzurii. Între anii 1872 și 1881 — ministru al curții și domeniilor imperiale. — 124.

Aksakov Ivan Sergheevici (1823—1886) — activist pe tărîm social, publicist și poet, slavofil marcant. — 112.

Aleksandra Iosifovna (1830—1912) — principesă de Saxen-Altenburg, soția marelui duce Konstantin Nikolaevici. — 185.

Aleksandrov Vasili Maksimovici (aprilie 1849—aprilie 1906) — membru al cercului Ceaikovski. În 1870 a fost arestat în legătură cu cazul Neceaev. Urma să fie deportat din Petersburg, dar a fugit în străinătate. A administrat tipografia „ceaikoviștilor" la Zürich. În martie 1873 a fost exclus din cerc pentru comportare imorală și îndepărtat din tipografie. — 256.

Aleksei, tarevici (1690—1718) — fiul cel mai mare al lui Petru I. — 247.

Alexandru I (1777—1825) — țar al Rusiei începînd din 1801. — 54.

Alexandru al II-lea (1818—1881) — țar al Rusiei începînd din 1855. — 105—107, 110—115, 118—127, 135—138, 143, 146, 182—184. 189, 190. 193, 216, 224, 227, 228, 241, 248. 260, 267, 269, 310, 311, 318—324.

Alexandru al III-lea (1845—1894) — țar al Rusiei începînd din 1881 ; mai înainte — mare duce Aleksandr Aleksandrovici. — 117, 127, 185, 309, 324—326, 333, 362.

Alfons XII (1857—1885) — rege al Spaniei începînd din 1874. — 312.

Ananieva-Rabinovici S. G. — *vezi* Kropotkina S. G.

Andrieux — prefect al poliției Parisului la începutul deceniului al nouălea. — 332, 358.

Anna Ioannovna (1693—1740) — țarina Rusiei începînd din 1730. — 241.

Anna Pavlovna (1795—1865) — cea de-a șasea fiică a lui Pavel I. S-a măritat cu prințul de Orania, devenit ulterior Wilhelm II, stathuderul Olandei. — 89.

Annenkov Ivan Vasilievici (1813—1887) — general-maior în suita imperială, începînd din 1860 comandantul Corpului 1 jandarmi ; din 1862 — șeful poliției din Petersburg, în 1867 — comandant al Petersburgului. — 132, 133.

Antokolski Mark Matveevici (1843—1902) — sculptor, apropiat de curentul „peredvijnicilor". Autor al unor sculpturi pe teme istorice și religioase. Una din cele mai importante dintre ele este „Hristos în fața poporului" (1874). — 308.

Arakceev Aleksei Andreevici (1769—1834) — conte, om de stat reacționar, ministru de război între anii 1808 și 1810, fondator al orășelelor militare. — 27.

Arch Joseph (1826—1919) — om politic englez de orientare liberală. Fondatorul „Asociației naționale a muncitorilor agricoli" (1872). Între anii 1885 și 1900 — membru al parlamentului. — 328.

B

Bakunin Mihail Aleksandrovici (1814—1876) — militant al mișcării revoluționare ruse și internaționale. Unul dintre ideologii narodnicismului rus și teoreticianul anarhismului internațional. Pe la mijlocul deceniului al patrulea — membru al cercului lui N.V. Stankevici. În 1840 a plecat în străinătate. A participat la insurecțiile de la Praga și Dresda din 1848. După o detențiune de trei ani în închisorile austriece, în 1851 a fost extrădat guvernului rus. A stat aproape șase ani în fortărețele Șlisselburg și Petropavlovsk. A adresat o „mărturisire" plină de căință împăratului Nicolaie I. În 1856 a fost deportat în Siberia răsăriteană, de unde în 1861 a fugit în străinătate. În 1869 a aderat la Asociația Internațională a Muncitorilor și a desfășurat o activitate de subminare a marxismului, înființînd organizația secretă „Alianța democrației sociale". În 1872 a fost exclus din Internațională. A murit la Berna (vezi, de asemenea, adnotarea de la p. 317). — 108, 135, 210, 211, 223, 247, 248, 256, 291, 296, 298, 300, 305, 376.

Barents Willem (1550—1597) — navigator olandez. În 1594 a întreprins o expediție de-a lungul coastelor Europei și Asiei în scopul de a descoperi un drum spre China. A pierit în timp ce ierna pe insula Novaia Zemlea. Denumirea de Marea Barents a fost dată porțiunii din Oceanul Înghețat cuprinsă între Novaia Zemlea și Spitzbergen. — 177.

Bates Henry Walter (1825—1892) — naturalist englez, explorator, secretar al Societății de geografie din Londra. A explorat împreună cu Walles malurile fluviului Amazoanelor (1848—1859). În 1863 a publicat cartea „Un naturalist pe fluviul Amazoanelor". A cercetat fenomenul mimetismului. — 374, 375.

Batiușkova Varvara Nikolaevna (Țvileneva) (1852—1894) — membră în grupul moscovit al cercului Ceaikovski. Arestată în 1875 și condamnată în urma „procesului celor 50" la nouă ani de muncă silnică, pedeapsă ce i-a fost comutată în deportare. — 229, 230.

Battenberg Aleksandr (1857—1893) — domnitor de origine germană al Bulgariei. — 331.

Baveri — dirijor al operei italiene din Petersburg (deceniul al șaptelea al secolului al XIX-lea). — 115.

Bebel August (1840—1913) — militant al mișcării revoluționare germane, de meserie strungar; unul din fondatorii social-democrației germane și ai Internaționalei a II-a. — 297.

Becker Johann Philipp (1809—1886) — militant al mișcării revoluționare germane și internaționale, muncitor. A participat la revoluția din 1848 în Germania de sud; organizator al secției germane a Internaționalei I în Elveția. — 297.

Becker Karl Andreevici — profesor de limba germană la Corpul de paji între anii 1856 și 1862. — 81, 100.

Beleaev Ivan Dmitrievici (1810—1873) — istoric de orientare slavofilă. Titular al catedrei de istorie a dreptului rus la Universitatea din Moscova (1852—1873). Autor al primului studiu sistematic privind istoria generală a țărănimii, „Țăranii în Rusia" (1860). — 112.

Beloha Porfiri Nikitici — consilier la curte, profesor de geografie la Corpul de paji între anii 1846 și 1861. — 84, 85.

Berre Paul (1833—1886) — naturalist și activist francez pe tărîm social. — 307.

Bertoni Luigi — revoluționar italian, participant la mișcarea anarhistă din Elveția, adept al lui Kropotkin. Unul din editorii ziarului anarhist „Le Réveil" („Deșteptarea") din Geneva. — 314.

Bervi Vasili Vasilievici (pseudonim — N. Flerovski) (1829—1918) — scriitor, publicist, unul dintre ideologii narodnicismului. Autor al unor cărți foarte răspîndite în mediul revoluționar: „Situația clasei muncitoare din Rusia" (1869), „Abecedarul științelor sociale" (1871). A întreținut legături cu cercurile Ceaikovski și Dolgușin. În 1873 a fost arestat. Pînă în 1891 a fost în deportare. În 1893 a plecat în străinătate. — 221.

Bestujev-Riumin Mihail Pavlovici (1803—1826) — revoluționar, membru al Societății din Sud a decembriștilor. Executat ca unul din conducătorii insurecției. — 109, 268.

Biron Ernst Johann (1690—1772) — nobil din Curlanda, conte începînd din 1730, favorit al țarinei Anna Ioannovna. — 241.

Blanqui Louis Auguste (1805—1881) — revoluționar francez, comunist utopic. A participat la revoluțiile din 1830 și 1848. Fondatorul blanquismului — curent în mișcarea socialistă ce acorda un rol hotărîtor în revoluție conspirației unei minorități intelectuale, organizată într-un partid strict conspirativ care să-și asume rolul conducător în insurecție și cel de dictator în perioada postrevoluționară. Blanqui a fost condamnat de două ori la moarte, a stat 37 de ani în închisori. Fiind întemnițat, a fost ales în lipsă membru al Comunei din Paris. — 341.

Bogoliubov — vezi Emelianov.

Bogorodski N. — gardian al fortăreței Petropavlovsk, tatăl narodnicului N. N. Bogorodski. — 359.

Bogorodski Nikolai Nikolaevici (1853—aproximativ 1920) — fiu al unui gardian de la bastionul Trubețkoi al fortăreței Petropavlovsk. Începînd din 1874 a fost legat de cercurile revoluționare narodniciste din Petersburg. În 1879 devine membru

al grupului terorist „Libertate sau moarte", apoi membru al partidului „Narodnaia volea". A organizat legătura dintre deținuții din fortăreața Petropavlovsk și Comitetul executiv al partidului „Narodnaia volea"; arestat în 1881 și deportat în Siberia răsăriteană. Începînd din 1891 a locuit la Irkutsk. — 262.

Bonifaciu al VIII-lea (1235—1303) — papă începînd din 1294. Cel mai de seamă reprezentant al teocrației papale. — 93, 100.

Boulanger George Ernest (1837—1891) — general francez, aventurier politic, a luat parte la sugrumarea Comunei din Paris. În anii 1886—1887 — ministru de război. Năzuind la o dictatură militară, a trecut în fruntea mișcării șoviniste. După demascarea legăturilor sale cu monarhiștii a fugit în 1889 în Belgia, unde s-a sinucis. — 334.

Brevern Feodor (Ditrich) Kondratievici — căpitan, comandant de companie, apoi comandant la Corpul de paji între anii 1853 și 1865. — 96—99.

Brousse Paul (1854—1912) — socialist mic-burghez, anarhist francez, ulterior ideolog al reformismului. Unul dintre conducătorii Federației jurasiene, directorul ziarului anarhist „L'Avangarde" („Avangarda"), la care colabora Kropotkin. Militant al Comunei din Paris, după căderea căreia a emigrat în Spania, apoi în Elveția, unde a devenit un apropiat al lui Bakunin. În 1879 a fost expulzat din Elveția. La Londra i-a cunoscut pe Marx și Engels. În 1880, întorcîndu-se în Franța, a aderat la Partidul muncitoresc. Împreună cu Malon a devenit liderul „posibiliștilor" („Broussiștilor"), care luptau împotriva aripii marxiste a partidului. A elaborat teoria reformistă a „socialismului municipal". În 1905, împreună cu Allemane, Guesde și Jaurès, a intrat în Partidul socialist francez unificat. În 1882 a contribuit la scindarea Partidului muncitoresc și a condus Partidul muncitoresc al socialiștilor revoluționari, partid oportunist. — 300, 312.

Buckle Henry Thomas (1821—1862) — istoric și sociolog pozitivist englez. Autorul cărții „Istoria civilizației în Anglia", bine cunoscută intelectualității ruse progresiste din deceniile al șaptelea și al optulea. — 234.

Burns John (1858—1943) — om politic englez de orientare reformistă, de origine muncitorească. A participat la importantele greve din deceniul al nouălea. În 1892 a fost ales în parlament. Între anii 1905 și 1914 — ministru al administrației autonome locale, în 1914 — ministru al comerțului. — 328, 367.

Butkov Vladimir Petrovici (aprilie 1814—1881) — consilier secret, secretar de stat, între anii 1853 și 1860 — director al comitetelor caucazian și siberian; a participat la reforma judiciară din 1864. — 153.

C

Cabet Etienne (1788—1856) — utopist francez, autorul romanului „Călătorie în Icaria" (1840), în care sînt expuse principiile de bază ale viitoarei societăți comuniste („comunismul icarian"). Reprezentant al curentului reformist în gîndirea socialistă. — 202.

Cafiero Carlo (1846—1892) — anarhist italian, tovarăș de luptă și prieten al lui Bakunin ; unul dintre conducătorii secției din Neapole a Internaționalei I. Autor al unei expuneri succinte în limba italiană a volumului I al „Capitalului" lui Marx. — 300, 352.

Ceaikovski Nicolai Vasilievici (1850—1926) — revoluționar narodnic. Unul dintre fondatorii cercului căruia i-a dat numele. Începînd din 1874 s-a desprins de mișcarea revoluționară, emigrînd în străinătate. În 1907 s-a întors în Rusia. În 1917 — unul dintre liderii Partidului național-socialist al muncii. În perioada războiului civil — șef al guvernului albgardist de la Arhanghelsk. În 1918 a emigrat în America. — 145, 220, 256, 330, 365.

Cearuhin (mai corect Ceruhin) Nikolai Ivanovici — consilier la curte, profesor de fizică și geografie fizică la Corpul de paji între anii 1854 și 1861. — 101.

Cearușin Nicolai Apollonovici (1851—1937) — membru al cercului Ceaikovski. Arestat în 1874, în cadrul „procesului celor 193", a fost condamnat la nouă ani de muncă silnică. După ispășirea pedepsei a trăit în deportare în Siberia. Autor al unor amintiri despre cercul Ceaikovski. — 222, 257.

Cerkasski Vladimir Aleksandrovici (1821—1878) — prinț, militant pe tărîm social, de orientare moderat liberală. Între anii 1864 și 1866 — director general, președinte al comisiei guvernamentale pentru probleme interne și de cult ale Regatului Poloniei. — 143, 144.

Cerneav M.G. — colonel, comandant al unei brigăzi de cazaci ; șeful expediției pe rîul Sungari din 1863. — 162.

Cernîșevski Nikolai Gavrilovici (1828—1889) — revoluționar-democrat, unul dintre creatorii ideologiei narodniciste, filozof, publicist, critic. Redactor al revistei „Sovremennik". Arestat la 7 iulie 1862, a fost supus degradării civice și deportat în Siberia, unde a trăit mai bine de 20 de ani. — 112, 137, 182, 186, 247, 250, 259, 291, 332, 333.

Chambord — vezi Henric al V-lea.

Champion — militant englez pe tărîm social, membru al Federației social-democrate. Scotea gazeta săptămînală „The Labour Elector" („Alegătorul muncitor"). — 328, 367.

Cicerin Boris Nikolaevici (1828—1904) — publicist, profesor la Universitatea din Petersburg, filozof și specialist în drept, reprezentant al ideologiei burghezo-liberale. — 65.

Clemenceau Georges (1841—1929) — om politic francez, radical burghez, reacționar extremist. Prim-ministru al Franței între anii 1906—1909 și 1917—1920. Unul dintre organizatorii intervenției armate în Rusia Sovietică. — 297, 349.

Costa Andrea (1851—1910) — revoluționar italian, anarhist. De meserie cizmar. Unul dintre organizatorii secțiilor Internaționalei I din Italia, secretar al lui M.A. Bakunin. Între anii 1874 și 1876 a fost în detențiune. Începînd din 1879 s-a îndepărtat de anarhism, situîndu-se în fruntea curentului de dreapta, reformist, din mișcarea socialistă italiană. — 306.

Courier Paul-Louis (1772—1825) — publicist francez, pamfletist, luptător împotriva reacțiunii feudale. — 301.

Cowen Joseph — om politic englez de orientare liberală, membru al parlamentului, redactor al revistei „Newcastle Chronicle". Scrisorile sale către P.A. Kropotkin se păstrează la Arhiva centrală de stat, secția revoluție. — 369.

Czelinski (1818—1866) — revoluționar polonez, fost ofițer în armata țaristă. Condamnat la 18 ani de muncă silnică pentru participare la insurecția din 1863. Împușcat la Irkutsk ca unul dintre conducătorii răscoalei polonezilor deportați de pe șantierul șoselei din jurul Baikalului în 1866. — 170.

D

Davout Louis Nicolas (1770—1823) — mareșal al Franței. A participat la toate războaiele napoleoneene. În 1812 a comandat Corpul I de armată al armatei napoleoneene; în timpul retragerii francezilor din Moscova comanda ariergarda. — 45.

Degaev Serghei Petrovici (1857—1920) — membru al partidului „Narodnaia volea", în 1882 membru al Comitetului executiv al acestui partid. Arestat în același an, a devenit trădător și provocator; a dat pe mîna autorităților o serie de membri ai partidului său, între alții pe V.N. Figner. — 331.

Delescluze Louis Charles (1809—1871) — revoluționar francez, ziarist de meserie, a participat la revoluțiile din 1830 și 1848; socialist mic-burghez, membru al Internaționalei I, comisar militar al Comunei din Paris. A căzut pe ultima ei baricadă la 28 mai 1871. — 208.

Dolgorukaia Ekaterina Mihailovna (1847—1922) — prințesă Iurievskaia, începînd din 1880 — soție morganatică a lui Alexandru al II-lea. — 113, 121, 183, 320, 321.

Draper John William (1811—1882) — savant american în domeniul fizicii, chimiei, fiziologiei, istoriei. Autor al cărții „Dezvoltarea intelectuală a Europei". — 234.

Dumartray — anarhist francez, a participat la editarea ziarului „Le Révolté", fondat de P.A. Kropotkin. Scrisorile lui Dumartray către Kropotkin se păstrează la Arhiva centrală de stat, secția revoluție. — 312, 314, 315.

Dupont Pierre (1821—1870) — revoluționar francez, de origine muncitorească, autor de cîntece care se bucurau de popularitate în mișcarea muncitorească internațională din deceniile al optulea și al nouălea. — 197.

Durnovo — general, fratele lui P.P. Durnovo, care în deceniul al optulea al secolului al XIX-lea a fost guvernatorul Moscovei. — 38.

E

Eberth (de fapt Obert) Ivan Stanislavovici — secretar gubernial, profesor de caligrafie la Corpul de paji între anii 1856 și 1861. — 85, 86.

Ekaterina a II-a (1729—1796) — țarină începînd din 1762. — 247.

Ekaterina Mihailovna (1827—1894) — ducesă de Mecklenburg, fiica marelui duce Mihail Pavlovici. — 322.

Elena Pavlovna (1806—1873) — prințesă de Würtemberg, soția marelui duce Mihail Pavlovici. — 111, 126, 322.

Elssner Fanny (1810—1895) — balerină austriacă. Între anii 1848 și 1851 a făcut turnee în Rusia. — 33.

Emelianov Aleksandr Stepanovici (1852—1885) — revoluționar anarhist, a participat la „mersul în popor", ulterior membru al societății secrete „Zemlea i volea"; arestat în 1877 sub numele de Bogoliubov, deferit justiției pentru participarea sa la demonstrația de la Kazan din 1876 și condamnat la 15 ani de muncă silnică. În închisoarea pentru detențiune preventivă a fost supus, din ordinul lui Trepov, unei pedepse corporale. În 1878 Emelianov a fost trimis la închisoarea Novobelgorodskaia, unde s-a îmbolnăvit de o boală psihică. A murit la clinica de psihiatrie din Kazan. — 311.

Erckmann-Chatrian — pseudonim al lui Emile Erckmann (1822—1899) și Alexandre Chatrian (1826—1890), scriitori francezi, autori ai romanului în 4 volume „Povestea unui țăran" (1868—1870). Cartea aceasta au utilizat-o revoluționarii ruși din deceniul al optulea, în scopul propagandei în rîndurile poporului. — 235.

F

Ferry Jules (1832—1893) — om politic francez. Între anii 1880—1881 și 1883—1885 prim-ministru. — 326.

Filaret-Vasili Mihailovici Drozdov (1783—1867) — mitropolit de Moscova și Colomna. Reacționar extremist, adversar al reformei țărănești. — 114.

Filip al IV-lea (1268—1314) — rege al Franței începînd din 1285. A luptat împotriva autorității bisericii catolice și a contribuit la unificarea Franței. — 100.

Flerovski-Bervi — *vezi* Bervi-Flerovski.

Fleury Emile (1815—1884) — general francez, ambasador în Rusia în 1870. — 183.

Frederic (1831—1888) — fiu al lui Wilhelm I. Din 1888 împărat al Germaniei și rege al Prusiei. — 100.

Freycinet Charles Louis (1828—1923) — om politic francez, diplomat. Între anii 1877 și 1916 a fost în repetate rînduri ministru al lucrărilor publice, ministru de război, de externe, precum și prim-ministru al Franței. — 362.

Fourier Charles (1772—1837) — socialist utopic francez, unul dintre teoreticienii socialismului utopic clasic. Și-a expus ideile în lucrările „Teoria unității generale" (1821), „Noua lume industrială și societară" (1829—1830). — 304, 305, 375.

G

Gagarin Ivan Alekseevici (1771—1832) — prinț, șambelan, amator de teatru, rudă a familiei Kropotkin. — 25.

Gagarin Ivan Sergheevici (1814—1882) — prinț, rudă a familiei Kropotkin. În 1843 a trecut la catolicism și a intrat în Ordinul iezuiților. Purta corespondență cu A.I. Herzen. A fondat la Paris o bibliotecă slavonă. — 39.

Gagarina Praskovia Alekseevna (1770—1850) — prințesă, bunică a lui P.A. Kropotkin și soră a lui I.A. Gagarin. — 24.

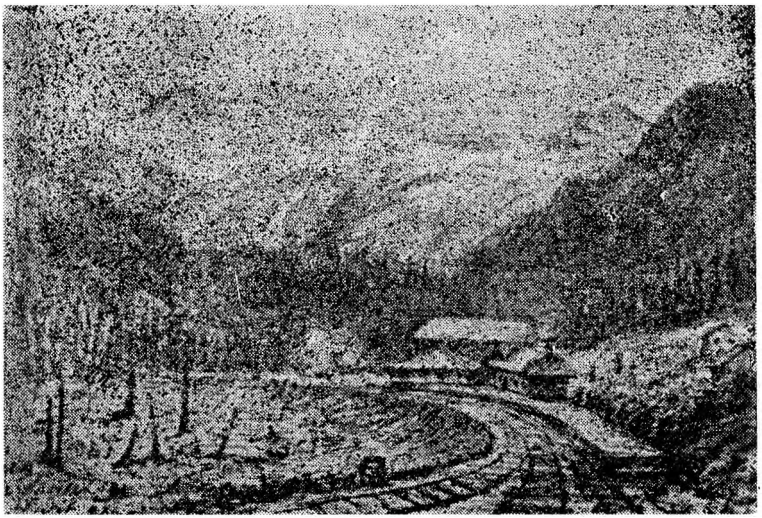

Peisaj canadian.
Din desenele de drumeție ale lui P. A. Kropotkin

Gallifet Gaston (1830—1909) — general francez, unul din călăii Comunei. — 209.

Gambetta Léon Michel (1838—1882) — om politic francez din perioada celei de-a doua și de-a treia republici, lider al republicanilor burghezi. În deceniul al nouălea a fost în fruntea luptei împotriva clericalismului și a încercărilor de restaurare a monarhiei, s-a exprimat în favoarea amnistierii comunarzilor Treptat s-a îndepărtat de politica reformelor sociale și democratice. — 297.

Gant (Gaas) Felix Felixovici — consilier titular, profesor de desen la Corpul de paji între anii 1854 și 1866. — 86—88.

Garibaldi Giuseppe (1807—1882) — erou național al Italiei, general, lider al aripii revoluționar-democrate în mișcarea de eliberare națională împotriva jugului austriac și papal, pentru unificarea Italiei. — 111.

Gartung Nikolai Ivanovici — general-locotenent începînd din 1835. Comandantul Diviziei a 16-a de infanterie. — 62.

Gautier Émile (1853) — anarhist francez. Împreună cu P.A. Kropotkin a fost condamnat în 1883 în procesul de la Lyon la cinci ani de închisoare. După eliberarea din închisoare în 1885 s-a consacrat activității științifice în domeniul sociologiei. — 336, 342.

George Henry (1839—1897) — militant american pe tărîm obștesc, publicist, socialist utopic. Vedea cauza inegalității în proprietatea privată asupra pămîntului. În lucrarea sa „Progresul și sărăcia" preconiza introducerea unui impozit funciar unic, egal cu renta funciară, ca mijloc de naționalizare a pămîntului. În aceasta vedea rezolvarea tuturor contradicțiilor capitalismului. — 328.

Ghe Nikolai Nikolaevici (1831—1894) — remarcabil pictor realist rus, „peredvijnik". În 1876 a părăsit Petersburgul, stabilindu-se pentru cîțiva ani în gubernia Cernigov, într-un cătun, și continuînd să se ocupe cu pictura. — 271.

Girardot Karl Karlovici — colonel, începînd din 1839 — cetățean rus, profesor de limba franceză și de statut militar, precum și comandant de companie al Corpului de paji în anii 1831—1840 și 1843—1859. — 72—80, 96.

Goldenberg Lazar Borisovici (aprox. 1846—1916) — în 1869 a fost deportat în gubernia Petrozavodsk pentru participare la tulburări studențești. În 1870 este membru al unui cerc revoluționar din Petrozavodsk. În 1872 a fugit în străinătate. A condus tipografia „ceaikoviștilor" de la Geneva. În 1876 s-a mutat la Londra, unde a participat la editarea revistei „Vperiod". — 256.

Gorceakov Aleksandr Mihailovici (1798—1883) — prinț, ministru de externe între anii 1856 și 1882, începînd din 1867 — cancelar de stat. — 311.

Gosse Ludwig Ludwigovici — locotenent-major, aghiotant în Corpul de paji între anii 1854 și 1870. — 132.

Govoruha — țăran, deținut politic în bastionul Trubețkoi al fortăreței Petropavlovsk la începutul deceniului al optulea. — 268.

Grévy Jules (1807—1891) — președinte al Republicii Franceze între anii 1879 și 1887. — 362.

Grinevițki Ignati Ioachimovici (1856—1881) — membru al partidului „Narodnaia volea" începînd din 1879. Anterior, a făcut parte din cercuri revoluționare ruse și poloneze. A participat la asasinarea lui Alexandru al II-lea la 1 martie 1881. A fost rănit mortal de explozia bombei aruncate de el. — 323.

Guesde Jules Basile (1845—1922) — militant al mișcării socialiste franceze și internaționale, unul din fondatorii Partidului muncitoresc. A sprijinit Comuna. Între anii 1871 și 1876 a fost în emigrație în Elveția și Italia, unde li s-a alăturat bakuniștilor. Unul dintre fondatorii și liderii Internaționalei a II-a. — 306.

Guillaume James (1844—1916) — unul din conducătorii mișcării anarhiste din Elveția, membru al Federației jurasiene a Internaționalei I. De meserie învățător; tovarăș de luptă al lui Bakunin, unul dintre conducătorii Alianței secrete a acestuia. În 1872 a fost exclus din Internațională pentru activitate scizionistă. Ulterior — oportunist. Corespondența lui cu P.A. Kropotkin din deceniile nouă și zece (mai bine de o sută de scrisori) se păstrează la Arhiva centrală de stat, secția revoluție (fol. 1 129, op. 3). — 199, 207, 208, 296, 298, 305.

H

Haeckel Ernst (1834—1919) — naturalist german, zoolog, discipol al lui Darwin, reprezentant al materialismului în științele naturii. Unul din fondatorii „darvinismului social", teorie ce explică lupta de clasă prin „selecția naturală". — 175.

Hardie James Keir (1856—1915) — om politic englez, în trecut miner. Unul din fondatorii „Partidului muncitoresc independent" (1893), din partea căruia a fost ales în parlament, precum și al

partidului laburist (1906); militant de seamă al aripii drepte a Internaționalei a II-a. — 328.

Henric al V-lea — conte de Chambord (1820—1883) — ultimul reprezentant al ramurii principale a Bourbonilor, nepot al lui Carol al X-lea. Pretendent la tronul Franței. — 297.

Herzen (pseudonim — Iskander) Aleksander Ivanovici (1812—1870) — revoluționar-democrat, unul din fondatorii narodnicismului, militant al mișcării de eliberare din Rusia. A editat împreună cu N.P. Ogariov primul ziar revoluționar rus intitulat „Kolokol" (1857—1867) și revista „Polearnaia zvezda" (1855—1862 și 1869). — 108, 109, 111, 112, 115, 126, 135, 140, 186, 301, 320.

Hödel Maximilian — revoluționar german, ucenic tinichigiu. A atentat la viața împăratului german Wilhelm I la 11 mai 1878. Executat în același an. — 312.

Humboldt Alexander (1769—1859) — naturalist german, explorator, unul din întemeietorii geografiei. Principala lui lucrare — „Cosmos" (cinci volume) — constituie o încercare de a înfățișa „fizica lumii". În 1827 a călătorit prin Ural, Altai, ținutul Mării Caspice, Asia Centrală. — 84, 129, 173.

Huxley Thomas Henry (1825—1895) — naturalist englez, zoolog, darvinist. A deținut înaintea lui Kropotkin (pînă la 1892) rubrica științifică a revistei „Nineteenth Century". — 373, 374.

Hyndman Henry Pyres (1842—1921) — militant englez pe tărîm social, socialist mic-burghez. În 1881 a fost unul din fondatorii Federației democrate, a orientat activitatea acesteia în spirit oportunist. În cadrul Partidului socialist britanic, constituit în 1911, a fost liderul aripii oportuniste; în 1916 a fost exclus din acest partid. Scrisorile lui Hyndman către P.A. Kropotkin s-au păstrat la Arhiva centrală de stat, secția revoluție. — 329, 330, 367.

Hyndman, doamna — soția lui Henry Hyndman. — 329.

I

Iakov Ivanovici (după toate probabilitățile Iakov Ivanov, maistru la fabrica textilă Malțev din Petersburg) — membru al cercului muncitoresc organizat de „ceaikoviști". — 254, 275.

Ignatiev Nikolai Pavlovici (1832—1908) — conte, general-adjutant, între anii 1861—1864 director al Departamentului pentru Asia al Ministerului de Externe, în anii 1864—1876 ambasador în Turcia, în anii 1881—1882 ministru al domeniilor, apoi ministru de interne. — 153, 325, 332, 333, 354.

Işutin Nikolai Andreevici (1840—1879) — revoluționar narodnic. Unul dintre conducătorii societății secrete „Organizația" (1863—1866). Arestat în lotul celor implicați în procesul lui Karakozov în 1866, este condamnat la moarte. Pedeapsa i-a fost comutată în muncă silnică pe viață. — 189.

Iurievskaia, prințesă — *vezi* Dolgorukaia.

Ivan al IV-lea Vasilievici cel Groaznic (1530—1584) — țar începînd din 1547. — 252.

J

Jdanov Semion Romanovici (1803—1865) — consilier secret, senator între anii 1860 și 1861, director al Departamentului po-

liției executive; începînd din 1862 membru al consiliului ministrului de interne. În 1864 a condus comisia de anchetare a cauzelor incendiilor din Simbirsk. — 136, 137.

Jeltuhin Vladimir Petrovici (1798—1878) — general de infanterie. Între anii 1854 și 1861 — director al Corpului de paji, precum și al Corpului de cadeți din Moscova. Începînd din anul 1862 — director general al instituțiilor de învățămînt militar. — 74, 98.

Jukovski Nikolai Ivanovici (1833—1895) — anarhist rus; începînd din 1862, a trăit în emigrație în Elveția. Unul dintre conducătorii Alianței secrete a democrației sociale, întemeiată de Bakunin. — 206, 301.

K

Kahovski Piotr Gheorghievici (1797—1826) — decembrist, executat ca unul din conducătorii insurecției. — 109.

Kan-și (1654—1722) — nume personal al lui Siuan E, împărat al Chinei (începînd din 1662) din dinastia manciuriană Țin. — 155.

Karakozov Dmitri Vladimirovici (1840—1866) — revoluționar narodnic, membru al organizației lui Ișutin. La 4 aprilie 1866 a comis un atentat neizbutit la viața lui Alexandru al II-lea. La 3 septembrie a fost executat. — 182, 189—191, 247.

Karandino E. — *vezi* Kropotkina E.M.

Katkov Mihail Nikiforovici (1818—1887) — publicist reacționar. În anii 1850—1855 și 1863—1887 a redactat ziarul „Moskovskie vedomosti"; începînd din 1856 a editat revista „Russkii vestnik". Pînă la mijlocul deceniului al șaptelea a avut o orientare liberală. — 135, 224, 320, 326.

Kavelin Konstantin Dmitrievici (1818—1885) — militant pe tărîm obștesc, de orientare liberală, profesor de istorie a dreptului la Universitatea din Petersburg între anii 1857 și 1861. — 126.

Keir-Hardie — *vezi* Hardie.

Kelty Scott (1840—1922) — savant englez, secretar al Societății de geografie din Londra. În deceniul al optulea a fost redactor al revistei „Nature", în care se publicau lucrările lui P.A. Kropotkin. Scrisorile lui Kelty către Kropotkin se păstrează la Arhiva centrală de stat, secția revoluție. — 294, 295.

Kennan George (1845—1924) — scriitor american, publicist. Din însărcinarea revistei americane „Century Magazine" a făcut în anii 1885—1886, împreună cu pictorul Frost, o călătorie în Siberia pentru a verifica informațiile privind închisorile și deportarea în Rusia în legătură cu articolele lui Kropotkin. În anii 1890—1891 a publicat o serie de articole care demascau autocrația, în 1891 ele au apărut sub formă de volum purtînd titlul „Siberia și deportarea". Scrisori adresate de Kennan lui P.A. Kropotkin există la Arhiva centrală de stat, secția revoluție. — 145.

Kessler Karl Fiodorovici (1815—1881) — zoolog rus, profesor la Universitatea din Kiev, apoi la cea din Petersburg. Inițiatorul unor congrese periodice ale naturaliștilor. — 373.

Klassovski Vladimir Ignatievici (1815—1877) — consilier de stat, filolog, profesor la Universitatea din Petersburg. Autor al lucrărilor „Orașul Pompei și descoperirea în el a unor antichități", „Fundamentul pedagogiei", „Cugetări despre educație".

Profesor de limbă și literatură rusă la Corpul de paji în anii 1851—1867. — 81, 82, 83, 130.

Klement Dmitri Aleksandrovici (1848—1914) — narodnic, a făcut parte din cercul „ceaikoviștilor". Ulterior membru al societății secrete „Zemlea i volea", unul din redactorii ziarului „Zemlea i volea". Între anii 1875 și 1878 a petrecut majoritatea timpului în străinătate, a participat la mișcarea revoluționară din Balcani. Arestat în februarie 1879 și deportat în Siberia, a întreprins o serie de cercetări etnografice și antropologice privind ținutul Iakuției. La sfîrșitul secolului al XIX-lea s-a întors în Rusia europeană. În 1900 — organizator, apoi conservator al secției etnografice a Muzeului Alexandru al III-lea din Petersburg. A relatat despre activitatea „ceaikoviștilor" în cartea „Din trecut. Amintiri", Leningrad, 1925. — 219, 220, 224, 234—235, 237—238, 241, 243, 256—257.

Knowles James (1831—1908) — militant englez pe tărîm social, de orientare liberală. Directorul revistei științifice „Nineteenth Century" („Secolul al XIX-lea"), la care a colaborat P.A. Kropotkin. — 374.

Komissarov Osip Ivanovici (1838—1892) — meseriaș, de origine țărănească ; potrivit versiunii oficiale i-ar fi salvat viața lui Alexandru al II-lea de glontele de revolver tras de Karakozov la 4 aprilie 1866, pentru care faptă a fost ridicat la rangul de nobil și răsplătit băneste. — 189.

Konstantin Nikolaevici, mare duce (1827—1892) — fiul lui Nikolaie I, general-amiral, în 1862—1863 guvernator general al Regatului Poloniei. În 1865—1881 președinte al Consiliului de Stat și al Comitetului principal pentru organizarea agriculturii. — 111, 123—126, 189—190.

Konstantin Pavlovici, țarevici (1779—1831) — fratele lui Alexandru I. — 111.

Kontski Apollinari (1825—1879) — violonist și compozitor polonez. — 283.

Kornilov (surorile) — Aleksandra Ivanovna (după soț Moroz, 1853—1930), Vera Ivanovna (după soț Griboedova, 1848—1875), Liubov Ivanovna (după soț Serdiukova, 1852—1892) — narodnice, membre ale cercului din Petersburg al „ceaikoviștilor". Aleksandra Ivanovna desfășura propagandă în rîndurile muncitorilor, în 1874 a fost arestată. Liubov Ivanovna și Aleksandra Ivanovna au fost implicate în „procesul celor 193". Liubov Ivanovna a fost deportată. — 220, 228, 257.

Korsakov Mihail Semionovici (1826—1871) — general-locotenent, în 1861—1870 guvernator general al Siberiei răsăritene ; începînd din anul 1870, membru al Consiliului de Stat. Cu concursul său a fost fondată filiala siberiană a Societății de geografie și au fost organizate o serie de expediții științifice în Siberia — 135, 140.

Korsakov Nikita Vasilievici (1821—1890) — începînd din 1858, aghiotant-șef la statul-major al comandantului general al instituțiilor de învățămînt militar. Începînd din 1861, șef al statului-major al instituțiilor de învățămînt militar. — 131.

Korsakov — general, comandant al fortăreței Petropavlovsk. — 246.

Kostomarov Nikolai Ivanovici (1817—1885) — istoric și scriitor de orientare liberală. În 1847—1856 a fost în deportare pentru

apartenență la societatea „Kiril și Metodiu". În 1859—1862 profesor la Universitatea din Petersburg. — 125.

Kovalevskaia Sofia Vasilievna (1850—1891) — născută Korvin-Krukovskaia, prima femeie matematician din Rusia. Profesor la Universitatea din Stockholm, scriitoare și militantă pe tărîm obștesc. — 193.

Kovalik Serghei Filippovici (1846—1926) — revoluționar narodnic. În 1873 a organizat la Petersburg un cerc de orientare bakunistă. Tot în 1873 l-a cunoscut în străinătate pe Bakunin. Întors în patrie, a organizat cercuri la Harkov, Nijni Novgorod. A participat la „mersul în popor". Arestat în 1874. În cadrul „procesului celor 193", condamnat la zece ani de muncă silnică. În ultimul deceniu al secolului trecut a participat la cercetarea ținutului Iakuției. A murit la Minsk. — 292.

Kovalski Ivan Martînovici (1850—1878) — narodnic. Conducătorul cercului revoluționar din Odesa. La 30 ianuarie 1878, împreună cu alți membri ai cercului, s-a împotrivit cu arma în mînă cînd jandarmii au venit să-i aresteze. A fost judecat de un tribunal militar. A fost executat la 2 august 1878. — 319.

Kozlov Piotr Kuzmici (1863—1935) — explorator, a explorat Asia Centrală. Împreună cu Prjevalski a efectuat în 1883 prima lui expediție, iar în 1888 a luat parte la ultima expediție a acestuia (în Tibet). După moartea lui Prjevalski, a încheiat această expediție împreună cu Pevțov și Roborovski. — 176.

Krafft-Ebing Richard (1840—1903) — psihiatru german, profesor la universitățile din Strasbourg, Graz, Viena. Autor al unor monografii în domeniul psihiatriei clinice și legale. — 347.

Kravcenko E.A. — *vezi* Kropotkina Elena Alekseevna.

Kravcenko Nikolai Pavlovici — cumnatul lui P.A. Kropotkin. — 90.

Kravcinski (Stepneak) Serghei Mihailovici (1851—1895) — narodnic, membru al grupului din Petersburg al cercului Ceaikovski, a participat la „mersul în popor". Scriitor, autor al unor cărți de propagandă destinate poporului. În 1874 a emigrat, a luat parte la mișcarea de eliberare națională a slavilor din Balcani. Unul dintre redactorii publicației revoluționare „Obșcina". Membru al societății secrete „Zemlea i volea". La 4 august 1874 l-a omorît pe comandantul de jandarmi Mezențov. A fugit în străinătate, unde a fondat în deceniul al nouălea (împreună cu F. Volhovski) „Fondul presei ruse libere". A redactat ziarul „Svobodnaia Rossiia". — 145, 204, 222, 230—232, 234, 235, 237, 238, 257, 325, 365.

Kropotkin Aleksandr Alekseevici (1840—1886) — fratele lui P.A. Kropotkin, militant pe tărîm social, om de știință. — 22, 23, 29, 30, 31, 34, 35, 46, 47, 52, 64, 68, 70, 71, 82, 88—94, 109, 129, 139, 152, 154, 171, 172, 194, 195, 253—255, 257—259, 264—267, 288, 294, 365—367.

Kropotkin Aleksei Petrovici (—1873) — prinț, general, tatăl lui P.A. Kropotkin. — 22—23, 25—26, 28—30, 32, 35—40, 42—44, 55—57, 63—64, 72, 116, 194—195.

Kropotkin Dmitri Nikolaevici (1836—1879) — prinț, văr al lui P.A. Kropotkin, ofițer în garda țarului, guvernator general

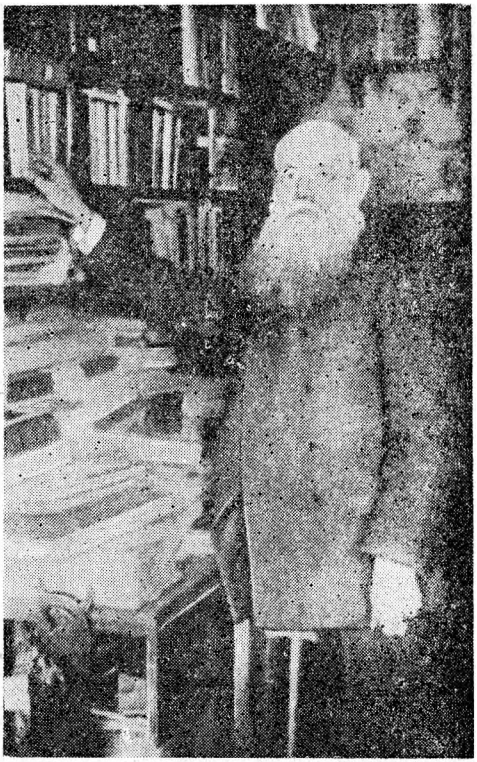

P. A. Kropotkin în cabinetul său de lucru

al Harkovului. Asasinat la 9 februarie 1879 de către G. Goldenberg. — 113, 267.

Kropotkin Dmitri Petrovici — prinț, fratele tatălui lui P.A. Kropotkin. — 25.

Kropotkin Nikolai Alekseevici (1834—1862) — fratele mai mare al lui P.A. Kropotkin. A studiat la Școala de cadeți din Moscova, dar n-a absolvit-o, înrolîndu-se ca voluntar în 1854 pentru a lua parte la războiul din Crimeea. Suferea de alcoolism, din care cauză a fost călugărit de tatăl său. A fugit de la mănăstire în 1862 și a dispărut fără urmă. — 23, 30, 47, 65.

Kropotkin Piotr Nikolaevici — văr al lui P.A. Kropotkin. — 143.

Kropotkina Ekaterina Nikolaevna, născută Sulima — prințesă, mama lui P.A. Kropotkin. — 22—23, 28—29, 34, 63—64.

Kropotkina Elena Alekseevna, după soț Kravcenco (1836—) — sora lui P.A. Kropotkin. — 23, 30—32, 37, 43, 52, 60, 66, 231, 257, 264—265, 267, 278, 288.

Kropotkina Elizaveta Markovna, născută Karandino — mama vitregă a lui P.A. Kropotkin. — 30, 42, 46, 55—57, 62, 194—195.

Kropotkina Polina Alekseevna, după soț Polivanova (1850—1924) — soră vitregă a lui P.A. Kropotkin. — 43, 46, 194—195.

Kropotkina Sofia Grigorievna, născută Rabinovici (1856—1941) — soția lui P.A. Kropotkin. S-a născut la Kiev, a copilărit la Tomsk, unde se afla în deportare tatăl ei. În toamna anului 1878 s-a măritat cu P.A. Kropotkin, pe care l-a cunoscut la Geneva, unde urma cursurile Universității. De specialitate biolog. În iunie 1917 s-a întors împreună cu soțul ei în patrie și s-a stabilit la Dmitrov. A făcut traduceri, a scris romane, povestiri și nuvele în limbile engleză, franceză și rusă. — 317, 326—327, 335—336, 353, 356, 359.

Kropotkina Vera Sevastianovna, născută Ceaikovskaia — soția lui A.A. Kropotkin. — 265, 366.

Kukel Boleslav Kazimirovici — general, comandant al districtului militar al Siberiei răsăritene. Începînd din 1862 — guvernator militar al ținutului Transbaikalia, hatman al oastei de cazaci din Transbaikalia, superiorul lui P.A. Kropotkin. În 1863 a fost destituit în legătură cu o scrisoare interceptată de autorități în care era rugat să ajute insurecția poloneză. — 140—141, 144—145.

Kuprianov Mihail Vasilievici (1854—1879) — narodnic. Începînd din vara anului 1871 — membru al grupului din Petersburg al cercului Ceaikovski. Arestat în 1874. În cadrul „procesului celor 193", condamnat la 3 ani de muncă silnică. — 229, 256.

Kurocikin Vasili Stepanovici (1831—1875) — poet, traducător al lui Béranger. Membru al societății secrete „Zemlea i volea" în deceniul al șaptelea. Între anii 1859 și 1863 redactor al revistei satirice „Iskra", de orientare revoluționar-democratică. — 187.

Kuzma — zețar la tipografia din Geneva. — 315.

L

Lassalle Ferdinand (1825—1864) — militant al mișcării muncitorești germane, socialist utopic. Unul din întemeietorii „Asociației generale a muncitorilor germani". — 201, 221, 234.

Lavrov Piotr Lavrovici (1823—1900) — militant al mișcării de eliberare din Rusia, ideolog al narodnicismului revoluționar, sociolog, publicist, filozof. Autor al „Scrisorilor istorice" (1868—1869), foarte populare în mediul revoluționar din deceniul al optulea. În 1866 a fost deportat în gubernia Vologda ; în 1870 a fugit în străinătate, stabilindu-se la Paris. A fost membru al Internaționalei I, a participat la Comuna din Paris. În 1882 a fost expulzat din Paris. S-a stabilit la Londra. A redactat împreună cu L.A. Tihomirov revista „Vestnik «Narodnoi voli»" (1883—1886). Începînd din 1897, a locuit la Paris, consacrîndu-se mai ales activității literare și științifice. — 186, 255—256, 265, 295, 307—308.

Lavrova Sofia Nikolaevna (Sonecica) (1840—1916) — sora soției lui A.A. Kropotkin, fiică a revoluționarului polonez S.O. Ceaikovski, fiică adoptivă a lui N.N. Muraviov-Amurski. A luat parte la organizarea evadării lui Kropotkin din închisoare. În 1878 a fost arestată și închisă în fortăreața Petropavlovsk, în 1880 — deportată în gubernia Veatka. După expirarea termenului de deportare s-a stabilit la Paris. — 196, 201, 283.

Lebedeva Tatiana Ivanovna, după soț Frolenko (1850—1887) — narodnică, membră a grupului din Moscova al cercului Ceai-

kovski. Judecată în „procesul celor 193". După expirarea termenului de detenţiune, în 1879 a aderat la partidul „Narodnaia volea", a făcut parte din comitetul lui executiv. Arestată în 1881 şi condamnată la moarte, condamnare care a fost comutată în muncă silnică pe viaţă. În 1884 a fost trimisă la Kara, unde a şi murit. — 232.

Lefrançais Gustave (1826—1901) — revoluţionar francez, de meserie învăţător. A participat la revoluţia din 1848, a fost membru al Internaţionalei I, a luat parte la Comuna din Paris. Condamnat la moarte de versaillezi, a fugit în Elveţia. A scris „Amintirile unui revoluţionar". Lui i-a dedicat E. Pottier imnul său „Internaţionala". — 209, 299.

Leikin Nikolai Aleksandrovici (1841—1906) — scriitor, dramaturg rus. — 187.

Lenz Emili Hristianovici (1804—1865) — fizician rus, academician, profesor la Institutul pedagogic principal. A cercetat electromagnetismul, galvanismul, compresiunea corpurilor etc. A participat la călătoria în jurul lumii a lui Kotzebue (1823—1829). Autor al unor manuale de fizică şi de geografie fizică. — 101.

Lewis George-Henri (1815—1878) — filozof pozitivist englez, autorul cărţii „Fiziologia vieţii de toate zilele". — 250.

Liebknecht Wilhelm (1826—1900) — militant al mişcării muncitoreşti germane şi internaţionale. A participat la revoluţia din 1848 din Germania. Unul din fondatorii Partidului muncitoresc social-democrat german (1869). A organizat la Leipzig o secţie a Internaţionalei I. — 297.

Lombroso Cesare (1836—1900) — psihiatru italian, fondatorul orientării antropologice în criminalistica burgheză, care explică săvîrşirea crimelor prin însuşirile biologice înnăscute ale individului. — 274, 347, 350.

Lorenz Friedrich Karlovici (1803—1861) — istoric rus, reprezentant al istoriografiei liberale a nobilimii, profesor la Universitatea din Petersburg. Autor al unui „Manual de istorie universală". — 100.

Loris-Melikov Mihail Tarielovici, conte (1825—1888) — general-adjutant, comandant al unui corp de armată în Caucaz între anii 1877 şi 1878. În 1879 — guvernator general interimar al Harkovului; din februarie 1880 pînă în mai 1881 — şef al Comisiei executive supreme, cu împuterniciri extraordinare. În 1880—1881 ministru de interne. — 321, 322, 325, 326.

Lüders, conte — guvernator general al Regatului Poloniei. — 135.

Ludovic al XI-lea Valois (1423—1483) — rege al Franţei începînd din 1461. A contribuit la consolidarea autorităţii de stat centralizate şi la unificarea Franţei. — 252.

Ludovic al XIV-lea (1638—1715) — rege al Franţei începînd din 1643. — 252.

Ludovic al XV-lea (1710—1774) — rege al Franţei începînd din 1715, contemporan al marilor iluminişti. Lui îi aparţin cuvintele: „După mine potopul". — 252.

Ludovic al XVI-lea (1754—1793) — rege al Franţei. Executat la cererea Convenţiei revoluţionare. — 253, 322.

Maak Richard Karlovici (1825—1886) — pedagog rus, om de știință și explorator, a explorat Siberia. Autor al lucrărilor „O călătorie pe Amur" (1859) și „O călătorie pe valea lui Ussuri" (1861). — 129.

Mac-Mahon Patrice Maurice (1808—1893) — mareșal al Franței. A participat la războiul din Crimeea din 1853—1856. Aflîndu-se în fruntea armatei franceze, a capitulat în fața prusienilor în 1870 lîngă Sedan. Între anii 1873 și 1879 — președinte al Franței. — 297.

Magnițki — profesor de literatură rusă la Primul gimnaziu din Moscova, unde între anii 1853 și 1854 și-a făcut studiile P. Kropotkin. — 53.

Maikov Apollon Nikolaevici (1821—1897) — poet, traducător rus. — 182.

Malatesta Enrico (1854—1932) — anarhist italian. Tovarăș de luptă și prieten al lui M.A. Bakunin. S-a îndepărtat de Kropotkin, după ce acesta s-a situat pe o poziție defensistă în războiul imperialist din 1914. — 300, 301, 357, 358.

Malinovski — maior, comandant al convoaielor de șlepuri care transportau produse alimentare pe Amur în 1863. — 150.

Malon Benoît (1841—1893) — militant al mișcării muncitorești franceze, de meserie vopsitor. În 1865 a aderat la Internaționala I ; împărtășea opiniile lui Proudhon. A fost membru în Comitetul Central al Gărzii Naționale și în Consiliul Comunei din Paris. După înfrîngerea comunarzilor a emigrat în Elveția. A fost unul dintre întemeietorii Alianței lui Bakunin. După amnistie, la începutul deceniului al nouălea, s-a întors la Paris, devenind unul dintre liderii „posibiliștilor". — 208, 209.

Maria Aleksandrovna, țarină (1824—1880) — soția lui Alexandru al II-lea. — 81, 125, 126, 185, 321, 322.

Maria Feodorovna, țarină (1847—1928) — soția lui Alexandru al III-lea. — 187.

Marx Karl (1818—1883) — fondatorul comunismului științific, unul dintre întemeietorii și membru al Consiliului General al Internaționalei I. — 221, 234, 296, 330.

Maslovski — procuror adjunct al Curții de apel din Petersburg. — 272, 274.

Mezențev (Mezențov) Nikolai Vladimirovici (1827—1878) — șef al jandarmilor și al secției a III-a începînd din 1876. Omorît de S.M. Kravcinski la 4 august 1878 ca răspuns la executarea revoluționarului I.M. Kovalski, care a avut loc la 2 august. — 310, 319.

Michel Louise (1830—1905) — revoluționară franceză. A participat la Comuna din Paris, în timpul căreia a organizat un comitet de femei. După prăbușirea Comunei — deportată la ocnă în insula Noua Caledonie. În 1880, după amnistie, s-a întors la Paris, unde a desfășurat propagandă în favoarea anarhismului. Arestată în 1883, a fost judecată împreună cu Kropotkin în cadrul procesului din Lyon și condamnată la șase ani închisoare. În 1886 — amnistiată. Autoare a unei cărți despre Comună și a romanului „Mizeria". — 209, 362, 365.

Reprezentanții muncitorilor din raionul Rogojski-Simonovski din Moscova la înmormîntarea lui P. A. Kropotkin. Fotografie

Mihail Nikolaevici (1832—1909) — mare duce, fiul lui Nicolaie I, general. In 1863—1881 guvernator general al Caucazului. Din 1881 președinte al Consiliului de Stat. — 131, 134.

Mihail Pavlovici (1798—1849) — mare duce, fiul lui Pavel I, general. — 59, 60.

Mihailov Mihail Illarionovici (1826—1865) — poet, traducător, revoluționar-democrat. Condamnat la șase ani de muncă silnică și deportare pe viață în Siberia pentru participare la alcătuirea și difuzarea proclamației revoluționare „Către generația tînără". — 186.

Mihailovski Nikolai Konstantinovici (1842—1904) — publicist, critic, filozof, unul dintre ideologii narodnicismului. În 1878—1884 a fost unul dintre redactorii revistei „Otecestvennîe zapiski", iar în 1892—1904 ai revistei „Russkoe bogatstvo". — 187.

Mikluho-Maklai Nikolai Nikolaevici (1847—1887) — explorator, etnograf, geograf și antropolog rus. A explorat Noua Guinee, unde a petrecut cîțiva ani. — 175.

Miliutin Dmitri Alekseevici, conte (1816—1912) — în 1861—1881 ministru de război. — 182.

Miliutin Nikolai Alekseevici, conte (1818—1872) — organizator al reformei țărănești. În 1859—1861 ministru adjunct al afacerilor interne. În 1864—1866 secretar de stat în problemele Regatului Poloniei. — 113, 126, 143, 144, 153, 182.

Minih Hristofor Antonovici (Burgard Hristofor) (1683—1767) — conte, feldmareșal rus. Și-a cîștigat o influență la curtea împărătesei Anna Ioannovna, al cărei favorit a fost. — 247.

Mirabeau Honoré (1749—1791) — militant al revoluției burgheze franceze din 1789. — 48.

Moncasi Oliva — revoluționar spaniol, anarhist, muncitor. În 1878 a comis un atentat la viața lui Alfons al XII-lea. — 312.

Morris William (1834—1896) — scriitor, poet și pictor englez. Socialist utopic. În 1883 — unul din întemeietorii societății fabienilor. Viziunea lui despre societatea viitoare, apropiată de cea a lui Kropotkin, a înfățișat-o în romanul utopic „Vești de nicăieri sau veacul liniștii". — 370.

Most Johann (1846—1906) — militant al mișcării socialiste germane. În deceniul al optulea, social-democrat. În 1880 a fost exclus din Partidul social-democrat german, a emigrat în Anglia, unde a editat ziarul „Freiheit" („Libertatea"). În 1881 a fost condamnat la un an și jumătate închisoare pentru un articol în care aproba asasinarea lui Alexandru al II-lea de către membrii partidului „Narodnaia volea". După ce și-a ispășit pedeapsa, a emigrat la New York, unde a continuat să editeze ziarul „Freiheit". Era apropiat de anarhiști. — 251, 330.

Muraviov-Amurski Nikolai Nikolaevici (1809—1881) — conte. În 1847—1861 guvernator general al Siberiei răsăritene. — 139—141, 145, 147, 148, 182.

Muraviov-Apostol Serghei Ivanovici (1796—1826) — revoluționar, unul dintre conducătorii Societății din Sud a decembriștilor. A condus răscoala regimentului Cernigov. Executat la 13 iulie 1826. — 109.

Muraviov-„călăul", Mihail Nikolaevici (1796—1866) — în 1857—1861 ministru al domeniilor statului. În 1863—1865 guvernator general al guberniei Vilna. A rămas celebru prin cruzimea cu care a reprimat insurecția poloneză. În 1866, președinte al comisiei în procesul lui D. Karakozov. — 187, 190, 191.

N

Napoleon I Bonaparte (1769—1821) — împărat al Franței în anii 1804—1815. — 44, 45, 111.

Napoleon al III-lea (Louis Napoleon Bonaparte) (1808—1873) — împărat al Franței în 1852—1870. — 111, 112, 143, 183, 362, 363.

Nazimov Vladimir Ivanovici (1802—1874) — general-amiral, membru al Consiliului de Stat. În 1844—1855 — epitrop al școlilor din Moscova, în 1855—1863 — guvernator general al Vilnei. — 34, 111.

Neceaev Serghei Ghennadievici (1847—1882) — revoluționar narodnic, anarhist. În 1869 a organizat societatea „Răzbunarea poporului". Pentru a recruta membri recurgea la înșelăciune și mistificare. După ce l-a asasinat pe studentul Ivanov, care protestase împotriva metodelor sale, a fugit în străinătate. În 1872 a fost extrădat de autoritățile elvețiene guvernului rus. Condamnat la 20 de ani de muncă silnică, pedeapsă care a fost comutată în detențiune pe viață în fortăreața Petropavlovsk, unde a și murit. — 220, 248.

Nekrasov Nikolai Alekseevici (1821—1877) — poet, scriitor, unul dintre redactorii revistei „Sovremennik". — 68, 108, 187, 218.

Nevenglovski — profesor de geometrie la Primul gimnaziu din Moscova, unde și-a făcut studiile Kropotkin. — 53.

Nicolaie I (1796—1855) — țar al Rusiei din 1825 pînă în 1855. — 25, 30, 34—36, 59, 60, 62, 63, 65, 66, 67, 75, 89, 125, 197, 241.

Nikolai Aleksandrovici (1843—1865) — mare duce, fiul mai mare al lui Alexandru al II-lea. — 81, 126, 189.

Nikolai Nikolaevici Starșii (1831—1891) — mare duce, membru al Consiliului de Stat, inspector-general de cavalerie și geniu. — 124, 169, 170.

Nizovkin Aleksandr Vasilievici (1854—1879) — student, a întreținut legături cu cercul Ceaikovski. Arestat în 1874, s-a comportat ca un trădător. În cadrul „procesului celor 193" a fost condamnat la opt ani de muncă silnică. Potrivit unui ordin „de sus" a fost scutit de ispășirea pedepsei. — 238.

Nobiling Karl (1840—1878) — revoluționar german, anarhist. În 1878 a atentat la viața împăratului german Wilhelm I. — 312.

Noël Jean-François-Michel — lexicograf, unul dintre autorii unei gramatici franceze. — 31.

Novițki V.D. — colonel de jandarmi, a condus cercetările într-o serie de importante procese politice, printre care și în procesul lui P.A. Kropotkin. — 271, 272.

Nys Ernest — profesor universitar din Belgia, economist. Scrisorile sale către P.A. Kropotkin se păstrează la Arhiva centrală de stat, secția revoluție. — 112.

O

Ogariov Nikolai Platonovici (1813—1877) — militant al mișcării de eliberare ruse, revoluționar-democrat, socialist utopic, tovarăș de luptă al lui Herzen, a editat împreună cu el revistele „Kolokol" și „Polearnaia zvezda". Poet, publicist. — 103, 104, 108.

„Olga" — *vezi* adnotarea de la p. 204.

Osten-Sacken Fiodor Romanovici — baron, consilier secret, secretar al Societății ruse de geografie. Director al unui departament al Ministerului de Externe. — 180.

Ostrovski Aleksandr Nikolaevici (1823—1886) — dramaturg. — 73, 108, 157.

Owen Robert (1771—1858) — socialist utopic englez, a exercitat o puternică influență asupra mișcării muncitorești din Anglia. Încercînd să demonstreze justețea ideilor lui socialiste, a fondat pe baze colective o fabrică în Scoția, iar în 1824 a organizat în America comuna „Noua armonie", care s-a dezagregat în scurt timp. Ideile lui Owen, împreună cu socialismul utopic francez au constituit una dintre sursele ideologice ale marxismului. — 197, 304, 305, 375.

Ozerov Serghei Petrovici — director al Corpului de paji în 1861—1865. — 130.

P

Page Walter — savant american, geolog, autor al lucrării „Filozofia geologiei", tradusă în limba rusă de frații P. și A. Kropotkin (1867). În ultimul deceniu al secolului trecut a editat revista lunară „Atlantic Monthly", unde în 1897 a început să-și publice amintirile P. A. Kropotkin. — 17.

Passanante — terorist italian, de meserie bucătar. În 1878 a atentat la viața regelui Italiei, Umberto I. — 312.

Pavel I (1754—1801) — țar începînd din 1796. — 127, 324.

Pavel Petrovici (probabil Pavel Koriușkin, muncitor la fabrica textilă Nikolskaia din Petersburg) — membru al cercului pentru muncitori organizat de „ceaikoviști" (vezi, de asemenea, adnotarea de la p. 254). — 254.

Pavlov Nikolai Mihailovici — student în medicină, meditator al lui Piotr și Aleksandr Kropotkin. — 70.

Peary Robert Edwin (1856—1920) — explorator polar american, a explorat Groenlanda. A atins primul Polul Nord în 1909 (cu un atelaj de cîini). — 177.

Peatkovski Aleksandr Iakovlevici (1840—1904) — publicist și pedagog, autor al lucrării „Povestea unui orfelinat". A organizat serate literare la Petersburg la sfîrșitul deceniului al șaptelea. — 187.

Pedașenko K.N. — colonel în oastea de cazaci din Transbaikalia, a participat activ la transformările administrative din Siberia la sfîrșitul deceniului al șaselea — începutul celui de-al șaptelea. — 151.

Pedousseau — anarhist francez, membru al Internaționalei I. — 306.

Perovskaia Sofia Lvovna (1853—1881) — revoluționară narodnică. În 1871—1874 membră a cercului Ceaikovski. A participat la „mersul în popor". Arestată în 1874 în „procesul celor 193", dar recunoscută nevinovată. Urma să fie deportată în gubernia Oloneț, dar a fugit și a trecut în ilegalitate. În 1879 a aderat la partidul „Narodnaia volea" și a intrat în componența Comitetului executiv al acestuia. A participat direct la organizarea atentatului la viața țarului de la 1 martie 1881. Arestată la 10 martie 1881, condamnată la moarte, spînzurată la 3 aprilie pe cîmpul de instrucție Semenovski. Perovskaia este prima femeie din Rusia executată în urma unui proces politic. — 220, 228, 229, 237.

Perovskaia Varvara Stepanova (născută Vaselovskaia) — mama lui S.L. Perovskaia. — 229.

Pestel Pavel Ivanovici (1793—1826) — revoluționar, conducător al Societății din Sud a decembriștilor. Executat la 13 iulie 1826 împreună cu ceilalți patru principali conducători ai răscoalei din 1825. — 109.

Petrașevski (Butașevici) Mihail Vasilievici (1821—1866) — organizator al unui cerc de orientare antiiobăgistă și antiabsolutistă ce a acționat între anii 1844 și 1849. Socialist utopic, discipol al lui Fourier. — 291.

Petru I (1672—1725) — țar al Rusiei începînd din 1682 (pînă în 1696 împreună cu fratele său Ivan al IV-lea), împărat începînd din 1721. — 19, 241, 247.

Pevțov Mihail Vasilievici (1843—1902) — explorator, a explorat Asia Centrală. A participat la cea din urmă expediție a lui Prjevalski în Tibet. În 1889, la un an după moartea lui Prjevalski, a condus și a încheiat această expediție împreună cu P.K. Kozlov și V.I. Roborovski. — 176.

Peyer Iulius von (1842—1915) — explorator austriac, a explorat Arctica; a descoperit împreună cu Weyprecht arhipelagul Franz-Joseph. — 178.

Pindy (1840—1917) — revoluționar francez, membru al Internaționalei I; participant la Comună. Militant al mișcării anarhiste din Elveția în deceniile al optulea și al nouălea. — 208, 300.

Pisarev Dmitri Ivanovici (1840—1868) — revoluționar-democrat, critic, publicist. Arestat în vara anului 1862 și închis în fortăreața Petropavlovsk. — 186, 247, 259.

Poliakov Ivan Semionovici (1847—1887) — savant rus, zoolog. Se trăgea dintr-o familie de cazaci săraci din ținutul Transbaikalia. La începutul deceniului al șaptelea — învățător în Siberia răsăriteană. Cu ajutorul lui Kropotkin s-a pregătit pentru examen la universitate, pe care a absolvit-o. A participat la o serie de expediții siberiene întreprinse de Kropotkin, a lucrat împreună cu acesta în cadrul Societății de geografie. În deceniul al nouălea — custode al Muzeului zoologic al Academiei de Științe. — 241—244, 261, 265, 272.

Potapov Aleksandr Lvovici (1818—1886) — general-adjutant. În 1874—1876 — șef al jandarmilor și al secției a III-a. În 1860—1861 șef al poliției din Moscova, în 1861—1864 șeful statului-major al corpului de jandarmi și director al secției a III-a, în 1864—1868 adjunct al guvernatorului general al Vilnei. Între anii 1865 și 1868 hatman al Oastei de pe Don, în 1868 numit guvernator și comandant de oști al Ținutului de nord-vest. — 184.

Prjevalski Nikolai Mihailovici (1839—1888) — explorator, a explorat Asia Centrală. — 176, 294.

Prohorov (în realitate Pohorov) — locotenent, a participat la reprimarea răscoalei polonezilor deportați pe șantierul șoselei din jurul lacului Baikal în 1866. — 169.

Proudhon Pierre Joseph (1809—1865) — socialist mic-burghez francez, unul dintre întemeietorii anarhismului. În lucrările sale „Filozofia mizeriei", „Ce este proprietatea", „Dreptatea în revoluție și biserică" este expus fundamentul teoretic al anarhismului. — 301, 305.

R

Reclus Elie (1827—1904) — savant francez, etnograf, publicist, filozof, fratele lui Elisée Reclus. Revoluționar anarhist, socialist utopic. A participat la Comuna din Paris, a scris cartea

Afiș prin care se anunță înmormintarea lui P. A. Kropotkin. Fotografie

„Comuna zi cu zi". În perioada Comunei — director al Bibliotecii naționale. — 363, 364, 365.

Reclus Elisée (1830—1905) — savant și revoluționar francez. Geograf, etnograf, sociolog, autor al „Geografiei generale" în 19 volume. Unul dintre teoreticienii anarhismului. A participat la Comuna din Paris. După zdrobirea acesteia, expulzat din Franța. Opiniile sale sociale, apropiate de-ale lui Kropotkin, le-a expus în cartea „Evoluția, revoluția și idealul anarhist". — 209, 299, 316, 317, 326, 336, 352, 355, 357, 359, 363, 374.

Reclus Paul — savant francez, chirurg, frate al cunoscutului geograf Elisée Reclus. — 307.

Renan Ernest (1823—1892) — filolog, istoric și filozof francez. Autor al cărții „Viața lui Iisus", tradusă în toate limbile europene. — 342.

Rigault Raoul (1846—1871) — revoluționar francez, a participat la Comuna din Paris, în timpul căreia a fost prefect de poliție, apoi procuror. Din ordinul lui au fost împușcați ostaticii Comunei. Executat de versaillezi. — 208.

Ritter Karl (1779—1859) — geograf german, profesor la Universitatea din Berlin. Autor al unei vaste monografii intitulate

„Asia". Unul dintre fondatorii geografiei comparate. — 129.

Rîleev Kondratii Feodorovici (1795—1826) — poet revoluționar, membru al Societății din Nord a decembriștilor. Executat în 1826. — 29, 67, 109, 247, 273.

Rîsakov Nikolai Ivanovici (1861—1881) — membru al partidului „Narodnaia volea", precum și al organizației muncitorești ținînd de acest partid. El a fost cel care a aruncat bomba cu ocazia atentatului de la 1 martie 1881. Arestat, s-a comportat ca un trădător. Executat la 3 aprilie. — 322.

Roborovski Vsevolod Ivanovici (1856—1910) — explorator, a explorat Asia Centrală. Discipol și colaborator al lui Prjevalski, a participat la expedițiile acestuia. Între anii 1893 și 1895 a explorat Tibetul central și Nanșanul. — 176.

Rochefort Henri (1831—1913) — om politic și ziarist francez. Republican de stînga. A participat la Comuna din Paris, fapt pentru care a fost deportat în Noua Caledonie, de unde a fugit. În deceniul al nouălea a editat ziarul „L'Intransigeant" („Intransigentul"). Ulterior s-a îndepărtat de mișcarea revoluționară. — 349, 353.

Rogaciov Dmitri Mihailovici (1851—1884) — revoluționar narodnic, fost ofițer. Era apropiat de cercul Ceaikovski. A luat parte la „mersul în popor". Arestat în 1876, în cadrul „procesului celor 193" a fost condamnat la zece ani de muncă silnică. A murit în regiunea Kara. — 231, 232.

Ross Armand — vezi Sajin M.P.

Rostislav Mstislavovici Udaloi, mare duce de Smolensk — unul din strămoșii familiei Kropotkin. — 23.

Rozovski Iosif Isakovici (aprox. 1858—1880) — student al Universității din Kiev, apropiat de cercurile revoluționare narodnice din Kiev. Arestat în decembrie 1879 pentru difuzarea unor proclamații ale partidului „Narodnaia volea" în legătură cu atentatul la viața țarului. Executat la 6 martie 1880. — 319.

Rulié Karl Frantșevici (1814—1858) — medic, zoolog, profesor la Academia medico-chirurgicală, apoi la Universitatea din Moscova. A formulat înainte de Darwin idei privind evoluția lumii organice. — 90.

Rurik (secolul al IX-lea) — potrivit letopisețelor, cel dintîi cneaz rus, fondatorul Statului kievlean. — 24.

S

Saint-Simon Claude-Henri (1760—1825) — socialist utopic francez, reprezentant al socialismului utopic clasic, care a constituit una dintre sursele ideologice ale marxismului. — 375.

Sajin Mihail Petrovici (1845—1933) — revoluționar narodnic, a participat la mișcarea din deceniul al șaptelea. În 1869 a fugit în străinătate, unde a locuit sub numele de Armand Ross. Discipol al lui Bakunin. A organizat colonia rusă de la Zürich,

precum și tipografiile unde se tipăreau scrierile lui Bakunin. Membru al Federației jurasiene a Internaționalei I și militant al Comunei din Paris. În 1875 a luat parte la insurecția din Herțegovina. Arestat în 1876, pe cînd încerca să se întoarcă ilegal în Rusia. În cadrul „procesului celor 193" a fost condamnat la cinci ani de muncă silnică. După expirarea pedepsei a fost deportat în Siberia, unde a stat 16 ani. — 196.

Saltîkov-Șcedrin Mihail Evgrafovici (1826—1889) — scriitor rus, unul dintre redactorii revistei democratice „Otecestvennîe zapiski". — 187.

Say Jean-Baptiste (1767—1832) — economist burghez francez. — 91.

Schilling Nikolai Gustafovici (1828—1910) — baron, viceamiral, savant și explorator rus, membru al Societății de geografie ; a explorat Arctica. — 178.

Schlosser Friedrich Christoph (1776—1861) — istoric german. Autor al unei „Istorii universale" în 19 volume (1842—1854), tradusă în limba rusă sub redacția lui N.G. Cernîșevski și V.A. Zaițev. Reprezentant al curentului progresist în istoriografia germană. — 251.

Schwarz Iulius (1822—1894) — doctor în astronomie al Universității din Derpt (Tartu), astronom german. A participat la expediția siberiană din 1855—1858 a Societății de geografie, în timpul căreia a realizat 20 de mii de verste de ridicare liniară (Lena, Iakuția, Vitim). — 173.

Schwitzguebel Adhémar (1844—1895) — revoluționar elvețian, anarhist, de meserie ceasornicar. Membru al Internaționalei I, unul dintre conducătorii Federației jurasiene a acesteia. Tovarăș de luptă al lui Bakunin, apoi al lui Kropotkin. Articolele și cuvîntările lui Schwitzguebel au fost editate la Paris în 1912 de către J. Guillaume. — 298, 299.

Secenov Ivan Mihailovici (1829—1905) — fondator al fiziologiei ruse, gînditor materialist, militant pe tărîm social. — 278.

Semionov Tian-Șanski (pînă în 1906 — Semionov) Piotr Petrovici (1827—1914) — geograf și statistician, militant al reformei țărănești. În 1860—1873 — președinte al secției de geografie fizică, iar din 1873 vicepreședinte al Societății ruse de geografie. Președinte al comitetului pentru statistică al Ministerului de Interne, unde a lucrat în 1867—1871 Kropotkin. — 172.

Semionova Ekaterina Semionovna (1786—1849) — actriță, fostă iobagă a moșierului Putiato din gubernia Smolensk. Soția prințului Ivan Alekseevici Gagarin, frate al bunicii lui Kropotkin. — 25.

Serdiukov (Stepuro) Anatoli Ivanovici — revoluționar narodnic. Începînd din 1869, membru al cercului Ceaikovski. În 1871—1874 a fost în repetate rînduri arestat. Anchetat în cadrul „procesului celor 193". Îmbolnăvindu-se psihic, dosarul lui a

fost închis. La începutul anului 1878 — deportat la Tver, unde s-a sinucis. — 238, 239, 368.

Sergheevici Vasili Ivanovici (1837—1911) — istoric, specialist în dreptul rus; de orientare liberală, reprezentant al așa-numitei școli de stat în istoriografie. Profesor la Universitatea din Petersburg. — 352.

Serghei Aleksandrovici (1857—1905) — mare duce, fiu al lui Alexandru al III-lea, guvernator general al Moscovei. A fost ucis de socialistul revoluționar I.P. Kaleaev. — 185.

Serreau — agent secret al poliției franceze. În 1881 a fondat un ziar anarhist subvenționat de poliția din Paris. — 358.

Severțev (Severțov) Nikolai Alekseevici (1827—1885) — zoolog, zoogeograf, explorator. În 1864 a explorat Turkestanul și Pamirul. A scris cartea „Călătorie prin ținutul Turkestan și regiunea muntoasă Tian-Șan". — 174, 175, 373.

Sidorov Mihail Konstantinovici (1823—1887) — negustor din Siberia, proprietar al unor zăcăminte aurifere, cunoscător al pescuitului în apele nordice ale Rusiei. A scris lucrări pe tema navigației în mările nordice. — 176, 177.

Sinegub Serghei Silici (1851—1907) — revoluționar narodnic. Începînd din 1871, membru al cercului Ceaikovski. Arestat în 1873, condamnat la nouă ani de muncă silnică. După ce și-a ispășit pedeapsa, a locuit la Tomsk. Autor al unor amintiri despre trecutul lui revoluționar. — 237.

Skobelev Mihail Dmitrievici (1843—1882) — general, a luat parte la războiul ruso-turc din 1877—1878. — 325.

Smețkaia Nadejda Nikolaevna (1850—1905) — narodnică, anarhistă. La începutul deceniului al optulea urma cursurile Politehnicii din Zürich. În 1878 s-a întors în Rusia, unde a desfășurat propagandă revoluționară în regiunea Uralului. Arestată în 1879 și deportată în Siberia răsăriteană. — 196.

Smirnov Nikolai Pavlovici — student la Facultatea de drept a Universității din Moscova, meditator al lui P. Kropotkin. — 31, 32, 43, 48, 54, 55, 65—70.

Sokolov Nikolai Vasilievici (1832—1889) — revoluționar, în 1866 a fost implicat în procesul lui Karakozov. În 1867 condamnat la detențiune pe termen de peste un an, urmînd ulterior să fie deportat, pentru publicarea cărții sale „Renegații", distrusă de cenzură. A fugit din deportare în străinătate. În emigrație a fost un apropiat al lui Bakunin. — 301.

Soloviov Aleksandr Konstantinovici (1849—1879) — revoluționar narodnic, membru al grupului „separatiștilor" din societatea secretă „Zemlea i volea". A luat parte la organizarea așezărilor rurale de pe valea Volgăi. La 2 aprilie 1879 a comis un atentat nereușit la viața țarului. Executat la 28 mai 1879. — 320.

Soloviov Serghei Mihailovici (1820—1879) — istoric, reprezentant al istoriografiei burghezo-liberale. Autor al lucrării „Istoria Rusiei din vremuri străvechi" în 29 de volume. — 251.

Spencer Herbert (1820—1903) — filozof, sociolog și biolog englez. Reprezentant al pozitivismului în filozofie. A elaborat așanumita teorie organică a societății. Lucrarea sa „Bazele biologiei" a fost tradusă în limba rusă de P. A. Kropotkin. — 216, 342, 364.

Spiehiger — revoluționar elvețian, anarhist, tovarăș de luptă al lui P A. Kropotkin. Membru al Federației jurasiene a Internaționalei I. — 299.

Spielhagen Friedrich (1829—1911) — scriitor german. S-a bucurat de popularitate în rîndurile intelectualității ruse din deceniul al optulea. — 234.

Stasiulevici Mihail Matveevici (1826—1911) — istoric liberal, publicist, profesor la Universitatea din Petersburg. În anii 1856—1908 a editat și a redactat revista „Vestnik Evropî". — 125, 152.

Stepneak — vezi Kravcinski S.M.

Sudeikin G.D. — colonel de jandarmi, recurgea la provocări ca mijloc de luptă împotriva revoluționarilor. — 331.

Suhonin — căpitan, profesor de matematică la Corpul de paji între anii 1847 și 1864. — 81.

Sulima Nikolai Semionovici (1777—1840) — bunicul lui Kropotkin dinspre mamă, general ; a participat la războiul pentru apărarea patriei din 1812. Între anii 1833 și 1837 a fost guvernator general al Siberiei răsăritene. — 27

Suvorov Aleksandr Arkadievici (1804—1882) — general-adjutant, membru al Consiliului de Stat. Între anii 1861 și 1866 — guvernator general al Petersburgului. — 133, 134.

Swinburne Charles (1837—1909) — poet englez. — 342.

Szaramowicz — revoluționar polonez, moșier din gubernia Kiev. A participat la insurecția din 1863. Deportat la ocnă pe termen de cincisprezece ani. Împușcat la Irkutsk ca unul dintre conducătorii răscoalei din 1866 de pe șantierul șoselei din jurul Baikalului a polonezilor deportați. — 170.

Ș

Șcepkin Mihail Semionovici (1788—1863) — actor al Teatrului mic din Moscova. Pînă în 1821 a fost iobag. — 33.

Șevcenko Taras Grigorievici (1814—1861) — poet și pictor ucrainean, revoluționar democrat. Membru al societății „Kiril și Metodiu". Arestat în 1847, a fost întemnițat în fortăreața Petropavlovsk, apoi deportat la Orsk ca soldat în batalionul 4 de linie Orenburg ; în 1850 deportat la Novopetrovsk (astăzi Fort Șevcenko). Eliberat în 1857. — 247.

Șișko Leonid Emmanuilovici (1852—1910) — revoluționar narodnic. În 1873 era apropiat grupului lui Dolgușin ; în același an s-a alăturat cercului Ceaikovski, a făcut parte din cercurile de la Petersburg și Moscova. Arestat în 1874, în „procesul celor 193" a fost condamnat la nouă ani de muncă silnică. — 235.

Șulghin Ivan Petrovici (1795—1869) — consilier secret, istoric, profesor la liceul din Țarskoe Selo și la Universitatea din Petersburg, a predat istoria și științele politice, fiind totodată pedagog-îndrumător la Corpul de paji între anii 1831 și 1863. — 103.

Şumski Serghei Vasilievici (1821—1879) — actor al Teatrului mic din Moscova. — 33.

Şuvalov Piotr Andreevici (1827—1889) — conte, om de stat şi diplomat. Începînd din 1857 a ocupat funcţiile de comandant al poliţiei din Petersburg, director al unui departament în Ministerul de Interne, şef de stat-major al unui corp de jandarmi, şef al secţiei a III-a a cancelariei imperiale. În 1866—1873, şef al unui corp de jandarmi, între anii 1874 şi 1879 ambasador al Rusiei la Londra. — 183, 184.

T

Talleyrand (1813—1896) — baron, diplomat francez, ambasador în Rusia în 1864—1869. — 316.

Tarakanova (? Anna Petrovna) — aventurieră politică ; se dădea drept prinţesă, fiică a împărătesei Elizaveta Petrovna. Arestată în Italia, a fost întemniţată în fortăreaţa Petropavlovsk, unde a şi murit în 1775. — 247, 263.

Theisz (1839—1887) — revoluţionar francez, de meserie tăietor în lemn. Membru al Internaţionalei I şi al Comunei din Paris, în timpul căreia a fost comisar al poştelor şi telegrafului După căderea Comunei a emigrat la Londra, unde a fost ales în Consiliul General al Internaţionalei. S-a întors la Paris în 1880, după amnistie. A colaborat la presa socialistă. — 202.

Thiers Louis Adolphe (1779—1877) — om de stat şi istoric francez, exponentul opiniilor aripii drepte a burgheziei. Şef al guvernului de la Versailles. Unul dintre călăii Comunei din Paris. — 197, 358.

Tihomirov Lev Aleksandrovici (1852—1923) — revoluţionar narodnic, ulterior renegat. Membru al grupurilor din Moscova şi Petersburg ale cercului Ceaikovski. Arestat în 1874 şi în cadrul „procesului celor 193" condamnat la deportare în Siberia, pedeapsă înlocuită cu supraveghere din partea poliţiei. Începînd din 1878 a fost în ilegalitate. A aderat la societatea secretă „Zemlea i volea". După sciziunea din sînul acesteia — membru al Comitetului executiv al partidului „Narodnaia volea", redactor al organului ei de presă. În 1882 a plecat în străinătate. A făcut parte din centrul din străinătate al partidului „Narodnaia volea", a redactat ziarul „Vestnik «Narodnoi voli»" (1883—1886). Mai tîrziu a colaborat la ziarul reacţionar „Moskovskie vedomosti", redactat de Katkov. — 222, 271.

Timofeev Vasili Ivanovici (1770—1830) — general, comandant al Corpului 6 armată, în care în deceniul al cincilea a slujit tatăl lui P.A. Kropotkin. A participat la războiul din 1812 şi la reprimarea insurecţiei poloneze din 1830. — 29, 30.

Tolmaciov Ivan Sidorovici — moşier, vecin de moşie al familiei Kropotkin în gubernia Kaluga. — 48, 49, 64.

Tolstoi Aleksei Konstantinovici (1817—1875) — poet, dramaturg rus. — 67.

Tolstoi Dmitri Andreevici (1823—1889) — om de stat reacționar. Între anii 1865 și 1880 procuror-șef al Sinodului și, totodată, din 1866 ministru al instrucțiunii publice. Începînd din 1881, ministru de interne. — 331.

Toubeau — biolog francez, autor al unor cărți de agronomie. — 365.

Trepov Feodor Feodorovici (1803—1889) — general, între anii 1868 și 1878, guvernator al Petersburgului. — 121, 183—185, 310, 311.

U

Usolțev F. — astronom, geograf. A participat la expediția pe rîul Sungari din 1863 și a întocmit împreună cu P.A. Kropotkin raportul despre expediție, publicat în „Analele" secției pentru Siberia răsăriteană a Societății ruse de geografie. — 163.

Ușinski Konstantin Dmitrievici (1824—1870) — pedagog rus, autorul cărții „Omul ca obiect de educație". Colaborator al revistei „Sovremennik" în deceniul al șaptelea. — 126.

Utin Nikolai Isaakovici (1845—1883) — revoluționar narodnic, membru al Comitetului Central al primei organizații „Zemlea i volea". În 1863 a emigrat, a luptat împotriva lui Bakunin. A fost secretarul secției ruse a Internaționalei I la Geneva. În 1877 i-a cerut guvernului îngăduința de a se întoarce în Rusia și a renunțat la activitatea politică. — 203, 204, 206.

V

Vaganov — geograf rus, topograf. A pierit încercînd să pătrundă în Manciuria. — 155.

Vaghin — autorul raportului apărut în „S. Peterburgskie vedomosti" cu privire la procesul intentat participanților la răscoala polonezilor deportați din anul 1866, răscoală care s-a produs pe șantierul șoselei din jurul lacului Baikal din Siberia. — 167

Vaillant Edouard Marie (1840—1919) — revoluționar-blanquist francez, de specialitate medic și inginer. Membru al Internaționalei I; participant la Comuna din Paris, a făcut parte din Comitetul executiv al acesteia, fiind conducătorul comisiei pentru învățămînt. După căderea Comunei a emigrat la Londra. A fost condamnat la moarte în contumacie. În 1880, după amnistie, s-a întors la Paris, unde în 1881 a trecut în fruntea Comitetului central al blanquiștilor. Începînd din 1893 — lider al grupului blanquist în Camera deputaților. Unul din organizatorii Partidului socialist din Franța (1901). Ulterior — reformist, oportunist. — 363.

Valuev Piotr Aleksandrovici, conte (1814—1890) — ministru de interne (1861—1876), ministru al patrimoniului de stat (1872—1877), președinte al Consiliului de Miniștri (1877—1881). A participat activ la reforma țărănească, agrară și altele. La începutul deceniului al șaptelea sprijinea un program liberal-moderat; pe la mijlocul deceniului al șaptelea, orienta-

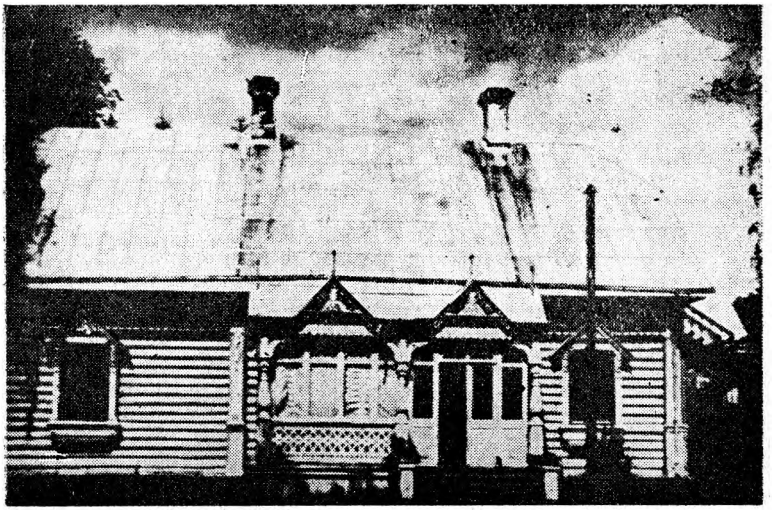

Casa din Dmitrov unde a trăit în ultimii ani ai vieții sale P. A. Kropotkin

rea sa devine tot mai reacționară, exprimînd opiniile nobilimii conservatoare. — 113.

Varlin Louis Eugène (1839—1871) — revoluționar francez, muncitor legător de cărți, unul din primii membri ai Internaționalei I, membru în Consiliul Comunei din Paris, comisar pentru aprovizionare, apoi comisar pentru finanțe. În ultima zi a Comunei, la 28 mai, a fost făcut prizonier și împușcat de versaillezi. — 208.

Veimar Orest Eduardovici (1845—1885) — revoluționar narodnic, apropiat de cercul Ceaikovski, apoi de „Zemlea i volea". Unul din organizatorii evadării lui Kropotkin din închisoare. A luat parte la pregătirea atentatului lui A.K. Soloviov la viața țarului. Arestat în toamna anului 1878 și condamnat de Tribunalul militar la cincisprezece ani de muncă silnică. A murit în deportare. — 270, 282, 284.

Vladimir Aleksandrovici, mare duce (1847—1909) — fiul lui Alexandru al II-lea, comandant al Diviziei I de infanterie de gardă. Unul din întemeietorii „drujinei sacre" în 1881. — 185, 325, 331.

Voinaralski Porfiri Ivanovici (1844—1898) — revoluționar narodnic. În deceniul al șaptelea se afla sub supravegherea poliției și în deportare. A participat la „mersul în popor" din anii 1873—1874. A organizat la Moscova și Saratov un atelier de cizmărie și unul de tîmplărie, care au devenit centre de propagandă a „mersului în popor". A donat cauzei revoluției

averea sa (circa 40 de mii de ruble). A fost judecat în cadrul „procesului celor 193". Condamnat la zece ani de muncă silnică. — 241, 272, 273, 292.

W

Washburn — ministrul plenipotențiar al S.U.A în Rusia la sfîrșitul deceniului al șaselea — începutul celui de-al șaptelea. — 126.

Weierstrass Karl (1815—1897) — matematician, profesor la Universitatea din Berlin, unul din dascălii lui S.V. Kovalevskaia. — 193.

Weljepolski Alexandr — conte și marchiz de Gonzago-Meșkovski (1803—1877) — om politic polonez reacționar. În 1861 — ministru al instrucțiunii publice și cultelor. În 1862—1863 șef al administrației civile și vicepreședinte al Consiliului de Stat al Regatului Poloniei. — 135.

Weyprecht Karl (1838—1881) — navigator austriac, explorator al Arcticii, a descoperit împreună cu Payer în anii 1872—1874 un arhipelag de insule, care a primit numele de Pămîntul lui Franz-Joseph. — 178.

Wiclef (Wyclif) John (1320—1384) — reformator religios englez. Fiind paroh în comitatul Leicester, adresa predici înflăcărate maselor populare, cerea lichidarea proprietății bisericești asupra pămîntului; și-a cîștigat o uriașă popularitate. Critica lui Wiclef la adresa bisericii catolice era interpretată de păturile de jos ca o critică a rînduielilor feudale. După moarte a fost declarat eretic. — 226.

Wilhelm I Friedrich Ludwig Hohenzollern (1797—1888) — rege al Prusiei începînd din 1861 și împărat al Germaniei începînd din 1871. — 312, 326.

Winkler von Pavel Petrovici — colonel de artilerie, director de studii al Corpului de paji în anii 1856—1865. — 81.

Wolowski Louis (1810—1876) — economist polonez de origine. După insurecția din 1830 a fugit din Polonia în Franța. Deputat în parlamentul francez, senator. — 112.

Wurtz Charles Adolphe (1817—1884) — naturalist francez, titular al catedrei de chimie organică la Sorbona. În laboratorul său din Paris a lucrat în 1881—1882 S. G. Kropotkina. — 243.

Z

Zagoskin Mihail Nikolaevici (1789—1852) — scriitor rus, autor al unei serii de romane istorice: „Iuri Miloslavski" și altele. — 67.

Zamîțki Dmitri Petrovici (decedat în 1879) — amiral, a participat la campania din Crimeea. Începînd din 1859 — în retragere. Tatăl a doi colegi de școală ai lui P.A. Kropotkin. — 102.

Zasulici Vera Ivanovna (1851—1919) — revoluționară narodnică. În 1869 a fost arestată, fiind implicată în procesul lui Ne-

ceaev. La începutul deceniului al optulea a făcut parte din cercul unor revoluționari din Kiev. În ianuarie 1878 a rănit cu un foc de revolver pe Trepov, comandantul orașului Petersburg, în semn de protest împotriva biciuirii deținutului politic Bogoliubov. A fost achitată de Curtea cu juri. Începînd din 1878 — în emigrație. După scindarea organizației „Zemlea i volea" s-a alăturat grupului „Ciornii peredel". Începînd din 1883 s-a alăturat grupului „Eliberarea muncii". A făcut parte din redacția ziarului „Iskra", începînd din 1903 s-a numărat printre liderii menșevismului. În 1905 s-a întors în Rusia. — 184, 291, 311, 312.

CUPRINS

Prefață 5

Prefața autorului la prima ediție rusă 15

PARTEA ÎNTÎI

Copilăria 19

Corpul de paji 72

Siberia 128

Petersburg. Prima călătorie în străinătate . . . 172

PARTEA A DOUA

Fortăreața Petropavlovsk. Evadarea 247

Europa occidentală 290

Adnotări 379

Indice de nume 396

Redactor : VERA VAIDA
Coperta : VALENTINA BOROȘ
Tehnoredactor : FLORICA PÎSLARU

Dat la cules 07.10.1968. Bun de tipar 13.01.1969. Apărut 1969.
Hîrtie tipar înalt B de 63 g/m². Format 16/540×848.
Coli editoriale 27,11. Coli de tipar 27.
C.Z. pentru biblioteci 3—94 : 9(4)8 = 59.

Tiparul executat sub comanda nr. 6758/80 841 la
Combinatul Poligrafic „Casa Scînteii", Piața Scînteii nr. 1, București
Republica Socialistă România

LEI EDITURA POLITICĂ